

ZBIRKA ŠALEŠKI RAZGLEDI
Osemnajsti zvezek

ZBORNİK 2021

Uredil Silvo Grmovšek

Knjižnica Velenje

Velenje 2021

VSEBINA 18. ZVEZKA

Silvo Grmovšek	5
VODNIK PO RAZGLEDIH	
ŠALEŠKA DOLINA NA RAZPOTJU	11
Bojan Pavšek	13
VELIKA DOLINA ZA MALE LJUDI	
Aleš Ojsteršek	41
PLANET V OBDOBJE PO PREMOGU ALI KAKO (SE) REŠITI ZAGAT(N)E ŠALEŠKE DOLINE	
O PRETEKLOSTI, SEDANJOSTI IN PRIHODNOSTI ŠALEŠKE DOLINE	71
Rok Poles	73
O DEŽNIKASTEM OBOKU, BOBNU VERIGE ZA DVIŽNI MOST IN IZMIŠLJENIH ANTIČNIH NAPISNIH TABLAH: Prispevek k poznavanju stavbne zgodovine Velenjskega gradu	
Mateja Medved, Janja Jedlovčnik	117
PRVA SVETOVNA VOJNA SKOZI OČI AVSTRO-OGRSKEGA VOJAKA, ŠOŠTANJČANA HENRIKA MRAVLJAKA	
David Vidmar Čeru	159
EUGENIE SCHWARZWALD IN ŠALEŠKA DOLINA: ŽIVLJENJE AVSTRO-OGRSKE FILANTROPINJE IN PREVOD ČRTICE O ŠALEŠKI DOLINI	
Aleksandra Gačič	205
NEMŠKEGA DUHA NI TAKO PEPROSTO IZBRISATI – SLOVENSKO-NEMŠKO RAZMERJE V ŠALEŠKI DOLINI V LUČI NOVE DRŽAVE	

Mateja Kumer	237
ALFRED KELLER – PRIDIH SODOBNOSTI DVORCA GUTENBUCHEL	
Franc Križnar	265
UGLASBENA POEZIJA KARLA DESTOVNIKA KAJUHA (1922–1944)	
Silvo Grmovšek	297
KIPAR CIRIL CESAR IN NJEGOVA PRAVICA	
Boris Salobir	307
FILM IN FILMSKA KULTURA V ŠALEŠKI DOLINI (pregledni zapis)	
Andreja Ažber	355
ILEGALNI PONATIS PREPOVEDANE PESNIŠKE ZBIRKE FRANCETA BALANTIČA V ŠALEŠKI DOLINI	
Maja Pan	371
KAABA V VELENJU	
Peter Rezman	401
SKOK IZ KNAPOVSKE PROZE	
Lado Planko	419
O NASTANKU IMENA VELENJE	
Andreja Ažber, David Vidmar Čeru	435
O NEKATERIH KNJIGAH, KI SO IZŠLE V ZADNJIH LETIH NA ŠALEŠKEM	
POVZETKI	451
DO SEDAJ IZŠLO	467

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

908(497.4Šaleška dolina)(082)
94(497.4Šaleška dolina)(082)
930.85(497.4Šaleška dolina)(082)

ZBORNİK 2021 / uredil Silvo Grmovšek.
- Velenje : Knjižnica, 2021. - (Zbirka Šaleški
razgledi ; zv. 18)

ISBN 978-961-94634-3-7
COBISS.SI-ID 83689987

Za vsebino odgovarjajo avtorji. Povzemanje in reprodukcija celote
ali delov brez dovoljenja založbe in avtorjev je prepovedano.

© Knjižnica Velenje

Silvo Grmovšek

VODNIK PO ŠALEŠKIH RAZGLEDIH

V prejšnji številki razgledov smo vprašanju reindustrializacije velenjskega gospodarstva namenili tematski blok z naslovom Velenje na razpotju. Tokrat se vprašanje prehoda v nizkoogljično gospodarstvo postavlja tudi za Šoštanj in širše, zato smo naslov tematskega bloka spremenili v **Šaleška dolina na razpotju**, sestavljata pa ga članka Bojana Pavška in Aleša Ojsterška.

Bojan Pavšek se v članku **Velika dolina za male ljudi** na esejističen način loteva tranzicije šaleškega gospodarstva, kam je njegov prvi korak usmerjen pa najbolje ponazori naslednji citat iz njegovega članka: »Vsesplošna medijska slika trenutno izpostavlja predvsem negativne posledice, ki jih bo utrpela težka industrija in z njo celotna dolina. Glede na to, da je nabor obstoječih

gradnikov in potencialov doline izjemno pester in se nahaja v različnih plasteh dolinske infrastrukture, gre torej za precej enosmerno, dokaj pesimistično ponazoritev, dosegljivo širši javnosti. Razen če strategijo prevetrijó mlajše generacije, neobremenjene s preteklostjo. Vključitev mlajše strokovne srenje, ki ima energijo in želi proaktivno sodelovati v razvojnih procesih, mora postati organizacijska stalnica. Gre za ključen postulat, ki bo za gonilo oblikovanja razvojnih smernic uporabljál medgeneracijske resonance.« (Bojan Pavšek, Velika dolina za male ljudi, str. 15)

Tematski blok v članku z naslovom **Planet v obdobju po premogu ali kako (se) rešiti zagat(n)je Šaleške doline** zaključuje Aleš Ojsteršek z analizo pričetka izstopa iz premogovništva in načrtovane preobrazbe Šaleške doline. Opozarja, da bi se morali izogniti zelo slabo izpeljanemu zapiranju premogovnika v Zasavski regiji, in ugotavlja, da ko gre za Šaleško dolino, že prvi koraki izstopa ne vzbujajo optimizma. Že primer priprave ... »*Nacionalne strategije za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda*« očitno kaže na veliko število vrzeli, od pomanjkanja socialnega dialoga do neupoštevanja načela pristojnosti. Oboje je za prihodnost Šaleške doline in njenih prebivalcev zaskrbljujoče in zelo slaba popotnica,« ugotavlja avtor.

Članek Roka Polesa z naslovom **Prispevek k poznavanju stavbne zgodovine Velenjskega gradu** prinaša vrsto novosti. Tako je avtor med drugim ugotovil, da se nahaja v kleti ronđele obok z osrednjim stebrom, zahodni trakt pa ima v vrhnjem nadstropju štiri gotska okna.

Prispevek Mateje Medved in Janje Jedlovčnik z naslovom **Prva svetovna vojna skozi oči avstro-ogrskega vojaka, Šoštanjčana Henrika Mravljaka** je rekonstrukcija vojaške poti Šoštanjčana Henrika Mravljaka in njegovih doživljanj 1. svetovne vojne na osnovi ohranjenih razglednic, ki poleg svoje vsebine tudi motivno same zase pripovedujejo o

dogodkih 1. svetovne vojne ter ljudeh in krajih, ki so se znašli v vojni vihri.

David Vidmar Čeru v članku **Eugenie Schwarzwald in Šaleška dolina** piše o dunajski pedagoginji, literarni avtorici in filantropinji ter njeni povezavi s Topolšico, kjer je v zadnjem letu 1. svetovne vojne organizirala kolonijo za okoli dvesto petdeset dunajskih otrok. Ob članku je avtor prevedel njeno črtico o boju z avstro-ogrsko birokracijo med bivanjem v Topolšici, dodal pa je tudi nemški izvirnik.

Nemškega duha ni tako preprosto izbrisati – slovensko-nemško razmerje v Šaleški dolini v luči nove države je naslov prispevka Aleksandre Gačić, v katerem obravnava zaton boja za prevlado nemštva v tukajšnjem nemškutarskem območju. To je sprožila ustanovitev Države SHS, ki je razklenila nemške okove, vendar nemškega vpliva med prebivalstvom ni bilo preprosto izbrisati.

Nova dejstva je odkrila tudi Mateja Kumer v prispevku **Alfred Keller – pridih sodobnosti dvorca Gutenbuchel**. Avtorica dokazuje, da je bil leta 1926 doslej neznani avtor celovite prenove tega dvorca iz Raven pri Šoštanju veliki in mednarodno uveljavljeni arhitekt Alfred Keller, med drugim dekan dunajske Fakultete za arhitekturo in avtor številnih prestižnih hotelov, vil in mostov v Kvarnerju, Dalmaciji, Ljubljani in drugod po svetu.

O raznovrstnih uglasbitvah Kajuhove poezije domačih in tudi nekaj tujih eminentnih skladateljev, ki segajo vse od samospevov in zborov do šansonov, popa, rocka, piše Franc Križnar v prispevku **Uglasbena poezija Karla Destovnika Kajuha**. Poetičnost Kajuhove poezije upora in boja je bila izziv za številne skladatelje, od Bojana Adamiča, Radovana Gobca, Marjana Kozine itd.

Kaj nam pove o času sredi petdesetih let prejšnjega stoletja skrivnostno izginotje kipa mozirsko-velenjskega kiparja z razstave Društva slovenskih likovnih umetnikov, poskuša odgovoriti Silvo Grmovšek v članku **Kipar Ciril Cesar in njegova pravica**.

O pestri filmski dejavnosti v Šaleški dolini od leta 1920 do 2020 piše Boris Salobir v članku **Film in filmska kultura v Šaleški dolini**. Kako so filmi prihajali v dolino, v katerih kinematografih so jih prikazovali, kdo so bili lokalni snemalci in filmski avtorji, v katere klube in društva so se združevali: vse to je prvič obdelana zgodovina lokalnega filmskega delovanja.

Andreja Ažber v članku **Ilegalni ponatis prepovedane pesniške zbirke Franceta Balantiča v Šaleški dolini** obravnava anatemo, ki jo je po 2. svetovni vojni posmrtno doživel vrhunski lirik France Balantič. Posledico njegovega izobčenja so v osemdesetih letih prejšnjega stoletja z represijo doživeli tudi mladi šaleški literati, ko so neuspešno poskušali objaviti njegove pesmi.

Maja Pan v osebno obarvanem eseju z naslovom **Kaba v Velenju** tematizira malo znano pesniško zbirko Kaba sanjalka, avtorice Zdenke Gajser iz Maribora, ki jo je izdala šaleška literarna revija Hotenja. S pomočjo naslovne metafore, to je meteoritskega svetega kamna muslimanov, se prvenstveno dotika daljnega, prečutega in spregledanega lezbiškega naboja pesmi, njihovega pomena v tedanjem in sedanjem času. Članek zaključí z razmislekom o lezbičnem umetniškem izrazu ter njegovi družbeni percepciji, ki ga redko kdaj razume kot univerzalnega, ima pa ga skorajda za fantomskega.

Peter Rezman nas v **Skoku v knapovsko prozo** vodi po svoji literarni delavnici, v kateri je v zadnjem desetletju nastajal njegov »knapovski« opus petih romanov. Predstavi njihov nastanek, razvoj in dileme, s katerimi se je soočal pri oblikovanju svoje prepoznavne prozne poetike, ki se tematsko in angažirano navezuje na Velenjsko kotlino.

O nastanku imena Velenje je prispevek, v katerem Lado Planko obravnava vprašanje lokacije rimske poštne postaje Upellae. Avtor preverja jezikovne mehanizme, po katerih bi se ime Upellae lahko razvilo v današnje toponime Velenje, Lubela in Velunja.

Razgledi se končajo s pregledom lokalnih knjižnih novosti v prispevku Andreje Ažber in Davida Vidmarja Čeruja z naslovom **O nekaterih knjigah, ki so izšle v zadnjih letih na Šaleškem.**

ŠALEŠKA DOLINA NA RAZPOTJU

gospodarsko prestrukturiranje Saša regije
in pravičen prehod iz premogovništva

S prispevkoma Bojana Pavška in Aleša Ojsterška nadaljujemo razmislek o poti šaleškega gospodarstva v deindustrializacijo in zeleno preobrazbo, ki bo sledila bližajočemu se koncu industrijskega primata, ki je temeljil na pridobivanju premoga in elektrike. Kakšen naj bo pravičen prehod iz premogovništva in katera vprašanja sproža načrtovana gospodarska tranzicija, so vprašanja, na katera bomo poskušali odgovoriti v Šaleških razgledih tudi v naslednjih številkah.

Vabljeni k sodelovanju!

Bojan Pavšek

Fotografije Ksenija Mikor

Bojan Pavšek je arhitekt in oblikovalec vizualnih komunikacij. Leta 1999 je diplomiral na Fakulteti za arhitekturo v Ljubljani, kjer je nadaljeval akademsko pot kot asistent za področje arhitekture. Kasneje se je podal novim izzivom naproti kot samostojni ustvarjalec v kulturi. Leta 2006 je ustanovil oblikovalsko podjetje Opa:art. Istočasno je s somišljeniki zasnoval trajnostno obliko sodela Opa!celica, ki še danes izvaja interdisciplinarne kreativne projekte tako doma kot po svetu. Leta 2019 je izdal knjižni prvenec »62.469 besed o Šaleški dolini, podolgem in počez«, v katerem je zbranih 100 avtorjevih kolumn in grafik, ki jih objavlja v rubriki Alternator v tedniku Naš čas. Publikacija je prejela literarno nagrado JSKD RS za najboljši samozaložniški zbornik z letnico 2019.

VELIKA DOLINA ZA MALE LJUDI

Koncept zapisa, ki ga je moč prebirati na naslednjih straneh, se je spočel precej spontano. Skupek različnih vtisov, ki so se mi v polstoletnem življenju v Šaleških logih naselili v spominске celice, so bili sprožilec za pisno obelodanjenje doživetega, a tokrat v kontekstu prestrukturiranja doline, ki že nestrpno čaka za prvim vogalom. Nastalo je esejistično razmišljanje, ki mu kot opore v skoraj navideznih ulicah priskočijo na pomoč tudi dognanja, zbrana v različnih strokovnih, dokumentarnih, tudi populističnih prispevkih. Zapis je samorefleksija izkušenj s tem okoljem in ne

išče vzporednic v nobenem političnem, rasnem ali verskem prepričanju. Gre za osebni preplet poznane preteklosti, intenzivnega doživljanja burne sedanjosti in idealističnega razmišljanja o svetli prihodnosti. Mogoče naivna, pa vendarle iskrena ostaja večno prisotna želja živeti v pristnem svetu, ki vso svojo energijo usmerja v brezpogojno spoštovanje narave, vzgaja in neguje empatijo do sočloveka ter z interdisciplinarno sinergijo soustvarja kjerkoli in kadarkoli.

Šaleška?

Šaleška dolina. Šaleška kotlina. Šaleška kotanja. Šaleška kadunja. Šaleška ... Ne glede na to, kakšno ime se ji nadene, se že od pamtiveka nahaja tukaj. V objemu gričev, zaledju hribov, pod budnim očesom nekoč aktivnega ognjenika in z oddaljeno kuliso osamelih gora. V njenem parterju je na videz ležerna reka Paka ves čas brusila kotanjo in pred regulirano ukrotitvijo s poplavnimi razlitji nemalokrat pošteno napojila okoliško rodovitno zemljo. Dolina je preživela že marsikaj. Se borila in prilagajala različnim stanjem, ki so krojila njeno razgibano površje. V večini primerov je prilagoditve izvajala sama. Predvsem tiste, ki datirajo še pred obdobje razumnega bitja – človeka. Ko je prišel, je s svojo razmišljujočo prisotnostjo pričel počasi uresničevati željo po

obvladovanju narave. Sprva je bila uravnotežena z naravnimi zakoni in nesebično skromna, delujoča po načelu "živi z naravo in uporabi le tisto, kar res potrebuješ," a nekje na njegovi evolucijski poti je marsikje po svetu spoštljiva name-ra prešla v pohlep. Tretji kamen od sonca je postal poligon za neprestano dokazovanje človeške superiornosti nad vsem, kar miga, diha, raste, živi. Tudi v Šaleški dolini je življenje rezoniralo v sožitju ekosistema in človeka, dokler ni slednjemu okoljske dirigentske palčke položila v roke industrializacija in z njo vse večje potrebe po naravnih energentih. V 19. stoletju odkrito fosilno gorivo, ki je kot rezultat pooglenitve bujnega močvirskega rastišča pričelo nastajati v zgodnjem pleistocenu,¹ je bilo nizkokalorična voda na mlin tehnološkemu in gospodarskem razvoju tako doline kot tudi širše. Pridobivanje premogovniških izkušenj (največkrat pod zemljo) ter priseljevanje delovne sile so skupaj s politični apetiti in gospodarsko rastjo postajali vse bolj uspešni. Posledično se je tudi preobrazba doline pričela vrteti na opazno višjih obratih. Včasih bolj, spet drugič manj nadzorovano. A poti nazaj ni bilo več. Zaradi potreb po električni energiji je v relativno kratkem času vzkliklo kar šest elektrarniških blokov, ki so proizvedeno elektriko distribuili tudi v jugoslovanski, kasneje pa predvsem slovenski okoliš. A posledic raniranja narave, ne glede na zavidljivo količino energije, ki je odtekala po daljnovodih, le ni bilo več mogoče enostavno spregledati, kaj šele zakrpati.

Izkopavanja globoko pod zemljo so v samozavestni nameri, poseči po najvišjih zvezdah socialističnega napredka, ignorirala kolateralno škodo, ki je najbolj udarila na površju. Nekdaj rodovitna krajina, ki je omogočala preživetje marsikateri kmečki družini, je stopila na nepovratno pot degradacije. Radikalne tektonske spremembe, nastale kot posledica pogrezanja zemlje, so vodile v pogubo krajine. Polja. Izgubljena. Hiše. Porušene. Prebivalci. Preseljeni. Kraji.

¹ Šalej, M. (1999). Historično-geografski oris Šaleške doline in njenega obrobja: Oblikovanost doline, relief, tektonika in geološke osnove. V T. Ravnikar (ur.), Velenje, razprave o zgodovini mesta in okolice (str. 14–15). Velenje: Mestna občina Velenje.

Potopljeni. In kot da to ni bilo dovolj, je težka industrija v vsem svojem zanosu servirala zgolj zavidljivo statistiko proizvedene električne energije, pri tem pa širnemu svetu mimikrirala njene stranske učinke. Prekomerno onesnažen zrak, bazična mrtva jezera, umirajoči gozdovi ter turbolentna zemeljska tektonika so bili izvzeti iz tabelaričnih prikazov gospodarskih uspehov Šaleške doline. In ko je Šoštanj "odstopil" dolinski upravni primat hitro razvijajočemu se Velenju, je ta poteza znotraj utečenega socialističnega sistema, ki ni bil vaje osamelih presežkov, le še bolj izpostavila velenjsko zgodbo o uspehu. Modernistični čudež je na vzhod kotline privabljal vse živo. Postal je gospodarski, politični in socialni magnet. Slednji je požel slavo multikulturnega sobivanja delovne sile predvsem z območij nekdanjih jugoslovanskih republik. Gradilo se je na polno, tudi ponoči in tudi na skrivaj, če je bilo treba. Urbano blagostanje so občasno učinkovito podprle udarniške akcije, stimulirane z zahvalnimi hvalospeli težki industriji kot alfi in omegi gospodarskega razvoja. In še kakšen samoprisevek, namenjen za gradnje na področju družbenega standarda,² se je pri pobudnikih izkazal za premišljeno gesto. Mentaliteta doline je tako postajala zaključena celota. Samozadostna, samooskrbna, samozavestna. Po nastanku baze modernega mesta nihanj, ki bi pretirano razburkala družbeno klimo, ni bilo zaznati ali pa so se šele netila. V nedeljo, 8. novembra 1987, pa se je zgodilo. Po predhodni sprožitvi bolj ali manj naključnih, a konkretnih akcij, je protestno ekološko gibanje tega dne organiziralo shod, na katerem se je v Velenju zbralo več desetstisoč protestnikov, predvsem z obrobni naselij Velenjske kotline. Njihova glavna zahteva je bila brezkompromisna in temeljita ekološka sanacija proizvodnje električne energije v Velenjski kotlini.³ S to gesto, ki je ponesla glas o umiranju narave tudi preko dolin-

² N. Žgank. Ustvarili smo mesto. Kljajič D. in Vrbič V. (ur.), *Spomini rdečega kralja* (str. 96–163). Ljubljana: Založba Karantanija.

³ Rezman, P. (2020). (Ne)organiziranost ekoloških protestnih gibanj (pričevanje opazovalca in nekdanjega aktivista ekoloških gibanj v Velenjski kotlini 1985–2020: Zanimanje raziskav. Grmovšek, S. (ur.), *Šaleški razgledi 17: Zbornik 2020* (str. 123–128). Velenje: Knjižnica Velenje.

skih obronkov, je dolina dobila zeleno klofuto, ki je prevetrila takratno ignoranco kapitala do okolja in ljudi. Nastopil je čas gozdnih preporodov, odprave kislega dežja, revitalizacije jezerskih habitatov, filtriranja izpustov, sanacij krajine in namer po zagotovitvi boljšega zdravja ljudi. A stranski produkti težke industrije so, sicer v blažji obliki, vseeno nadaljevali najedanje okolja. Globalno onesnaževanje se je z visoko mero človeške brezbriznosti v zadnjih desetletjih razplamtelo povsod po svetu. Izrazit porast kontaminacije okolja je zaslediti predvsem v nerazvitih deželah, kamor razvite dežele za pičle zneske pošiljajo nevarne snovi in odpadke v shrambo ali predelavo. Daleč od oči naj bi pomenilo tudi daleč od srca. A Zemlja je na žalost okrogla oziroma "what goes around comes around."⁴ Nevarne emisije, s katerimi smo prepojili naš planet, so na pragu nepovratne zasičenosti. Čas za introspekcijo našega egoističnega ravnanja je tukaj, zdaj! Evropa se je, kot kaže, z vso resnostjo lotila reševanja zelenega planeta, zato svoje okoljevarstvene azimute vse bolj usmerja vase, med svoje države starega kontinenta. Zmanjšanje ogljičnega odtisa se je tako zavihtelo na sam vrh prioritet. Obnovljivi viri energije so postali ambicija, ki narekuje tok razmišljanja tudi široki paleti proizvajalcev. S svojimi nabori različnih zelenih-eko-recikliranih-zdravih-čistih poštenih izdelkov flirtajo z denarnicami marsikaterega potrošnika. Vendar ta trend ni nastal čez noč. Zanj je bilo potrebno netenje različnih žerjavic, predvsem pri neodvisnih strokovnjakih in nevladnih organizacijah, ki so s svojimi dognanji in aktivizmom pričeli opozarjati, da se planet ne vrti več z zdravo hitrostjo. Ko je kritična masa opozoril dosegla dovoljšnjo medijsko pozornost, tudi politična srenja in z njo tesno povezano gospodarstvo tega nista mogla več prezreti. Opazovanje že skoraj nepovratne destrukcije Zemlje je različna zaskrbljena gibanja spodbudilo k takojšnjemu aktivizmu. Celo Nobelovi nagradenci za mir, na čelu z Dalajlamo, so pred kratkim javno pozvali vlade sveta, da naj neizkoriščena fosilna goriva vendarle ostanejo pod

⁴ Vse se vrača, vse se plača.

zemljo.⁵ Takšna prizadevanja stroke in globalnih vplivnikov lahko sprožijo učinkovit pritisk na kolektivno zavest in lažjo akumuliranje moči v boju proti podnebnim spremembam. Tako na primer Greenpeace, European wildlife, David Attenborough, Greta Thunberg, Mladi za podnebno pravičnost, Eko krog, Šaleško EKO gibanje ipd. ne bodo več osameli glasovi v nebo vpijočih. Žal tudi Šaleška dolina prispeva v ozračje zavidljiv delež sestavin, ki nič kaj ne dišijo zeleni novodobni evropski miselnosti. Ta namreč stremi k ambicioznim ekološkim ciljem, ki naj bi se jih kot izkušeni kontinent lotili sinhronizirano. Nič več stokanja v leru. Na državni ravni moramo začeti uresničevati okoljevarstvene cilje takoj! Pet pred dvanajsto sta postavljena kazalca sodne ure⁶ in zaenkrat nič kaj ne kaže, da bi se pričela ustavljati, kaj šele pomikati v obratno smer. Ekstremne podnebne razmere, ki pod svojim okriljem skrivajo množico uničevalnih vremenskih stanj, namreč vse pogostejše pustošijo po svetu. So rezultat podnebnih modelov, značilnih za atmosfero, polno škodljivih izpustov. Tako tudi v naših krajih vse bolj prihajajo do izraza nepričakovane vremenske deviacije. Pred njimi ni več varen noben letni čas. Božičnega snega nismo videli že vrsto let, medtem ko se je letošnji april oktil kot najhladnejši četrti mesec v zadnjih 30 letih, tokratno poletje pa v medijih mlahavo vihti zlato medaljo za najvišje globalne temperature, odkar v zadnjih 142 letih izvajajo meritve.⁷ Na Grenlandiji je letos prvič celo deževalo!⁸ Nič kaj obetavne in dokazljivo

⁵ Kralj, A. (22. 4. 2020). *Nobelovi nagrajenci pozvali vlade sveta: »Fosilna goriva naj ostanejo pod zemljo«*. Pridobljeno na <https://www.24ur.com/novice/znanost-in-tehnologija/nobelovi-nagrajenci-pozvali-vlade-sveta.html>

⁶ Tak (15. 1. 2013). *Začetek konca? Kazalca Sodne ure ostajata na pet pred dvanajsto*. Dnevnik. Pridobljeno na <https://www.dnevnik.si/1042571993/magazin/znanost-in-tehnologija/zacetek-konca-kazalca-sodne-ure-ostajata-na-pet-pred-dvanajsto>.

⁷ Kralj, A. (14. 8. 2021). *Letošnji julij najbolj 'vroč' v zgodovini meritev. Čas za zemljo*. Pridobljeno na <https://www.caszazemljo.si/ekologija/letosnji-julij-rekordno-vroc.html>.

⁸ Nuuk. (20. 8. 2021). *Na poledenelem vrhu Grenlandije prvič deževalo*. ►

preteče napovedi morajo postati še toliko večja motivacija, da se zaviha rokave, pomete pod predpražnik finančne apetite, posuši sline kapitala, zaduši lasten egoizem ter z zvrhano mero empatije in iskrenosti vzame v roke naš planet. In to ob zavedanju, da je absolutna prioriteta človeštva ohranitev habitata na edinem evolucijskem poligonu, ki ga imamo. Gre za zibelko vseh nas, naših potomcev, njih potomcev, njih potomcev potomcev ... Neizogibno vlogo rešiteljev bomo morali prevzeti in ponotranjiti vsi. Posamezniki, skupine, inštitucije, podjetja, vlade, države. Tudi v Šaleški dolini, ki jo kolesje industrializacije še vedno pošteno preobraža. Brazde degradacij bo poskušala zaceliti in oživiti z novim pristopom, poimenovanim "Prestrukturiranje regije SAŠA skladno s politiko pravičnega prehoda iz premogovništva". Doktrina na tem področju je trenutno skoraj (pre)vročje ter obenem zelo viskozno železo, ki ga poskušajo vliti v različne kalupe.⁹ Ne glede na to pa se je končno pričela ustvarjati dinamika procesov, ki stremijo k razmišljanju po preoblikovanju doline s poudarjeno okoljevarstveno noto. Poleg strokovnih dognanj, oživitvenih predlogov in osnutkov strategij je v zraku še veliko nedorečenih izhodišč. Čas za oblikovanje koncepta je kratek. Priložnosti, da bi bil daljši, je bilo v zadnjih desetletjih že nič koliko, a je cona takratnega udobja preglasila izzive prihodnosti.¹⁰ Zavita v samozadostni kokon je dolina kljub okoljskim hendikepom desetletja skrbela za energetske blagor naše domovine, pa tudi razvojno in socialno neodvisnost svojega teritorija. Zanesljiva delovna mesta, topla voda kot stranski produkt proizvodnje električne energije, ponujene degradacijske odškodnine, infrastrukturne posodobitve ter ustvarjanje sorazmerno nekonfliktnega družbenega ozračja so vlivali občutek avtonomije. A politični kapital, še posebej v energetiki, ponavadi ubere smeri, ki na poti do tržno ma-

MMC RTV Slovenija. Pridobljeno na <https://www.rtvsllo.si/okolje/napoledenelem-vrhu-grenlandije-prvic-dezevalo/591344>.

⁹ Pavšek, B. (29. 7. 2021). Alternator: Daleč od oči, daleč od ... *Naš čas*, letnik 68 (29), str. 8.

¹⁰ Pavšek, B. (4. 3. 2010). Alternator: Čez 50 let. *Naš čas*, letnik 57 (9), str. 10.

mljivega cilja navržejo najmanj polen. Tako se je s centralizacijo celotne energetske sheme vodstvena struktura tudi fizično distancirala od želja in potreb lokalnega prebivalstva. Dokaj nemočno je dolina spremljala dogajanje energetskih lobijev, ki so z izgradnjo bloka 6 Termoelektrarne Šoštanj postavili nova pravila za pridelavo električne energije. Rentabilnost objekta so hitro naraščajoče cene emisijskih kuponov že kmalu po rojstvu postavile pod velik vprašaj. In prišel je trenutek za streznitveni razmislek, kako naprej. Ker je težka industrializacija sedaj več kot očitno v prisilnem zatonu, je napočil čas multidisciplinarnega feniksa, ki bo ponudil zeleeno okoljsko vizijo s trdnimi programskimi temelji. V oblikovanje koncepta se mora aktivno vključiti široko paleto neodvisnih strok. Da bo končna slika čim manj enostranska, je ključno aktivirati kredibilne institucije in neodvisne strokovnjake zunaj naše doline, tudi zunaj naše domovine. Ne glede na to, da je priprava ter izvedba tako obsežnega projekta izjemno kompleksna, ima srčika principa skrajno preprosto strukturo. Lahko bi jo razdelili na štiri elementarna stanja, pri katerih je najpomembnejše, da se ne ustvarjajo v ihti, se izpelejo do konca in si brez preskakovanj sledijo po naslednjem vrstnem redu: začutimo, razvijajmo, oblikujmo, navdihujmo. Gremo lepo po vrsti.

Začutimo.

Vzhajanje sonca ter prihod svetlobe na senčno stran Zemlje je vedno veličasten dogodek. Najsi ga pričakamo neke v hribovitih pejsažih, se z njim srečamo na poti v službo, nam med sprehajanjem hišnega ljubljénčka oplemeniti pročelja mimo bežnih fasad ali pa morda omili širjenje zenic pri jutranjem dvigovanju okenskih žaluzij. Učinkuje privlačno, skoraj nenasitno, ker je vsakič drugačno, nezamenljivo, nepovnljivo. Kjerkoli ga uzreš, je vedno dobrodošlo in te ne pusti hladnega. Izza Kozjaka se najprej sramežljivo, kaj kmalu pa že zelo samozavestno prične dvigati na nebesni svod. Na prvi pogled deluje, kot da prve fotonske puščice usmerja zelo premišljeno. Z njimi potujoča svetloba se zasidra na

ključnih vedutah Šaleške doline. Vrhovi stanovanjskih stolpičev, ki so kot vertikalni nagovor vzniknili v času modernizma, se obarvajo v rumenkaste tone. Tudi na jezera pronica toplina sončnih žarkov skozi meglice kondenzirane jezerske vode. Raj za fotografsko motiviko, ki jo nič kaj sramežljivo bogatijo številne, tudi eksotične ptice, in pisan nabor objezerske flore nam sicer ni na voljo v nedogled. Zato je fino, če si ob pravem času na pravem mestu. Posebne učinke ob srečanju s svetlobo ustvarjata najvišja parna stebra, štrleča na zahodu doline. Skozi hiperboloidne hladilnike odvajata v nebo višek termoelektrarniških stranskih produktov. Zaradi svoje nadnaravne višine sta mnogo pred sosedom Šoštanjem, deležna zlatorumenega jutranjega razsvetljenja. Morda pa pri tem početju žarki le namigujejo, da ni vse zlato, kar se sveti. Edino grelna telo v našem osončju medtem že pospešuje dvig na svoji več milijard let utečeni krožnici. Kaj kmalu prične enakomerno odstirati celotno Šaleško kotanjo. Gospodarstvo, še posebej težka industrija, je v tem času že v polnem zagonu. Pravzaprav se sploh ni ustavilo. Stabilnost proizvodnje elektrike je soodvisna od konstantega dovajanja energenta. In šaleška energetska shema ni pri tem nobena izjema. Dan je že na polnih obratih. Delovne in šolske migracije, ki jih v veliki meri dopolnjujejo še prihodi iz ostalih krajev, polnijo arterije prometne infrastrukture. Včasih zasičene, drugič

na pol prazne ustvarjajo dinamiko transportnih intervalov, ki je v primerjavi s pretočnostjo v večjih mestih še zelo prijazna. Medtem se cestna prihodnost pripravlja na prihod prišleka, ki ga v teh koncih še ni bilo. Na tretjo razvojno os. Njena prisotnost v prostoru bo občutno spremenila stoletja zakoreninjeno orientacijo vzhod-zahod, ki jo je narekoval na začetku nagajiv tok Pake, kasneje utelešen v regulirano podobo. Arhitekturni kontrast obeh dolinskih mest priča o dveh različnih zgodbah, dveh različnih zgodovinah, dveh različnih sistemih in nenazadnje dveh različnih vizijah. Tako se na velenjski strani infrastrukturna tektonika odmika od principov modernizma, ki je dokaj premišljeno in večplastno krojil prostorski ustroj takrat izredno odmevnega socialističnega čudeža. Na drugi, šoštanjski strani, pa se prioritete mesta selijo na njegove ruralne obronke, medtem ko mesto izgubljeno hlata za odlikami nekoč živahnega in prepoznavnega starotrškega jedra. Navzven subjektivni, navznoter sicer objektivni vidik prebivalcev na svoj kraj pa ni primerljiv z občutji zunanjih obiskovalcev. Ti niso osredotočeni na rutinski utrip vsakdana, ampak iščejo ambientalne presežke, sunke adrenalina, porast dopamina, navdihujoče dialoge s prebivalci ali pa zgolj hedonistične trenutke različnih žanrov, ki jih zabeležijo v svoji malhi dolgoročnega spomina ter prenašajo na zanamce ali istomisleče. Začutiti dolino je pogoj, da jo sprejmeš v vsej njeni polnovrednosti. Brez tega je kakršnokoli poistovetenje z njeno še posebej novejšo zgodovino, ki je bila zavidljiv primer dobre prakse preteklega sistema, strel v prazno. Na njenih obrambnih zidovih, zgrajenih s krvavimi žulji in tudi izgubljenimi življenji rudarjev, so se lomila različna, tako politična kot tudi gospodarska kopja. Ohranitev samozadostne težkoindustrijske oaze ravno prav daleč od takrat eksternih političnih apetitov je bila, kot kaže, lokalna mantra. Zvenela je koristno, tudi če je bilo zavaljo nje ogroženo zdravje ljudi in ohranitev narave. Multikulturnost kot posledica priseljevanja delovne sile je le eden od kompleksnih družbenih komponent taistega habitata. Ekonomski potenciali, ki jih podpira tudi šolstvo, dopolnjujejo še pestri nabori kulturnih, športnih in socialnih programov. Dolinskih

potencialov je torej na pretek. A njihovemu zagonu in vzdrževanju povzroča preglavice politična nehomogenost doline, ki le redkoma poenoti svoja stališča. Še redkeje pa se poskuša uglasiti na skupno vizijo. Šolski primer, ki v mnogih pogledih izraža nekoherentnost, se navezuje na ogromne količine akumulirane vode, ki je v dobri polovici stoletja temeljito predrugačila podobo kotline. Jezera. V naravi hvaležen in neznanosko privlačen element, ki ga pri načrtovanju izletov vedno uvrstimo med zanimive adute. Tudi šaleška jezera so postala sestavni element mnogih zgodb, ki se uvrščajo med gradnike kotlinske novejšje zgodovine. Najprej so povzročila tragičen val žalostnih usod, ki so našle svoj (ne)mir na njihovem dnu. Izkopavanje lignita globoko pod zemljo je žal terjalo svoj davek tudi na površini. Narava si je v iskanju ravnotežja in zapolnitvi manjka fosilnega energenta v svojih nedrjih postregla s premiki in posedanji zemlje. Razpoka, udrtna, udor, jama, lužica, luža, luže, jezerce, jezero, jezeri, jezera. Preobrazba terena je na dnevni bazi ustvarjala spremembe, ki jih je bilo kmalu zelo težko spregledati. Potopljeni domovi. Potopljena polja. Potopljene ceste. Potopljena dediščina. Potopljena tradicija. Potopljena upanja. Preseljevanja ljudi, izginotje celih vasi ter zaton najbolj rodovitne dolinske zemlje je še vedno občutljiva tema, ki ji pritiče zgolj in samo pietetno spoštljiv dialog. Na obsežnem dnu doline, kjer se je nekoč odvijalo živahno kopensko življenje, so nastala tri jezera.¹¹ Njihova gladina je zaradi naklona terena na različnih višinah. Nižajo se iz vzhodne smeri proti zahodu. Od najvišje ležečega Škalskega, preko Velenjskega do Družmirskega jezera. Prvi dve sta se skoraj v celoti nastanili v velenjski občini, medtem ko je Družmirsko za svoj dom izbralo šoštanjsko občino. V zadnjem času, ko karakter nekoč neživih umetnih jezer vse bolj pridobiva naravni videz, se je tudi stanje voda izboljšalo. Postopna vrnitev življa v nekoč mrtvo bazično vodo je bil korak v pravo smer revitalizacije. Odlaganje pepela kot stranskega produkta pri kurjenju lignita

¹¹ Šterbenk, E. (1999). Šaleška jezera: Jezera. Velenje: ERICo Velenje, Založništvo Pozoj Velenje.

neposredno v vodo je zavoljo spremenjene tehnologije obdelave postalo preteklost. Sprejetje smotnih okoljevarstvenih odločitev je privedlo do tega, da je v poletnem času Velenjsko jezero postalo privlačno zbirališče tisočernih obiskovalcev, željnih zabave in osvežitve. Škalskega je pod okrilje vzelo ribištvo. Družmirsko pa zaradi izkopavanja premoga, predvsem pod njegovim severnim predelom, še ne zmore nuditi varnega območja za razvoj objezerskih potencialov. Eksplozijske projekcije premogovnika kažejo, da to še nekaj desetletij ne bo mogoče. Zaradi medsebojne bližine vseh treh jezer, ki so ločena le z zemeljskimi nasipi oz. pregradami, bi bilo za celovit prikaz vodnega izplena vsa tri jezera potrebno obravnavati kot nedeljivo celoto.¹² Zgodbe o njihovih nastankih in medsebojnih karakternih odklonih so slovenski fenomen, vreden, da se zavihti na tron izpostavljenih dolinskih značilnosti. Zato bi status nedeljivosti morala vzeti v zakup tudi lokalna zavest. Nedeljiva vodna celota je namreč polna raznolikosti in zato pisana na kožo različnim generacijskim profilom njenih obiskovalcev. Politični in gospodarski ustroj pa je trojezerje pričel drobiti. Vsako mesto je v "svojem jezeru" videlo možnosti nastaviti in razvijati zgodbo. Pri tem celo stremeti k njihovi medsebojni konkurenci, kar deluje kot svojevrsten krajinski paradoks. Tako je sprehajalno-kolesarska pot, ki se vije mimo vseh treh jezer, postala edini element, ki jih trenutno povezuje. Velenjsko jezero je pošteno zavihalo rokave in prevzelo primat turistične ikone. Plaža, prireditveni prostor, kamp, športni objekti so pri infrastrukturnem preoblikovanju te destinacije v polnem zagonu. Vendar je ohranitev oz. preoblikovanje krajine v večnamenski prostor ob predimenzioniranih ovalnih asfaltnih zaplatah potegnilo zelo kratko slamico. Ureditve nekdanje slabo rekultivirane zelenice je v iskanju skupnih značilnosti objezerskega prostora zašla v slepo ulico. Prostor je prepredla množica neopredeljenih arhitekturnih principov, ki imajo le malo skupnih značilnosti. Nastalo je veliko polje asinhroniziranih ambientov, ki so rav-

¹² Pavšek, B. (11. 6. 2015). Alternator: 3 vode. *Naš čas*, letnik 62 (23), str. 10.

no zaradi pomanjkanja premišljenih prostorskih vrednot odpadli kot kredibilni gradniki prostora. Obenem pa neprožna arhitekturna zasičenost območja onemogoča modifikacije, ki bi bile zasnovane na prepletu urbano-industrijskih značilnosti doline ter njej pripadajoče krajine. Viadukt tretje razvojne osi, ki bo glede na projekcije načrtovalcev ustvaril ločnico med urbanim tkivom in rekreativno krajinsko cono, bo s svojo prezenco dal le še piko na i arhitekturni prostorski zmedenosti.¹³ Priložnost obleči objezersko območje z univerzalnim konceptom, se je projektantom prireditvenega prostora izmuznila skozi prste. Zakaj se je pozabilo, spregledalo ali morda kar ignoriralo tako pomemben postulat, kot je spoštljiva simbioza grajenega prostora in naravnega okolja? Vprašanje, ki bo morda le s težavo dobilo verodostojen odgovor. Pri sosednjem Družmirskem jezeru so apetiti oživitve objezerskega pasu prav tako veliki. Mesto Šoštanj v zadnjih desetletjih včasih precej na horuk, pogosto pa v nerazumljivem stanju pasivnosti išče razvojne nadgradnje, ki bi omogočile višji nivo bivalne kvalitete in oplemenitile prepoznavnost občine. Zaradi sence termoelektrarniških hladilnikov je sicer pot do sonca že tako ali tako nekolikanj težja. Vendar ne nemogoča. Zahteva pa interdisciplinaren pristop s posluhom za prave potenciale. A do tja je še daleč, saj ima energetski gigant kot industrijski portal močan vpliv na definicijo mesta, vendar se tega v časih, ko so namere za ohranitev njegovega dolgoročnega obstoja zelo iskane, premeteno izogiba.

Razvijajmo.

Strategija, vizija, perspektiva, ambicija, ideja, zaveza, vrednota, definicija, zasnova, kreacija, paradigma so le nekatere termini, ki lepo zvenijo, ko se jih vpleta v opise načrtovanja prihodnosti. Težava lahko nastopi, ker se je bodočnost do sedaj zmeraj in povsod pokazala za dokaj nepredvidljivo žverco, ki utegne pošteno spreminjati smer prav tam, kjer

¹³ Pavšek, B. (19. 12. 2019). Alternator: Velendukt. *Naš čas*, letnik 66 (50), str. 12.

najmanj pričakujemo. Večje kot je merilo obravnavanega območja, bolj moramo postati dovzetni za njegove skrite/razkrite namige, ki suflirajo zasnovo logičnih razvojnih poti. Če pretirana samozavest, egoizem, morda tudi pohlep zaslepijo pogled, lahko spregledamo opozorilne znake, intuitivne namige, logične interpretacije in še marsikaj podobnega, kar seva iz okolja. V teh primerih postane načrtovanje prihodnosti kaj hitro eksperiment v slepi ulici. In vzvratna vožnja lahko povzroči bistveno več težav, ki neredko pripeljejo tudi do nepopravljivih posledic. Še posebej pri paničnem in dezorientiranem iskanju alternativnih izhodov. Razvoj mesta oziroma (v našem primeru) kar celotne doline je zahteven zalogaj. Dejavniki, ki še danes krojijo njen utrip, so pognali korenine že v drugi polovici prejšnjega stoletja. Vzkalil je edinstveni proctor, znan daleč naokoli. Težka industrija, podprta s potrebami po proizvodnji električne energije s sežiganjem fosilnega goriva, se je trdno zasidrila na vrhu piramide in diktirala rast ter razcvet doline. Njen hitri vzpon, razvoj njej uporabnih tehnologij ter tempo pridobivanja lignita iz velenjske kadunje je bil bleščeč primer napredka v Sloveniji. Z občudovanjem so naš ustroj opazovali tudi iz drugih nekoč državotvorno povezanih republik na Balkanu. Ob bok črni industriji je velik delež pridala tudi "bela" industrija tovarne Gorenje. Super industrializacija je vplivala na pospešeno ekspanzijo Velenja.

Vključitev najboljših slovenskih projektantov,¹⁴ ki se seveda niso mogli upreti izzivu načrtovanja in gradnje novega mesta,¹⁵ se je ob vizionarski taktirki Nestla Žganka izkazala za odlično mestotvorno potezo. Mesto Velenje je postalo slovenska arhitekturna ikona modernizma, ki je njegove občane navdajala s ponosom. Psihološka komponenta pripadnosti mestu in soustvarjanju novega doma se je še krepila z udarniškiimi vihtenji krampov in lopat. Kljub temu mnogi prebivalci nikoli niso razumeli arhitekturnega sloga, v katerem so se znašli in ki naj bi bil prilagojen merilu človeka – tokrat predvsem rudarjev ter njihovih družinskih celic. Razmišljam, ali je nerazumevanje principov modernizma nastalo kot posledica korenitih sprememb bivalnih navad delavskega razreda, ki je bil predhodno navajen preprostosti? Odprle so se migracije. Iz vasi v mesta. Iz provizorijev v bloke. Z makadamov na asfalte. S pašnikov v parke. Z vrtičkov na trge. Selitev in prilagoditev življenjskega sloga znotraj skrbno načrtovanih urbanih struktur je vsak občan doživeljal in interpretiral nekoliko po svoje. Ves čas razvoja se je mesto nadgrajevalo, sprejemalo nove arhitekturne sloge, ki so se zaradi mejnih obronkov kotline bolj ali manj uspešno prepletali predvsem v njenem parterju. Prvotna urbanistična zasnova moderne je sicer še prisotna, vendar z občasnimi stihijskimi intervencijami izgublja prostorske bonitete, ki so ji bile z namero dolgoročne vzdržnosti položene v zibelko. Precej na poskok in z veliko frekvenco nihanja so se njeni temelji v navalu trgovskih centrov pričeli tresti. Še posebej ob mestnih vpadnicah so izrazito preoblikovali podobo mesta. Utrip, ki naj bi zrcalil bleščečo prihodnost potrošništva, je postal dušilec urbanih struktur. Na svoji poti do tržne slave je pometel tudi s krajinskim zaledjem in nekdanj prepoznavnimi vedutami. Slednje so se skrile za precej suhoparno trgovsko arhitekturo, začinjeno z vrsto kričečih, stilsko pisanih oglasnih panelov

¹⁴ Janez Trenz, Oton Gaspari, Jože Usenik, Ciril Pogačnik, Stanko Rohrman, Aljoša Aljančič, Stanko Kristl, Hermina Kmecl ...

¹⁵ N. Žgank. Ustvarili smo mesto. Kljajič, D. in Vrbič, V. (ur.), *Spomini rdečega kralja* (str. 96–163). Ljubljana: Založba Karantanija.

različnih blagovnih znamk. Velenjski grad je porazil Momax, Šaleško alejo Mercator, Koželj je vzela Velenjka kolodvorsko si je podredil Tuš.

Takšna poteza gradenj bi bila morebiti vsaj strateško upravičena, če bi bili apetiti po novačenju potrošnikov sorazmerni s potrebami trga. Tako pa so mnogi prostori ostali pre-dimenzionirani, na mestih neizkoriščeni, celo prazni. Pri tem pa je butični center mesta doživljal zaton privlačnosti, ki mu ga je narekoval upad kritične mase potrošnikov. Ta se je pričela razporejati po mestnih vpadnicah pod taktirko trgovcev, manikiranih v vse bolj karakterno nedefinirano mestno periferijo. Z oživitvijo kmečke tržnice in njej sorodnih "programov z dušo" se ponovno odstira izjemen potencial mestnega središča. Ponuja namreč popolnoma drugačno uporabniško izkušnjo kot zgolj nakupovanje, sprehajanje, razvajanje po zaprtih trgovskih centrih brez naravne svetlobe, lociranih na za pešce odročnih predelih mesta. Takšne reurbanizacije ambientov so dobrodošla priložnost za infrastrukturne nadgradnje, ki lahko s spremenjenimi bivalnimi navadami sodobnega človeka ponovno osmislijo tudi prvotne urbanistične nastavke mesta. Mesta, ki je razpolagalo z ogromnimi zelenimi površinami, arhitekturnimi presežki, logično infrastrukturno mrežo ter preiščljeno programsko razporeditvijo.

Vsi naštetí parametri vse bolj koketirajo tudi z novodobno ekološko miselnostjo, ki na globalni ravni hvali in časti redka še obstoječa mesta v parku ter jih izpostavlja kot primere dobre prakse. V velenjskem primeru dopolnjuje zelene intervencije tudi unikatna podoba Sončnega parka,¹⁶ ki se je naselil na zgornjem, severnem platuju mesta. Človeška potreba po zapolnjevanju praznih prostorov se večkrat izkaže kot nebodigatreba preblisk, ki nas na primer spremlja že pri urejanju lastnega doma, pa naj gre za dodatne omare v dnevni sobi, vijačenje odlagalnih polic na prostih stenah hodnika ali pa za umeščanje replike rimske fontane, palčkov in ostalega betonskega kiča v "na videz" prazne zaplate dvorišča. Včasih

¹⁶ Načrt za park je narisal vrtnarski arhitekt Paul Filipsky, zasaditev pa izvedel vrtnar Alojz Jaklič.

je pot do ugodja ravno obratna. Z redukcijo opreme omogočimo, da ambient zadiha in se umiri. Enako velja za odprt javni prostor. Mnogokrat privzgojen projektantski refleks po nenehnem umeščanju in intenzivnem zasičevanju prostora s pogosto nelogičnimi oz. nekompatibilnimi arhitekturnimi elementi izhaja iz sebičnega izkazovanja pomembnosti lastne arhitekturne pozicije. Injicirati v okolje strukture, ki so zunaj merila ali ne resonirajo z njihovimi uporabniki, so tako za snovalce kot bodoče uporabnike težko prebavljiv zalogaj. Začetni "Vau!" učinek tovrstnih atrakcij običajno hitro zbledi in ostane le še spomin na jalov poskus prostorske oplemenitve. Pri ohranjanju lokalnega principa "mesta v parku" naj služi za referenco celotna besedna zveza, ki že pri terminološki modifikaciji v "park v mestu" občutno spremeni doživljajsko konotacijo. Zavedanje, da je potrebno kvalitetno mestno tkivo, še posebej zeleno, skrbno ohranjati, primerno negovati in subtilno nadgrajevati, je dandanes redka čustvena komponenta, ki pa lahko trajnostno usmerja miselni tok načrtovalcev. V svojem bistvu poskrbi za pravočasno eliminacijo napačnih apetitov ter zavojev v sive ulice. Pri takšni metodologiji je na preizkusu demokracija bivalnih apetitov. Arhitektura je le težka suveren mediator med interesi gospodarskih oziroma političnih interesov ter na drugi strani pričakovane svobode človeka in narave. Uskladiti želje in potrebe vseh omenjenih udeležencev pomeni trdo delo na dolgi rok. Za uresničevanje prostorske vizije je še kako zaželeno najprej postaviti homogene temelje. Recept za njihovo kompaktnost leži v komunikaciji. Večnivojski, razumljivi ter prilagojeni procesom, v katere je integrirana. Za dober razvojni model se mora stroka poleg zgodovinskih dejstev, ki so pustila pečate v preteklosti, analitike obstoječega stanja, potreb in zahtev uporabnikov posluževati tudi intuicije.¹⁷ Ta na videz neotipljiv miselni sprožilec in meta usmerjevalec je dodana vrednost, ki je vsekakor vredna pozornosti. Izhaja iz psiholoških doživljajev in izkustev, ki človeka ves čas njegovega obstoja,

¹⁷ Neposredno dojemanje, zaznavanje bistva česa, neodvisno od razumskega razčlenjevanja, navdih.

mnogokrat tudi nezavedno, usmerjajo in spodbujajo pri njegovem delu in življenju. Ali pa so kot metafizičen super dar "položeni v zibelko" osebam z izjemnim pogledom v prihodnost, ki jih ljudstva prepoznavajo kot vizionarje.

Notranje doživljanje nečesa, kar v stvarnosti še ni nastopilo, je sposobnost, ki v katerikoli razvojni fazi vliva samozavest in posledično tudi večje zaupanje okolice. Pri tem je potrebno razlikovati med kratkoročnim trendovsko-populističnim načrtovanjem in na drugi strani dolgoročno vzdržnimi vizionarskimi potezami. Prvo sloni predvsem na krepitvi trenutne všečnosti, drugo pa tlakuje alternativne poti v bodočnost, ki pa nas še posebej v začetnih fazah soočijo z vrsto težkih izzivov in na videz nerazumljivih (nepremagljivih) ovir. Tovrstne porodne krče je potrebno ljudstvu ustrezno raztolmačiti in jih pri tem aktivno vključevati v konstruktivne dialoge, ki prispevajo k izboljšanju pripravljenih strategij. Vključitev zainteresirane laične in strokovne javnosti v razvojne mehanizme je temelj dolgoročnih bivalnih sinergij. To so kot udarniki (prostovoljci) občani Šaleške doline nekoč že doživljali. Stimulacijo je graditeljem deloma narekoval nekdanji politični sistem, deloma gospodarska ekspanzija industrije in deloma premišljena promocijska strategija šaleške premogovniško-občinske naveze. Soustvarjanje mesta je vodilo do močno zakoreninjene predanosti občanov, katerih strast in pokroviteljsko držo do "njihovega" mesta je bilo ves čas zaznati celo v vsakodnevnih pogovorih. 'To je naš blok!' 'To Pako smo mi regulirali!' 'Ta park je tu zaradi nas!' 'Brez nas ne bi bilo tega igrišča!' 'To je moje, to je naše, to smo mi!'

Izjemna predanost mestu in rudarski industriji, ki je bila zaslužna za njegov nastanek, je obenem značilna drža tovrstnih rudarskih okolij po vsem svetu.¹⁸ Zato bo v prestrukturiranju prav nakazovanje boljšega jutri z zatonom (ob-

¹⁸ Bole, D., Kozina, J. in Tiran, J. (2020). Industrija in socializem: oviri ali gonili prihodnjega razvoja Velenja. Grmovšek, S. (ur.), *Šaleški razgledi 17: Zbornik 2020* (str. 34–68). Velenje: Knjižnica Velenje.

stoječe) težke industrije ena težjih nalog. Čaka tako tiste, ki bodo procese snovali in spravljali v eter, kot tiste, ki jih bodo skušali inhalirati in uresničevati (beri: živeti). Verodostojna razlaga prestrukturiranja bo za vzpostavljanje učinkovitih miselnih preskokov pri prebivalcih Šaleške doline ključnega pomena. Jasna slika bo občanom olajšala razumevanje strategije in z njo povezanih razvojnih faz.¹⁹ Trenutni medijski prispevki (kampanje) v večini primerov pojasnjujejo preoblikovanje premogovne regije z alinejami, osredotočenimi predvsem na zapiranje premogovnika s pravičnim prehodom in rentabilne vzdržnosti celotnega energetskega kompleksa, na čelu s Termoelektrarno Šoštanj. Ob projekcijah, ki bodo sledile ukinitvi izkopavanja premoga, se izpostavljajo predvsem številne izgube delovnih mest, iskanje alternativnega goriva za termoelektrarniške peči, modifikacija opustošenih industrijskih površin, podražitev daljinskega ogrevanja, celo jadikovanje za izgubljeno priložnostjo škodljivega sosežiga odpadkov ...

Vsesplošna medijska slika trenutno izpostavlja predvsem negativne posledice, ki jih bo utrpela težka industrija in z njo celotna dolina. Glede na to, da je nabor obstoječih gradnikov in potencialov doline izjemno pester in se nahaja v različnih plasteh dolinske infrastrukture, gre torej za precej enosmerno, dokaj pesimistično ponazoritev, dosegljivo širši javnosti. Razen če strategijo prevetrio mlajše generacije, neobremenjene s preteklostjo. Vključitev mlajše strokovne srenje, ki ima energijo in želi proaktivno sodelovati v razvojnih procesih, mora postati organizacijska stalnica. Gre za ključen postulat, ki bo za gonilo oblikovanja razvojnih smeri uporabljal medgeneracijske resonance.

¹⁹ Pavšek, B. (24. 12. 2019). Alternator: Novi svet. *Naš čas*, letnik 51 (67), str. 12.

Oblikujmo.

Razlaga t rmina “oblika” precej jasno nakaže, čemu se temu skupku značilnosti vedno posveča tako veliko pozornost. Slovar slovenskega knjižnega jezika ga pojasni takole: *Oblika je določen videz, ki ga ima stvar v prostoru. Oblika je značilnost česa glede na sestavne elemente in njihovo razporeditev. Je zunanji izraz kakega pojava, pogojen z njegovo vsebino, ali pa sistem izraznih sredstev, v katerem se izrazi kaka vsebina.* (SSKJ) Konec koncev je oblika zaznavna, največkrat otipljiva vizualizacija vsebine. Z njo lahko vsebino materializiramo, nadgradimo, naredimo privlačno, ji ustvarimo dodano vrednost. Lahko pa se zlorablja tudi kot orodje za umeščanje manipulacij, maskiranja pravih namembnosti, zavajanja ter prav tako ustvarjanja t. i. la ne dodane vrednosti. Marketing, ki pogojuje potrošništvo, slednje prijeme nemalo krat uporablja za spodbujanje prodaje največkrat drugorazrednih izdelkov. To, da izdelek na fotografiji bolje izgleda kot v resnici, so predvsem pri digitalnih spletnih nakupih izkusili  e mnogi uporabniki. Na pomembno vlogo oblike z vrsto analognih zaznav vsakodnevno naletimo tudi v našem bivalnem okolju. Hiša. Ulica. Kraj. Mesto. Industrija. Ti gradniki so prostorski elementi različnih meril, ki so z bolj ali manj premišljenim načrtovanjem zapolnili  ale sko kotlino.

Oblikovanje javnih prostorov, zasebnih bivalnih enot ter volumensko najbolj izstopajočih industrijskih ambientov je v le dobri polovici stoletja ustvarilo popolnoma nov krajinski in arhitekturni karakter tega območja. Preplet različnih stilskih obdobji je viden na vsakem koraku. A uspešnih poskusov prostorskega sožitja ni več ravno na pretek. Obdobje po arhitekturnem zatonu moderne, ki je v Velenju začela in pustila močan urbanistično-arhitekturni pečat, je bilo z vidika projektiranja precej turbulentno, nemalokrat zelo problematično. Na to sta konec devetdesetih v seriji odličnih prispevkov z naslovom "Razpad mestotvorne arhitektura," ki so izhajali v tedniku Naš čas, argumentirano opozarjala lokalna arhitekta Edi Vučina in Nande Korpnik. Na tem mestu naj dodam, da je kakršnakoli dušitev arhitekturne dediščine zavoljo kapric, ki izvirajo zgolj iz laičnih ideoloških prepričanj, vredna širše strokovne obravnave in primerne epilog. Zato naj arhitekturni, urbanistični in krajinski projekti, še posebej tisti, ki bodo s svojo pojavnostjo vidno preobražali prostor, že v idejnih fazah romajo skozi interdisciplinarna sita kompetentnih strok.

Tektonika industrijskega razvoja, ki bo v prihodnje stresala dno doline, se v večini javnih obravnav dotika predvsem preoblikovanja premogovniškega oz. energetskega segmenta. A zajec tiči v grmu celovite preobrazbe doline. Menim, da je graditev sinhronizirane podobe, ki bo tudi iz oblikovalskega vidika ustoličila razvojno strategijo, recept za dolgoročno vzdržno bivanjsko klimo. Projektiranje preobrazbe mora potekati celovito in nikakor ne na poskok, predvsem pa z uravnoteženo vključitvijo vseh programov, ki soustvarjajo v tem okolju. Pri prebiranju osnutkov opažam, da so v veliki meri spregledane nematerialne vsebine, ki imajo sicer težko izmerljiv, a kljub temu znaten vpliv na kvaliteto življenja. Naj v kontekst vprašanja vključim eno od njih: Ali je naša dolina bila, ali je in ali bo kdaj zares *srečna*? Sreča je namreč razmeroma trajno stanje velikega duševnega ugodja. Kolektivno se duša naše civilizacije vse bolj nagiba k materialnim vrednotam in vse bolj oddaljuje od nematerialnih. Posledično se temu prilagajajo tudi prostori, ki funkcionalno in

značajsko sledijo našim potrebam. Povojna industrializacija Šaleške doline je ponujala delo in zaslužek številnim ljudem in družinam. V upanju na boljši jutri je migracija delovne sile v relativno malem kotlu rodila pravo ekspanzijo kulture, religije in družbenih vzorcev. Eksistenco zanje je ponujala predvsem industrija, v kateri je prednjačilo težko delo, pod težkimi pogoji in še z visoko stopnjo nevarnosti. Prav zato je bil in je še vedno težak rudarski poklic toliko bolj cenjen in spoštovan. Še posebej med kameradi,²⁰ ki so si krili hrbte v dobrem in slabem. Globoko pod zemljo ali na površini. Delo je postalo spoštljiva vrednota. Plača solidna. Pokojnina na obzorju. Podzemne nevarnosti vedno bolj pod kontrolo. V mnogih primerih zagotovljen tudi mamljiv bonificiran delovni staž. Kaj pa sreča? Je bila tudi ta del zaposlitvene kupčije ali spregledana, nerentabilna emocija? Sreča je na samem vrhu lestvice pozitivnih čustev, ki pri prebivalcih krepijo njihovo zaupanje v družino, družbo, službo, mesto. Če se ji preko različnih kanalov omogoči kontinuirano doziranje, bodo v njeni atmosferi živeči prebivalci mesto lažje prepoznali za svoj dom. S tem se bo vzpostavil spoštljiv in zaščitniški odnos do bivalnega okolja, v katerem živijo in ustvarjajo. Pomembno je, da postopek prestrukturiranja predvidi tudi ustvarjanje različnih stanj telesnega in duševnega ugodja. Razumevanje in sprejem zatona nekaterih nekoč nepogrešljivih težko-industrijskih poklicev bo tako lažje. Lahko bo celo navdajalo z optimizmom. Zlasti, če bo svojo vlogo v celotnem procesu uspešno in z veliko mero kreativnosti odigrala lokalna vzgojno-izobraževalna platforma.

Novi časi bodo ponudili priložnost novim poklicem. Tudi takšnim, ki pri nas sploh še ne obstajajo. Čas za predrugačenje preživetega šolskega sistema, ki se na mnogih področjih še vedno naslanja na učne principe iz časov Marije Terezije, je tukaj, zdaj! Kritični trenutki so že v času epidemije Covida-19, ki je v prvi plan postavilo šolanje na daljavo in

²⁰ Premogovnik Velenje. (n. d.) *Slovar rudarskih izrazov – povzeto po nalogi Blaža Repenška* Pridobljeno na: <https://www.rlv.si/o-nas/o-opodjetju/zgodovina-in-tradicija/slovarcek-rudarskih-izrazov>.

digitalizacijo učne snovi, jasno nakazali, da obstoječemu izobraževalnemu konceptu bije zadnja ura. Potrebna je razbremenjena prevetritev pedagoškega balasta, ki je v kurikulumih zabetoniran že desetletja. V današnjem času se prenekatere šolske inštitucije v strahu pred spremembami upirajo sodobnim pristopom, ki postavljajo v ospredje stimuliranje ustvarjalnosti vsakega individua. Zatiskanje oči pred uporabnim znanjem, ki nam je ob kliku miške ali drsanju po pametnih napravah na voljo v globalnem medmrežju, je večinoma posledica digitalne skepse. Ta se krepi zaradi pomanjkanja računalniške pismenosti ter nostalgčnih čustev, ki ne glede na čas in okoliščine objokavajo odsotnost "starega" analognega sveta. V času epidemije, ko se je koronski virus bliskovito naselil v vse pore našega planeta, se je poznavanje osnov ustroja svetovnega spleta izkazalo za še kako zaželeno veščino. Selitev iz "okužbeno pretečnih" učilnic v zavetje stanovanjskih mehurčkov je izpostavila, da bo brez digitalne pismenosti prepotrebno znanje ostalo zunaj dosega slušateljskih rok. Zoomi, Teamsi, Skypi so se iz anonimnosti prebili v ospredje komunikacijskih kanalov. Video srečanja so postala središča pogovorov. Nivo obvladovanja veščin računalniškega okolja je pri pripravljalcih prosvetnih vsebin vplival na učinkovitost podajanja le-teh. Osnovnošolski in srednješolski sistem sta neizogibno, malodane hipoma zaorala v novodobno komunikacijsko ledino. Domišljeni in skrbno strukturirani pristopi so vplivali na motivacijo učencev. Srkanje znanja je postalo didaktična on-line pustolovščina, katere končni učinek sta vseeno pogojevala še dovolj močen spletni signal in zadovoljiva računalniška oprema. Za plodnost prezentacij so se pronicljivi pedagogi samoiniciativno posluževali stimulacij, ki so omogočile atraktivno podajanje vsebin in osredotočenost slušateljev. In prav s tem se je pokazalo, da so procesi nenehnega nadgrajevanja šolskega sistema recept za uspešnost. V igri ni več le podajanje obstoječe oziroma t. i. klasične snovi. Ta se mora plemeniti z novimi dognanji in prilagajati sodobnim tehnološkim standardom. Pri tem pa seveda ohraniti zdravo mero uporabe digitalnih orodij (atrakcij), da ne zameglijo bistva, namena, poslanstva prvobitne socialne interak-

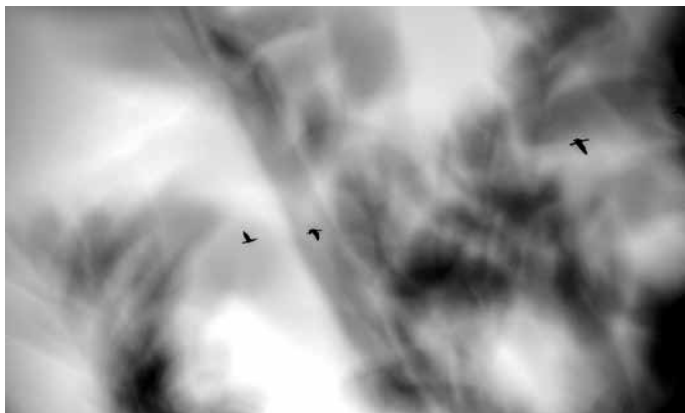
cije. Fizična relacija med učiteljem in učencem je še vedno bistvena za izmenjavo energij, ki nam jih brskanje po učbenikih ali spletu ne moreta ponuditi. Različne oblike komunikacij "v živo" ustvarjajo material za izdelavo trdnih temeljev t. i. pristnih odnosov. Odnos učenca do samega sebe, znanja, učitelja, izobraževalne institucije, do poklica, družine, prijateljev, do življenja.

A trdnost naj se ne zamenjuje s togostjo. Spodbujati ustvarjalno razmišljanje znotraj posameznih procesov je mazio za uspešno soočanje z nepredvidljivo prihodnostjo. Človeški možgani imajo za razliko od možganov drugih živih bitij zmožnost premlevanja, predruženja in preoblikovanja vstopnih informacij. Ko recimo žival opazi hrano in jo kot vstopni podatek prenese v svoje možgane, je izstopna reakcija, da je to hrano potrebno pojesti. Razlog za takšen odziv izhaja iz strukture živalskih možganov, v katerih predela za sprejemanje vstopnih in izdelavo izstopnih informacij fizično tičita zelo skupaj. Vmesni prostor ni napolnjen z nevroni, ki bi ustvarjali manevrski prostor za interpretacije in variabilne izpeljanke. Homo Sapiens pa ima v svojem najzapletenejšem organu oba predela dovolj narazen, da je prostor med njima prepreden z milijardami sinaps.²¹ Te lahko ob podpori izkustev, ki vsakodnevno polnijo naše osrednje živčevje, pošteno predelajo vstopne informacije. Tako hrana lahko postane kiperski izdelek (npr. rezljanje buč), orožje (npr. obmetavanje z jajci), stanovanjska oprema (npr. blazine s pirinim polnilom), gradbeni element (npr. nadstrešek iz trte) ali pa svojstven gurmanski presežek. In prav ustvarjalnost je v fazah gospodarskih tranzicij, političnih preobrazb, v šaleškem primeru pa prestrukturiranja lastnost, ki bo omogočila inovativen in večplasten pogled ali korak v prihodnost. Spodbujanje in nega te večkrat zatrite lastnosti vsakega posameznika bi morala postati obvezna praksa družbenih, gospodarskih in političnih mreženj. Biti ustvarjalen pomeni biti pogumen, hoditi po robu, eksperimentirati in se ne bati neuspehov. Slednji so

²¹ Beamish, J., Trackman, T. (Director) in Eagleman, D. (Writer). (2019). *The Creative Brain* (Netflix). Netflix, Inc: ZDA.

namreč pomemben in neizogiben del življenjskih procesov. V kolikor zagon in materializacija ideje izvirata zgolj iz želje po doseganju uspehov, ne bomo nikoli eksperimentirali, posegali po novem, zapuščali svoje cone udobja, ampak se bomo posluževali že preverjenih prijemov iz preteklosti. Zaradi strahu pred neuspehom se lahko celo vrnemo kakšen korak nazaj. Tudi stopicanje na mestu se verjetno ne bo obrestovalo. Celó šank citati v smislu 'bomo že nekako', 'kar bo, pa bo', 'me ne briga', 'naj drugi o tem razmišljajo' ... bodo slej ko prej pokazali svojo jalovost. Menim, da je ključ do daljnosežne materializacije nove Šaleške doline v integraciji ustvarjalnosti v vse pore udeležencev, ki bodo z angažiranimi vzgibi sodelovali pri gradnji boljšega, bolj zelenega in bolj trajnostnega jutri.

Navdihujmo.

Trenutek, ko bo lokalno okolje ponotranjilo zamišljene poteze spreobrnitve, bo jasno nakazal, ali smo krenili v prihodnost pri zeleni ali rdeči luči. Smo morda pri tem preostro zavijali ali celo ubirali napačne bližnjice. Moč štarta se bo skrivala v zaznavanju bistva, neodvisnega od razumskega razčlenevanja. Dolina ima velike možnosti, da postane navdih. Tako za občudovalce industrijske dediščine, ljubitelje

kulturno-umetniških potencialov, ustvarjalce urbanističnih in arhitekturnih presežkov, skrbnike naravnih bogastev, za negovalce degradirane krajine, slušatelje inovativnih izobraževalnih programov, domačo obrtniško-podjetniško srenjo ter za gostitev krepostnih velikanov gospodarstva. Da si bomo naredili učinkovito, privlačno in zaupanja vredno podobo, mora uresničevanje strategije vključevati uravnoteženo delovanje ključnih gradnikov, katerih skrb bo, da se bo kotlina še naprej vrtela z isto hitrostjo kot svet okoli nje. Časovnica poteka preobrazbe je dolga. Za srednje in starejše generacije morda celo predolga, da bi v polni meri doživeli in zaužili sadove njenega udejanjanja. Mogoče bi prav zavoljo njih, ki so okoljsko degradacijo pošteno izkusili na lastni koži, lahko pričeli že mnogo mnogo prej.²² Tudi mlajšim generacijam bo uspešno revitalizirana kotlinska slika zagotovo močan argument za nepobeg njihovih možganov ali, srčno upam, celo pribeg novih. Če želimo, da bo karakter nove doline ustrojen po njihovi potrebi, da bodo v njej našli svoj prostor pod svobodnim soncem, se ji predali tako družinsko kot poslovno, potem jih je potrebno že sedaj vključiti v procese načrtovanja in razvijanja tega novega sveta. Ne samo potrebno, nujno potrebno! V piramidi pripravljalcev se morajo pojaviti na samem hierarhičnem vrhu. Neobremenjenost njihovega duha in za starejšo populacijo pogosto naivno zasanjana pričakovanja bodo poganjala generator idej, programov in produktov. In če (ko) bodo spoznali, da jih je nostalgija pričela pretirano obremenjevati, bo spet napočil čas osvežitev. Za rekrutiranje nove, mlajše populacije s polno malho čudovitih idej in pripravljene soočiti se z raznovrstnimi izzivi. To je tokokrog trajnostnega razvoja. Da bomo vsi skupaj dosegli visoko stopnjo prepletenosti, vzajemnega sodelovanja ter sklepanja kompromisov brez ego predznakov, bo za komunikacijo potrebno uporabljati enak jezik. Naučimo se ga lahko pod pogojem, da prestrukturiranje najprej izvedemo v svojih glavah. Si dovolimo pomisliti, da bo nov, drugačen svet lahko mnogo boljši od obstoječega, vsem poznanega. Da je obstoječa

²² Pavšek, B. (4. 3. 2010). Alternator: Čez 50 let. *Naš čas*, letnik 57 (9), str. 10

težkoindustrijska navada le pretežka železna srajca za oblačenje prihodnosti. In nenazadnje, da pretirano čaščenje nostalgije povzroča brezizhodno ujetost v času in prostoru.

Sr(e)čno!?

Pojem “eufemizem” označuje besedno zvezo, s katero se izognemu ali nadomestimo neprijeten, včasih tudi nepriemer izraz (SSKJ). Znano je, da se dotičen tip opisovanja s pridom uporablja tudi za upodabljanje lepšega sveta, kot v resnici je. Recimo: dobrikanje in privlačna retorika energetskih struktur je s predlogom sosežiga SRF odpadkov pred kratkim postavila zaslužen okoljski počitek doline pod velik vprašaj. Šlo je za rešilno bilko vedno dražjih emisijskih kuponov, ki spodkopavajo ekonomsko vzdržnost delovanja Termoelektrarne Šoštanj. Zdravje ljudi in okolja ter nadaljevanje degradacije bi pri vpeljevanju novega energenta izpadlo le kot zanemarljiva kolateralna škoda, kar je v ušesih zaskrbljenih krajanov zvenelo precej nepošteno in nehumano. Zategadelj je komunikacijski ton energetike pretkano postregel z eufemistično sočnostjo, ki bi okoljsko pogubo doline oplemenitila z odpiranjem novih delovnih mest, nezapiranjem elektrarne, ohranitvijo nespremenjene cene ogrevanja in še kaj. Na srečo

je bilo novačenje ljudstva neuspešno. Jeziček na tehtnici se je ob veliki angažiranosti Šaleškega EKO gibanja in odklonilnem mnenju šoštanjske lokalne skupnosti tokrat prevesil na stran prebivalcev. A žal je taisto vroče železo energetske eksistence kaj kmalu uporabilo nov meh za podpihovanje ognja. Tokrat se neti ideja o sežigu komunalnega blata, ki je spet leporečna skovanka za vse tisto smrdljivo, neprebavljivo, iztrebkasto, škodljivo, kar si skozi kanalizacijske cevi brbotaje utira pot izpod naših domov. Zaradi predlaganih poskusov reševanja prisotnega energetskega ustroja upam, da bodo kovači dolinske preobrazbe s polno vestjo stali za svojimi dejanji, saj bodo (o tem ne dvomim) ta odzvanjala še daleč v prihodnost. Obenem pa družbeno anagažirani javnosti na re-industrializacijski poti, ki zagotovo ne bo enostavna, kaj šele samoumevna, tudi prisluhnili ter jo aktivno vključili v procese šaleške metamorfoze. Kultni ameriški režiser, pisatelj, slikar in glasbenik David Lynch je nekoč zapisal: *Če nimate pravega orodja, da bi iz ideje sestavili celoto, ta ideja obtiči in trohni. Sčasoma izgine. Niste je uresničili – in to vam lahko zlomi srce!*²³

²³ Lynch, D. (2008). *Kako ujeti veliko ribo: meditacija, zavest in ustvarjalnost*. Ljubljana: Tozd.

Aleš Ojsteršek

Aleš Ojsteršek, roj. l. 1967, deluje na področju izobraževalnih politik, in sicer kot vodja sektorja za razvoj izobraževanja na Ministrstvu za izobraževanje, znanost in šport. Pri trajnostnem razvoju med ostalim deluje v delovni skupini izobraževalnih vsebin Podnebnega sklada, vladnega projekta Celovitega strateškega projekta razogljichenja Slovenije preko prehoda na krožno gospodarstvo. V okviru evropskega sodelovanja pri izobraževanju in usposabljanju za evropski izobraževalni prostor in širše deluje kot član skupine za Izobraževanje za okoljsko trajnost, globalno pa pri Unescu vstopa v t. i. Šerpa skupino kot strokovna podpora Usmerjevalnemu odboru na visoki ravni za cilje trajnostnega razvoja do leta 2030.

PLANET V OBDOBJE PO PREMOGU ALI KAKO (SE) REŠITI ZAGAT(N)E ŠALEŠKE DOLINE

Uvod

Leto 2015 se zdi za Republiko Slovenijo pomenljivo v dveh ključnih pogledih. Tega leta sta med drugim tekli pripravi na odprtje bloka 6 Termoelektrarne Šoštanj²⁴ na eni strani in na drugi usklajevanje stališč bodočega multilateralnega Pariškega sporazuma,²⁵ ki bo okrepil globalni

²⁴ <https://www.esvet.si/novice/s-poskusnim-obratovanjem-pricel-tes-6>; vir dosegljiv 1. 8. 2021.

²⁵ Pariški sporazum o podnebnih spremembah, časovnica, <https://www.consilium.europa.eu/sl/policies/climate-change/paris-agreement/>; vir dosegljiv 9. 8. 2021.

odziv na nevarnost, ki grozi zaradi spremembe podnebja. Vse, kar je sledilo po tem, je glede prihodnosti premogovništva in elektroenergetike v Šaleški dolini najbolj povzeto v oceni britanskega predavatelja na srečanju britanske in slovenske gospodarske zbornice oktobra 2019, namenjene predstavitvi dobre prakse iz Združenega kraljestva pri zapiranju oziroma transformaciji rudnikov. Stephen Jones iz DMT Group je poudaril, da je pri tem ključna prava zakonodaja, ki omogoči spremembe in nadaljnjo rast ter razvoj tega območja po zaprtju rudnika. Pri tem je posebej opozoril, da v Sloveniji opaža razkol med rudarsko industrijo, Evropsko unijo in vlado, kako naj bo videti zapiranje rudnika. *»Javno bi morali objaviti načrt zapiranja rudnika. Sicer bo projekt zapiranja propadel,«*²⁶ je dodal in opozoril, da je v to treba vključiti širšo skupnost.

Po letu 2015 tako v primeru novega bloka TEŠ 6 postanemo pričevalci vse prej kot zgodbe o uspehu, veliki pridobitvi elektroenergetike in razvoju ter novih delovnih mestih v Šaleški dolini. Na dnevni red prihajajo novi in novi dvomi o upravičenosti investicije, zahteve po zmanjševanju zdravju škodljivih izpustov, iskanju alternative energenta in poskusom sosežiga odpadkov ter predčasnem zaprtju objekta. Na drugi strani Pariški sporazum dobiva zagon, saj novo vodstvo Evropske komisije svojo politiko osredotoča na Evropski zeleni dogovor in z njim določa pot, s katero bo Evropa do leta 2050 postala prva podnebno nevtralna celina. Vidna postane vloga mladih, ki zase zahtevajo podnebno vzdržnost že zdaj.

Ker je enak razkol, kot ga je ugotovil in izpostavil Jones (2019), mogoče zaznati tudi v tem letu (2021), je namen prispevka v Šaleški razgledih z razpravami in objavljenimi stališči deležnikov preizkusiti stališče pristojnega Ministrstva za infrastrukturo, da so vzpostavljeni vsi ključni mehanizmi za doseg uspešno izvedenega procesa pravičnega prehoda, ter tudi, kdo so udeleženci in kakšna so njihova ravnanja.

²⁶ <https://www.delo.si/novice/slovenija/ce-nacrt-zapiranja-rudnika-ne-bo-javen-bo-propadel/>

Merila uspešnosti doseganja ciljev v procesu, ki teče danes in ciljem šele sledi, je posebne vrste in mogoče prvi izziv, nastavki zanj pa niti ne. Ti predvidevajo jasnost in preglednost procesa, določitev kazalnikov, njihove vrednosti, časovnico in sredstva. Predvideva vključevanje predstavnikov lokalne ravni po vseh področjih in odločanje na osnovi podatkov. Področja, ki naj jih zaobjame, pa so gospodarski razvoj, socialni razvoj, varstvo okolja in kulturna raznolikost. Slednja je, pomembno zanimivo, v koncept trajnostnega razvoja pripeljana posredno, in sicer z Unescovo Splošno deklaracijo o kulturni raznolikosti, ki v prvem členu izpostavi: »... kulturna raznolikost je za človeštvo enako potrebna, kot je za naravo potrebna biološka raznovrstnost. V tem smislu je skupna dediščina človeštva in jo je treba priznati ter potrditi v korist sedanjih in prihodnjih generacij.«²⁷

Namen prispevka ni obravnavati procesov in odločitev nacionalne energetske politike, ki je uresničevala vizijo, utemeljeno na premogu, čeravno so bile na obzorju že vidne čeri, kot tudi ne tistih procesov, povezanih z investicijo v TEŠ 6, ki potekajo v sodnih dvoranh. Junija 2021²⁸ se je na celjskem okrožnem sodišču namreč pričela predobravnavati domnevnih nepravilnosti pri gradnji šestega bloka termoelektrarne Šoštanj. Namen prispevka tudi ni ugotavljanje, kje in kako država pripravlja nov energetski koncept, s katerim bi ob opuščanju premoga na eni strani morala na drugi strani pokazati smer zagotovitve nadomestnih virov.

Načelo pravičnosti in različni zorni koti udeležencev

Ko je septembra 2021 v Velenju potekala mednarodna konferenca z naslovom Pozdravljena prihodnost – na zeleno do kakovostnejšega življenja, s katero je MO Velenje želela

²⁷ Splošna deklaracija o kulturni raznolikosti, UNESCO, 1. člen; <https://www.eksena.si/splosna-deklaracija-o-kulturni-raznolikosti/>; vir dosegljiv 10. 8. 2021.

²⁸ <https://www.sta.si/2912080/v-celju-se-zacenja-sojenje-v-zadevi-tes-6>

predstaviti primere dobrih praks evropskih mest in regij na poti 'izstopa iz premoga',²⁹ je župan Peter Dermol v uvodu izpostavil občutek, »da smo na poti prestrukturiranja osamljeni in neslišani ali pa vsaj neuslišani.«³⁰ V prispevku je izpostavil pričakovanja lokalne skupnosti po zagotovitvi nadomestnih 5 tisoč delovnih mest, nadalje se pričakuje pomoč države pri preoblikovanju sistema daljinskega ogrevanja, v okviru katerega je danes zagotovljena preskrba za 40 tisoč prebivalcev, zagotovilo države glede degradiranih območij, ki morajo ostati na voljo prihodnjim razvojnim priložnostim za razvoj lokalne skupnosti, ter dovolj časa za izvedbo preobrazbe in seveda finančnih sredstev. 235 mio €, ki so Sloveniji zagotovljena v okviru Sklada za pravični prehod in so namenjena Zasavski in Savinsko-šaleški regiji, je bistveno premalo, v uvodu še pove župan Dermol.³¹ V uvodu omenjene konference je udeležence nagovorila še Natalie Kauther,³² nemška veleposlanica v Sloveniji. Izpostavila je, da so v podobnem procesu kot Šaleška dolina številne regije po Evropi, in ko so leta 2018 v Nemčiji zaprli zadnji premogovnik,³³ je bil to za vse, ki so bili povezani s premogovništvom, dan žalovanja. Spomnila je, da sta gospodarski napredek in napredek skupnosti utemeljena na premogu. Evropska skupnost za premog in jeklo je bila obenem tudi prva mednarodna organizacija, ki temelji na načelih nadržanosti in je postopno vodila k oblikovanju in ustanovitvi Evropske unije. Zdaj se to veliko obdobje zaključuje, je dodala veleposlanica Kautherjeva, in še: »Ne moremo si več privoščiti biti netrajnostni«.

²⁹ Pozdravljena prihodnost – na zeleno do kakovostnejšega življenja 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=FRMj8t7WNL0>; vir dosegljiv 9. 10. 2021.

³⁰ isto.

³¹ isto.

³² Pozdravljena prihodnost – na zeleno do kakovostnejšega življenja 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=FRMj8t7WNL0>; vir dosegljiv 9. 10. 2021.

³³ Op .a. – 2018 so v Nemčiji zaprli zadnji rudnik črnega premoga, pridobivanje lignita pa še teče.

Glede prihodnosti je veleposlanica izpostavila, da se je lotevamo z upanjem in zaupanjem ter vero v zdravo prihodnost.

Udeleženci konference v stališčih obeh uvodničarjev nismo mogli preslišati različnosti. Medtem ko je Kautherjeva izpostavila zaupanje, sta označevalca župana Dermola termina »osamljenost« in »neuslišanost«. Slednje tako temu članku dopušča tudi nastavke k sklepu, da vzpostavljeni mehanizmi za pravični prehod še niso dovolj oziroma niso zagotovljeni, strah župana o zamujeni priložnosti pa je upravičen.

Pregled aktualnosti vprašanja trajnostnega razvoja glede na čas, udeležence in družbene procese

Podnebne spremembe in s tem povezana pričakovanja človeštva glede ukrepanja držav in vlad so leta 2021 stalnica večine političnih agend v evropskem prostoru kot tudi multilateralnih procesov pod okriljem Organizacije združenih narodov.³⁴

Druga polovica leta 2021 je v Evropi v znamenju slovenskega predsedovanja Svetu EU. Slovensko predsedstvo je v predstavitvi programa³⁵ med drugim zapisalo, da si bo na področju okolja in podnebnih sprememb prizadevalo za hitro in ambiciozno izvajanje agende zelenega dogovora, zlasti za vprašanja podnebnih sprememb, biotske raznovrstnosti in krožnega gospodarstva. V nadaljevanju dokumenta slovensko predsedstvo nadalje izpostavlja načrt glede zakonodaje. *»Na področju podnebnih sprememb bo v ospredju revizija podnebne in energetske zakonodaje, tako imenovani zakonodajni sveženj Pripravljeni na 55. Vključeval bo celovit nabor ukrepov (revizijo sistema trgovanja EU z emisijami CO₂, uredbo o delitvi bremen med državami članicami, standarde*

³⁴ <https://www.un.org/en/our-work/support-sustainable-development-and-climate-action>; vir dosegljiv 4. 10. 2021.

³⁵ <https://www.gov.si/assets/vlada/Projekti/PSEU2021/Program-slovenskega-predsedovanja-Svetu-EU.pdf>; stran 28; vir dosegljiv: 9. 10. 2021.

izpustov CO₂ iz vozil, ustreznost umestitev rabe zemljišč, spremembe rabe zemljišč in gozdarstva) za doseganje okrepljenega podnebne cilja EU – vsaj 55-odstotnega neto zmanjšanja emisij toplogrednih plinov do leta 2030 v primerjavi z letom 1990.«³⁶

Obdobje obravnave tematike je v jeseni 2021 izrazilo aktualno, saj v zvezi z letnico ustavitve pridobivanja premoega vlada RS še vedno ni sprejela odločitve. Le-to je s časovnico napovedala še do sredine leta 2021, in sicer z ambicijo, da bi proces predsedovanja Slovenije Svetu Evrope začela z dogovorjenim letom izstopa.³⁷

Pregled medijev močno odraža aktualnost tem, povezanih s trajnostnim razvojem in podnebnimi spremembami, prav tako pa se povečuje število objav v strokovni in znanstveni literaturi. Stockholmski okoljski inštitut je leta 2019 objavil pregledno raziskavo strokovnih objav, da bi ocenil obstoječo bazo znanja z namenom bolj razumeti ekonomske, družbene in politične posledice zapiranja rudnika.³⁸ Študija predlaga oblikovalcem politik številne predloge, ki jih velja vključiti v pripravo načrtov za pravični prehod. Ti nakazujejo vključevanje (in usklajevanje) številnih javnih organov po sektorjih in ravneh pri načrtovanju upada, vzpostavitev realnih ciljev in meril uspeha za zagotovitev skupne vizije med akterji in zainteresiranimi stranmi ter krepitev finančnih in tehničnih zmogljivosti lokalnih oblasti za predvidevanje ter blaženje širine učinkov zaradi zaprtja ali zmanjšanja obsega. Avtorji izpostavljajo, da je za milijone gospodinjev in ker

³⁶ isto.

³⁷ Glej podnaslov Naslednji koraki, <https://www.energetika-portal.si/dokumenti/strateski-razvojni-dokumenti/nacionalna-strategija-za-izstop-iz-premoga-in-prestrukturiranje-premogovnih-regij/javna-razgrnitev-in-javna-obravnavaj>; vir dosegljiv 9. 10. 2021.

³⁸ Navigating coal mining closure and societal change: learning from past cases of mining decline, Stockholm Environment Institute, 2019; spletni vir: <https://cdn.sei.org/wp-content/uploads/2019/07/navigating-coal-mining-closure-and-societal-change.pdf>, 1. 7. 2021.

so številne skupnosti po svetu še vedno odvisne od premogovništva, ključno to, da so te izkušnje prevedene v politiko.

Mladi v Nemčiji iztožijo pravičnost

Septembra 2021 so se nadaljevali petkovi globalni protesti, in sicer kot nadaljevanje stavk, ki so bili od leta 2018 prepoznani kot Šolski protest za podnebje, Petki za prihodnost, Mladi za podnebje, Podnebna stavka ali Mladinska stavka za podnebje, organizirano pa so potekali tudi v Šaleški dolini. Dijaki velenjske gimnazije so poročilo z dogodka leta 2019 objavili na svojih spletnih straneh,³⁹ o dogodku pa so poročali tudi drugi lokalni mediji.⁴⁰ Do septembra leta 2021 se je gibanje globaliziralo in bilo izvedeno na več kot 1400 lokacijah po vsem svetu, in sicer v več kot 90 državah z velikimi dogodki v Evropi, Ameriki in Afriki.⁴¹ Nekatere največje demonstracije so potekale v Nemčiji.⁴² Greta Thunberg, ki je postala globalno zaščitno ime gibanja, je v Berlinu nagovorila več kot sto tisoč ljudi in izjavila, da »nobena politična stranka ne dela dovolj.«⁴³ RTV Slovenija je v začetku maja 2021 poročala⁴⁴ o odmevni odločitvi nemškega ustavnega sodišča, po tem ko so se nanj obrnili mladi s pomočjo gibanja Petki za prihodnost. V tožbi so mladi izpostavili, da je

³⁹ <https://gimnazija.scv.si/?p=5200>; vir dosegljiv 9. 10. 2021.

⁴⁰ Naš čas, 26. 9. 2019, <https://www.nascas.si/podnebni-strajk-tudi-v-velenju/>; vir dosegljiv: 18. 8. 2021.

⁴¹ <https://www.theguardian.com/science/2021/sep/24/people-in-99-countries-take-part-in-global-climate-strike>; vir dosegljiv: 9. 10. 2021.

⁴² <https://www.dw.com/en/germany-fridays-for-future-protesters-rally-with-greta-thunberg-in-berlin/a-59292486>; vir: 9. 10. 2021.

⁴³ https://www.theguardian.com/science/2021/sep/24/people-in-99-countries-take-part-in-global-climate-strike?fbclid=IwAR2J2zwMH1IJ45lsSHabOTLzR8rxClr35oRjyfC8MCDDp76TGPTLQWB_oPw vir dosegljiv: 9. 10. 2021.

⁴⁴ <https://www.rtvsl.si/svet/evropa/mladi-v-nemciji-so-po-sodni-poti-prisilili-drzavo-k-odlocnejsim-ukrepom-za-zascito-okolja/578715>; vir 9. 10. 2021.

njihova pravica do prihodnosti zaradi globalnega segrevanja in nezadostnega ukrepanja kršena že danes. Ustavno sodišče je dve leti star zakon o podnebnih spremembah označilo za delno neustaven. Sodišče je z razsodbo ugotovilo, da v odnosu do okolja živimo na račun prihodnjih generacij. Podnebni cilji so natančno določeni do leta 2030, po tem pa vlada načrtov ne more pustiti odprtih. In tudi cilj znižanja segrevanja za dve stopinji Celzija do leta 2030 ob predvidenih ukrepih po mnenju sodišča ni dosegljiv.

»Oblasti morajo sorazmerno spoštovati pravice prebivalcev do leta 2030 in tudi po letu 2030. Uresničevati morajo sprejeta določila. Za dodatno znižanje izpustov toplogrednih plinov po letu 2031 ni ustreznih zakonskih določil,« je povedal tiskovni predstavnik ustavnega sodišča Pascal Schellenberg, še poroča RTV Slovenija.⁴⁵

Preko lignita do izzivov prihodnosti brez le-tega

Podobno kot v drugih premogovniških regijah po svetu je tudi Šaleška dolina doživela močnejši gospodarski razmah z odprtjem premogovnika. Velenje je to doživelo konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja, ko so v bližini Velenja, med Staro vasjo in Škalami, odprli premogovnik. V tistem času je premogovništvo na razvoj trga Velenje vplivalo le posredno, saj naselje v tem času še ni bila rudarska naselbina. Velenjski lignit in šoštanjaska tovarna usnja sta v dolino pritegnila tudi železnico, ki je stekla skozi Savinjsko dolino⁴⁶ leta 1891 in povezala Velenje s Celjem, leta 1899 pa je železniška proga povezala Velenje tudi z Dravogradom oziroma s Koroško (Šalej 1999, po: Kljajič 1997).⁴⁷ Bogate zapise o tem

⁴⁵ <https://www.rtvsl.si/svet/evropa/mladi-v-nemciji-so-po-sodni-poti-prisilili-drzavo-k-odlocnejsim-ukrepom-za-zascitokolja/578715>; vir dosegljiv 9. 10. 2021

⁴⁶ Kljajič, D. 1997: Zgodovina Velenja. Gradivo Mestne občine Velenje, tipkopis. Velenje.

⁴⁷ Šalej, M. 1999: Historično-geografski oris Šaleške doline in njenega obrobja. Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice. Velenje.

najdemo v razpravah Jožeta Hudalesa.⁴⁸

Ker sta razvoj primarnih in sekundarnih gospodarskih dejavnosti v nadaljevanju vplivala na razvoj trgovine, prometa, turizma ter zdravstva, šolstva in javne uprave, na hitrost pa je vplivala pospešena industrializacija države in z njo ključno povpraševanje po energiji, v današnji Šaleški dolini le težko najdemo družino, v kateri ne bi bili v preteklosti ali danes neposredno ali posredno povezani z dejavnostjo pridobivanja premoga oziroma proizvodnjo električne energije.⁴⁹ ⁵⁰ Rudarjem pripisujejo številni zgodovinski pregledi in razprave tudi ključni delež, ki so ga kot prostovoljci in udarniki vložili v izgradnjo modernega mesta Velenje.⁵¹ Tako je tudi mogoče in potrebno razumeti zahteve lokalne skupnosti, ki v času javnih obravnav zastopajo stališče, da bo pri določanju pogojev pri zapiranju premogovnika potrebno upoštevati tudi vlaganja prebivalcev doline v preteklosti. To je izpostavil tudi župan Dermol v uvodu konference *Pozdravljena, prihodnost* (l. 2021) z besedami, da je občina konferenco organizirala tudi zato »da povemo, kaj si v Velenju želimo in kaj si v Velenju zaslužimo.«⁵²

Medtem ko ima konferenca več dodane vrednosti v mednarodni izmenjavi dobrih praks v evropskem prostoru, pa novih informacij, ki jih ne bi zasledili še v času javnih razprav v okviru osnutka Nacionalne strategije za izstop iz

⁴⁸ Hudales, J. 1999: Šaleška dolina v 18. in 19. stoletju. Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice. Velenje.

⁴⁹ Opomba avtorja – To se je odrazilo med razpravljalci okrogle mize *Pozdravljena, prihodnost*, ki so večkrat izpostavili vloge svojih prednikov, povezanih s premogovnikom, lahko tudi z namenom dviga in dodatne legitimizacije pri zagovarjanju stališč v nadaljnji razpravi.

⁵⁰ Pozdravljena, prihodnost 2021, dan 2, <https://www.youtube.com/watch?v=8C4Hk8TaVS8>, vir dosegljiv 1. 10. 2021

⁵¹ Zgodovina Velenje, dr. Primož Gašperič, Ljubljana, 2020. https://www.researchgate.net/publication/339598094_Zgodovina_Velenja

⁵² Mednarodna konferenca z naslovom Pozdravljena prihodnost – na zeleno do kakovostnejšega življenja (krajše Pozdravljena, prihodnost 2021), <https://www.youtube.com/watch?v=FRMj8t7WNL0&t=1129s>, vir dosegljiv 2. 10. 2021.

premoga in prestrukturiranje premogovnih regij z načeli pravičnega prehoda, ni bilo zaslediti.⁵³

Izstop iz premogovništva in prestrukturiranje premogovnih regij po načelih pravičnega prehoda

Pravični prehod

V skladu s Pariškim sporazumom, ki skoraj 200 držav zavezuje k omejevanju podnebnih sprememb, je Evropska komisija leta 2018 predlagala dolgoročni cilj podnebno nevtralne Evrope do leta 2050. Cilj podnebne nevtralnosti EU je decembra 2019 potrdil Evropski svet, nova Evropska komisija pod vodstvom Ursule von der Leyen pa si je ob pričetku mandata 2019–2024 za prvo politično prioriteto določila Evropski zeleni dogovor, ki predlaga tudi okrepitev ambicioznosti obstoječega podnebnega cilja zmanjšanja emisij toplogrednih plinov (v nadaljevanju TGP) do leta 2030 za vsaj 55 % glede na ravni iz leta 1990. Sprejet je Evropski podnebni zakon, ki kot pravno zavezujoči cilj na ravni Unije za vse države članice EU določa podnebno nevtralni cilj do leta 2050 in zmanjšanje emisij TGP za vsaj -55 % glede na leto 1990. V letu 2021 sledijo pogajanja o svežnju zakonodajnih predlogov, ki bodo ta krovna cilja prelili v višje sektorske cilje. Povišane podnebne in energetske cilje bo nemogoče doseči brez pospešenega opuščanja enega glavnih virov emisij toplogrednih plinov – premoga. Po vsem svetu predstavlja premog približno 27 % vse porabljene energije in 38 % proizvodnje električne energije (v EU nekaj več kot 18 % proizvodnje električne energije), ob tem pa ustvarja 44 % svetovnih emisij ogljikovega dioksida (CO₂). Situacija v Sloveniji je sicer

⁵³ Op. a.: Izjema je okrogla miza, na kateri so se s svojimi mnenji in stališči oglašili tudi vidnejši predstavniki iz Velenja in Šoštanja: Franc Žerdin, vodja odbora za pravični prehod SAŠA regije, Drago Koren, direktor šoštanjske občinske uprave, Andreja Katič, svetovalka župana MO Velenje in nekdanja ministrica. Izpostavljena stališča bodo predstavljena v nadaljevanju.

nekoliko drugačna, saj sta zaradi postopnega opuščanja rabe premoga v preteklosti leta 2020 obratovali le še termoelektrarna na premog, tj. Termoelektrarna Šoštanj, ki je z rabo domačega lignita leta 2019 k skupnim izpustom toplogrednih plinov v Sloveniji prispevala dobrih 22 %, in Termoelektrarna toplarna Ljubljana, ki je za proizvodnjo električne energije v sproizvodnji uporabljala uvožen rjavi premog.

Pravični prehod si prizadeva za pravičen in vključujoč prehod v podnebno nevtralnost z minimalnim vplivom na zaposlene in skupnosti v najbolj prizadetih regijah, z zagotovljeno in široko opredeljeno socialno varnostjo ter s prizadevanji za zdravo življenjsko okolje. Zahteva uravnotežen pristop k regionalnemu razvoju in obravnavanju različnih izzivov in priložnosti na strateški ravni ob hkratnem upoštevanju medsebojnih vplivov vseh akterjev, politik in ukrepov. Proaktivna vloga udeležencev in socialni dialog sta pri pravičnem prehodu ključna, saj zagotavljata, da se na vseh stopnjah prehoda nikogar ne spregleda. Vključevanje deležnikov v smeri »od spodaj navzgor« zagotavlja tudi lastništvo in motivacijo za izvajanje strategij za izstop iz premogovništva in z njimi povezanih načrtov.

Tovrsten pristop aktivnega vključevanja ključnih udeležencev v obeh premogovnih regijah je bil uporabljen tudi pri pripravi te Nacionalne strategije za izstop iz premogovništva in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda (v nadaljevanju: strategija). Z intervjuji, terenskimi obiski, fokusnimi skupinami, operativnimi delovnimi skupinami Ministrstva za infrastrukturo in z individualnimi posvetovanji so svoje poglede, podatke in mnenja delili predstavniki energetske družbe – skupine HSE (vključno s Premogovnikom Velenje, TEŠ in HSE – Energetsko družbo Trbovlje – HSE-EDT), sindikatov, občin, gospodarstva, regionalnih in območnih razvojnih agencij, formalnega in neformalnega izobraževanja, nevladnih organizacij, ministrstev, državnih agencij, inštitutov in EU institucij.⁵⁴ Da je ta proces

⁵⁴ Ministrstvo za infrastrukturo: Nacionalna strategija za izstop iz premoga ►

potekal še vedno premalo vključujoče, da je Velenje v njem neslišano oziroma neuslišano, je zdaj že večkrat izraženo stališče župana MO Velenje Petra Dermola. Občina Velenje tako nasprotuje stališču MZI, da je bilo pri oblikovanju dokumenta spoštovano temeljno načelo – socialni dialog z udeleženci ter usklajenost politik in učinkovita institucionalna ureditev, saj tudi glede drugega občina dokumentu očita neskladnost tako z Nacionalnim energetske in podnebnim načrtom kot Energetskim konceptom Slovenije. Stališče Občine Šoštanj je pri tem vprašanju drugačno in je v večjem sozvočju s predlaganim dokumentom, vendar več o tem v nadaljevanju.

Osnutek strategije naslovi premogovniško dejavnost v Sloveniji

Slovenija kot pogodbenica Pariškega sporazuma in država članica EU prav tako sledi cilju podnebne nevtralnosti. Pomemben del prehoda skladno s Celovitim nacionalnim energetske in podnebnim načrtom (v nadaljevanju NEPN) tudi pri nas predstavlja postopno opuščanje rabe domačega in uvoženega premoga. Med drugim tudi, da bo leta 2021 v okviru te strategije sprejeta odločitev o popolni opustitvi rabe premoga v Sloveniji, ob tem pa se bodo pripravili zakonodajni okviri za zapiranje PV in prestrukturiranje regije. V nadaljevanju bo MO Velenje večkrat izrazila stališče, da bi zakonodajni proces moral teči hkrati, da bi analize morale biti javno dostopne, prav tako ocene stroškov in finančni viri. To so tudi sklepi Sveta MO Velenje v času javne obravnave osnutka strategije.⁵⁵

in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda, maj 2021, Ljubljana; https://www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/publikacije/premog_izhod/strategija_premog_maj2021.pdf

⁵⁵ Sklep o stališčih Sveta MO Velenje do osnutka Nacionalne strategije za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda; Svet MO Velenje, 13. 4. 2021, Uradni vestnik MO Velenje.

TEŠ, katere 6. blok je pričel obratovati leta 2016, proizvaja energijo iz lignita, izkopanega v zadnjem delujočem slovenskem premogovniku – Premogovniku Velenje. TEŠ zagotavlja približno tretjino slovenske proizvodnje električne energije (v posameznih delih leta tudi več), zato je vprašanje izstopa iz premogovništva neločljivo povezano z usodo tako podjetij skupine PV in TEŠ kot tudi skupine HSE ter njihove vloge znotraj slovenske energetike. Leta 2021 energetski sistem uspešno obvladuje tveganja, vendar se bodo ta po prenehanju obratovanja premogovnih blokov TEŠ (bloka 5 in 6) bistveno povečala. Z leti uporabe premoga se po drugi strani povečuje tudi grožnja podnebnih sprememb in negativnih posledic, povezanih z njimi. Negativne eksternalije rabe fosilnih goriv imajo globalne razsežnosti in presegajo območje izkoriščanja, zato je znotraj pravičnega procesa izstopa iz premogovništva treba iskati ravnotežje med nadnacionalnimi podnebnimi cilji in uravnoveženim razvojem na nacionalni in regionalni ravni. Nujnost hkratnega naslavljanja podnebnih sprememb in družbeno-ekonomskega razvoja je bila osnova za oblikovanje koncepta pravičnega prehoda, ki na poti do »zelene ekonomije« naslavlja uravnovežen prehod štirih ključnih področij, tj. energetike, okolja, človeških virov in gospodarstva. Postopen izstop iz premogovništva v Sloveniji sicer poteka že daljše obdobje hkrati s prenehanjem ostalih rudarskih dejavnosti. Po letu 1990 so vse do zaprtja leta 2013 v Sloveniji obratovali naslednji podzemni rudniki: rudnik kaolina Črna pri Kamniku, rudnik svinca in cinka Mežica, rudnik živega srebra Idrija, rudnik premoga Senovo, rudnik premoga Kanižarica, rudnik premoga Zagorje, rudnik premoga Hrastnik, rudnik premoga Trbovlje in rudnik urana Žirovski vrh. Vsi omenjeni rudniki so bili zaprti po programih in zakonih, ki so urejali prenehanje delovanja in sanacijo okolja, potrjenih na ministrstvu, pristojnem za rudarstvo. Omenjeni programi zapiranja so določali način in obseg sanacije okolja ter možnosti uporabe saniranih površin za druge namene. Postopki zapiranja jamskega dela so se izvajali skladno s programi zapiranja. Zastavljeni cilji uporabe saniranih površin rudnikov premoga za druge namene so bili v največji

meri doseženi po zaprtju rudnika Kanižarica, Senovo in Zagorje, sanacija površin Rudnika Trbovlje Hrastnik pa še ni v celoti zaključena. V primeru PV je sodelovanje pri nadaljnji namenski rabi sprotno saniranih rudniških površin uspešno predvsem zaradi aktivnega sodelovanja z lokalno skupnostjo. Po zaprtju rudnikov je leta 2020 obratoval le še Premogovnik Velenje, ki je zaposloval okoli 1.200 delavcev (oz. znotraj skupine PV približno 2.000 delavcev) in za potrebe energetike letno proizvedel okrog 3 milijone ton premoga. Za primerjavo: pred začetkom zapiranja rudnikov je bilo v slovenskem rudarstvu zaposlenih okoli 12.500 delavcev, skupna letna proizvodnja premoga rudnikov pa je znašala med 8 in 9 milijoni ton. Predhodna zapiranja rudnikov niso sledila načelom pravičnega prehoda za vse, saj je bil sicer poudarek na prostorski in okoljski ureditvi razvrednotenih območij, ki še ni bila v celoti končana. Posledično so se številne skupnosti znašle v nezavidljivi družbeni in gospodarski situaciji. Pravični prehod naj bi, kot omenjeno, poleg teh vprašanj (okolje, energetika, neposredno zaposleni) naslavljal tudi dolgoročno prestrukturiranje regije – tako iz gospodarskih kot socialnih in okoljskih vidikov, ob upoštevanju zagotavljanja novih nizkoogljičnih virov energije. V primeru Zasavske premogovne regije, ki je ena od dveh regij, ki ju zadeva ta strategija, ta načela niso bila dosledno upoštevana. V primeru Savinjsko-šaleške regije je okno priložnosti za strukturiran in nadzorovan proces pravičnega prehoda še odprto. Strategija tako smiselno upošteva zgodovinske izkušnje in okoliščine pri opuščanju premoga in vzpostavlja prilagojene pogoje za razvoj obeh regij, ki se danes nahajata na različnih točkah tega procesa.

Strategija prehaja v nadaljevanju na opis obeh regij, pri čemer se dotakne tudi posameznih ran bližnje preteklosti. Za Šaleško dolino tako navaja: *»Premogovništvo ima tudi zelo očitne negativne vplive, med katerimi je najpomembnejši vpliv na površje regije. Tekom rudarjenja je bilo potopljenih ali porušenih 818 hiš ter preseljenih 1.550 ljudi. Kot posledica posedanja terena so nad območji izkopa nastala tri umetna jezera, kar pomeni izgubo pomembnega deleža*

uporabnih zemljišč v regiji, primernih za bivanje in kmetovanja. Tako PV kot TEŠ sta v preteklem obdobju že izvedla temeljito ekološko sanacijo iz lastnih sredstev, njun vpliv na okolje se je bistveno zmanjšal. Poleg občutne izgube površja močan vonj iz lokalnih nahajališč lignita in prezračevanje iz premogovnika negativno vpliva na prizadevanja lokalnega turizma in splošno kakovost življenja. Kljub vsemu je kakovost zraka v Šaleški dolini visoka zaradi odsotnosti individualnih kurišč in dobro izvedenega sistema daljinskega ogrevanja iz termoelektrarne. Ta sistem zagotavlja učinkovito rešitev ogrevanja za več kot 80 % gospodinjestev v Šaleški dolini.

Šaleška dolina je v zadnjih 145 letih zabeležila 143 smrtnih rudarskih nesreč. Težki pogoji dela so povzročili nastanek več tisoč invalidov, porušene so bile tri osnovne šole, dve cerkvi, gasilski domovi, prekopati je bilo treba mrtve iz dveh velikih pokopališč, več sto km cestišč je bilo uničenih in še bi lahko naštevali.«

V osrednjem delu strategija preide k scenarijem za prehod obeh premogovniških regij in za Savinjsko-šaleško predlaga scenarij A z izhodom leta 2033. Strategija predvideva izstop iz premogovništva – torej prenehanje obratovanja bloka 6 TEŠ in pridobivanja lignita – v SAŠA regiji najpozneje v letu 2033. Scenarij spremlja ciljni nabor celovitih ukrepov, ki zajemajo vse elemente pravičnega prehoda in aktivno naslavlja prehod v podnebno nevtrarno gospodarstvo. Ta ambiciozni načrt postavlja Slovenijo v primerljiv krog z drugimi evropskimi gospodarstvi in daje zgled drugim državam zunaj EU, v regiji in širše. Med ključne vidike strateškega naslavljanja izhoda iz premogovništva in pravičnega prehoda regije tako sodijo človeški viri in socialna infrastruktura, gospodarstvo, okolje in energija. Dokument za vsakega od njih vsebuje nastavke in usmeritve.

Strategija na nobenem mestu ne ponudi pojasnila o organu, ki je izbor scenarija opravil. Glede tega je navedeno: »Scenariji za SAŠA regijo so bili zato zgrajeni okoli treh predlaganih letnic izstopa iz premoga, ki so bile opredeljene na podlagi kombinacije ekonomskih, socialnih, okoljskih in

energetskih kazalnikov. Strateški in operativni cilji za obe regiji so bili skladno z načelom vključevanja vseh prizadetih deležnikov razviti na podlagi informacij, pridobljenih z intervjuji, terenskimi obiski, fokusno skupino, strateško oceno zrelosti in raziskavo obstoječih dokumentov. Po pripravi osnutka okoljskega poročila so bili scenariji dodatno dopolnjeni skladno z ugotovitvami celovite presoje vplivov na okolje.» To je v nadaljevanju postalo tudi večkrat izpostavljeni očitek vključenih udeležencev. Na konferenci *Pozdravljena, prihodnost* je predstavnik sindikata Sevcnikar očital ministrstvu enostranskost oziroma, da je odločitev izrazito politična. O tem je ministrstvo podalo naslednjo informacijo: »*Pri posodobitvi osnutka Strategije je bila poleg ugotovitev okoljskega poročila upoštevana tudi odločitev Medresorske delovne skupine Vlade Republike Slovenije za prestrukturiranje premogovnih regij, v kateri sodelujejo predstavniki MZI, MOP, MF, MGRT, SVRK in MDDSZ. Ta je konec februarja sprejela odločitev, da se za namen javne obravnave Strategije in njenega okoljskega poročila za SAŠA regijo predlaga scenarij izstopa iz premoga najkasneje v letu 2033, ki je za okolje, naravo in zdravje ljudi najbolj pozitiven. Za regijo Zasavje pa se za namen javne obravnave predlaga t. i. Harmonični scenarij, ki predstavlja ravnotežje in omogoča izboljšanje kakovosti življenja v regiji ter hkrati spodbuja podjetništvo in potencial lokalnih podjetij (več o utemeljitvi izbora scenarijev je v osnutku Strategije, točka 1.5).«*⁵⁶ Scenarij B z letom izhoda 2038 in C z letnico 2042 sta iz delovnih dokumentov na tem mestu izginila. Tako je mogoče utemeljeno predvidevati, da je ministrstvo ob usklajevanju stališč presodilo, da Slovenijo na evropskem zemljevidu okoljske trajnosti vendarle pokaže kot bolj prizadevno državo članico. Evropska komisija v

⁵⁶ Spletna stran Energetika, pojasnilo o sprejetju scenarija izstopa 2033; <https://www.energetika-portal.si/dokumenti/strateski-razvojni-dokumenti/nacionalna-strategija-za-izstop-iz-premoga-in-prestrukturiranje-premogovnih-regij/javna-razgrnitev-in-javna-obravnavala/>, vir dosegljiv 1. 10. 2021.

delovnem dokumentu Poročilo o državi⁵⁷ v poglavju Okoljska trajnost navaja več perečih tem. Slovensko gospodarstvo je ogljično bolj intenzivno od povprečja EU. Ogljična intenzivnost ostaja nad povprečjem EU, stopnja zniževanja ogljične intenzivnosti od leta 1990 pa je pod povprečjem EU – Slovenija se po emisijski produktivnosti uvršča v spodnjo četrtino držav EU. To vzbuja skrb za podnebje in pomeni, da bi lahko država zaostala za cilji EU za razogljichenje po letu 2020 in tudi za cilji lastne strategije razvoja do leta 2030. Poročilo navaja tudi naslednje: »Osveščenost javnosti o podnebnih izzivih je velika, toda strateške načrte za zagotovitev pravičnega prehoda je treba še pripraviti. Obstaja široko družbeno soglasje glede podnebnih sprememb. Po navedbah raziskave Eurobarometer iz leta 2019 je 76 % vprašanih menilo, da so podnebne spremembe zelo akuten problem. Čeprav je vlada zavezana pravičnemu prehodu na nizkoogljično gospodarstvo, pa v obstoječih strateških dokumentih ni pojasnjeno, kako doseči visoko kakovost življenja za vse, vključno z dobrimi zaposlitvenimi in izobraževalnimi priložnostmi. Čeprav je splošna raven okoljske obdavčitve nad povprečjem EU, bi bilo mogoče izboljšati porabo teh prihodkov za smotrnejše podpiranje ciljev politike in zagotovitev pravičnega prehoda.«⁵⁸

Podpore in nasprotovanja v obdobju javne obravnave nacionalne strategije za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda

Javna razprava nacionalne strategije je potekala mesec dni, in sicer med 15. marcem in 15. aprilom 2021. Pripombe in mnjenja je poslalo 15 udeležencev, poleg občin še civilna družba, raziskovalni inštitut, sindikati, strokovni organi razvojnih agencij in gospodarske zbornice. Nabor prispevkov je

⁵⁷ Poročilo o državi – Slovenija 2020, <https://op.europa.eu/sl/publication-detail/-/publication/6179f7e9-5945-11ea-8b81-01aa75ed71a1>; vir dosegljiv 1. 7. 2021.

⁵⁸ isto

lahko zanimiv, saj med odzivi, recimo, ni Občine Šoštanj niti Občine Šmartno ob Paki, zanimivo izstopa tudi odziv mladih. Pri pripravi tega prispevka je bilo mogoče dostopati do dokumenta, v katerem je ministrstvo pojasnilo, kako so obravnavali prispele pripombe in mnenja, ali so jih sprejeli in vključili oziroma razlog zavrnitve. Dokument z naslovom *Prejete pripombe iz javne obravnave na osnutek Nacionalne strategije za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda s pripravljenimi odgovori, maj 2021*, pa je oktobra 2021 in kot edini v vrsti postal na spletnem portalu Energetika javno nedosegljiv.⁵⁹

Stališča civilne družbe

Glede številčnosti gre za odzive, ki v deležu zavzamejo kar tretjino vseh, ob upoštevanju, da je pri stališču mladih pravzaprav konzorcij 13 društev, pa celo več kot polovico. Prevladujejo stališča okoljskih organizacij z agendami trajnostnega razvoja in čimprejšnjim izstopom, v enem primeru pa gre za strokovno stanovsko organizacijo, ki izpostavlja pomen znanosti. Skupini civilne družbe pripišemo tudi stališča mladih za podnebno pravičnost, ki sicer v delu dopušča tudi umeščanje na sindikalno stran.

Plan B za Slovenijo, mreža nevladnih organizacij za trajnostni razvoj⁶⁰

Stališče organizacije je izrazito naklonjeno scenariju 2030. »V skladu zavezami Pariškega sporazuma je potrebno končati uporabo premoga do leta 2030. Republika Slovenija se je z ratifikacijo Pariškega sporazum leta 2016 zaveza-

⁵⁹ Za potrebe tega članka umik dokumenta oziroma nedosegljivost stališč (zadnje preverjanje dosegljivosti vira 11. 10. 2021 sporoča nedostopnost) niti ni tako ključna, kot je za potrebe spoštovanja načela o vključevanju javnosti. Gre za še en moment erozije demokratičnosti procesa, ki po vsebini izrazito vpliva na življenje ljudi in gospodarstvo.

⁶⁰ https://www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/publikacije/premog_izhod/pripombe_jo/10_plan_b.pdf

la k doseganju globalnega cilja omejevanja dviga globalne temperature na občutno pod 2 °C oz. prizadevanju, da se dvig temperature omeji na 1,5 °C v primerjavi s predindustrijsko ravno. Iz posebnega poročila IPCC o cilju 1,5 °C, ki ga je potrdila tudi Slovenija, izhaja, da bi morale države OECD, vključno s Slovenijo, v skladu z zavezami Pariškega sporazuma premogovno proizvodnjo opustiti do leta 2030. Načelo pravičnega prehoda, na katerega se sklicuje strategija, vključuje tudi globalno komponento in razume pravičnost tudi v razmerju do držav v razvoju, ki zgodovinsko gledano niso »zaslužne« za tolikšen del emisij kot razvite države, hkrati pa bodo lahko utrpeli precej hujše posledice podnebnih sprememb. Slovenija ima zato tako kot druge zahodne države zgodovinsko odgovornost, da preneha uporabljati fosilne vire prej kot države v razvoju. V skladu z načeli okoljske in podnebne globalne pravičnosti mora biti letnica zaprtja rudnika v skladu s podnebno znanostjo.«⁶¹

Mladi za podnebno pravičnost⁶²

K stališču Mladih za podnebno pravičnost je podana podpora 13 nevladnih organizacij oziroma sindikatov. Mladi v svojem stališču najprej izpostavljajo zahteve za dvig socialne varnosti delavcev, ob izpolnitvi tega pogoja pa podprejo scenarij A in čimprejšnji izstop. Mladi podajo tudi več predlogov za doseg ciljev, kot je npr. uvedba novega okoljskega davka. *»Ob zgornjih zahtevah spodaj podpisani podpiramo leto 2033 kot letnico opustitve premoga. Leto 2033 je tudi edina predlagana letnica, ki je kolikor toliko v skladu z znanstvenimi dognanji in načeli podnebne pravičnosti. In nenazadnje, podpiramo v dokumentu podane zaveze k ohranjanju in obnavljanju narave ter povzročanju čim manjše okoljske škode tekom procesa celovitega prestrukturiranja regije. Dokler zgoraj podane zahteve ne bodo vključene v strategijo,*

⁶¹ isto

⁶² https://www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/publikacije/premog_izhod/pripombe_jo/14_mladi_zpp.pdf

dokument za nas ni sprejemljiv.«⁶³

Odziv Mestne občine Velenje in Občine Trbovlje in neodzivi ostalih

Odzivi lokalnih skupnost na predlagani nacionalni načrt so bili presenetljivo skopi. Z izjemo dveh, MO Velenje in Občine Trbovlje, ostajajo lokalne skupnosti neme. Ni mogoče razbrati, ali so podporne v okviru regijskih odzivov in zaradi tega same posebej ne podajajo mnenja. Preučevanje več dodatnih virov deloma dopušča domneve, vendar premalo za trdnost sklepov. Tako se je v okviru drugega dne konference *Pozdravljena, prihodnost*, ko je bila v programu okrogle mize k besedi povabljen javnost, za besedo prijavil Drago Koren, direktor šoštanjske občinske uprave, ki je Velenju izrazil nelagodje ob nepovabilu na konferenco, v nadaljevanju pa izpostavil vidik škode zaradi izgub zemljišč, ki so in še bodo zaradi širjenja odkopnih mest prizadela območja Šoštanja in okolice, ter odpravil dvom, da občina in država vendarle nista na različnih bregovih in je mogoče v nastajajočem zakonu pričakovati rešitve. Podobno stališče na temo trajnostnega razvoja ob občinskem prazniku Občine Šoštanj je v slavnostnem nagovoru podal tudi župan Darko Menih: *»Premogovnik s svojim izkopavanjem naši občini povzroča velike težave: - Omejitve pri rabi prostora (izguba rodovitne zemlje, širjenje jezera, ni pogojev za industrijsko cono, nemirno jezero in posledično ni turizma). - Degradacija prostora (krčenje gozdov, spreminja se krajinski videz, izgubljam stavbna zemljišča). - Povzroča ekološke obremenitve (zračni jašek – smrad, nevarnost poplav – nasip, tresenje tal – vzbujanje strahu). Opozarjamo na Zakon o postopnem zapiranju PV in podaljšanju koncesije izkopavanja. Občina bi že davno morala vedeti, kdo bo tisti, ki bo po prenehanju izkopavanja premoga skrbel za sanacijo ugreznin in za vzdrževanje nasipa, kdo bo zagotavljal finančna sredstva za vse to, kdaj in kako bo določena meja pridobivalnega prostora, da se ne bo*

⁶³ isto

zgodila še ena potopljena vas Družmirje, kdaj in kako bo potekalo prestrukturiranje delovnih mest. Najbolj pa se bojimo, da bomo na koncu ostali sami z njihovimi obljubami in da bo Šoštanj spet obsojen na propadanje, kot se je začelo 1963.»⁶⁴ Iz nastopov obeh v zvezi s premogovništvom prvenstveno izhajajo težave, deloma pa tudi strah za propadanje, ne pa tudi zavračanje scenarija A in izstopa leta 2033. Celo nasprotno.

Sklep Sveta Mestne občine Velenje⁶⁵

Mestna občina Velenje se je na javno obravnavo nacionalne strategije odzvala s soglasno sprejetim sklepom na izredni seji Sveta MO Velenje, v katerem je določila predhodne pogojenosti.⁶⁶ V nadaljevanju je v odzivnem dokumentu podala konkretne pripombe, mnenja in zahteve, k vsem pa pripisala argumente.

Sklep Sveta MO Velenje: *»Pred določitvijo letnice izstopa iz premoga mora Vlada Republike Slovenije: - do prenehanja izkopavanja premoga vsaj 5 tisoč delovnih mest nadomestiti s stabilnimi delovnimi mesti s primerljivo ali višjo dodano vrednostjo od sedanje (socialna varnost vseh zaposlenih, ki so posredno ali neposredno povezani s pridobivanjem premoga); - zagotoviti finančne vire za nadomestno varianto daljinskega ogrevanja Šaleške doline, ki bo okoljsko in ekonomsko vzdržna; - sprejeti načrt za stabilno in konkurenčno oskrbo z električno energijo do leta 2050, v izogib energetske odvisnosti in energetske revščini vseh državljanov in gospodarstva; - pravočasno pripraviti in sprejeti Zakon*

⁶⁴ Govor župana Darka Meniha na osrednji slovesnosti ob prazniku Občine Šoštanj, <https://www.sostanj.si/objava/556878>, vir dosegljiv 10. 11. 2021.

⁶⁵ Sklep o stališčih Sveta MO Velenje do osnutka Nacionalne strategije za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda; Svet MO Velenje, 13. 4. 2021, Uradni vestnik MO Velenje in https://www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/publikacije/premog_izhod/pripombe_jo/6_mo_venenje.pdf; vir dosegljiv 9. 10. 2021.

⁶⁶ Isto

o prestrukturiranju SAŠA regije, ki bo sistemsko in celovito urejal področje prestrukturiranja, zagotovil poseben status premogovni regiji SAŠA ter opredelil vire za njegovo izvedbo; - pripraviti in sprejeti Zakon o postopnem zapiranju Premogovnika Velenje ter določiti namensko opredeljene finančne vire sredstev za izvedbo strokovno ustreznega in varnega postopnega zapiranja. Iz izkušenj, pridobljenih v procesu izstopa iz premoga v Zasavski regiji, je eden ključnih predpogojev za uspešen izstop iz premoga določitev jasne razlike med tehničnim zaprtjem premogovnika in družbeno-gospodarskim preходом regije, kar v primeru SAŠA regije zahteva posebno obravnavo regije kot premogovne regije v kontekstu nacionalnega in EU razvojnega financiranja. Jasno in ločeno morajo biti opredeljeni viri financiranja za zaprtje premogovnika in za prestrukturiranje regije. Sredstev iz Sklada za pravičen prehod ni dovolj za potrebe obeh regij, samo v SAŠA regiji je identificiranih projektov v vrednosti več kot 1,1 mrd evrov. V Strategiji ne more pisati, da se bo proaktivno obravnavalo vprašanje zaposlenih v PV in povezanih družbah. Podana mora biti jasna zaveza, da bo za vse zaposlene poskrbljeno in da ne bodo ostali brez zaposlitev ali socialne varnosti. Šaleška dolina bo zaradi odločitve države ostala brez daljinskega ogrevanja, zato je prav, da država najde in financira nadomestno rešitev. Opredeliti mora, kateri energetski vir bo možno uporabiti, da bo ogljično nevtralen in sprejemljiv tudi za lokalne prebivalce, ki že nekaj let živimo v težko priborjenem okolju (sanacije ugreznin, vodotokov in drugih škodljivih posledic, nastalih zaradi odkopavanja premoga); - pravila Podnebnega sklada preoblikovati tako, da bo možno prioriteto sofinancirati projekte v sklopu prestrukturiranja in druge projekte, povezane z zeleno transformacijo v Šaleški dolini; - zagotoviti namenske in zadostne finančne vire (državni in evropski); - podpreti realizacijo identificiranih projektov v vrednosti 1,1 milijarde evrov v SAŠA regiji.»⁶⁷

⁶⁷ isto

Konkretna pripomba občine na osnutek nacionalne strategije obsegajo v tabelarnem pregledu več kot 25 strani. Na tem mestu ostajamo osredotočeni na pripombe glede scenarija A, ki je v strategiji ocenjen kot: *»v vseh pogledih okolju najbolj prijazen – ne le z vidika doseganja podnebnih ciljev, temveč tudi v smislu zmanjšanja okoljskih vplivov dejavnosti, povezanih s premogom, na regijo.«* Pripomba MO Velenje predlaga predlagatelju svoj zapis, in sicer: *»Ta scenarij upošteva samo okoljski vidik doseganja podnebnih ciljev ter zmanjšanja okoljskih vplivov dejavnosti, povezanih s premogom, na regijo. Ne upošteva po gospodarskega, energetskega ali družbenega vidika, zato o dolgoročnih posledicah na okolje zaradi ukinitve premoga, ukinitve vira daljinskega ogrevanja, zagotavljanja drugega vira energije po konkurenčnih pogojih ter vpliva na življenje ljudi ne moremo govoriti. Obenem ne sledi namenu strategije, da bi moral biti prehod iz premoga pravičen.«*⁶⁸ Pri argumentiranju MO Velenje zapiše: *»Pravičen prehod pomeni upoštevanje vseh štirih vidikov, tako gospodarskega, družbenega, energetskega kot okoljskega. Favorizirana letnica izstopa iz premoga, scenarij A, ne sme temeljiti samo na argumentaciji enega podcilja ter na podlagi izvedenega enega sestanka delovne skupine na vladi. Ker ni narejene nobene analize ali kalkulacije glede zagotavljanja energije v prihodnje, daljinskega ogrevanja, gospodarskega in družbenega vidika, ni možno zaključevati, da bo ta varianta imela najbolj pozitiven vpliv na okolje.«*

Po podobnem pristopu se je občina v nadaljevanju odzvala na veliko večino stališč in zaključkov iz dokumenta in brez izjeme odklonilno, zato na tem mestu velja izpostaviti samo še njeno oceno ministrstva o 12-letnem oknu, ki da zagotavlja dovolj časa za vzdržen prehod, in argument nasprotovanja MO Velenje: *»12-letno okno priložnosti, kot ga pripravljavci strategije opisujejo, je prekratko obdobje glede na zelo zahteven proces, kot je prestrukturiranje. V Zasavju traja že 20 let z veliko sredstvi, pa ne moremo govoriti o uspešni*

⁶⁸ isto

zgodbi prestrukturiranja. Za izvedbo pravičnega prehoda iz premogovniške regije je s tako raznolikimi in zahtevnimi rudarsko-geološkimi razmerami, kot so prisotne v Premogovniku Velenje, po optimističnih prognozah potrebnih vsaj 20 let. V svetu ni primera uspešnega prestrukturiranja rudarske regije v obdobju dobrih deset let. Gre za izredno kompleksne, dolgotrajne ter finančno zahtevne projekte, gre za spreminjanje podobe celotne regije, in to ne le v gospodarstvu, ampak tudi v izobraževanju, socialni ... V tako kratkem času ni možno nadomestiti izgubljenih delovnih mest, uspešno preiti na alternativni vir ogrevanja niti zagotoviti nadomestnih virov električne energije na državni ravni. Kljub ambicioznim razvojnim načrtom gospodarstvo v SAŠA regiji do leta 2033 ne bo uspelo zagotoviti dovolj novih delovnih mest. Zaradi navedenih dejstev je v strategiji potrebno opredeliti dovolj dolgo časovno obdobje za postopno prestrukturiranje gospodarstva SAŠA regije, v katerem bo možno zagotoviti pravičen prehod, kar pomeni tudi možnost vključitve vseh presežnih kadrov v proces prekvalifikacije.«⁶⁹

Odziv Občine Trbovlje⁷⁰

V svojem odzivu Občina izpostavlja izkušnjo njihovega zapiranja rudnika, pri katerem je bil poudarek na prostorski in okoljski sanaciji razvrednotenih območij, vendar tudi ta v veliki večini ni bila dokončana oz. ta območja kljub izvedenim delom niso primerna za novo uporabo. »Na podlagi raziskav in tudi sodelovanja s Fakulteto za gradbeništvo ugotavljamo, da območja in površine, ki so sicer bile urejene (namenoma ne uporabljamo besede sanirana), kljub izvedenim delom niso primerne za gradnjo oz. nadaljnjo uporabo. Le za območje Lakonce v Trbovljah bomo namreč morali nameniti cca. 200.000 evrov sredstev za raziskave in na njihovi

⁶⁹ isto

⁷⁰ Odziv občine Trbovlje, https://www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/publikacije/premog_izhod/pripombe_jo/12_obcina_trbovlje.pdf; vir dosegljiv 1. 10. 2021;

podlagi predlog sanacije tal, tako da bodo ta primerna za gradnjo. Stroški same sanacije so zaenkrat še neznani, bodo pa ogromni. Enako velja tudi za večino ostalih bivših rudniških površin. Zavedati se je potrebno, da nove 4.0 tehnologije in razvoj sloni na tehnologiji, računalnikih in načinih dela, pri katerih so določeni deli procesov robotizirani in kjer se ne sme zgoditi, da se stavba pogreza niti za centimeter. Torej je nujna stabilnost tal in ustrezna sanacija.»⁷¹

Stališče Holdinga slovenskih elektrarn⁷²

Načelno stališče Holdinga izstopa po svoji pragmatičnosti in, po svoje, neuporabnosti⁷³ za namen strategije. »Skupina HSE zagovarja stališče, da pri zapiranju premogovnika in opuščanju rabe premoga v TEŠ ni ključna letnica zaprtja/opustitve, ampak mora za optimizacijo procesa izkopavanja, uspešno nadomestitev energetskega vira in za korist lokalne skupnosti in vseh zaposlenih v PV in TEŠ zakonodajalec z vsemi ključnimi deležniki uskladiti, kateri postopki morajo biti izvedeni do leta, ko lahko govorimo o zaprtju premogovnika in prenehanju rabe premoga v TEŠ, ki bosta skladna z načeli pravičnega prehoda.« Od ostalih stališč izpostavimo oceno izkušenj HSE, ki izpostavlja, da prestrukturiranja rudarskih regij po svetu kažejo, da ta proces traja vsaj 20 let. Zapiralna dela pa se bodo izvajala še vsaj 10 do 15 let po zaprtju.

⁷¹ isto

⁷² Stališče Holdinga slovenskih elektrarn, https://www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/publikacije/premog_izhod/pripombe_jo/2_hse.pdf; vir dosegljiv 1. 9. 2021;

⁷³ Takšno stališče HSE je težko uporabno, saj je v ospredju strategije težnja ministrstva, da določi letnico izstopa, na osnovi te pa se v nadaljevanju izvajajo preračuni in določajo potrebne aktivnosti. Op. a.

Prispevka Sindikata pridobivanja energetskih surovin Slovenije⁷⁴

Prispevek Sindikata pridobivanja energetskih surovin Slovenije, ki je tudi reprezentativni sindikat v dejavnosti premogovništva, stranka Kolektivne pogodbe Premogovništva Slovenije ter v svojem članstvu šteje večino zaposlenih v skupini Premogovnika Velenje, sodi po obsegu med najizčrpnější prispevek v okviru javne obravnave. Zanj je sindikat pooblastil Odvetniško pisarno Kavalič, takšna, v pravnem duhu, pa je tudi pretežna naracija prispevka. Tako npr. še v uvodu sindikat izpostavlja, da cilj, ki mu sledi predmetna Strategija do leta 2033 kot »Scenarij A«, ni zavezujoč,⁷⁵ državo zavezuje le pravno zavezujoča vira: Pariški sporazum, ki letnice za dosego brezogljične družbe ne določa, in na njegovi osnovi sprejeta Uredba (EU) 2018/1999 Evropskega parlamenta in Sveta o upravljanju energetske unije in podnebnih ukrepov, ki zadaja cilj razogljičenja do leta 2050. Pravno zavezujoč cilj je torej razogljičenje EU in Slovenije do leta 2050.

V nadaljevanju se za potrebe te razprave osredotočimo na pripombo, ki je aktualnejša v zvezi s pristojnostjo sindikalnega udeleženca. Na sklepe iz osnutka strategije, ki se nanaša na ocenjeni obseg vpliva na posredno zaposlene v dejavnostih, povezanih s premogovništvom in naj bi znašala dodatnih 10 % aktivne delovne sile ali med 1.500 in 2.000 prebivalci Šaleške doline, SPESS na tem mestu ugovarja: *»Navedeni podatki so napačni, saj študije kažejo na drugačne številke (4000 do 6000 zaposlenih). Tudi sama navedba podatkov brez ustrezne navedbe virov (citiranja) ni ustrezna za tako pomembno besedilo.«* Sindikat svoje stališče utemeljuje z na-

⁷⁴ https://www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/publikacije/premog_izhod/pripombe_jo/13_spess.pdf

⁷⁵ Pojasnilo sindikata in opomba avtorja – Strategija do leta 2033 kot »scenarij A« ni zavezujoč, saj temelji na deklarativnih priporočilih in ciljnih Evropske komisije, kot si ga je zadala v Evropski strateški dolgoročni viziji za uspešno, sodobno, konkurenčno in podnebno nevtravno gospodarstvo "Čist planet za vse". Državo lahko zavezuje le pravno zavezujoč vir.

slednjim sklicem na vir: »Študija, ki je bila narejena za sindikata SDE in SPESS-PV v letu 2017 in ki jo tudi prilagamo, govori o 4000 do 6000 posrednih delovnih mestih. (Vir: Študija KRIŽANIČ, France, MENCINGER, Jože. Oportunitetni stroški ukinitve TEŠ in PV : (končno poročilo). Ljubljana: EIPF, Ekonomski institut, 2017. 69 str., ilustr. [COBISS.SIID 526997017], v nadaljevanu: »Oportunitetni stroški«). Za zanimivost lahko na tem mestu dodamo, da se je ministrstvo pri odzivu⁷⁶ na to pripombo odzvalo z oceno, da omenjena študija ni bila recenzirana. Pripombe sindikata zato niso bile vključene. Na tem mestu vsekakor velja izpostaviti, da gre za ključne vrednosti in jih velja v nadaljevanju razčistiti, saj o obsegu 5000 nadomestnih delovnih mest z največjo resnostjo razpravljajo številni udeleženci, na čelu z županom MO Velenje Petrom Dermolom. Bodisi se za študijo pridobi recenzentska ocena ali pa opusti navajanje vrednosti.

O pravičnosti še ni zagotovil, o trajnosti še manj

Oktobra 2021 Republika Slovenija še vedno nima odgovora na letnico opustitve premoga. Ima ambiciozen scenarij, ki bi lahko predstavljal vstopnico do količine finančnih razvojnih sredstev, kot v preteklosti še ni bilo primere, a le, če se bodo o scenariju dogovorili in sklep sprejeli.

Do jeseni 2021 ima Republika Slovenija številne javne razprave na temo nacionalne strategije za izstop iz premogovništva in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda. A teme le-teh so pretežno energetske, premogovniške, okoljske in socialne – sindikalne. In kot nas opozarjajo tuje dobre prakse, če humanisti, družboslovci, zdravstveni delavci nanje še vedno niso vabljeni, razprave ne morejo postati trajnostne.

⁷⁶ Op. a. – kot že omenjeno, je dokument ministrstva v času zaključka tega prispevka na spletni strani ministrstva oktobra 2021 nedosegljiv oziroma ostaja samo naslov, ne pa tudi dostop do dokumenta.

Šaleška dolina ima eno mladino, o enem in ključnem vprašanju pa ima dolina dvojje občinskih stališč. Občina Šoštanj proces predlaganega pravičnega prehoda sprejema in mu dopušča prostor, Mestna občina Velenje pa postavlja prvi pogoj in ga v sedanjih obliki zavrača.

Jeseni 2021 ima Republika Slovenija živahne strokovne razprave o alternativnih energetske virih, inteligentnih rešitvah in inovacijah, ki bi v desetih letih lahko postale ključne in prebojne, delu gospodarstva in prebivalcem pa predstavljale varen izhod.

Konec septembra 2021 je Komunalno podjetje Velenje na svoji spletni strani objavilo naslednji poziv⁷⁷: *»V Komunalnem podjetju Velenje, d. o. o., smo pričeli izvajati projekt Preobrazba sistema daljinskega ogrevanja Šaleške doline. Preobrazba sistema daljinskega ogrevanja Šaleške doline pomeni prehod na nov sistem daljinskega ogrevanja v Šaleški dolini, ki bo ekonomsko in okoljsko najbolj učinkovit ter sprejemljiv in bo popolnoma neodvisen od premoga ... Za ta namen smo po pooblastilu Mestne občine Velenje in Občine Šoštanj pristopili k izvedbi prvega od projektov z nazivom »Zelena transformacija Komunalnega podjetja Velenje: Prehod daljinskega ogrevanja na obnovljive vire energije v kombinaciji z VN – elektrodnima kotloma.« V okviru tega projekta je predvidena izvedba sistema, ki bo v kombinaciji z VN-elektrodnima kotloma, hranilnikom toplote, proizvodnjo energije iz sončnih elektrarn in drugimi distribuiranimi viri obnovljivih virov energije predstavljal začetek prehoda na nov sistem daljinskega ogrevanja v Šaleški dolini.«*

Ob vsem zgoraj izpostavljenem in povzetem se ni mogoče izogniti sklepu, da gre v sedanjem stanju za močne disonantne note, zato o delujočem mehanizmu, ki bi bil zagotovilo za pravičen prehod, ni mogoče govoriti. Glede na pretežno »monokulturno« sestavo udeležencev po gospodarski panogi in glede na različne generacijske interese, je to povsem

⁷⁷ <https://www.kp-velenje.si/index.php/novice/2350-zelena-transformacija-kpv>; vir dosegljiv 24. 9. 2021

razumljivo. Posebej, ker nam je znano, da je zeleno gospodarstvo v drugem desetletju po l. 2000 začelo izgubljati moč operacionalizacije in napredka pri doseganju bolj trajnostnega gospodarstva v skladu s planetarnimi omejitvami. Krožno gospodarstvo zahteva nove in inovativne pristope v poslovanju, v katerem so vsi akterji vključeni v reševanje okoljskih, družbenih in gospodarskih vprašanj, pri čemer se ves čas zavedajo, da ne smejo vzeti s planeta več, kot ta ustvarja.

O
PRETEKLOSTI,
SEDANJOSTI
IN
PRIHODNOSTI
ŠALESKE
DOLINE

Rok Poles

Arhitekt Rok Poles živi in dela v Šaleški dolini. Je (so)avtor knjig Sakralna dediščina Šaleške doline, Villa Bianca – zgodba o ponovnem rojstvu vile, Pozojeva grajska pot po Šaleški dolini, Velenje – sprehod skozi mesto moderne, Stopetkrat o Šoštanju v enem odstavku in rimanih knjig za otroke (O malem mastodontu, jamskem škratu, vili, grajskem duhu, jezerskem zelenjačku; Poskok po Šaleški dolini, Srečni dan prašička s Sončnega grička). Je avtor prenove Vile Bianche, Trga svobode v Šoštanju in parka Velenjskega gradu, prireditvenega prostora z odrom ob Velenjskem jezeru ter postavitve muzejskih zbirk.

O DEŽNIKASTEM OBOKU, BOBNU VERIGE ZA DVIZNI MOST IN IZMIŠLJENIH ANTICNIH NAPISNIH TABLAH

Prispevek k poznavanju stavbne zgodovine Velenjskega gradu

Uvod

Velenjski grad je (poleg ruševin gradu Šalek) ključni prostorski poudarek velenjskega dela Šaleške doline in močno identitetno sidro Velenjčanov. Je ena najstarejših tukajšnjih še delujočih stavb (poleg tistih cerkva, ki imajo še ohranjeno jedro iz romanskega časa) in letos praznuje 750 let od prve omembe. Izdelava Načrta upravljanja¹ je zahtevala, da se grad natančno pregleda (in premisli

¹ Rok Poles, Načrt upravljanja, Velenjski grad, Slovenija, Velenje 2020.

oz. ozavesti): pregleda grad kot stavbo ter vire in literaturo o njej. Nekatera nova spoznanja iz tega procesa so predstavljena v članku.

Na terenu

Čeprav sem bil prepričan, da Velenjski grad kar dobro poznam, je presenetil – sploh na delih, ki niso namenjeni javnosti. Ob vstopu v opuščene rove nekdanje premogovniške zbirke pa je bilo skoraj kot v pustolovskem filmu:

Odklenjeno. Bela železna vrata so se odprla. Za njimi je bil polmračen prostor. Ni imel tal: zagotovo jih je imel včasih, zdaj pa so tik na robu globoke pravokotne luknje visela v zraku vrata v levi steni; desno so bile stenske niše s kamnitimi koriti za krmo – pred njimi so nekdanj stali konji. Onkraj sobe je bilo odprto okno, do katerega se ne da več priti. Ozka lestev je vodila izpred vrat navzdol, med nakopičeno kamenje, dotrajane lesene konstrukcije in nakopičeno šaro. Obrnil se je in se počasi in nerodno spuščal po lestvi, s prižgano svetilko mobilnika v roki, skicirka mu je drsela izpod pazduhe in meter ga je žulil v žepu. Kletna stena je bila zidana iz peščenca: kamen je bil rdeč – tak lahko postane ob visoki vročini požara. Lestev je bila spodaj naslonjena na debel, razrušen kamnit zid, ki je – nelogično – prečkal prostor prav po sredini: je to sploh lahko kaj drugega kot staro gotsko obzidje, zasuto, ko so sredi 16. stoletja prenavljali obrambni sistem gradu? Obzidje, za katerega se mu niti sanjalo ni, da obstaja tukaj in se ga celo vidi? Z zidu je bilo treba zlesti še niže in se med oporniki prašnega lesenega oporja stlačiti v rov. Rov je bil levo porušen in do tretjine zapolnjen s sesuto leseno konstrukcijo, na koncu je bil zazidan. Šlo se je lahko samo desno. V čisto temo. Rekli so: če bo odprl spodnja vrata, bo svetleje. Po nekaj korakih se je prostor razširil – tu so bila spodnja vrata. Široko leseno krilo sta držala zapahnjeno dva zarjavela žeblja, zataknjena v jeklena jezika zgoraj in spodaj – nista se dala kar na rahlo izpuliti. Ko so se vrata odprla, svetlobe še vedno ni bilo kaj dosti. Svetilke že davno niso več delale, rovi so se

odpirali v črni blodnjak na tri strani, podprti z najrazličnejše oblikovanimi podporji: prastara *cimprana* trapezna tesarba iz ogoljenih lesenih debel; kovinski loki; podporje s kovinskimi stojkami, postavljenimi tako na gosto, da se je komaj zrinil med njimi. Spotaknil se je ob ozke tirnice za jamske vozičke, ki so vijugale po rovih, ob vratih je bil zložen kup stare opeke, dalje so čakali na popravilo brezovi jeleni iz božične vrtno dekoracije, napoto je delala velika, dolga plastična kanalizacijska cev, v kotu sta bila kamnita vratova za vrtno kroglo. Bil je v že dolgo opuščeni, pol stoletja stari maketi rudnika, postavljeni v kleti obrambnega stolpa – in treba bo ugotoviti, kaj sploh drži v zraku vrhnjo etažo. Stropa se ni videlo: povsod samo *šprudli*² – lesene oblice na stenah premogovniških rogov in za njimi črnina: „premog“, ponarejen s hrapavo črno strešno lepenko. Ne gre drugače: treba bo prebiti tole folijo, da se vidi, kaj je za njo. Predreti jo je bilo treba z letvijo, ker se ni hotela strgati – za milimetrsko navidezno steno rova je v prašnem zraku trepetal pramen svetlobe: od zunaj je lil skozi kamnito strelno lino. Pet korakov naprej je našel kletno okno – zaslonjeno je bilo z lesom, in pet korakov naprej še eno okno in potem še dve strelnici. Rov, predeljen z vmesnimi vrati, je krožil – blodnjak ga je pripeljal nazaj na isto mesto. To je lahko samo klet rondele, okroglega obrambnega stolpa. Ob strelnih linah so se pokazale pete obokov – torej je prostor obokan! Raztrgal je črno lepenko še na vrhu rova: oboki so se zlivali v eno točko na sredini: tam so bila v rovu zaprta vrata, ki jih prej sploh ni opazil, in za vrati drobna sobica, morda rudniška pisarnica ali stranišče – in tik ob vratih je bilo *nekaj*, od vrha do tal povsem ovito v črno lepenko – lepenka je bila pribita z žeblički in kljub ovoju se je videlo, da je to osrednji steber kleti, in na mestu, kjer se steber sreča z oboki, je bila velika guba – to je lahko samo zidec, karnisni okrasni profil. Ko je z opraskanimi prsti trgal lepenko, se je izza nje osipal razsušen bel apneni omet, odletaval je v velikih kosih in drobnem prahu in mu silil v oči, rokave in čevlje – omet je bil

² <http://muzej.rlv.si/ligi/enciklopedija-izrazov>, 28. 3. 2020.

povsem razpokan in odluščen od osnove. Pokazal se je oboč-ni nastavek: stari mojstri so oboke zgradili iz lahkega kamna lehnjaka, kakršen je rasel iz vode pod šentjansko cerkvijo – in tudi ta kamen je bil zdaj poln globokih navpičnih razpok: po stoletjih je pričel klecati pod velikansko težo obokov in tlakov, ki so pritiskali nanj. Okrasni venec je bil iz opeke, osmerokotno telo stebra je bilo zidano s kamnom. Steber se je spet pokazal – skrit je bil petdeset let, odkar so postavili navidezne rove, in nujno je potreboval prenovo. Obok je bil sijajen: kot bi stal pod osemdelnim dežnikom, širokim več kot osem metrov. Česa podobnega ni bilo v vsej dolini, analogij se je spomnil le iz cerkvene arhitekture ...

Dosedanje vėdenje

O Velenjskem gradu obstaja množica zapisov. Zelo podrobna opisa stavbe in njene zgodovine je sestavil dr. Ivan Stopar³ – oba sta enostavno elektronsko dostopna, zato njune vsebine ne ponavljam. Za ilustracijo le zbirnik grbov plemiških lastnikov gradu (za grofi Sauerji je bil grad v lasti neplemičev Pauerjev in Triglerja).

Enega prvih zapisov o gradu je sestavil Franc viter Gadolla⁴ v času, ko je gospodaril na bližnjem Turnu (1847); grad je v Historično topografskem leksikonu opisal Carl Schmutz (1822–23)⁵, v knjigi o Škalski dekaniji Lavantinske škofije Ignaz Orožen (1884),⁶ v Topografskem statističnem leksikonu Štajerske Josef Andreas Janisch (1885),⁷ v osmi

³ Ivan Stopar, »Program za spomeniško obnovo Velenjskega gradu«, Celjski zbornik 1969–70, Celje 1970, 307 ss. Ivan Stopar, »Velenjski grad«, Šaleški razgledi 2, Titovo Velenje, 1989, 42 ss.

⁴ Franc vitez Gadolla, Šaleški gradovi viteza Gadolle, Velenje, 2015.

⁵ <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-Z1CRBOWR/042b3067-ab22-47c5-af32-28ae982bdcd8/PDF>

⁶ Orožen, Ignaz: Das Bisthum und die Dioezese Lavant., V. Das Dekanat Schallthal. Graz, 1884, 260 ss.

⁷ Janisch, Josef Andreas: Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark, mit historischen Notizen und Anmerkungen, Graz, Leykam, 1885, 1367 ss.

Kunšperški
omemba 1264 / 1270

Hekenberški / Velenjski
1270

Ptujski (Borlski grb)
1325

deželni knez
1362

Liechtenstein
konec 14. stol.

Lichtenberg
1477

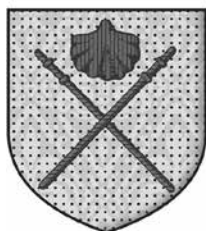
Wagen
1544

Herič
1598

Sauer
1603

Harnoncour
1851

Adamovich
1858

Coronini
1918

Grbi plemiških lastnikov Velenjskega gradu.

knjigi o avstrijskih gradovih avstrijski kastelolog Otto Piper (1910);⁸ izbor stavbnih členov je pojasnil Dušan Kramberger (1999),⁹ monografski opis je prispeval dr. Tone Ravnikar,¹⁰ obstajajo geološka poročila, geodetski posnetki, trije arhitekturni posnetki; stavbne detajle in rekonstrukcije je risal Ivo Gričar z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območne enote Celje, arhivirana so mnoga poročila o raziskavah in zapisi iz časa obnove gradu od 2. svetovne vojne do danes. Podatke nudita Jožefinski in Franciscejski kataster, grad je upodobljen pri Vischerju (zemljevid Štajerske 1678,¹¹ dvakrat v Topografiji 1678¹²), v Stari Kaiserjevi suiti (1830), Novi Kaiserjevi suiti (1840), pri Pu(i?)ffu,¹³ v risbah grofa Harnoncour-Unverzagta (1856)¹⁴ in C v. Mayra (1857),¹⁵ grafikah Carla Goeberja (1860), Brunnerja,¹⁶ avstrijskega kastelologa Carla Haasa (1863),¹⁷ Carla Reicherta (1864),¹⁸ grad dokumentira vrsta fotografij in razglednic (pretežno zunanjšrine in dvorišča), bogato opremljeno reprezentančno grajsko sobano je fotografiral konservator France Stele pred 2. svetovno vojno.

⁸ Otto Piper: Österreichische Burgen. Achter Theil, Wien, 1910.

⁹ Dušan Kramberger, »Srednjeveški gradovi v vzhodnem delu Šaleške kotline«, Velenje, razprave o zgodovini mesta in okolice, Velenje, 1999.

¹⁰ Tone Ravnikar, Grad Velenje, Velenje, 1999.

¹¹ G. M. Vischer, Styriae Ducatus Fertilissii Nova Geographica Descriptio.

¹² G. M. Vischer, Topographia Ducatus Styriae.

¹³ Po http://www.gradovi.net/grad/velenje_grad, 28. 3. 2020, naj bi bila grafika iz R. G. Puff, Wegweiser in sämtliche Gesundbrunnen und Bäder der Steiermark, 1854, kar ne drži. Prim. <https://www.alamy.com/dcf-10-english-velenje-castle-1854-puiff-1227-velenje-castle-1854-image185774429.html>.

¹⁴ Naslovnica pesniške zbirke Huberta Heinricha grofa Harnoncour-Unverzagta, Poles, Villa, 54.

¹⁵ Ravnikar, Grad.

¹⁶ Schloss Wöllan in Steiermark, tisk J. Rauh na Dunaju, zasebna last. Doslej še neznana upodobitev. Gl. Poles, Načrt upravljanja, 203.

¹⁷ Preslikave v fototeki ZVKDS OE Celje, 1970.

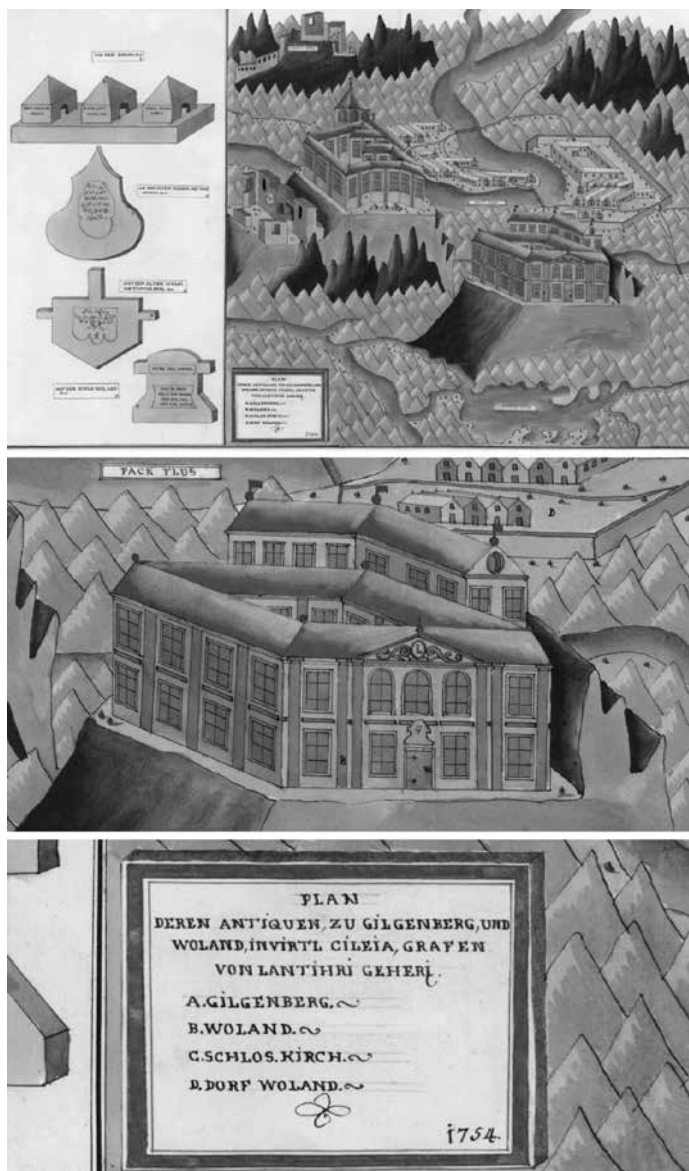
¹⁸ Carl Reichert: Einst und jetzt. Album Steiermarks, III. knjiga, Gradec 1864.

Nenavadna karta iz Česke

Od upodobitev gradu, ki se trudijo čim bolj verodostojno predstaviti njegovo podobo, pa ena – doslej v slovenskem prostoru neznana – močno odstopa: to je »*Plan antičnih najdb pri Lilienbergu in Velenju v četrti Celje, pripadajočih grofu Lantihriju*«¹⁹ iz leta 1754, ki upodablja: A) Lilienberg, B) Velenje, C) grajsko cerkev, D) vas Velenje; za Velenjskim gradom je označena »Pack Flus« – reka Paka, v detajlu pa je narisana še brezhibno ohranjena rimska napisna plošča št. 4, ki naj bi bila vzdana nad portalom Velenjskega gradu z napisom v dveh kartušah: »PUBL. VAL. AUREL.« v zgornjem in »DUC. N. MER. / PRO P. LIB. VALER. / NAT. IUL. COL. / PAT. LIB. EXPR.« v spodnjem napisnem polju. Grad Velenje je narisana fiktivno – kot sijajna pravokotna baročna palača na visoki vzpetini, z notranjim dvoriščem in dodatnim traktom v ozadju. Preko pritličja in prvega nadstropja segajo kolosalni pilastri, med njimi so razsežna zastekljena okna, vhodna fronta ima poudarjen osrednji del s trikotnim čelom s črko L (Lanitiri) v kartuši. Vas Velenje je znotraj ločenega obzidja.

Kolorirano risbo hranijo v Moravski deželni knjižnici s signaturo Moll-0001.363, meri 63 x 94,5 cm, zloženo na 63,5 x 54 cm. Kot avtor je naveden Geyer. Risba je del Mollove zbirke: ogromnega atlasa z 12.000 enotami, ki jih je nemški diplomat (ambasador) na cesarskem dvoru na Dunaju Bernhard Paul Moll (1697–1780) zbral sredi 18. stoletja. Vsebuje tudi množico nenavadnosti, tako imenovanih »curiosas« – načrtov rudnikov, starih ruševin, plošč in spomenikov z antičnimi napisi. Epigrafske slike so delno razkrili kot ponaredke že v prvi polovici 19. stoletja, a so ostale predmet strokovnih razprav do 20. stoletja. Nekateri menijo, da so bile risbe namerni ponaredki avtorja, drugi, da so plemiči želeli dati vtis pristnosti ponarejenim rimskim spomenikom na svojih posestvih, kar bi njihova gospostva in njih same ožarilo s

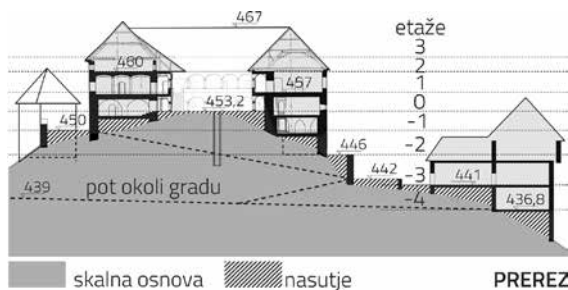
¹⁹ <https://mapy.mzk.cz/de/mzk03/001/038/702/2619267102/>, 29. 3. 2020.

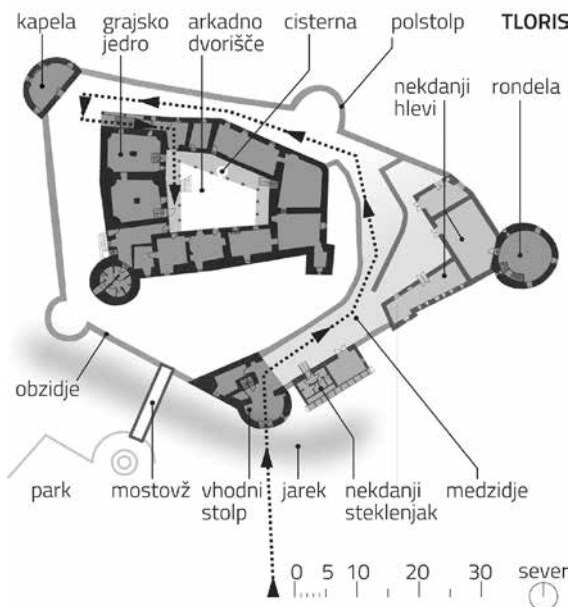
Fiktivna upodobitev Velenjskega gradu v Mollovi zbirki (1754).

sijajem antike. Izmišljene risbe so postavljene v pokrajino z realnimi elementi, povzetimi z dostopnih zemljevidov – mešanje fikcije in realnosti je ustvarilo prepričljivejši vtis.²⁰

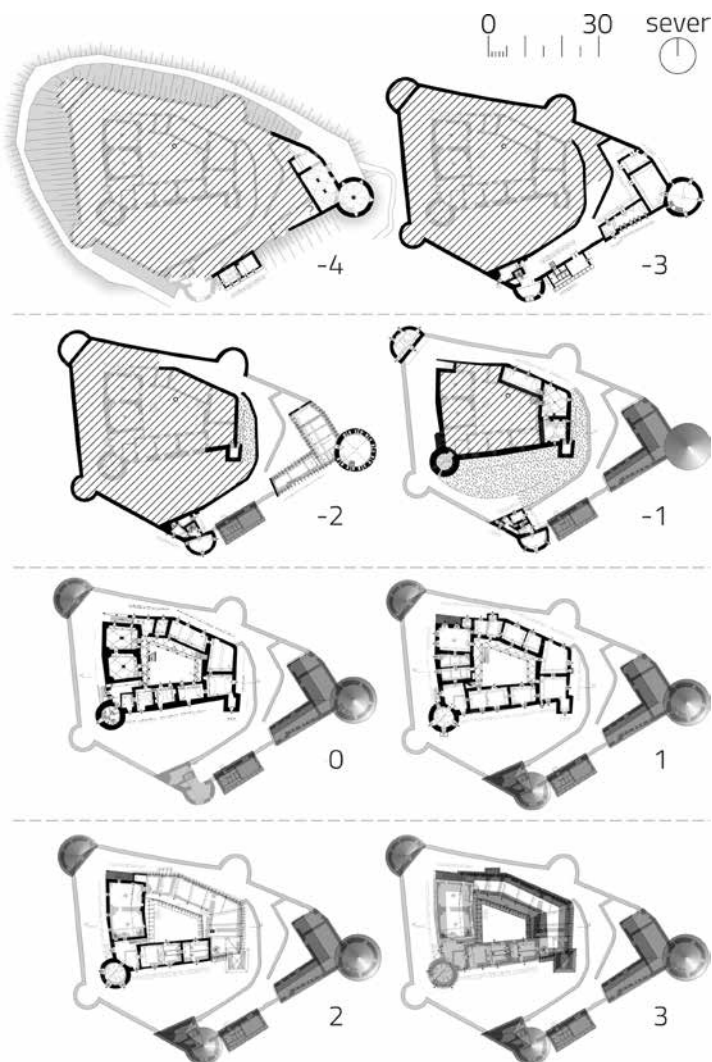
Stavbni sklop z osmimi etažami

Prerez skozi grad in tloris s ključnimi deli stavbe.

²⁰ Rok Poles, »Curiosa« – bizarna ekscentrična upodobitev Gutenbuchla iz leta 1753, List 10, 2016, 2–3.

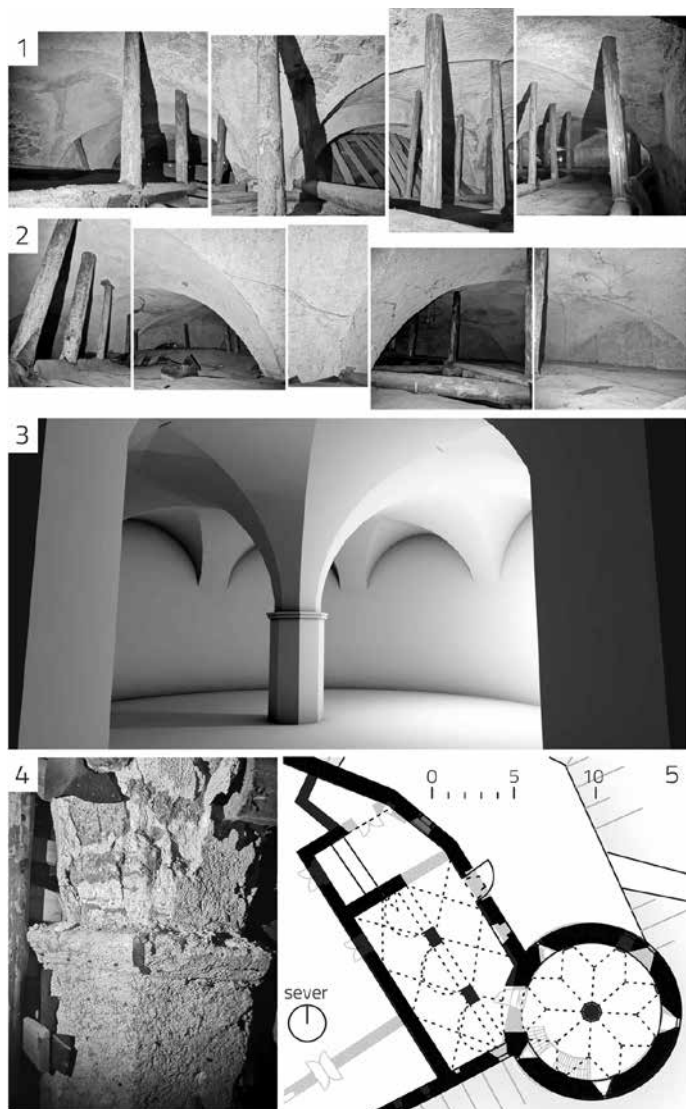
Tlorisi gradu po etažah.

Za enoznačno razumevanje stavbe je bila vpeljana nova označitev etaž. Grad ima osem etaž: izhodišče je notranje dvorišče, pod njim so štiri in nad njim tri etaže. Višinski razpon od najnižje etaže do najvišjega slemenja je dobrih 30 metrov.

Pozabljeni stebri in oboki

Članek začenja presenetljivo »odkritje« doslej neopisanih obokov v kleti rondele in severno od nje. V kleti so uredili maketo premogovniških rovov in z njimi povsem skrili prostorsko lupino, še preden je bil ustanovljen celjski Zavod za spomeniško varstvo (dr. Stopar klet rondele opisuje samo od zunaj), in tudi arhitekti prostora niso mogli izmeriti in narisati (te kleti ni na nobenem načrtu). Krožna rondela ima osmerostrani obok z osmimi sosvodnicami, pravokotni prostor severno od nje pa dve obokani ladji s po tremi polami grebenastih obokov na opečni oprog, ki jo podpira par slopov. Sistem obokanja krožnega prostora v obstenskem delu spominja na obokanje mnogokotnih poznogotskih prezbiterijev (npr. cerkve sv. Andreja v Šaleku), pri stebri pa oboki rondele spominjajo na oboke okoli stebrov dvoranskih cerkva (Leskovec pri Krškem, Kranj – ladja, Crngrob – prezbiterij) – vendar obok kleti velenjske rondele ni več gotski, ne potrebuje več reber ne kot nosilnih ne kot dekorativnih členov.

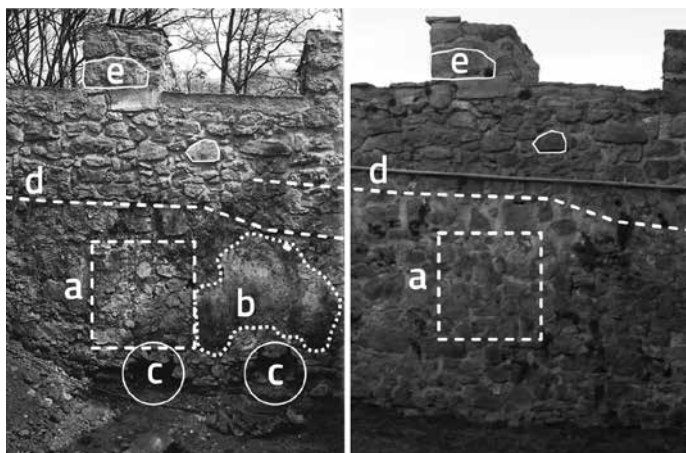
Po pregledu arhivske dokumentacije v Muzeju Velenje se je izkazalo, da so še leta 1962 vedeli za kletne oboke rondele in se zavedali njihove izredne kulturnozgodovinske vrednosti. Tedaj je potekala kategorizacija kulturnih spomenikov na območju občine Šoštanj (kamor je sodilo tudi Velenje) po predlogu sveta za kulturo in prosveto L(judske) R(epublike) S(lovenije): *»O zadevi je /.../ razpravljaj svet za kulturo in prosveto Ob(činskega) L(judskega) O(dbora) Šoštanj. S kategorizacijo velenjskega gradu se strinja, vendar pa je mnenja, da je obrambni stolp iz spodnje strani vprašanje zase, ker je eden od kvalitetnih obrambnih – renesančnih objektov v Sloveniji. Vsebuje konzolni venec z linami za polivanje s smolo, kamnita renesančna okna in dobro ohranjeno klet z nosilnim stebrom v sredini. Ta objekt sodi po mnenju*

1: Obok kletnega prostora ob rondeli; 2: Obok v kleti rondele, sestav zaporednih fotografij; 3: Obok v kleti rondele, računalniški prikaz R. P.; 4: Osrednji nosilni steber; 5: Tloris kleti.

sveta v I. kategorijo.«²¹ Torej je bila rondela lokalno predlagana za kulturni spomenik najvišjega ranga in je bil kletni obok s sredinskim stebrom izpostavljen kot eden njenih treh ključnih elementov. Tudi Edo Turnher, ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo LRS, je menil, da je rondela »eden najpomembnejših renesančnih arhitektonskih spomenikov pri nas.«²² Klet rondele je danes ropotarnica.

Zazidane strelne line v obzidju in ‚dvorišče‘, ki to ni

Območje severno od rondele med izkopavanji²³ (levo) in danes (desno): a) Zazidana kvadratna strelna lina po prefugiranju zidu ni več prepoznavna. b) Krpa gladkega ometa kaže, da je bil tu nekoč notranji prostor. Omet, ki bi se ga danes trudili ohraniti z obšivanjem in utrditvijo, so ob obnovi odklesali. c) Tramovnice (luknje za tramove v zidu) so zazidali brez označitve njihovih pozicij. d) Stik prvotnega in nadzidanega obzidja. e) Kamen za orientacijo.

²¹ Dopis Sveta za kulturo ObLO Šoštanj Svetu za kulturo in prosveto LRS, 12. 10. 1962, MV 73.

²² Edo Turnher, Zavod za spomeniško varstvo LRS, Obnova velenjskega gradu, pismo Upravi Rudnika lignita, 14. 4. 1961, hrani ZVKDS OE Celje.

²³ Fototeka ZVKDS OE Celje, Velenje grad, fotografija št. 4, Objekt: izkop na prednjem dvorišču, Neg[ativ]: B419-3, datum 6. 74, avtor Stopar.

Celjski Zavod za spomeniško varstvo je fotografsko dokumentiral obnovo delov obzidja ter spremljajoča arheološka izkopavanja leta 1974, v arhivu Muzeja Velenje pa so fotografije izkopavanj med obnovo obzidja leta 1978/79. Fotografije razkrivajo dve časovni fazi obzidja: poenostavljeno ju poimenujmo gotsko in renesančno. Teren na zunanji in notranji strani prve – gotske faze obzidja, je bil domala enako visok: v obzidju so bile strelne line, ki so zdaj globoko pod današnjo hodno površino. Lepo se vidijo na Vischerjevi upodobitvi gradu iz 17. stol. Edina obzidna strelna lina, ki je še vedno dostopna, je na poglobljenem ‚dvorišču‘ severno od rondele, vendar ni ustrezno prezentirana in zanjo brez arhivske fotografije sploh ne bi vedeli.

Tramovnice pod lino bi lahko pomenile dvoje: da je po obzidju tekel lesen obrambni hodnik in je bila njegova konstrukcija delno vzdana v steno (v tem primeru bi bile strelne line sicer zelo nizko nad tlemi, torej težko uporabne) ali da je bil pod današnjim nasutjem nekdanj še en prostor in bi bili v najdenih luknjah stropniki. Obstoj stavbe na mestu, kjer je danes poglobljeno ‚dvorišče‘, dokazujeta upodobitvi v Vischerjevi topografiji (1681) in v Stari Kaiserjevi suiti (1830): v obeh primerih imamo zaporedje: a) rondela, b) približno enako široka stavba tik ob rondeli, c) daljša ločena stavba, kratek del obzidja in polkrožen stolp.

V drugi – renesančni fazi, so staro obzidje ponekod razširili (zaobjeli so večje območje) in ga obrambno okrepili z izpostavljenimi krožnimi stolpi: z njih je bilo moč streljati ob obzidju. Dvignjena je bila tudi hodna površina – morda so območje med obzidjem in grajskim jedrom zasuli tudi kot odgovor na novo orožje – topove – da bi obzidje lažje vzdržalo obstreljevanje. O vrhnjem delu obzidja je Edo Turnher, ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo LRS, ob obnovi zapisal: »Sedanja rekonstrukcija zunanjega obrambnega obzidja se je naslonila načeloma povsem pravilno na že obstoječo obliko, ki pa je žal rezultat prejšnjega stoletja, ko so grad v smislu romantičnih teženj regotizirali. Iz tega časa je torej zidna krona, ki ni originalna, marveč rezultat te prezidave in

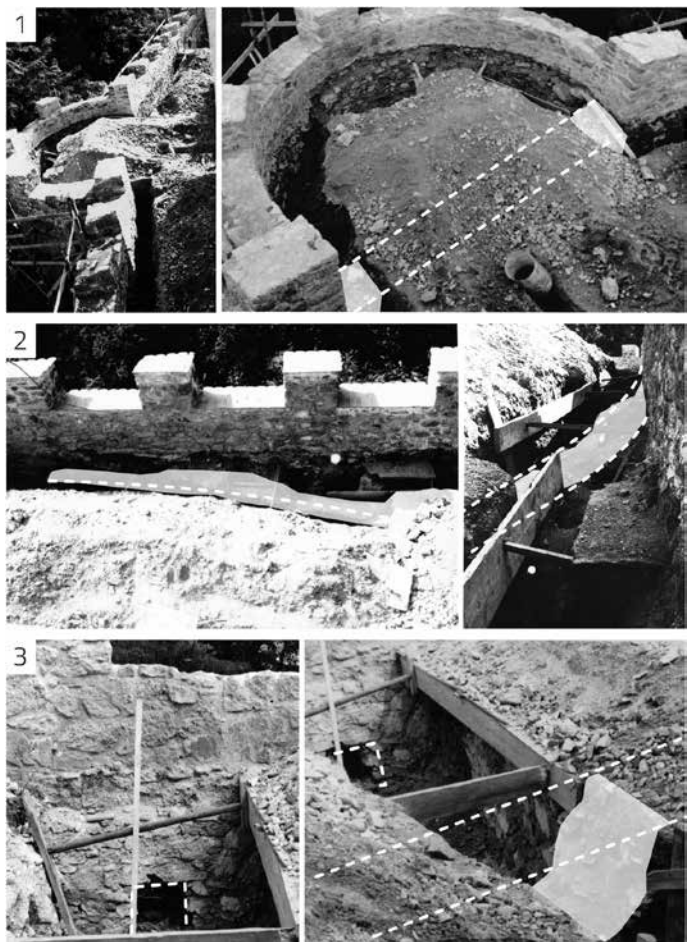

*Stari grafiki z označeno stavbo 'c', kjer je danes
poglabljeno 'dvorišče'.*

zatorej je ne bi bilo treba obnavljati.»²⁴

Kamenje za popravilo obzidja in »izdelavo novega obzidja pri hlevu« (ok. 20 m³) so leta 1964 lomili pri parkirnem

²⁴ Turnher, Obnova.

*Fotografije arheoloških izkopavanj z označenimi poteki zidov
in strelno lino.*

prostoru.²⁵ Bržčas so tudi pri gradnji gradu lahko našli ustrezno kamenje v neposredni bližini.

²⁵ Spisek opravljenih del leta 1964 v rudarskem muzeju in okolici Gradu Velenje, Avgust Rak, MV 99.

Ponarejena intarzija

Dr. Stopar piše: »Stara oprema prostorov se večinoma ni ohranila, če pri tem odštejemo dvojje dvostranskih vrat v južnem traktu. Ta vrata so namreč izredno bogato intarzirana v obliki arabesk ter predstavljajo v našem umetnostnem gradivu izredno redek in kvaliteten primer renesančne grajske opreme.«²⁶

Intarzija je precizna tehnika obdelave lesa: podoba se kot sestavljanka izreže in zlepi v celoto s koščki posebnih vrst lesa, ki imajo naravno različne barve in vzorce. Gre za zamudno in natančno delo specialistov, ki je bilo seveda drago – dostopno le najbogatejšim. Še posebej zahtevno bi bilo delo v primeru izvedbe arabesk, pri katerih se prepletajo kompleksni zaokroženi rastlinski vzorci z drobnimi stebelci.

Ko zelo podrobno pogledamo oboja ‚intarzirana‘ vrata na Velenjskem gradu, se pokaže, da je intarzija lažna: vzorci niso zloženi iz lesa različnih barv, ampak je risba vzorca fino vžgana v podlago, vmesna polja pa so pobarvana z lazurnimi barvami. Od daleč se razlike ne opazi – vtis izrednega dekorativnega obilja je dosežen. Cenovno pa so bila takšna vrata seveda neprimerno cenejša od intarziranih. Pričajo nam o stremljenju lastnika k najvišjim likovnim standardom (intarzija, arabeska) in o pragmatični odločitvi (bližnjici), s katero je dosežen želeni vtis.

²⁶ Stopar, Program, 324. Gre dejansko za renesanso ali morda za element iz časa historističnih posegov na gradu?

Okras razkošnih vrat posnema dragoceno intarzijo.

Lažni portal

Posebnost je zunanji portal v nadstropju arkadnega hodnika, nasproti stopnišča levo. Ostenja in profilirane preklade ostalih portalov so iz rumenega peščenjaka, omenjeni portal pa je samo prikazan z ometom (v desnem ostenju se vidi opeka, s katere je omet odletel) in pobarvan, profilirana preklada pa je lesena in v oblikah posnema sosednje kamnite člene. Omet in les sta bila pobarvana modrosivo: ostanke te barve se še najde tudi na nekaterih stebrih. Morda so bili vsi kamniti členi (stebri, portali, okenski okvirji, okvirji kurišč za peči) svojčas pobarvani sivo, saj je bila kombinacija temno sivih poudarkov na belem ometu priljubljena renesančna značilnost (takšne gledamo danes npr. na severnem traktu Uršulinskega samostana v Ljubljani, dvorcu Legant v Braslovčah, Codellijevem kanonikatu v Ljubljani,²⁷ ...). Kamen je bil z barvo tudi zaščiten in današnji goli rumenkasti peščenjak – ki smo ga na grajskem dvorišču tako navajeni – bržčas ni avtentična likovna podoba tega miljeja.

Vrnimo se k ponarejenemu portalu – zakaj je, kakršen je? Zakaj ni – kot ostali portali – iz kamna? Gotovo je bil narejen kasneje kot drugi portali, saj posnema njihovo obliko – prilagaja se temu, kar je že obstajalo. Lastnik je želel ohraniti oblikovno enotnost nadstropja, enoten vtis reda in obilja. Danes se zdi nenavadno, da dva portala tako blizu drug drugemu vodita v isti prostor. Najstarejši arhitekturni posnetek²⁸ pa priča, da je šlo nekdaj za dva prostora, ločena s precej debelo nosilno steno – očitno so jo odstranili šele kasneje. Prostor z lažnim portalom je nad vhodno vežo, kjer so leta 1969 sneli lažni obok (ometano leseno konstrukcijo).²⁹ Sta oba ponaredka (obok v pritličju in portal nad njim) morda povezana s prezidavo, ko so dvizni most pred vhodom v grajsko

²⁷ Nace Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, obdobje renesanse, Ljubljana 1997: Codellijev kanonikat 49, Legant, 68.

²⁸ Hrani Muzej Velenje.

²⁹ Fototeka ZVKDS OE Celje, Velenje grad, objekt: Snemanje oboka v vhodni veži, Neg.: A 184–21 in 22, datum: 11. 1969, avtor: Berk.

jedro spremenili v stopnišče?³⁰

Kaj dela tukaj opeka?

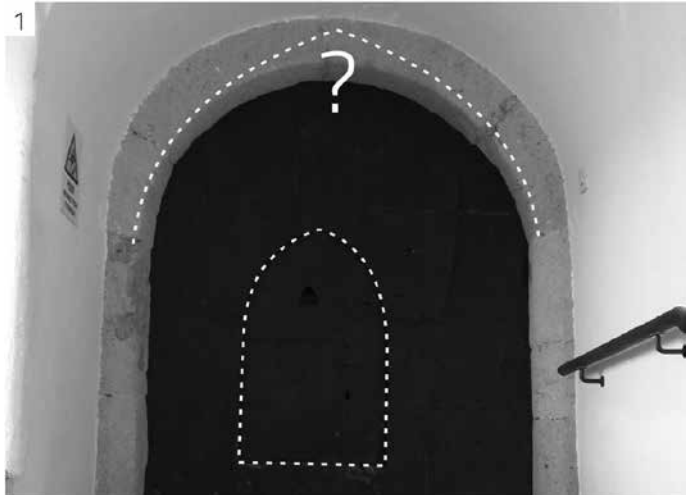
Ko smo že v dvoriščni veži, si velja natančno ogledati še oba njena kamnita portala. Sta polkrožna, zunanji ima leseno, z železom obito vratno krilo z izmuznimi vratci, t. i. špijonoma za kukanje navzven in strelnico. Vrhnji del zunanjega portala je moral biti predelan: je iz zelenega kamna, medtem ko je spodnji del iz rumenega, pa tudi na stiku različnih kamnov se vidi kamnoseški popravek. Ko so delali kamniti prag, so zanj za spojilo uporabili del profiliranega kamna, preostali prag pa ni profiliran – najbrž spet znak, da so tudi spodaj šarili naknadno. Tretjo dilemo vzpostavlja razhajanje med obliko portala (polkrog) in obliko izmuznih vratc (šilasti lok). Ni logično, da bi primarno uporabili dve obliki na istem sklopu. Je bil portal prvotno šilast in so ga – ko so predelovali dostop z dviznega mostu v stopnišče – preoblikovali? Tudi vrhnji del notranjega portala poraja dvom v avtentičnost: zakaj je lok sestavljen iz toliko majhnih kosov, med katerimi so tudi za prst široke reže, v katere je vstavljena opeka? Navadno se srednjeveški kamniti členi stikajo z lasnimi fugami in opeka – sploh, če je to strešna opeka – ni bila značilno srednjeveško gradivo za zidove. So tudi temu portalu spremenili obliko?

Kako sprostiti zaklenjeno ključavnico obešanko z druge strani vrat?

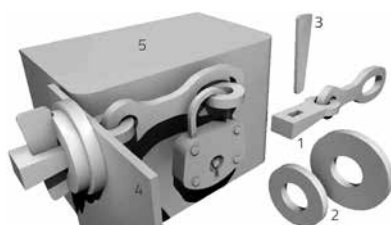
Najlepše okrašen kamniti portal na gradu³¹ vodi v nekdanjo stražarnico ob vhodni veži. V portalu je železno vratno krilo s staro ključavnico na notranji strani. Na zunanji strani sta v kamniti podboj vdeleni dve kovinski zanki, zgoraj in spodaj. Sta del domiselnega mehanizma za dodatno zaklepanje vrat: krilo so lahko na portal priklenili z dvema ključav-

³⁰ Stopar (program, 341) sicer leta 1970 piše, da je veža dobila lažni obok med obnovo, pred leti iz neznanih vzrokov.

³¹ Stanje 1910: Pipper, Österreichische Burgen, 189.

*1: Zunanji in ... 2: ... notranji portal vhodne veže.
2: Kamni v notranjem portalu, podloženi z opeko.*

Mehanizem za zaklepanje z obešanko, ki ga je moč sprostiti od znotraj.

*1: kovinska zanka s podaljškom za zatič,
2: dve podložki,
3: kovinski zatič,
4: vratno krilo – skozi luknjo v njem so potisnili osnovo za zatič,
5: kamniti podboj z zanko za obešanko.
R. P.*

nicama – obešankama (žabicama). Posebnost mehanizma pa je v tem, da je bilo moč ti dve ključavnici obešanki – čeprav sta viseli na zunanji strani vrat – sprostiti iz notranjščine, iz stražarnice. Kovinska zanka za obešanko je namreč na notranji strani vrat utrjena le s kovinskim zatičem: če so izpulili zatič, je bila zanka z obešanko prosta in so lahko vrata odprli.

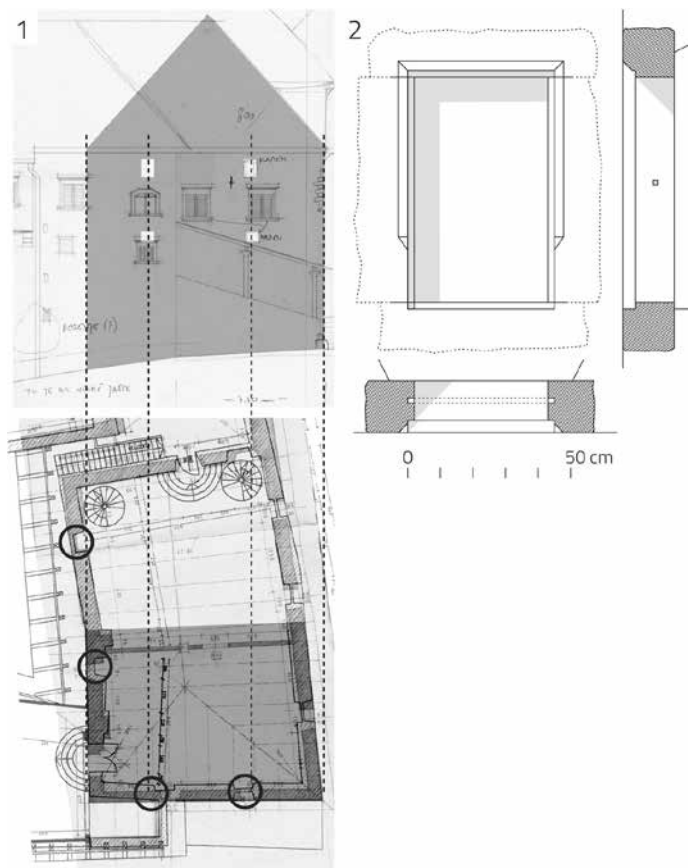
Čemu takšen mehanizem? Vojake v stražarnici bi bilo možno v času obleganja (če bi grozilo, da bi lahko oblegovalci vdrli v grajsko jedro) od zunaj zakleniti v stražarnico. In – ko bi nevarnost minila ali v smislu zasede –, bi lahko stražarji kljub obešankam odprli vrata in planili na dvorišče. Morda ...

Zazidana okna

Dr. Stopar omenja, da so okna v vzhodni steni zahodnega grajskega trakta vidna samo še na podstrešju, ker jih je prekrila streha arkadnih hodnikov.³² Tam sta ohranjeni dve okni s kamnitim okvirjem, tretje enako okno najdemo v skrajnem vogalu podstrešja nad vstopom v grajsko vežo (napol pod današnjim tlakom), četrto tovrstno okence je še vidno na severni fasadi. Vsa okna so od znotraj zazidana in s svojo nizko lego pričajo, da so bile nekdanje etaže drugače višinsko uravnane, kot so danes. Kažejo pa tudi na bržčas enoten poseg v vrhnjem nadstropju zahodnega trakta v času

³² Stopar, Program, 325.

gotike (domnevno naj bi bil severni del trakta sicer starejši od južnega).

Zazidana okna s kamnitimi okvirji v zahodnem traktu.

Kje je bil gladovalni jašek?

Dušan Kramberger se je ob opisu grajske cisterne vprašal: »Je morda temu (dodatni zalogi vode) služila skal-na votlina v kleti severnega trakta, ki jo Janisch in Stopar

imenujeta gladovalni jašek?«³³

Kaj točno sta o gladovalnem jašku napisala Stopar in Janisch?

Stopar: »Gladovalni jašek v kleti severnega trakta je zdaj spet odprt za delovni in študijski dostop.«

Janisch: »Grad ima 24 sob, viteško dvorano (na zunanji strani balkon), sprejemno dvorano, malo in veliko jedilnico in knjižno sobo. V spodnjih prostorih gradu so le kleti z železnimi vrati. V kletnih prostorih pod viteško dvorano se nahaja tudi krožno zgrajeni gladovalni stolp (Hungerthurm), ki vodi precej v globino in je bil bržčas dom mnogim ubogim obsojencem.«³⁴

Stopar torej postavlja gladovalni jašek v klet severnega trakta, v katerem je v notranji steni prostora kamnita špilja z vodo na dnu. Zdaj je odprtina v poč zaprta s kovano ograjo. Na starih načrtih se vidi, da je bil nekdanj dostop do špilje obzidan v ozek hodnik, širok 75 in dolg 150 cm, s 190 cm visokim dohodom.³⁵

Janisch pa za gladovalni jašek opiše drugo lokacijo – klet v JZ okroglem stolpu (na katerem je edini grajski balkon). Klet so okoli leta 1970 preuredili v zaklonišče: znotraj so stolp dodatno obzidali, zabetonirali armiranobetonske medetažne plošče (med zakloniščem in sanitarijami je še nizka, 120 cm visoka medetaža), na dostop od zunaj namestili oklopljena vrata na kolescu. Če ne prej, so s tem brutalnim posegom poškodovali ostanke starejših ureditev – Stopar domneva, da je bil zunanji vhod v kletni prostor narejen kasneje, »*nekdanj pa je bil bržčas dostopen samo skozi odprtino v stropu.*«³⁶ Z umestitvijo gladovalnega jaška v klet okroglega stolpa in dostopom od zgoraj smo morda naleteli na

³³ Kramberger, Srednjeveški gradovi, 116.

³⁴ Janisch, Lexikon, 1367 ss.

³⁵ Tloris kleti hrani Muzej Velenje.

³⁶ Stopar, Program, 324 piše, da »prostor preurejajo in bo služil posebnim namenom«.

značilno romantično predstavo o bergfridu – odprtini so rekli ‚Angstloch‘³⁷ (nemško Loch = luknja, Angst = strah, latinsko angustus = ozko, torej straš(il)na ali ozka luknja), in skozi to luknjo, zaprto z mrežo ali loputo, naj bi se obsojenci spuščali v ječo po vrvi ali lestvi. Sodobnejše študije tega motiva ne potrjujejo in domnevajo, da so bila v kletih stolpov skladišča, npr. za kamnito strelivo.

Ostanimo še v okroglem stolpu: dr. Stopar je predlagal, da bi v pritličju stolpa ponovno odprli ‚*obe zazidani okenski odprtini, ki služita danes (1970) kot niši*‘, in prostor uredili v reprezentančno sprejemnico.³⁸ Danes so tam stranišča, vidno je samo sredinsko okno.

Uredila naj bi se tudi veža pri stranskem (službenem) vhodu: ta bi se zazidal, prezentirala bi se strelna niša, v kateri je omara s čistili. Morda so bile tukaj tri strelne niše: ena je še ohranjena, skozi eno je bil morda prebit službeni vhod, vmesna pa je bila morda preoblikovana v večje okno.

O dviznem mostu

Franz vitez Gadolla je v opisu Velenjskega gradu (1847) zapisal: »*Ne kaže zanikati, da je tu [pred vhodnim stolpom v grajsko obzidje] včasih bil prvi dvizni most in edini vhod v grad, takrat je bil tam globok jarek /.../. Drugi dvizni most se je nahajal pred pravo grajsko zgradbo, in če je bil prvi most in prostor med obzidjem, stolpi in gradom zavzet ali branilci brez moči, je zagotavljal drugi, ki je stal neposredno pred grajskim poslopjem (kjer se še vidi kolo, po katerem je tekla dvizna veriga), še dovolj časa za obrambo in varnost.*«³⁹

Josef Andreas Janisch (1885) poroča: »*Še pred nekaj leti je v grad vodil dvizni most namesto stopnic.*«⁴⁰ Ta ‚pred nekaj leti‘ je v resnici več kot 40 let, saj že Gadolla ni več videl dviznega mostu.

³⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Angstloch>, 29. 3. 2020.

³⁸ Stopar, Program, 347.

³⁹ Gadolla, Šaleški gradovi, 188.

⁴⁰ Janisch, Lexikon, 1367 ss.

Presenetljivo pa je, da naj bi ostanke mehanizma dviznega mostu videl še Otto Piper leta 1910: »*Na koncu stopnic je bil do nedavnega časa (? 60 let!) dvizni most (Zugbrücke), na katerega še vedno kaže boben za verigo (Kettenrolle), ki tiči v zidu ob vhodnih vratih.*«⁴¹ Morda bi se s sondiranjem zidov ostanke mehanizma še dalo poiskati.

Dvakratno presenečenje vhodnih vrat

V grad vstopamo skozi razkošen kamnit portal vhodnega stolpa, zaprt z dvokrilnimi vrati. Na zunanji strani so lesena vratna krila dodatno zavarovana pred napadom – obita s krpami tolčene železne pločevine, ki se prekrivajo kot luske: tudi žebliji so kovani ročno. Vse je videti pristno, da bolj ne more biti.

Dokler ne pogledamo podrobneje. Dr. Stopar je o vratih v vhodnem stolpu zapisal: »*Vratnice so stare, lesene, vendar ne prvotne.*«⁴² Kaj to pomeni? Kamnit portal je bil v celoti na novo narejen leta 1990.⁴³ Na fotografiji iz 1973,⁴⁴ pred menjavo portala, se vidi, da les na vratih ni bil obit z železom – torej gre pri železnih krpah za sodobno intervencijo, povzeto po vhodnih vratih v grajsko jedro.

Še starejša fotografija iz t. i. 'Herbersteinskega albuma'⁴⁵ (pred 2. svetovno vojno) pa je poskrbela za dodaten uvid: posneta je z notranje strani, skozi vežo v pritličju stolpa,

⁴¹ Pipper, Österreichische Burgen, 188.

⁴² Stopar, Program za spomeniško obnovo, 312, in Stopar, Velenjski grad, 58.

⁴³ Ivo Gričar je portal zrisal avgusta 1987 (risbe v arhivu ZVKDS OE Celje, celota in detajli) ter posnel serijo fotografij razstavljenega portala in med montažo novega portala. Fototeka ZVKDS OE Celje, Velenje, grad, št. B 2018/10 in dalje, datum 18. 2. 1987 (star portal razstavljen na kose), št. negativa B 39772/4 in dalje, datum 22. 12. 1990 (nov portal – montaža).

⁴⁴ Fototeka ZVKDS OE Celje, Velnje – grad, št. 6, objekt: portal, neg.: C 103-7, datum: 8. '73, avtor: Fonda.

⁴⁵ Skene iz foto albumov grofice Herberstein in Proskau hrani Muzej Velenje. Prim. tudi: Mateja Medved, Pogled skozi objektiv družine grofov Herberstein in Proskau, Velenje 2016, 42.

in priča, da vhodna vrata niso bila dvokrilna, ampak enokrilna, s tečaji znotraj na levi. Ko so naredili dvokrilna vrata, so znotraj (desno zgoraj) odbili tudi del ostenja, da se krilo ne zadeva vanj. Vrata, ki izgledajo kot absoluten avtentičen original, so popoln konstrukt.

Vhodni portal v grad. 1: Originalni portal leta 1970 (vidne lesene vratnice) in današnje stanje. 2: Pogled od znotraj pred 2. svetovno vojno (enokrilna vrata) in današnje stanje (dvokrilna vrata).

V »Herbersteinskem albumu« je tudi fotografija balkona na JZ stolpu. Nekdanja izvedba ograje z množico

vertikalnih palic je likovno sorodna izvedbi ograje ob prenovi balkona leta 2019.

Ograja balkona pred 2. svetovno vojno.

Od brunčnice do brunčnice

Čeprav je od gradnje SZ obzidnega stolpa (v katerem je danes kapela) minilo že pol tisočletja, lahko na njem še »preberemo«, kako so ga gradili. Na neometanem delu stolpa se kažejo za roko debele okrogle luknje, razporejene v serijo vodoravnih linij na enakomernih razmakih. To so »brunčnice«, sledi tanjših brun – neobdelanih drevesnih debel, ki so jih zidarji položili povprek preko zidu, ki so ga zidali, da so bruna na vsaki strani krepko štrlela iz zidu: na bruna so naložili deske zidarskih odrov, po katerih so hodili med delom. Bruna so pustili v zidu, po koncu gradnje so jih odrezali, les je sprhnel in ostale so luknje – brunčnice. Vertikalni razmik med njimi nam kaže t. i. »dnevnice« – zaključene, poravnane pasove zidu.

Od stanovanjske kasarne do muzeja

Po 1. svetovni vojni so lastniki gradu, družina pl. Adamovich, obubožali, ker so premoženje vložili v vojne obveznice Avsto-Ogrske – države, ki je ni bilo več. Grad so prodali sorodniku Karlu grofu Coronini-Cronbergu, ki ga je uporabljal predvsem za letno rezidenco in je dovolil Adamovichem

Sledi opor za zidarske odre (brunčnice) na stolpu s kapelo.

še dalje stanovati tukaj. Po kapitulaciji Italije med 2. svetovno vojno so Karla kot italijanskega državljana Nemci izgnali.⁴⁶ Po vojni⁴⁷ so v gradu uredili 18 delavskih stanovanj.⁴⁸ Kako je grad takrat funkcioniral, kaže posnetek stavbnega jedra iz leta 1955.⁴⁹ Vpisane so namembnosti prostorov: kleti severnega in vzhodnega trakta so služile za kleti, v pritličju so bile obsežne drvarnice in shrambe, pa tudi že kuhinje in sobe – v grajskem jedru (pritličju in dveh nadstropjih) je bilo 9 kuhinj in 16 sob ter tri skupna stranišča: eno v pritličju (v nekdanji strelni niši, kjer je zdaj stenska omara za čistila, v njej pa še vedno wc kotliček), ter dve v 1. nadstropju (v plitvem stolpiču – odebelitvi stene, ki je odstranjena).

Leta 1956 so se pričele aktivnosti, da bi ohranili grad, ki *ima veliko kulturnozgodovinsko vrednost in je sedaj prepuščen propadanju /.../ Grad bi se popravil in primerno vzdrževal, s čimer bi ohranili najbolj dragoceno spomeniško stavbo v naši okolici in jo obvarovali pred propadanjem. Istočasno pa bi Velenje kot novo rudarsko mesto pridobilo rudarski muzej.*⁵⁰ Inicativo naj bi podal sam *,predsednik Franc Leskošek Luka,*⁵¹ v *,odboru za osnivanje rudarskega muzeja‘* so bili direktor premogovnika Nestl Žgank, Dušan Pipuš in Ivan Jamnikar.⁵² Mestni muzej Celje je predlagal, da bi bile v muzeju poleg rudarskih še druge vsebine: gomile v Šentjanžu, rimska doba, srednji vek, NOB, etnografski del.⁵³

⁴⁶ Ravnikar, Grad, 56.

⁴⁷ Po spomenu dr. Jožeta Hudalesa na pogovor z Jožetom Fidejem, enim prvih stanovalcev, naj bi v grad začeli naseljevati prve delavce že leta 1944. Ljudje so mu še pripovedovali o lokaciji grajske kuhinje, opremi nekaterih sob ...

⁴⁸ Dopis Muzeja slovenskih premogovnikov Velenje – Stari grad, št. 95, 27. 6. 1961, Zavolovšek, MV. Hrani Muzej Velenje.

⁴⁹ Avtor ni znan, hrani Muzej Velenje.

⁵⁰ Dopis DRMIT Velenje delavskemu svetu RLV, 57-I/ŠR/NS, 27. 3. 1957. MV 13.

⁵¹ Nastanek in delo premogarskega muzeja Slovenije v Velenju, MV 1966.

⁵² Zapisnik DRMITa na RLV, MV 2.

⁵³ Dopis Mestnega muzeja Celje ravnateljstvu rudnika lignita, št. 230/XII-56, ravnatelj Anton Stupica, MV 4.

Leta 1957 naj bi se lastništvo gradu preneslo z Občinskega ljudskega odbora Šoštanj na DRMIT (Društvo rudarsko-metalurških inženirjev in tehnikov, podružnica Velenje),⁵⁴ potekali so posveti in konference za ustanovitev muzeja, sklicana je bila »komisija za konserviranje gradu«,⁵⁵ delavski svet RLV je doniral 1 MIO din za restavriranje gradu (prekritje streh, žlebovi,⁵⁶ dimniki, kanalizacija). »Muzej je bil ustanovljen kot kulturnoprosvetna ustanova s samostojnim financiranjem«,⁵⁷ na plačilnem seznamu decembra 1957 so bili prof. Slavko Marolt (upravnik), honorarno zaposlen; Avgust Rak, mizar – konservator; Jože Verdel, hišnik; Jože Slemenik, zidar.⁵⁸ Začelo se je zbiranje muzealij, čeprav muzej še ni bil ustrezno pravno registriran.⁵⁹ Odločba o ustanovitvi Muzeja slovenskih premogovnikov je šele iz 23. 4. 1958.⁶⁰ Razglasili so »začasni hišni red za stranke (tj. stanovalce) na Velenjskem gradu,⁶¹ ki je mdr. določal, da stranke ne smejo uničevati zidov, podov, oken in vrat (,v vrata in okna ne zabijajte žebeljev‘); prezidave, zazidave, beljenje in druge preureditve je morala odobriti uprava muzeja; vsi prostori so morali biti pospravljeni, mdr. hlevi (!); stranišče naj bi splakovali z nekaj vode iz posode, ki naj bi vedno stala tam; levo stranišče v 1. nadstropju je bilo rezervirano za uslužbenke in delavce muzeja in ga ostale stranke niso smele uporabljati; umazane vode niso smeli vlivati v stranišče, ampak v izlivalnik na

⁵⁴ Dopis DRMIT Velenje OBLO Šoštanj, MV 9.

⁵⁵ Dopis predsednika DRMITa Iva Jamnikarja hrani Muzej Velenje.

⁵⁶ Predračuni in ponudbe za izvedbo gradbenih del na Velenjskem gradu, 1957, MV 16.

⁵⁷ Začasni pravilnik Muzeja slovenskih premogovnikov, Slavko Marolt, 16. 12. 1957. MV 22.

⁵⁸ Plačilni seznam za delavce Muzeja slovenskih premogovnikov, 26. 12. 1957. MV 15.

⁵⁹ Dopis Iniciativnega odbora za ustanovitev Muzeja slovenskih premogovnikov Svetu za kulturo in prosveto LRS, 20. 3. 1958. MV 25.

⁶⁰ Dopis OBLO Šoštanj Muzeju slovenskih premogovnikov št. 02/1-3054/2-58, 17- 5. 1958. MV 28.

⁶¹ Začasni hišni red za stranke na Velenjskem gradu, 20. 12. 1957, hrani Muzej Velenje.

notranjem dvorišču. »Stranke« so februarja 1958 začeli z gradom seliti v nova stanovanja v mestu. Obvestili so jih: *»Uredite in izpraznite drvarnice, hleve in ostale pritikline, tako da boste pripravljeni za selitev, rešite se pravočasno vse navlake, ki je v nova stanovanja ne boste mogli prenesti. V novih stanovanjih ne boste mogli rediti nobenih domačih živali, zato je jih spravite stran pravočasno, da Vas ne bo prehitel čas selitve.«*⁶² Grad je bil razsteničen.⁶³

Okoli leta 1960 so obnovili arkadno dvorišče. Iz debelih pravokotnih slopov pritličja so izluščili prvotne kamnite stebre. Peščeno dvorišče so tlakovali z rečnimi oblicami – »mačjimi glavami«. Nekdaj je bil nadstropni hodnik zastekljen (nekaj panelov zasteklitve je še ohranjenih na podstrešju) in dvorišče močno ozelenjeno.

*Arkade dvorišča pred prenovo – s pravokotnimi slopi, zasteklitvijo in ozelenitvijo.*⁶⁴

⁶² Obvestilo [o preselitvi], Slavko Marolt po naročilu Stanovanjske komisije RLV, 10. 2. 1958, hrani Muzej Velenje.

⁶³ Dopis muzeja sanitarni inšpekciji pri OBLO Šoštanj, 17. 12. 1957, Slavko Marolt, MV 36.

⁶⁴ Herbersteinski album, hrani Muzej Velenje.

Od leta 1963 je prenovno gradu spremljal novoustanovljeni Zavod za spomeniško varstvo v Celju, predvsem Ivan Stopar. Leta 1964 so na gradu še vedno stanovali, v njem so bili prostori radiokluba.⁶⁵ Muzejska zbirka Velenje je postala notranja organizacijska enota Skupščine občine Velenje.⁶⁶ Leta 1966 je na občinski praznik, 8. oktobra, Franc Leskošek – Luka odprl muzej: obsegal je 12 razstavnih prostorov z 850 m².⁶⁷ Društvo muzealcev LRS je izreklo zahvalo in priznanje rudniku Velenje za iniciativo in izvedbo muzeja ter obnovo gradu, da je rudnik izselil stanovalce in jim priskrbel nova stanovanja – »podobnega primera v slovenski muzeologiji ni«.⁶⁸

Grad pred prenovno z označenimi spremenjenimi deli: 1. Križ na vrhu kapele. 2. Cevi meteorne kanalizacije, speljane skozi nekdanje strelne line v obzidju. 3. Podstrešna okna s polkni. 4. odprtina v steni – danes zazidana. 5. Stolpič s stranišči – danes odstranjen. 6. Lope, prislonjene ob južno obzidje.

⁶⁵ Najemna pogodba z Radio klubom Velenje, MV 112.

⁶⁶ Dopis J. Juga, Muzej premogovnikov Slovenje, Društvu muzealcev SRS, 9. 5. 1967, MV 1967

⁶⁷ Nastanek in delo premogarskega muzeja Slovenije v Velenju, MV 1966. Poročilo, Jug, 20. 5. 1965, MV 118.

⁶⁸ Društvo muzealcev LRS, Registracija Muzeja slov. premogovnikov v Velenju, št. 377/67, 29. 12, 1967, hrani Muzej Velenje.

O dvigalu skozi grajski vodnjak

Po odločitvi, da bo na gradu muzej slovenskih premogovnikov, so pričeli snovati njegovo ureditev. Ogledali so si več sorodnih muzejev (zelo jih je navdušil Tehnični muzej Zagreb s ponazoritvijo pravih rovov) in leta 1961 predlagali nadvse ambiciozno zasnovo velenjskega muzeja:⁶⁹ muzejsko jamo bi združili z izvrtanjem zaklonišča v grajskem hribu. Vhod bi bil na vznožju hriba pri vili Bianci, z letnico in rudarskim znakom. Ob vhodu bi bila lamparna, soba za dežurnega, prikaz sušenja rudarske obleke. V prvem jamskem prostoru bi bilo orodje. Na vsakih pet merov bi se tesarba menjala, da bi prikazali različne načine opiranja rovov, pokazali pa bi tudi naravno jamo v kamnu. Prikazani bi bili šolski primeri, kako se ravna ob požaru, kako se »zazida ogenj«, »zapuščene jame« bi bile označene s križi, razstavili bi razne priprave in stroje za pridobivanje premoga, predvajali bi šume in detonacije ... *»Stari vodnjak (globok okrog 60 m) bi služil za jašek. V njem bi imitirali dviganje, tako da bi obiskovalci jame prišli pred sam Grad – muzej. Parni stroj na starem jašku Velenje bi postavili zraven vodnjaka za imitacijo jaška – dvigala.«* Ogled bi se nadaljeval po gradu.

Izvedli so dosti skromnejšo ponazoritev rovov v kleti rondele, zasnoval jo je dipl. inž. Jože Ambrožič, izdelal pa Rudarski šolski center. O možnosti dostopa na grad skozi vodnjak se je ponovno govorilo ob prenovi vile Biance.

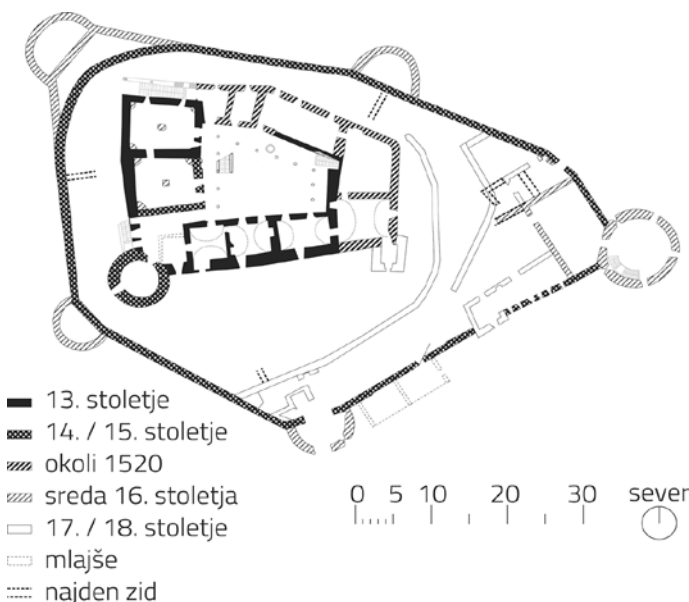
Retrogradni razvoj

Že dr. Stopar je prikazal domnevni stavbni razvoj v zaporedju gradbenih faz. V njegovo shemo so bili dodani zidovi, najdeni med arheološkimi raziskavami, na geodetskih posnetkih in risbah iz časa obnove.

Za boljšo predstavo je bil planirani načrt razstavljen v posamezne tridimenzionalne računalniške modele gradbe-

⁶⁹ Alojz Zavolovšek, Skeletni osnutek premogarskega muzeja in razdelitev prostorov za etnografsko zbirko in zbirko NOB, 6. 8. 1961, hrani Muzej Velenje.

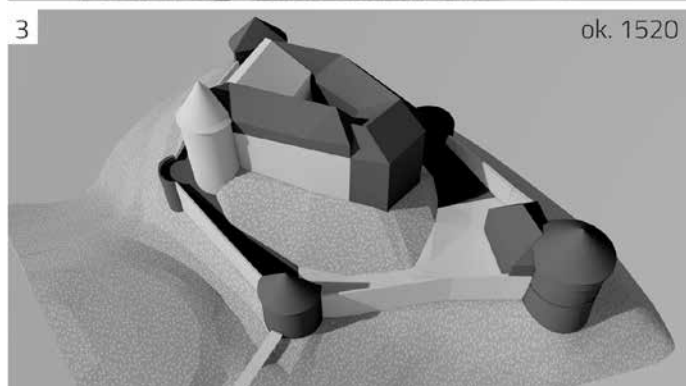
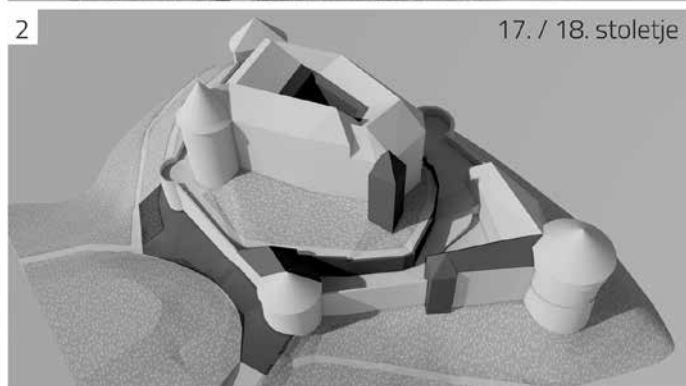
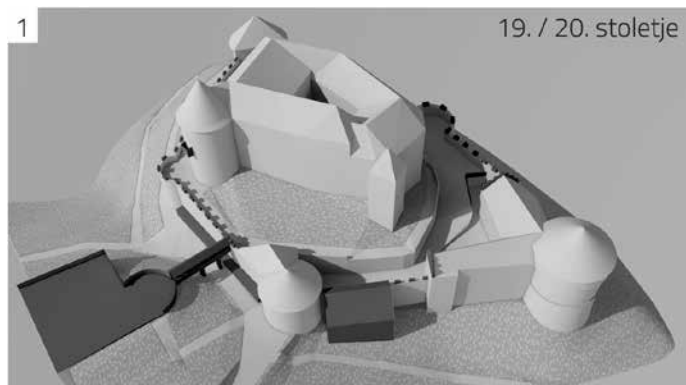
nih faz. Prikaz je narejen časovno od sodobnosti nazaj: od sedanjega stanja gradu, ki nam je najbolj poznano, postopno »odštevamo« stavbne elemente, ki so jih dodajala posamezna zgodovinska obdobja.

Tlorisna shema stavbnega razvoja (po dr. Ivanu Stoparju)

1: Najmlajši dodatek so elementi, povezani s prenovami Huberta grofa d'Harnoncourt-Unverzagta ter družine pl. Adamovich: velika okna in balkon na JZ okroglem stolpu, mostovž preko jarka, stopničasta čela stavb ob rondeli ter vhoda na mostovž, cine na obzidju, rastlinjak ob vhodnem stolpu, lope ob južnem obzidju, grajski park.

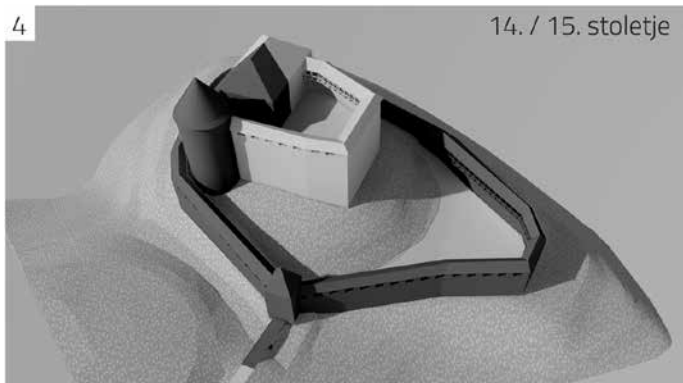
2. V 17./18. stoletju je bil zasut grajski jarek, dozidali so dodatne prostore k vhodnemu stolpu in z notranjimi škarpami ustvarili ozko medzidje, kamor še danes vstopa obiskovalec gradu. Šele na tridimenzionalni podobi se je pokazalo, da je bilo medzidje okrepljeno s parom kvadratnih stolpov: prvi je bil dozidan ob jedro, drugi pa ob obzidje, približno

Domnevno spreminjanje gradu od danes do začetka, R. P.

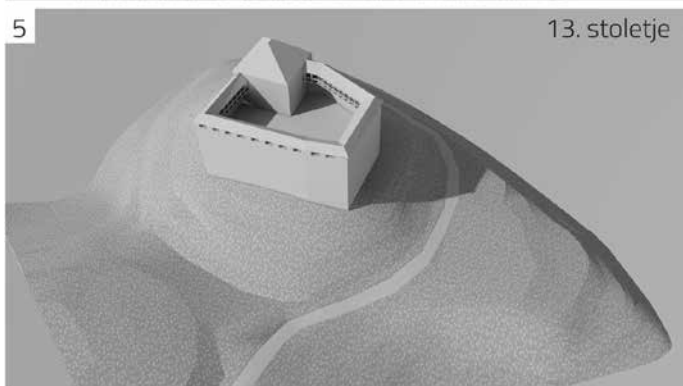
4

14. / 15. stoletje

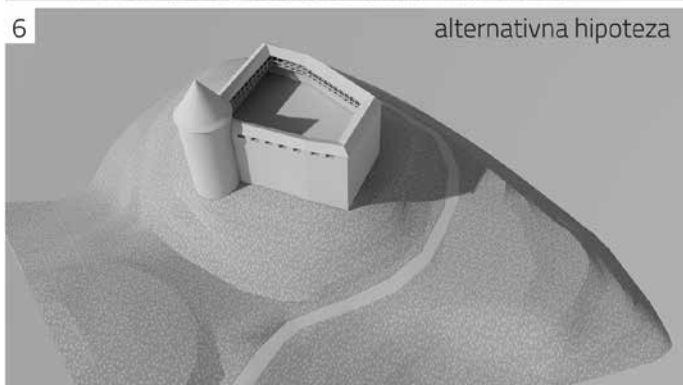
5

13. stoletje

6

alternativna hipoteza

na območju, kjer je dr. Stopar predvideval, da bi mogla biti dodatna pregrada na poti proti vhodu v grajsko jedro. Ta čas so nastale tudi arkade na dvorišču – spremenjene strešine so prekrile nekatera gotska okna.

3. Okoli leta 1520 je potekala obsežna renesančna prezidava: starejše obzidje je dobilo dodatne izpostavljene stolpe – najambicioznejša je bila JV rondela s konzolnim obrambnim nadstropjem, ob njej so bile sezidane shrambe in hlevi. Ob grajsko jedro so prislonili dva razsežna trakta, severnega in vzhodnega: bila sta že toliko umaknjena z vrha grajske skale, da so ju morali podkletiti.

4. V 14. ali 15. stoletju je bil okoli prvotnega grajskega jedra dodan nov obroč obzidja. Stanovanjski prostori so bili razširjeni, sezidan je bil JZ okrogli stolp.

5. Izhodiščna stopnja gradu naj bi bilo obzidano dvorišče z dvoetažnim stolpom, ki je varoval vhod, ter nižjimi stavbami, naslonjenimi od južno dvoriščno steno.

6. Drugače kot dr. Stopar je razmišljal dr. Pipper: za okrogli stolp s premerom 9 metrov je domneval, da je bil prvotni bergfrid, »ki je stal na strani proti hribu povsem samostojno«. ⁷⁰ Zrisana je bila tudi ta varianta, točen odgovor pa bi bil mogoč le po temeljitem konservatorskem sondiranju zidov.

Dostop v obrambno nadstropje rondele

Danes vodijo na podstrešje rondele udobne lesene stopnice. Dr. Stopar pa leta 1970 piše: »Dostop iz pritličja rondele v nadstropje, ki je hkrati nekakšno podstrešje, je možen samo skozi odprtino v stropu po (provizorični) lestvi«. ⁷¹ Torej so stopnice, narejene po obnovi rondele 1981, neavtentične in zavajajoče. Nadstropje rondele je bila najpomembnejša obrambna etaža gradu: konzolni podstrešni venec, ki se nam danes zdi predvsem zelo dekorativen zaradi enakomernega ponavljanja kamnitih konzol in lokov med njimi, je

⁷⁰ Pipper, Österreichische Burgen, 188.

⁷¹ Stopar, Program, 314, 343.

bil v resnici zgrajen kot »vojaški obrambni stroj« po zadnjih dognanjih vojne tehnike: od tod naj bi na oblegovalce streljali skozi strelne line na vse strani, jih polivali skozi mašikule – »izlivnice za smolo«⁷² vzdolž celotne krožne stene in nanje metali kamenje. In – če se je v obrambno nadstropje prišlo le skozi stropno lino – naj bi potemtakem skozi to lino po strmi lestvi gor in dol lezli vojaki, skozi to isto luknjo pa bi še dvigali kamenje ter vrelo smolo (ali so res imeli ogromne zaloge smole ali je bila to vendarle predvsem voda? – pa še z vodo je bilo potrebno ravnati varčno, da bi je v grajski cisterni ne zmanjkalo).

Morda ponuja ključ fotografija med obnovo ostrešja na rondeli: gradbeni material so skoraj po ravnem vozili po provizoričnem mostovžu neposredno na podstrešje stavbe ob rondeli in od tam v rondelo skozi stari portal. Najbrž so neka-ko tako spravljali material za obrambo v rondelo tudi nekoč. Le da začasni mostovž morda celo ni bil potreben, ker je na tistem mestu stalo še eno poslopje in se je bržčas šlo v rondelo skozi njegovo podstrešje.

Dostop v obrambno nadstropje ronделе med prenovo leta 1981, hrani Muzej Velenje.

⁷² Ibid.

V idealnem primeru bi volumensko rekonstruirali ta izginuli objekt in skozenj speljali dostop v rondelo, sedanje notranje stopnice pa ponovno spremenili v lino z lestvijo. Sledeč sodobnim spomeniškovarstvenim načelom, ki stremito k avtentičnosti in celostnosti.

Nematerialna dediščina

V primerjavi z gradom Šalek, na katerega je vezanih na desetino motivov ljudskega izročila,⁷³ je Velenjski grad izhodišče neprimerno manjšega števila bajnih pripovedi: da vodi z gradu podzemni hodnik (rov) v trg in da velenjski tržani niso želeli dati hrane protireformatorjem, ki so prišli prevzet starovelenjsko cerkev,⁷⁴ urbana legenda o grajskem duhu Kunigundi (njenih laseh, najdenih v zidu, razbiti magični krogli v vodnjaku ...), dodajmo še zapisa viteza Gadolle: da je v starih grajskih zidovih zaklad in da *»je bil neki Turek dolgo časa posestnik gradu Velenje in da je nekoč župnika, ki je pridigal v cerkvi v Velenju, dal pregnati in vreči s prižnice.«*⁷⁵

Kartonke informacij v depojih

Danes na gradu ni zbirke, ki bi sistematično govorila o njem – občutek, da drobnega gradiva z gradu ni nič ohranjenega, ne bi mogel biti bolj napačen: v depoju Muzeja Velenje je sedem velikih kartonastih škatel, polnih najdb z arheoloških izkopavanj na Velenjskem gradu. Več metrov sestavnih delov peči je v depoju, mnogo jih je v grajski kleti, nekaj arheoloških najdb poznamo iz poročil.⁷⁶ Za bežno ilustracijo le peščica:

- Kos kamnite krogle (1): je bila kamnita krogla topovsko strelivo in se je razletela v spopadu ali je bila del vrtno de-

⁷³ Rok Poles, Načrt upravljanja, Ruševine gradu Šalek, Slovenija, Velenje 2020, 134.

⁷⁴ Janko Orožen, Gradovi in graščine v narodovem izročilu, 1936.

⁷⁵ Franz vitez Gadolla: Ljudske pripovedi. StLA HS-727, 1.

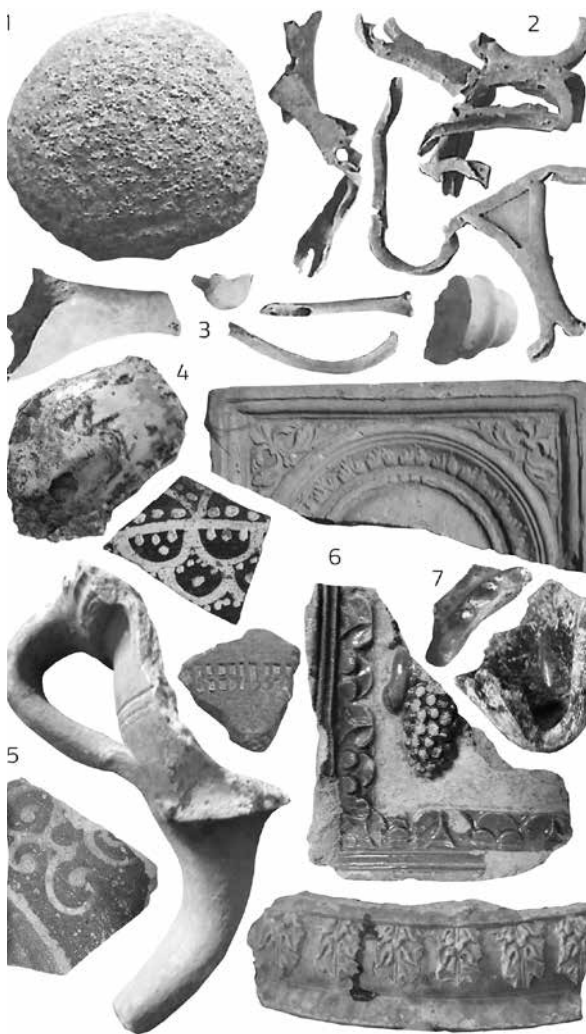
⁷⁶ Danijela Brišnik, Poročilo a arheoloških sondažnih raziskavah v vhodni stražarnici gradu Velenje (EŠD 797), Celje, 2008.

koracije in se je razbila, ko je padla z vrha stebra?⁷⁷

- Profilirani svinčeni trakovi (2), v katerih še tiči košček stekla, pričajo o spremembi bivalne kulture: line iz časa gotike so majhne in so jih najbrž zapirali z namaščenim pergamentom in leseno polkno, velika okna iz časa renesanse in baroka pa so bila zastekljena s pihanim steklom: notranjščina bivalnih prostorov se je razsvetlila.
- Kosti (3) nam bodo povedale, katere domače in divje živali so jedli.
- Najdene lupine ostrig (4) pričajo, da so si grajski prebivalci privoščili eksotično hrano ter da so že nekdane prometne povezave omogočale dostavo te hrane – lahko pokvarljive ostrige so morale priti na mizo sveže, na ledu.
- Kuhinjsko in namizno posodje (5) je izraz tehnične spretnosti lončarjev, ki so ustvarili množico oblik in slikovitih barvitih posteklenitev (glazur), pripoveduje pa tudi o spreminjanju likovnih predstav o tem, kaj je »lepo« in »mod(er)no« in govori o življenju v kuhinji, kjer so hrano pripravljali, in v viteški dvorani, kjer so jo snedli.
- Pečnice (6) z najrazličnejšimi oblikami, barvami in okrasnimi motivi kažejo, kako se je primarni potrebi človeka, da mu je toplo, pridružila želja, da bi bila peč del okrasa sobe – ali celo njen glavni poudarek: valjasta peč, oblikovana kot debelo drevesno deblo z razpokanim lubjem, vejami in hrastovim listjem, je bila z napisom Kunigunda osnova za legendo o grajskem duhu.
- Najdeni so bili odlomki steklenih posod (7) za serviranje in hrambo.

Vse to obilje okrasja, barv in informacij v depojih čaka na sistematični pregled, ovrednotenje in predstavitev javnosti.

⁷⁷ Kamnite krogle so stale na vrhu stebrov ograje pred vhodnim stolpom, nekaj kamnitih vratov je še v kleti rondele.

Droben izbor deponiranih najdb z izkopavanj na Velenjskem gradu.⁷⁸

⁷⁸ Kroglja, svinčeni okvirji in fragment lonca, okrašenega s koleščkom, po: Brišnik, Poročilo, foto E. Butina. Ostalo foto R. P.

Literatura

- Brišnik, Danijela, Poročilo a arheoloških sondažnih raziskavah v vhodni stražarnici gradu Velenje (EŠD 797), Celje, 2008.
- Gadolla, vitez Franc, Šaleški gradovi viteza Gadolle, Velenje 2015.
- Janisch, Josef Andreas: Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark, mit historischen Notizen und Anmerkungen, Graz, Leykam, 1885.
- Kramberger, Dušan, »Srednjeveški gradovi v vzhodnem delu Šaleške kotline«, Velenje, razprave o zgodovini mesta in okolice, Velenje, 1999.
- Medved Mateja, Pogled skozi objektiv družine grofov Herberstein in Proskau, Velenje 2016.
- Orožen, Ignaz: Das Bisthum und die Dioezese Lavant., V. Das Dekanat Schallthal. Graz 1884, 260 ss.
- Piper, Otto: Österreichische Burgen. Achter Theil, Wien, 1910.
- Poles, Rok: Curiosa – bizarno ekscentrična upodobitev Gutenbuchla iz leta 1753. V: List.
- Poles, Rok, Načrt upravljanja, Ruševine gradu Šalek, Slovenija, Velenje 2020.
- Poles, Rok, Načrt upravljanja, Velenjski grad, Slovenija, Velenje 2020.
- Ravnikar, Tone, Grad Velenje, Velenje, 1999.
- Stopar, Ivan, "Program za spomeniško obnovo Velenjskega gradu", Celjski zbornik 1969-70, Celje 1970.
- Stopar, Ivan, "Velenjski grad", Šaleški razgledi 2, Titovo Velenje, 1989.
- Šumi, Nace, Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem, obdobje renesanse, Ljubljana 1997.

Mateja Medved

Mateja Medved, univerzitetna diplomirana zgodovinarica, je enopredmetni študij zgodovine pod mentorstvom dr. Boža Repeta zaključila leta 1998. Po študiju je bila nekaj časa zaposlena v Pokrajinskem muzeju Celje in celjskem Zgodovinskem arhivu. Od leta 2002 kot kustodinja – muzejska svetovalka dela v Muzeju Velenje.

Janja Jedlovčnik

Janja Jedlovčnik je po opravljeni splošni maturi na Srednji ekonomski šoli Celje študirala zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer je leta 2009 diplomirala s temo iz slovenske srednjeveške zgodovine. Od 2011 do 2014 je najprej kot pripravnica in nato kot kustodinja delala v Muzeju Velenje. Od leta 2014 je kot bibliotekarka zaposlena v Osrednji knjižnici Celje.

PRVA SVETOVNA VOJNA SKOZI OČI AVSTRO-OGRSKEGA VOJAKA, ŠOŠTANJČANA HENRIKA MRAVLJAKA

O razglednicah, ki jih je svoji ženi Ivanki med 1. svetovno vojno pisal njen mož Henrik Mravljak¹

¹ Pričujoči članek je dopolnjeno besedilo, ki je nastalo ob pripravi razstave, ki sta jo ob 100. obletnici začetka 1. svetovne vojne pripravila zgodovinarja Janja Jedlovčnik in Damijan Kljajič. Razstava je bila oktobra 2014 postavljena na ogled v prostorih Muzeja Velenje.

Uvod

Poleti leta 1914, 28. julija, se je začela ena največjih človeških katastrof v zgodovini zahodnega sveta. Z avstro-ogrsko vojno napovedjo Srbiji kot odgovorom na atentat na njihovega prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu mesec dni prej in obojestransko (zlasti avstrijsko) nepripravljenost na sprejemanje kompromisov je izbruhnila 1. svetovna vojna. Vanjo so se vpletli vsi večji imperiji tistega časa ter njihovi zavezniki, zaradi česar je majhen evropski konflikt na Balkanu hitro prerasel v vojno svetovnih razsežnosti.

V dogajanje vélike, prve globalne vojne, so bili – tako posamezniki kot narod – vključeni tudi Slovenci, ki so množično umirali na frontah, pa tudi v zaledju, izgnanstvu in internaciji. Medtem ko so se v avstro-ogrskih uniformah najprej borili predvsem na vzhodni fronti v Galiciji, ter balkanski, se je težišče njihovega delovanja po vstopu Italije v vojno na strani antante leta 1915 preneslo na novo odprto italijansko-avstrijsko bojišče, katerega del je bila ob tirolski, karnijski in koroški tudi soška fronta. Z odprtjem slednje so se vojni spopadi začeli tudi na slovenskih tleh in vsaj na tem bojišču so se slovenski vojaki borili in umirali, ko so branili svojo domačo zemljo. Za seboj je po le dobrih dveh letih pustila opustošeno Soško dolino in Kras ter povzročila, da je bilo na desettisoče prebivalcev z obeh strani fronte razseljenih v različna taborišča po Italiji in Avstro-Ogrski.

Pomanjkanje dobrin, lakota, nalezljive bolezni, mobilizacijski pozivi in obvestila o smrti so za dolga štiri leta postali del slovenskega vsakdanjika, ki so rezultirali v nekaj deset tisoč padlih slovenskih vojakih na »poljih slave«, k tem izgubam pa je potrebno prišteti še vojne invalide in civilne žrtve, ki so jih zahtevali lakota, pomanjkanje in bolezni ter ne nazadnje tudi vojaške okupacije in represalije.

Ko je vojna nasilno pretrgala vezi med ljudmi, a po drugi strani razširila njihova obzorja, je bilo pisanje pisem, dopisnic in razglednic mnogokrat edina vez z domačimi: ženami, starši, otroki ter prijatelji in znanci. Pisana beseda velikokrat skriva človeško bolečino in grozo, ki so jo doživljali

vojaki na fronti, občasno je radostna, včasih tudi sentimentalna. Vsa našeta občutja se odslikavajo tudi v ohranjenih razglednicah, ki jih je z različnih front svoji ženi Ivanki pisal njen mož, Šoštanjčan Henrik Mravljak.

Pričujoči članek je poskus rekonstrukcije Mravljakove vojaške poti in njegovih doživljanj 1. svetovne vojne na osnovi ohranjenih razglednic. Predstavlja del njegove življenjske zgodbe, štiri dolga leta, ki jih je kot avstro-ogrski vojak preživel na evropskih bojiščih.²

Razglednice Henrika Mravljaka

Razglednice Henrika – za domače Rika³ – Mravljaka hrani njegov vnuk Andrej Jerin iz Velenja. V njegovi zbirki⁴ se je ohranilo 85 razglednic, ki izvirajo iz časa 1. svetovne vojne. Med temi razglednicami, med katerimi je ena pravzaprav fotografija,⁵ se je ohranila le ena razglednica,⁶ ki jo je Ivanka pisala možu, eno pa sta Henrik in Ivanka skupaj pisala

² Nekaj podatkov o Henriku Mravljaku sta v svojih spominih zapisali tudi njegova svakinja Zalka Rajšter Zalar, mlajša sestra njegove žene Ivanke, ter nečakinja Jelica Rajšter Ambrožič, hči Ivankinega brata Josipa oziroma Pepija Rajštra. Njune spomine je za objavo pripravil muzejski svetnik, prof. Damijan Kljajič. Z naslovom Spomini na preteklo dobo je knjiga leta 2017 izšla v Muzeju Velenje. Henrikovo vojaško pot dodatno osvetljujejo dokumenti iz Vojnega arhiva na Dunaju (Kriegsarchiv Wien).

³ Sam se je na vseh ohranjenih razglednicah podpisal kot Riko.

⁴ V Muzeju Velenje smo leta 2014 evidentirali 89 razglednic v lasti Andreja Jerina, med katerimi štiri ne izvirajo iz časa 1. svetovne vojne. Razglednico iz Trsta (RM-08) je Henrikovi ženi Ivanki že leta 1911 poslala njena znanka Irena Sedmak, dve (RM-41 in 65) pa je Ivanki pisala Mici; verjetno gre za Miciko Brezovnik. Njena mati je bila pri družini Rajšter v službi in njena hči Micika je tudi po njeni smrti svoja otroška in dekliška leta preživela pri Rajštrovi družini. Ivanka Mravljak je bila njena botra. Za več glej: Zalka Rajšter Zalar, Jelica Rajšter Ambrožič, Spomini na preteklo dobo, Velenje: Muzej Velenje, 2017, str. 120–124. Prav tako v čas 1. svetovne vojne ne sodi neodposlana razglednica s podobo Šoštanja iz časa med obema vojnama (RM-89).

⁵ Razglednica s št. RM-51.

⁶ Razglednica s št. RM-64.

sinu Dušanu iz Ulcinja,⁷ ko je bila septembra 1918 Ivanka na obisku pri možu. Ohranilo se je še pet razglednic, ki so brez besedila in naslovnika, a imajo, sodeč po motivih,⁸ v dveh primerih pa tudi žigih,⁹ svoj izvor v vojnem času. Ohranjene razglednice predstavljajo le del Henrikove medvojne korespondence z družino. Iz leta 1915 so se ohranile štiri razglednice, leta 1916 je Henrik Ivanki poslal vsaj 29 razglednic, leta 1917 ji jih je poslal vsaj 22, zadnje leto vojne, leta 1918, pa 20. Dveh razglednic zaradi nečitljivega datuma ni bilo mogoče natančneje umestiti, a lahko po vsebini in vojnih poštih žigih sklepamo, da izvirata iz leta 1917 oz. 1918.¹⁰

Tudi motivi razglednic so sami po sebi izjemno zanimivi: največ je motivov, ki bi se jih dalo opredeliti kot etnološke, vezanih tako na območje Ukrajine kot Balkana, pa tudi širše (dekleta iz uzbekistanskega mesta Taškent), veliko je vedut različnih mest, ne manjka pa tudi raznih vojnih motivov, čeravno je teh med njimi še najmanj. Med mestnimi vedutami najdemo tako razglednice iz avstrijskega Linza, kjer se je Mravljak nahajal pred odhodom na fronto, današnjih ukrajinskih mest Kovel, Luck in Lvov, mest na Balkanu: Sarajevo, Split, Dubrovnik, Kotor, Budva, Bar, Ulcinj, in celo današnjega albanskega Skadra.

Možno je, da je razglednica, ki jo v Muzeju Velenje kot evidentirano gradivo vodimo pod oznako RM-51, pravzaprav fotografija, ki jo je posnel Henrik Mravljak sam. Na fotografiji je ujet živahen ulični utrip mesta Ulcinj, kakor je z roko zapisano na zadnji strani razglednice. Zraven je ob datumu 12. september 1917 dopis, da gre za stari turški del mesta. Poleg te je morda posnel še katero od razglednic, razvitih kot fotografije.¹¹ Medtem ko je na prvi razglednici, ki

⁷ Razglednica s št. RM-27.

⁸ Razglednice s št. RM-15, 30, 32.

⁹ Razglednici s št. RM-77 in 78.

¹⁰ Razglednici s št. RM-06 in 10.

¹¹ Razglednice s št. RM-30, 72, 76 ter manj verjetno 15 ter 81.

ni bila odposlana, upodobljen vojaški objekt,¹² so na drugih dveh razglednicah upodobljeni Romi («Cigani», kot je nekdo zapisal zadaj)¹³ oziroma najverjetneje del mesta Kovel,¹⁴ ki se nahaja na severozahodnem delu Ukrajine. Ženi na poti nazaj na bojišče, potem ko se je mudil doma na dopustu, 4. avgusta 1917 napiše: »Še vedno čakam tukaj v Kowlu. Nemara pridem v Vladimir Volinjski (najverjetneje ima v mislih mesto Volodimir Volinski, ki se nahaja v bližini mest Kovel in Luck, op. a.), a seveda samo začasno in bodem od tamkaj kam prideljen ...«¹⁵

Da so Henrika zanimala daljne dežele in navade ljudi, je mogoče razbrati tudi iz njegove prošnje ženi, naj mu pošlje fotografski aparat,¹⁶ in na drugi razglednici, katero vrsto filmov za fotoaparat naj mu nabavi.¹⁷ Na eni od razglednic¹⁸ iz leta 1916 celo opiše dogodek, ki se mu je pripetil ob fotografiranju oseb. Ko je poskušal v objektiv ujeti podobo zakritih žensk na ulici, se je namreč zapletel v incident. »Večkrat vidim beračice na ulici, ki imajo popol. zakrit obraz, pred seboj pa pogrnjeno ruto za darove, večkrat pa še dete v naročju. Danes so se mi smejali, ko sem lovil ---, da bi jih fotogr., a so mi kar zbežali. Nato pa pristopi Turek in pravi: Nemoj brate ženi zakon strogo zabranjuje, da se ne sme slikati. Pomagal sem si na ta način, da sem se ustavil na ulici in z aparatom v roki prežal na »žrtve«.¹⁹

¹² Razglednica s št. RM-30.

¹³ Razglednica s št. RM-72.

¹⁴ Razglednica s št. RM-76.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Razglednica s št. RM-17.

¹⁷ Razglednica s št. RM-38.

¹⁸ Razglednica s št. RM-72.

¹⁹ Prav tam.

Družina Henrika Mravljaka

Henrik Mravljak (v krstni knjigi je vpisan kot Heinrich) se je rodil 4. julija 1879 v Šoštanju očetu Ivanu Mravljaku, po domače Fidlu, gostilničarju, in materi Mariji, rojeni Papež.²⁰ Henrik je bil zadnji od petih otrok.

Henrikova starša Ivan Mravljak (Johann Mraulak) in Marija Papež (Maria Papesch) sta se poročila 12. februarja 1871 v Šoštanju.²¹ Ivan je v času poroke bival v Šoštanju. Bil je izučen mizar in je to dejavnost opravljal vsaj še do leta 1877.²² Rodil se je 17. maja 1840 očetu Martinu Mraulaku, po domače Fidlu, kajžarju, in materi Mariji Kuckenberg. Henrikova mama Marija Papež je bila rojena 12. decembra 1841 očetu Jožefu Papežu (Josef Papesch), po domače Jožko, kajžarju, in materi Ani, roj. Karničnik (Anna Karnitschnik). V času poroke je bivala pri svojem očetu na naslovu Šoštanj 80; mama je bila v času poroke že pokojna.²³

Henrik Mravljak se je skoraj 34 let star 10. maja 1913 v Šoštanju poročil z Ivano (Ivanko) Rajšter.²⁴

Njegova žena Ivanka je izhajala iz znane šoštanjske družine. Njen oče Franc Rajšter (1852–1922) se je rodil v kraju Preseka v bližini Mozirja. Ker je kmetijo prevzel njegov mlajši brat, se je sam najprej podal med splavarje in kasneje v podjetniške vode; najprej je v Penku pri Šoštanju kupil žago, nato pa v Šoštanju pod gradom hišo, v kateri je uredil gostilno. Konec stoletja je v centru Šoštanja, kamor se je izpod grajskega griča preselila sodnija, z izgradnjo železnice Celje–Velenje pa je tu zrasla tudi železniška postaja, zgradil Hotel Avstrija, kasnejši Hotel Jugoslavija. Stavba, danes poznana po imenu Kajuhov dom, še stoji v centru kraja. Rajšter

²⁰ Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM), Matične knjige (MK), Krstna knjiga (KK) Šoštanj 1868–1885, pag. 192.

²¹ NŠAM, MK, Poročna knjiga (PK) Šoštanj 1856–1886, pag. 129.

²² To se da slediti po vpisih njegovih otrok v krstno knjigo. Glej: NŠAM, KK Šoštanj 1868–1885, pag. 64, 94, 118 in 156.

²³ Vsi podatki so iz: NŠAM, MK, PK Šoštanj 1856–1886, pag. 192.

²⁴ NŠAM, MK, KK Šoštanj 1868–1885, pag. 192.

je veljal za domoljuba in zavednega Slovenca, njegova gostilna pa je postala središče slovenskega življenja v Šoštanju. Med drugim se je vanjo na začetku 20. stoletja iz družmirske gostilne pri Basistu preselila Šaleška čitalnica, prva čitalnica v dolini, ki je svoje delovanje pričela leta 1882. Rajšter je bil v obdobju pred 1. svetovno vojno tri mandate tudi šoštanjski župan in v času njegovega županovanja je Šoštanj mr. dočkal elektrifikacijo. Ob 70-letnici je bil imenovan tudi za častnega meščana v občini Šoštanj. Ivankina mati Antonija, rojena Rojnik (1858–1918), je prihajala iz Latkove vasi. S Francem Rajštrom se je poročila leta 1883 v Preboldu. V zakonu se jima je poleg Ivanke rodilo pet sinov ter štiri dekleta. Štirje fantje in ena deklica so umrli že v otroški dobi.

O tem, kako sta se Henrik in Ivanka spoznala, govori poglavje v knjigi spominov.²⁵ Medtem ko je leta 1900 Henrik, tedaj študent, še živel v trgu Šoštanj, ki je sodil v okraj Slovenj Gradec (dežela Štajerska), ter imel opravljen »E. F. Prüfung«, je v času poroke že služboval v Ljubljani. Po poklicu je bil pomočnik na deželnem sodišču.²⁶ Do tega leta je dosegel čin stražmojstra.²⁷ Poleg nemščine in slovenščine je znal še hrvaško in poljsko.²⁸

V zakonu Henrika Mravljaka in njegove žene so se rodili štirje otroci: tik pred začetkom 1. svetovne vojne Dušan (1914), Božo (1917) med njo, po njenem koncu pa Miljenka leta 1919 in leta 1927 še najmlajši sin Peter.

Henrik, ki je 1. svetovno vojno preživel kot avstro-ogrskega vojak, je po vojni služboval na šoštanskem sodišču, žena Ivanka pa je po smrti svoje matere vodila trgovino in gostilno. Med 2. svetovno vojno so Nemci družino Mravljak z najmlajšima otrokoma izselili v Bosno. Sin Dušan je takrat zaključeval študij medicine, Božo, ki se je vrnil iz španske

²⁵ Zalka Rajšter Zalar, Jelica Rajšter Ambrožič, Spomini na preteklo dobo, Velenje: Muzej Velenje, 2017, str. 117–125.

²⁶ Landesgerichtsassistent.

²⁷ E. F. Wachtmeister.

²⁸ Dokumenti iz Vojnega arhiva na Dunaju (Kriegsarchiv Wien).

*Henrik
Mravljak
v uniformi
avstro-
-ogrškega
vojaka
z ženo
Ivanko in
sinovoma
Dušanom
in Božom
med
I. svetovno
vojno.
Evidenti-
rano gra-
divo, hrani
Muzej
Velenje.*

državlanske vojne, pa se je skrival. Najprej so jih odpeljali v Stari pisker v Celju, od tam pa naprej na Hrvaško. Henrik, Ivanka, Miljenka in Peter so vojno preživel, Dušan in Božo pa sta padla: Dušan 8. januarja 1943 na Osankarici na Pohorju kot zdravnik in borec Pohorskega bataljona, Boža, ki se je izučil za trgovca, pa so Nemci zajeli na terenu in v Mariboru aprila 1942 ustrelili kot talca. Dušan Mravljak – Mrož je bil po vojni razglašen za narodnega heroja.²⁹

²⁹ Z. Rajšter Zalar, J. Rajšter Ambrožič, Spomini, str. 142–144.

Stavba Mravljakove gostilne in trgovine v času med obema vojnama. Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-89.

Vojni, zlasti druga, sta imeli za družino Mravljak hude posledice. Ivanka je umrla že deset let po koncu vojne, 4. aprila 1954, stara komaj 66 let, Henrik Mravljak pa je umrl 26. aprila 1963 v Zgornjih Poljčanah v 84. letu starosti.³⁰ Že v prvi vojni pa je življenje izgubil mož Ivankine sestre Milke Josip Ledinek. Umrl je v ruskem ujetništvu v Samari že v zimi 1915/16.³¹ V drugo se je Milka poročila s Tonetom Kurnikom. Njuna hči Majda Kurnik je bila znana slovenska slikarka.

Henrik Mravljak kot vojaški obveznik in avstro-ogrski vojak

Po avstro-ogrskem ultimatu Srbiji 23. julija in vojni napovedi 28. julija, po ruski mobilizaciji 30. julija in potem ko je Nemčija 1. avgusta napovedala vojno Rusiji in 3. avgusta Franciji, Anglija pa je odgovorila z vojno napovedjo Nemčiji, so se 4. avgusta 1914 začeli prvi spopadi.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam, str. 127.

Že 26. julija je cesar Franc Jožef I. razglasil mobilizacijo. Slovensko ozemlje je spadalo v 3. korpus s sedežem v Gradcu. S 3. korpusom je odšlo na bojišče približno 30.000 Slovencev. V polovici polkov, to je 141, s katerimi se je Avstro-Ogrska bojevala v 1. svetovni vojni, so bili Slovenci. Najbolj znana slovenska enota je bil 17. pešpolk, imenovan polk kranjskih Janezov. Avstro-ogrsko armado so sestavljale enote skupne vojske, označene s kratico k. u. k. (kaiserlich und königlich, torej cesarsko-kraljeve), pod pristojnostjo vojnega ministrstva na Dunaju, vsaka polovica monarhije pa je imela še svojo vojsko: Avstrija cesarsko-kraljevo domobranstvo in črnovojništvo (k. k. Landwehr, k. k. Landsturm), Ogrska pa kraljevsko ogrsko domobranstvo (Magyar Királyi Honved). V črnovojniških enotah (Landsturm) so služili starejši ljudje ter bolniki in rekonvalescenti. Črnovojniški polki, med vojno so jih Avstrijci ustanovili 19, Ogrri pa 33, niso bili namenjeni bojevanju, kljub temu pa so jih proti koncu vojne vse več uporabljali na fronti. Seveda so bile črnovojniške enote bistveno slabše od enot skupne vojske in domobranskih enot. Vsak avstro-ogrski polk je imel v nabornem okraju nadomestni bataljon (Ersatzkaderbataillon), v katerem so se urili vpoklicani vojaki.³²

Henrika Mravljaka je mobilizacija zajela v Ljubljani. Žena Ivanka se je takoj drugi dan po njegovi mobilizaciji s sinom, ki je bil takrat star pet mesecev, vrnila domov k družini v Šoštanj.³³

Henrik je bil ob mobilizaciji star že 35 let. Čin stražnika oziroma stražmojstra je pridobil že pred vojno, in sicer 31. decembra 1910 kot del enot deželno-brambovskega pehotnega polka Celovec št. 4 (Landwehr Infanterie Regiment Klagenfurt No. 4).³⁴ Ta čin je, sodeč po nazivih, ki jih navaja

³² Sestavek je povzet po: Marko Simić, Po sledih soške fronte, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 12–13. V poglavju »Dve armadi« na istih straneh je sestava armade še bolj poglobljeno opisana.

³³ Z. Rajšter Zalar, J. Rajšter Ambrožič, Spomini, str. 127.

³⁴ Dokumenti iz Vojnega arhiva na Dunaju (Kriegsarchiv Wien).

sam ob korespondenci z ženo, imel tudi ob začetku vojne, vsaj med majem in septembrom 1915 (K. u. k. Wachtmeister).³⁵ Med januarjem in aprilom 1916 se omenja kot kadet, gojenec častniške šole (Kadett),³⁶ junija 1916 se prvič omenja kot zastavnik ali praporščak (Fähnrich),³⁷ že marca 1917 pa je poročnik (Leutnant).³⁸

»Žig« Henrika Mravljaka na razglednicah, ki odslikava njegova vojaška napredovanja. Evidentirano gradivo hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-19 in 50.

Dokumenti iz Vojnega arhiva na Dunaju (Kriegsarchiv Wien) odkrivajo podoben potek njegove vojaške kariere. 11. avgusta 1916 je bil imenovan za črnovojniškega poročnika (Landsturm-Leutnant); po drugem zapisu je bil imenovan šele 1. februarja 1917. 19. avgusta 1916 (ali morda 1. julija 1916) je bil imenovan za zastavnika (Ldst. Fähnrich). Leta

³⁵ Glej razglednici s št. RM-64 in 44.

³⁶ Glej npr. razglednico s št. RM-19.

³⁷ Glej razglednico s št. RM-04.

³⁸ Glej npr. razglednice s št. RM-79, 50 in 61.

»Žig« Henrika Mravljaka na zadnji strani razglednice.

1918 je bil poveljnik (Kommandant) gorske pekarnice (K. u. k. Gebirgsbäckerei 118),³⁹ poveljnik nadomestnega konjeniškega oddelka (Kmdt. der Pferde Ers. Abt. 212)⁴⁰ in poveljnik bolnišnice za konje (Kmdt. des Pferdespittal Nr. 172).⁴¹

1. februarja 1917 je bil z opombo »če je le možno« predlagan za povišanje z utemeljitvijo, da je miren in vesten značaj, že dalj časa zelo dober poveljnik oddelka in da se je zelo dobro izkazal v težkih razmerah kot poveljnik gorske pekarnice, pri čemer pa se kot poveljnik pekarnice v dokumentih omenja šele od novembra 1917.⁴²

Kaže, da leta 1918 svojemu imenu ni več pridajal čina poročnika.⁴³

³⁹ Glej tudi razglednico s št. RM-62.

⁴⁰ Glej tudi razglednici s št. RM-03 in 21.

⁴¹ Glej tudi razglednici s št. RM-02 in 59.

⁴² Dokumenti iz Vojnega arhiva na Dunaju (Kriegsarchiv Wien).

⁴³ Glej npr. razglednice s št. RM-22, 25, 85 in 88.

Dogajanje med 1. svetovno vojno – vojakove postaje⁴⁴

Po mobilizaciji, ki je Henrika Mravljaka zajela v Ljubljani, se je Mravljak vsaj med aprilom in septembrom 1915 večidel zadrževal v Linzu,⁴⁵ decembra 1915 pa se z razglednico že oglašja iz Galicije, iz Kovel, mesta na severozahodu Ukrajine blizu ukrajinsko-poljske meje in okoli 160 km od poljskega mesta Lublin. V času 1. svetovne vojne se je mesto »proslavilo« z bitko za Kovel kot delom znamenite Brusilove ofenzive, v kateri so v času med junijem in septembrom 1916 ruske sile odločilno porazile avstro-ogrsko vojsko in ponovno zavzele območja Galicije in Bukovine.

Mesto Linz, glavno mesto avstrijske dežele Zgornja Avstrija, kjer se je Henrik Mravljak zadrževal po svoji mobilizaciji ob začetku 1. svetovne vojne leta 1914. Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-07.

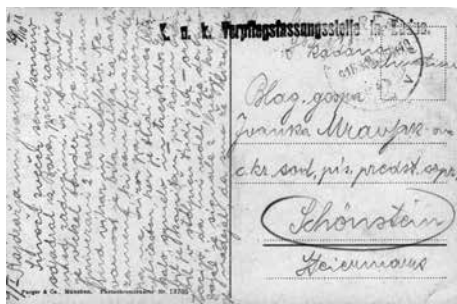
⁴⁴ Dogajanje je povzeto po ohranjenih razglednicah.

⁴⁵ Podatek se ujema z zapisom v Spominih, v katerih je na str. 127 zapisano, da je bilo Mravljakovo zbirališče po mobilizaciji, ki ga je zajela v Ljubljani, mesto Linz v Zgornji Avstriji (Linec) in da je bil tamkaj stacioniran prvo leto vojne.

Na vzhodni fronti v okolici Lublina, Chełma, Kovel, Lucka, Lvova (nem. Lemberga) se je zadrževal vsaj med januarjem in septembrom 1916, oktobra istega leta pa je sledila premestitev na južno, balkansko fronto. Novembra 1916 že piše iz Sarajeva. Od novembra 1916 do novembra 1918 se nato večinoma zadržuje v zaledju balkanske fronte, na območju današnje Črne gore in Albanije (Kotor, Podgorica, Ulcinj, Bar, Skader, Budva ...). Konec vojne in ustanovitev nove jugoslovanske države je dočakal v Budvi.

Konec vojne je Mravljak dočakal na jugu Balkanskega polotoka. Oktobra 1918 je tudi on iz Budve končno krenil na pot proti domu. Evidentirano gradivo hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-22.

Na osnovi ohranjenih razglednic, ki so bile odposlane med 10. in 16. marcem 1918,⁴⁶ je možno sklepati, da se je v tem času zadrževal na območju Galicije. Morda se je znašel tu ob svoji poti na dopust, kakor bi se dalo razbrati iz napisanega besedila in dokumentov iz vojnega arhiva. Ti

⁴⁶ Glej razglednice s št. RM-42, 23, 35.

razkrivajo, da je imel (oziroma da je nastopil) marca 1918 28-dnevni dopust.

Dokumenti iz vojnega arhiva razkrivajo ne le to, da je bil med vojno pri družini le trikrat – poleg 28-dnevnega dopusta marca 1918 je imel 14-dnevni dopust že maja 1915 ter prav tako julija 1917, temveč da ga je v času vojskovanja zatekla tudi bolezen. Prvikrat se je zdravil že junija 1915 v Linzu,⁴⁷ na osnovi dveh razglednic⁴⁸ pa lahko domnevamo, da se je septembra 1916 (nekaj dni ali tednov) zaradi bolezni (bolj verjetno) ali poškodbe na fronti (manj verjetno) zdravil tudi v vojaški bolnišnici v Cheľmu, ki je danes na Poljskem.

Vsebina razglednic

Kot je mogoče sklepati po ohranjenih razglednicah, je dopisovanje med zakoncema potekalo v letih med 1915 in 1918. Pisanje je bilo kratko, jedrnato, saj drugače na razglednicah pač ni šlo, čeprav je Henrik občasno poslal po več razglednic hkrati.⁴⁹ Obširneje sta si zakonca, kot je mogoče razbrati iz besedil na ohranjenih razglednicah, pisala v pismih,⁵⁰ ki pa se na žalost niso ohranila. Ker je na razglednicah malo prostora za pisanje, zelo na kratko poročata o svojem vsakdanu, o težavah, s katerimi se srečujeta; Henrik kot vojak, Ivanka pa, kot je mogoče razbrati iz Henrikovega pisanja, v svoji skrbi za enoletnega sina in preživetje družine, ki je ob začetku vojne in z moževim odhodom v vojno padlo na njena ramena. Tako ji mož ob priliki napiše: »Radi posest. sama ukreni in ne odlagaj. Radi pohišť. naredi kakor misliš.«⁵¹

⁴⁷ Glej razglednici s št. RM-64 in 63. Zdravil se je v »K. u. k. (Not)reserve Spital No. 1 Abt. 3«.

⁴⁸ Razglednici s št. RM-40 in 71. Zdravil se je v »K. u. k. Offiziersspital N. 1 der IV. Armee« - 1. vojaška bolnišnica 4. armade, soba št. 20«.

⁴⁹ To je mogoče sklepati tako po vsebini kot tudi oznakah. Glej npr. razglednice s št. RM-05, 24, 31, 39, 49, 52 ...

⁵⁰ Glej npr. razglednico s št. RM-59.

⁵¹ Razglednica s št. RM-52 (5. september 1916; poštni žig).

Ivankino pismo možu⁵²

Med ohranjenimi razglednicami z letnico pošiljanja 1915 se najde edina ohranjena razglednica, ki jo je Henriku poslala njegova žena Ivanka. Razglednico je možu poslala 4. junija, ko je bil še v Linzu v bolnišnici, vendar niti iz Ivankinega pisanja niti iz njegovega (v času, ko je bil v bolnišnici, je tudi on poslal vsaj eno razglednico na domači naslov) ne izvemo vzroka hospitalizacije. Ivanka moža v svojem pisanju sprašuje, ali zaradi slabih poštinih vez sploh prejme, kar mu pošlje, od perila in higienskih potrebščin do hrane in denarja, in ga hkrati prosi za pomoč: *»Denar za seno nemudoma pošlji, tako nujno rabimo.«* Zadnji del kratkega pisanja je posvečen njenemu sinu Dušanu, ki je februarja 1915 dopolnil eno leto. Tudi motiv Ivankine razglednice ima, čeprav najverjetneje slučajno, zelo simbolno podobo – upodobljen je trg z rekruti, vojaškimi naborniki.

Edino Ivankino pismo možu, ki se je ohranilo. Ivanka v njem med drugim zapiše: »Piši mi, kako je še s Teboj! In če boš morda le prišel!!!« Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-64.

⁵² Razglednica s št. RM-64 (4. junij 1915; zapisano na razglednici).

Pred odhodom na fronto

Henrik je ženi leta 1915 poslal vsaj štiri razglednice. Prva nosi datum 13. april 1915 in že v svojem prvem pisanju, ko se še nahaja v Linzu, Henrik zapiše »Meni gre dobro«, a s stavkoma »Ta teden gredo 2 partiji na bojišče. Sami mladiči, ki so še le pred kratkim prišli k vojakom.« nakaže vse grozote vojne. Zase sicer doda, da odločitev o njegovem odhodu na bojišče še ni padla, da pa je dobil konja in vso opremo. Poleg kožuha je prejel papirnato perilo, tudi za ovijanje nog. »Tukaj imamo zelo občuten mraz, kot doma sredi zime.« Preselil naj bi se tudi v vojašnico, kjer je dobil »čedno sobico«, ki si jo bo delil z znancem. Da so se že leta 1915 pojavile prve težave v preskrbi ne le civilistov, temveč tudi vojske, je mogoče razbrati iz zadnjega dela njegovega pisanja, ko napiše, da je bilo po 12. aprilu težko priti do kruha (do tedaj naj bi bil dober in bel) in da ga je potrebno vzeti s seboj v gostilno ali kavarno. Nadaljuje: »Ljudje so tukaj zelo skrbni; vsak košček zemlje, ki je bil poprej zanemarjen, obdelujejo. Razdelili so vse med revne ljudi in ob nedeljah dela vse, tudi mestne žene in otroci.«⁵³

Junija se javlja iz bolnišnice. Glavna tema pogovora med zakoncema je Ivankin obisk, saj načrtuje obiskati soproga. Ta bi jo pričakal na Dunaju, kamor bi skupaj z materjo pripotoval tudi nekaj več kot leto dni star sin, saj Henrik zapiše »Upam, da bo D. dobro prenesel vožnjo.« Zapiše še »Prinesi jajca s seboj.«, nadaljuje pa s poročanjem o vojnih razmerah. A čeprav zapiše »Tukaj ne čutimo prav nič vojske.«, opis vendarle nakazuje drugačne razmere; piše, da je na ulicah srečal par častnikov, ki so govorili slovensko in imeli »v sredi par ruskih č. Nagovoril sem jih in smo se dolgo spreh. po ul. Ljudje so kar obstajali in nas oblegali. Povabili so me v tabor, a odzval se bom šele skupno s Teboj, ko prideš semkaj. Drugače se sme le od daleč gledati, sedaj bova pa lahko v tabor šla. Je zelo zanimivo. Tudi srbski tabor je blizu. Ruskih taborišč je pa v bližini več, vsako z 20–50 tisoč R.«⁵⁴

⁵³ Razglednica s št. RM-07 (13. april 1915; poštni žig).

⁵⁴ Razglednica s št. RM-63 (17. junij 1915; poštni žig).

Septembra je Henrik še vedno v Linzu, vendar pričakuje, da bo v nekaj dneh odšel. Zato je odpovedal sobo in se je za kratek čas, ker je bil njegov odhod ponovno prestavljen, celo znašel brez strehe nad glavo. Zadevo so mu pomagale urediti nune iz bližnjega samostana – »*Povedal sem to v samostanski majariji (10 minut iz mesta, kjer imajo nune kmetijo in kamor hodim vsled povabila popoldan na sladek mošt in sadje.)* –, ki so mu v samostanu priskrbele stanovanje in hrano. Zaključil s pozdravi, ki jih nune pošiljajo njegovi ženi, in tako izvemo, da je Ivanka res obiskala moža. »*In sedaj sem zopet na svojem starem mestu, ki Ti je itak znano. Tudi isto postelj imam. Tudi slabo vreme je danes kot takrat. Samo jaz sem bolj otožen, ker sem sam, čisto sam med ljudmi, takrat pa nisem bil.*«⁵⁵

Vzhodna fronta

Konec leta 1915 je sledila premestitev na vzhodno fronto, na območje Galicije. Zadnja Henrikova razglednica iz leta 1915⁵⁶ namreč že nosi motiv ruske pravoslavne cerkve v ukrajinskem mestu Kovel. Piše o tem, da zapuščajo mesto, ki si ga je dobro in z velikim zanimanjem ogledal skupaj z vsemi njegovimi znamenitostmi, hkrati pa poroča o trenutnem

Razglednica, ki jo je Henrik Mravljaka poslal iz mesta Kovel v Galiciji v petek, 10. decembra 1915. Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-16.

⁵⁵ Razglednica s št. RM-44 (26. september 1915; zapisal Henrik Mravljak).

⁵⁶ Razglednica s št. RM-16 (10. december 1915; zapisal Henrik Mravljak).

stanju, ki je posledica aktualnih razmer. V mestu, ki je drugače štelo 30.000 prebivalcev, so se, kot piše, »sami židi razpasli« in »ne čuje se dosti druge govorice kot nemško. Vojakov kar mrgoli, posebno onih iz Nemčije. Po ulicah so same lesene tablice z novimi nem. imeni. Mesto imajo namreč Nemci zasedeno. Zelo zanimive vojne slike v naravi, kamor človek pogleda.«⁵⁷

Dežela in ljudje

Velik del leta 1916 se je Henrik zadrževal na vzhodu, kar lahko sklepamo tako po motivih kot po vsebini poslanih razglednic. Na razglednicah se pojavljajo ukrajinski etnološki motivi, podobe ljudi v nošah, pri delu in slavlju. Zanimiva je razglednica z motivom ženske v narodni noši, ki ima ob zgornjem robu v cirilici natisnjen verz »maloruske« pesmi, kot je zapisal Henrik, ki je napravil tudi prevod v latinico: »Vže sonce sidáč (vzšlo/zašlo), a jega nemáč«.⁵⁸ Razglednico je skoraj gotovo izbral s posebnim razlogom, saj jo je ženi poslal v začetku septembra 1916, ko je v njegovem pisanju že govora o umiku in premestitvah na terenu, ki pa niso potekale čisto po načrtu, saj Henrik na več razglednicah ženi sporoča, da je odhod zamaknjen. Tudi na omenjeni razglednici z datumom 7. september 1916 napiše: »Danes torej zopet še ne gremo.«⁵⁹ Poleg te pa najdemo še kar nekaj razglednic, katerih motivi nam dajejo občutek, da so bile izbrane z namenom, da slika dodatno osvetli to, o čemer piše ženi.

Tudi sam več kot o vojni piše o deželah in ljudeh. Na razglednici z datumom 24. april 1916, ki nosi podobo ulice v Lucku, kraju približno 70 km južno od Kovele, napiše: »Tukaj se človeku zdi kot bi bil na Dunaju. V G. je namreč sedaj zelo mirno, posebno odkar so n. vojaki – vsi – odšli tukaj pa je zelo velik promet. Ulice so v R. povsod zelo široke,

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Razglednica s št. RM-84 (7. september 1916; poštni žig).

⁵⁹ Prav tam.

Motiva razglednic prinašata pogled v življenje ukrajinskega kmeta. Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-43 in RM-18.

tudi po vaseh. Ne tako kot v Benetkah, niti tako ozke niso kot pri nas. Kmečke hiše so po vaseh sicer lesene, a snažne in lepo pobeljene. Danes bodem tukaj prenočil in se vrnem.«⁶⁰ Piše tudi o navadah in šegah tamkajšnjih ljudi. O pravoslavnem božiču zapiše: »Privoščim jim ga. Postijo se namreč 6 tednov in ne jedo ne mleka, ne jajc, kaj še-le meso. Živijo od samega krompirja in kruha in se vsi strogo držijo posta.«⁶¹ Zanimajo ga tudi Judje in na razglednici, ki nosi datum 25. april 1916, na kateri je kot motiv – kot je zabeleženo na razglednici – upodobljeno židovsko prebivalstvo ruske Poljske, ženi opiše judovsko veliko noč ali pasho, s katero se Judje spominjajo svojega odhoda iz Egipta. V času praznika, ki traja osem dni, jedo poseben nekvašen kruh, ki se imenuje maca oziroma po naše opresnik. Piše: »Evo Ti židovskih ptičev na karti. Fejst fanti skoz in skoz. Danes imajo tudi praznik. »Pejsah« traja

⁶⁰ Razglednica s št. RM-55 (24. april 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁶¹ Razglednica s št. RM-47 (8. januar 1916; poštni žig).

namreč 8 dni. V tem času ne jedo kruha, marveč »maces«. (Kruh brez kvasa, samo iz moke in vode obstoječ.) Spomin na potov. skozi puščavo, ko niso imeli ne soli, ne kvasa, ne ognja in so »maces« samo na solncu pekli.) Seveda sem tudi jaz poskusil.«⁶² Na eni kasnejših razglednic pa ženi obljubi, da ji bo poslal nekaj »dobro dovršenih kart iz židovskega življenja, koje imam tukaj priliko študirati.«⁶³ Zanima ga tako njihova vera kot jezik in se da očitno večkrat poučiti iz prve roke »Enkrat sem bil ravno pred hišo sedeč – z nekim Židom ---- v živahen razgovor zatopljen ...«⁶⁴

Razglednica, na kateri je Henrik Ivanki poročal o Judih in zapisal: »Evo Ti židovskih ptičev na karti. Fejst fanti skoz in skoz. ...« Evidentirano gradivo, zbirka Riko Mravljak, RM-82.

Vojno dogajanje

Kako ga nove dežele in navade ljudi na vzhodu navdušujejo, se odraža tudi v njegovi prošnji ženi, naj mu pošlje fotografski aparat, kot tudi dejstvu, da o vojni, ko so se v tem času ravno na vzhodu odvijali hudi spopadi, poroča le malo. Razlog je morda tudi v tem, da se je Henrik očitno gibal v zaledju in da morda z opisi vojnih strahot ni želel še bolj naganjati strah v kosti domačim. Verjetno je tudi to, da je o vojnem dogajanju, kolikor je pač lahko glede na cenzuro, več poročal v pismih.

⁶² Razglednica s št. RM-82 (25. april 1916; poštni žig).

⁶³ Razglednica s št. RM-57 (8. avgust 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁶⁴ Razglednica s št. RM-49 (9. avgust 1916; poštni žig). Črteke v tekstu ponazarjajo besedo, ki je nisva uspeli prebrati.

Tako po januarski omembi, da v Kovelu »mrgoli« nemških vojakov, v začetku aprila doda: »Živahno kretanje letalcev vsako jutro – nekaj se pripravlja. Tudi danes nas je počastil r. letalec z bombami. Za cilj si je zbral kolodvor oz. vlak, pa ga je zgrešil. Mi smo ga opazovali, a nismo videli, da bi kaj vrgetl, še-le pok smo čuli.«⁶⁵

pri nas ...» Evidentirano gradivo, zbirka Riko Mravljak, RM-55 in RM-67.

Mesti Lvov, nemško Lemberg, in Luck v današnji Ukrajini na razglednicah, poslanih aprila oziroma junija 1916. Mravljak na prvi iz aprila 1916 zapiše: »Tukaj se človeku zdi kot bi bil na Dunaju. V G. je namreč sedaj zelo mirno, posebno odkar so n. vojniki – vsi – odšli, tukaj pa je zelo velik promet. Ulice so v R. povsod zelo široke, tudi po vaseh. Na tako kot v Benetkah, niti niso tako ozke kot

Na razglednici s konca junija, ko piše iz Lvova (nem. Lemberga), kraja južno od Lucka, ženi sporoči, da ga ne bo na dopust: »Dragica moja! Strašno žal mi je, da Te ne bodem videl, a ne morem pomagati. Samo v duhu Ti pošiljam prisrčne, vroče poljube vedno in povsod Tvoj Te ljubeči Riko«.⁶⁶ Da se nekaj dogaja in da se razmere zaostrujejo, nam poleg tega, da naslednja ohranjena razglednica nosi datum 20. julij 2016,

⁶⁵ Razglednica s št. RM-19 (1. april 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁶⁶ Razglednica s št. RM-67 (30. junij 1916; zapisal Henrik Mravljak).

torej gre za več kot tritedenski zamik, in da je bil Henriku dopust preklican, potrjujejo tudi njegove besede: »*Dragica moja! Pri zelo slabem vremenu sem danes tukaj. Rabil sem 7 ur z vozom po krasni cesti, ki vodi iz K. proti Brest. Lit. Hitro sem moral opraviti in sem celo kosilo zamudil, ker moram še danes nazaj. Treba se žuriti, ker bi mi drugače naši kam odšli in bi jih bilo nerodno iskati. Resni časi!*«⁶⁷ Še nekaj več o »resnih časih« izvemmo z razglednice, ki jo je Henrik poslal 6. avgusta iz Kovela, ko zapiše: »*Tukaj sem prvič videl turške častnike in moštvo. Tudi Hindenburga sem videl v avtomobilu. Ko Turki nastopijo, bodo pač R. kmalu bežali. Dobra pomoč bo to.*«⁶⁸

V začetku septembra je že bilo govora o premestitvah (»... in izrazil svojo zadovoljnost, želeč nam v vznešenem govoru mnogo uspeha in srečen povratek.«⁶⁹), čeprav umik ni potekal čisto po načrtu. »*Danes ob 5 zj. bi bili morali že vagonirati, a se je odložilo odpotovanje. Kakor hitro dobim povelje, da moram oditi z oddelkom, Ti bodem brzojavil.*«⁷⁰ Ter 7. septembra ponovno: »*Danes torej zopet še ne gremo.*«⁷¹ Henrik namreč načrtuje, da bi se z ženo in celo sinom, ki bi ga lahko svakinja privedla do Celja, srečal na Dunaju ali Gradcu in bi ga potem del poti pospremila: »*Morala bodeš pač paziti na kolodvoru.*«⁷²

19. septembra se Mravljak javlja iz bolnišnice. Sporoča, da se mu godi dobro in da se zdravje boljša. Lahko da je bil ranjen, verjetneje pa je zbolel, saj je med vojaki na obeh straneh razsajala marsikatera bolezen. Na kratko opiše tudi razmere na fronti in je precej optimističen, čeprav se ženi oglašja v času, ko so Rusi na območju Galicije avstro-ogrsko vojsko intenzivno potiskali daleč nazaj: »*Tukaj smo daleč od fronte, a govori se, da si R. zelo prizadevajo in so se posebno*

⁶⁷ Razglednica s št. RM-12 (20. julij 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁶⁸ Razglednica s št. RM-66 (6. avgust 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁶⁹ Razglednica s št. RM-52 (5. september 1916; poštni žig).

⁷⁰ Razglednica s št. RM-43 (6. september 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁷¹ Razglednica s št. RM-84 (7. september 1916; poštni žig).

⁷² Prav tam.

na IV. armado vrgli, seveda zaman.«⁷³ A konec meseca, ko je sicer že zdrav, na razglednici z motivom dveh bolničark, ki stojita na hribu nad mestom Chelm, manj optimistično napiše: »Zdrav sem, a težki časi se obetajo.«⁷⁴ Je v Lublinu in se vrača v Kovel, a že naslednja ohranjena Henrikova razglednica je bila v začetku oktobra odposlana iz Budimpešte, kar kaže, da je bil Mravljak kmalu po odpustu iz bolnišnice premeščen.

Vojakovo življenje

V Mravljakovem pisanju lahko zasledimo tudi utrinke iz njegovega vsakdanjega življenja kot vojaka v zaledju. Ženi tako poroča o vremenu, aprila 1916 zapiše: »*Drugače krasno vreme ... Danes sem našel prva zelena peresa. V novoustanovljeni častn. obednici smo danes prvič dobro jedli.*«⁷⁵ ter »*Kadar bodeš poslala surovo maslo, priloži oni pajčolan, ki si ga je bila Milka vzela od Tebe. Tukaj se bodo namreč kmalu komarji oglasili. Pri nas krasno vreme, in gorko kot pri Vas v maju.*«⁷⁶ Maja 1916 pa: »*Trije ledeni možje so se tudi pri nas občutno pojavili. Slane in poznega snega pa tukaj ni.*«⁷⁷

Ženi poleg vremena piše tudi o težavah, s katerimi se srečuje, 6. aprila 1916 napiše: »*Stari nas še ni izplačal, ker pravi, da nima denarja. Poslal bodem 300 v C.*«⁷⁸ (verjetno Celje, op. a.) ter vsakdanjih stvareh: »*Predvč. sem Ti poslal zaboj s čevlji in perilom ter vrnil sladkor, ki si mi ga svoj čas poslala, ker ga ne rabim.*«⁷⁹ Večkrat zapiše tudi, kako preživlja dneve: »*Jutri se odpeljemo na obisk, kamor smo povabljeni na kegljanje. Tudi mi smo si postavili krasno*

⁷³ Razglednica s št. RM-40 (19. september 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁷⁴ Razglednica s št. RM-71 (26. september 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁷⁵ Razglednica s št. RM-19 (1. april 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁷⁶ Razglednica s št. RM-17 (6. april 1916; poštni žig).

⁷⁷ Razglednica s št. RM-28 (18. maj 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁷⁸ Razglednica s št. RM-17 (6. april 1916; poštni žig).

⁷⁹ Razglednica s št. RM-28 (18. maj 1916; zapisal Henrik Mravljak).

kegljišče na vrtu. Zgradil ga je častnik (inžener). Zvečer vedno kegljamo, šramelni vojaki pa nam svirajo.« ali »Zvečer sem v častn. kazini pri godbi in prijetni zabavi, navadno do 1 ponoči, dop. spim, pop. pa hitro mine.«⁸⁰ ter »Dolg čas mi je, ker ne dobim glasu od Tebe. Naročil sem namreč, da mi pošljejo pošto v (prečrtana beseda). Drugače pa že mine čas. Zvečer sem v častn. kazini pri godbi in prijetni zabavi, navadno do 1 ponoči, dop. spim, pop. pa hitro mine. (prečrtan del besedila) Zanimivo bo to. Tekom časa Ti bodem poslal nekaj dobro dovršenih kart iz židovskega življenja, koje imam tukaj priliko študirati.«⁸¹

Naslednjih šest razglednic je Henrik ženi poslal septembra. Bil je kočijaž, saj napiše: »... kam peljem v kočiji«⁸², medtem ko je za konja, Henrikov predhodnik jih je sicer imel kar sedem, skrbel konjski oskrbnik.⁸³ Piše ji še: »Ko sva večerjala, je eden stal pri mizi ter serviral pazeč na vsako malenkost, da ja ni bilo treba nama samima kupic nallivati ali pa bognedaj – celo smodke prižigati. Kuhati pa sam pustim doma, ker mi pride ceneje. Na razpolago imam 5 K 85 na dan, a zraven imam meso zastonj, ker za 190 ljudi seveda sami koljemo; tudi kravo z mlekom imamo.«⁸⁴

Hrepenenje po družini

Iz Mravljakovega pisanja že v prvih dveh letih njegovega vojskovanja veje hrepenenje po družini, ženi in sinu. Če se v začetku pisma obrača predvsem na svojo »(pre)drago«, tudi »najdražjo« Ivanko, pa ob zaključku pisanja in slovesu besede ljubezni in skrbi namenja tudi komaj enoletnemu sinu Dušanu ter domačim in znancem. Tako ob razglednici z mo-

⁸⁰ Prav tam.

⁸¹ Razglednica s št. RM-57 (8. avgust 1916; zapisal Henrik Mravljak). V besedilu so prečrtani posamezni deli besedila, cenzura je bila očitno vedno bolj stroga.

⁸² Razglednica s št. RM-53 (3. september 1916; poštni žig).

⁸³ Pferdewärter.

⁸⁴ Prav tam.

tivom otrok na prvi šolski dan zapiše: »Srčne poljubčke tudi naši Dušici dragi, ki bo tudi že skoraj hodila v šolo!«⁸⁵

Seveda pa Henrik ženi piše tudi o tem, kako ju pogreša, in ob obletnici poroke maja 1916 Ivanki napiše: »V prijetnih mislih na najlepši dan mojega življenja 10/5 13 se z ozirom na bližajočo se obletnico udajam prijetnim občutkom, da bodem v 10–15 dneh že pri Tebi, dragica moja. Škoda, da ne morem biti že 10/5 pri Tebi! To bi bil še-le praznik v pravem pomenu besede.«⁸⁶ Upa, da mu bodo čimprej odobrili dopust, ki ga je načrtoval v maju: »Streptal bi od nestrpnosti, ako bi moral še dalje čakati na najino končno svidenje.«⁸⁷

Kako se je veselil obiskov in dopustov, pa priča tudi prošnja Ivanki že junija 1915, ko je bil še v Linzu: »Ne čakaj. Le pridi. Tisoč prisrč. pozd. in poljubov ves Tvoj Riko«.⁸⁸ Konec leta 1915, ko je že bil na vzhodu, pa napiše: »Da bi pač tudi Ti tukaj bila kot takrat na Dunaju! Kar mrzlica me strese, če pomislim, kako neizmerno daleč sem od svoje drage ženke in sinčka. Kedaj se pa zopet vidimo!? No tudi to bo minilo! Tisoč srčnih poljubčkov vedno Tvoj Riko«.⁸⁹

Balkanska fronta

Z vzhodne fronte je bil Mravljak v drugi polovici leta, oktobra 1916, prestavljen na balkansko fronto.

Pot na Balkan

Oktobra 1916 se je že oglasil z razglednico z žigom Budimpešte, novembra pa iz Sarajeva. Na eni od razglednic z veduto mesta je ženi označil kraj atentata na avstro-ogrskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda, ki je vodil v voj-

⁸⁵ Razglednica s št. RM-74 (10. julij 1918; zapisal Henrik Mravljak).

⁸⁶ Razglednica s št. RM-26 (5. maj 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Razglednica s št. RM-63 (17. junij 1915; poštni žig).

⁸⁹ Razglednica s št. RM-16 (10. december 1915; zapisal Henrik Mravljak).

no. Zapisal je: »Popoldan sem si ogledal mesto, zvečer pa že odrinemo naprej.«⁹⁰ 17. novembra je že v Črni gori. »Sivim, starim očakom Lovčenom, kojega sva na oljnati sliki pred par dnevi še gledala na Pöstlingbergu. Na prvi karti vidiš cesto, ki v serpentinah vodi čez Lovčen v glavno mesto bivše Črne gore. Moštvo je odšlo danes zj. peš, midva pa jutri zj. z avtomobilom. Junaški moj sopotovalec si ni upal zapustiti moštva, dasi imava dobre podčastnike, ter bi bil kmalu peš kresal.«⁹¹

Henrik se je ženi Ivanki na poti na balkansko fronto oglasil tudi iz Sarajeva. 9. novembra 1916 je zapisal: »Popoldan sem si ogledal mesto, zvečer pa že odrinemo naprej.«

Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-80.

Ljudje in kraji

Novembra je Henrik že v Podgorici, glavnem mestu Črne gore. Ponovno piše o ljudeh in krajih, skozi katere potuje. O ljudeh, nanašajoč se na motiv razglednice, na kateri je upodobljen oborožen albanski vojak v noši, zapiše: »Takah kavalirjev še nisem videl do sedaj, marveč same divjake.«⁹², o deželi pa »nahaja med skalami, izkoristi ter s kamenjem ogradi. Hiše vise na golih skalah kot lastovčja gnezda. Koze in ovce se pasejo včasih na skoraj nepristopnih mestih. Narod je skrajno siromašen, a čvrst in žilav. Da bi ga naša država ne zalagala z žitom, moral bi gladu umreti. A vsekakor še hudo strada. (V Kotoru plačujejo komis kruha po 5 K.) Tukaj

⁹⁰ Razglednica s št. RM-80 (9. november 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁹¹ Razglednica s št. RM-05 (17. november 1916; zapisano na razglednici).

⁹² Razglednica s št. RM-24 (29. november 1916; zapisano na razglednici).

pa se sploh preplačati ne da. Jaz dobro živim, a tako ne kot v R. Dovož je težek, a dežela siromašna. Mesa je v izobilju, posebno ovc in koz. Podgorica leži v lepi rodovitni ravnini. To je prva ravnina, ki sem jo videl. Samo majhna je.»⁹³ Ženi poroča tudi o malariji, ki da je zahtevala tudi v Albaniji v kratki dobi okupacije že nad 40 tisoč žrtev.

Razglednici s podobo zakritih žensk. Na razglednici s podobo »Turkinj v pogovoru« je Mravljak zapisal: »Tukaj je ulica Mohamedancev, ker je pred 30 kraj spadal Turčiji.« Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-01 in 45.

Vojak

Nekaj malega poroča tudi o sebi; v Podgorici je za svoj oddelek prejel osem velikih avtomobilov opreme, 150 konj, »in jutri odidem v Podgorico, kamor bodem rabil 2 dni in v kakih 10 dneh upam, da dojdem že na določen kraj, kjer bodem, upam vsaj, končno nekaj časa stalen. Čaka me torej

⁹³ Razglednica s št. RM-39 (29. november 1916; zapisano na razglednici).

še dolga pot – proti jugu.«⁹⁴ Vreme je slabo, saj, kot poroča, »Dežuje pa noč in dan, tukaj pa celo sneži. Moker sem vedno se sploh posušiti ne morem. Dela in skrbi imam mnogo. Nad 100 mož, 100 + 5 konj in odgovornost za vse, kot tudi za vso opremo. Z avtom ne morem, ker me veže odgovornost, da grem s celim oddelkom.«⁹⁵ Tudi ob koncu leta 1916 ima, kot piše, veliko dela ter skrbi za toliko ljudi in konj, vendar je zadovoljen, ker zadeve tečejo gladko, a vendar zapiše: »Nadzorovati in priganjati pa moram ljudi neprestano. Z moštvo imam velike težave, ker je število tesno odmerjeno, a sem moral že 1/2 od 1/3 oddati v bolnico 1/3 pa je malovredna za delo in za službo nesposobna. Predvč. smo enega pokopali. Bil je 50 let star.«⁹⁶

Henrik Mravljak je v času svojega zadrževanja na balkanski fronti veliko časa prebil tudi v Črni gori. Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-39.

Naslednjo ohranjeno razglednico je Henrik napisal 22. januarja 1917. Ženi je poročal o griži, ki je razsajala med njegovim moštvom in zaradi česar je bil njegov oddelek poslan v »kontumac«, torej karanteno. Hkrati se je ženi pritoževal nad možmi svojega oddelka, katerih odpornost naj bi bila majhna, »ker so večinoma sami slabiči, a imajo jako dober tek«.⁹⁷ Glede na razmere pri sebi, čeprav sam ostaja zdrav, se zanima tudi za zdravje svojega sina Dušana; veseli ga, da je zdrav in da ni zbolel za ošpicami, ženo pa svari tudi še pred drugimi

⁹⁴ Razglednica s št. RM-36 (23. november 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁹⁵ Prav tam.

⁹⁶ Razglednica s št. RM-83 (23. december 1916; zapisal Henrik Mravljak).

⁹⁷ Razglednica s št. RM-45 (22. januar 1917; zapisal Henrik Mravljak).

otroškimi nalezljivimi boleznimi, zlasti pred davico (difteris) in škrlatinko (šarlahom). Na nevarnost pred škrlatinko opozori še v eni od naslednjih razglednic, ko zapiše: »*Pazi zelo na šarlah in D. (op. a. Dušanu) večkrat roke umivaj.*«⁹⁸

Vojne razmere

V začetku marca – razglednica z datumom 8. marec 1917, ki ima z roko zapisan, očitno najnovejši čin, poveljnik (Leutnant) – piše nekaj »več« o vojnem dogajanju, da je srečno dospel zopet v Lobanijo (Albanijo?), kljub temu da so pluli le ob mesečini. Po prejšnji razglednici lahko sklepamo, da se je mudil v Bosni in Hercegovini, omenja tudi Bosanski Brod in Sarajevo. Potovanje, ki je zaradi varnosti potekalo ponoči, je bilo zaradi nevarnosti italijanskih ladij prekinjeno, tako da so prišli na cilj šele v drugem poskusu. Prejšnji večer so se namreč zaradi nevarnosti vrnili v pristanišče. Pravi: »*Po morju je bila vožnja vzlic mesečini srečna. Brez vsega pa le ni bilo. Vkrkali smo se namreč že včeraj (ponoči seveda, ker podnevu je v. preveč riskirana.), a komaj smo se vozili ½ ure (brez najmanjše lučice seveda), zapazimo naenkrat več svetlobnih signalov na več straneh. Ladja se je takoj ustavila in vrnili smo se nazaj v pristanišče. Baje je bil »starker See-gang« (»nemirno morje«) dasi mi tega nismo opazili. So pač laški U-čolni prežali, a zaman.*«⁹⁹ Na koncu doda: »*Zadovoljen, da sem zopet na varnem in v miru.*«¹⁰⁰

⁹⁸ Razglednica s št. RM-54 (17. maj 1917; poštni žig). V vmesnem času je za škrlatinko zbolel tudi njun sin, ki so ga potem pestile še druge zdravstvene težave in je potreboval tudi zdravniško pomoč.

⁹⁹ Razglednica s št. RM-79 (8. marec 1917; zapisal Henrik Mravljak). Glej tudi razglednico s št. RM-58 (3. marec 1917).

¹⁰⁰ Prav tam.

1. svetovna vojna je zajela tudi Albanijo, kamor je pot prav tako zanesla Henrika Mravljaka. Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-60 in 62.

Hrepenenje po miru

Njegovo nadaljnje dopisovanje z ženo – glede na ohranjene razglednice, saj jih, sklepajoč po zaporednih oznakah/številčenju, kar precej manjka – je posvečeno predvsem njegovemu vojaškemu vsakdanu ter dogajanju doma, v Šoštanju. Iz njegovega pisanja vedno pogostejše veje naveličanost in upanje na skorajšnji konec, čeprav še vedno z upanjem na zmago. Tako je 18. aprila zapisal: »... vendar sem vojske, kot vsak, zelo sit in čakam nestrpno na konec in skorajšnje snidenje«, ¹⁰¹ 20. aprila pa: »Meni gre vedno dobro. Konca si pa že zelo želim. Upajmo, da skoraj pride in nam prinese čast in mir, kar je glavno.« ¹⁰² Ženi je zaradi bližajočega se konca vojne odsvetoval nakup konj: »Sedaj konje kupovati, ko bo skoraj konec vojne, se mi ne zdi ravno umestno, ker bo po vojni

¹⁰¹ Razglednica s št. RM-48 (18. april 1917; zapisal Henrik Mravljak).

¹⁰² Razglednica s št. RM-73 (20. april 1917; zapisal Henrik Mravljak).

dovolj konj.«¹⁰³ Iz njunega dopisovanja je moč razbrati, da so bile tudi doma razmere vedno slabše, tudi civilisti so leta 1917 ob skrbi za svoje ljubljene, može, sinove, brate, vedno bolj občutili vojno, zlasti pomanjkanje. In tudi Henrik je v razglednici z datumom 20. april 1917 izrazil skrb za svojo družino, ko je zapisal: »*Ali zlo pomanjkanje trpite?*«¹⁰⁴ Beseda med zakoncema teče tudi o sinovem zdravju, ki je očitno prebolel škrlatinko, čemur je sledilo še eno poslabšanje zdravja. Ob tem se pritožuje, da mu žena ni dovolj izčrpno poročala, za čim je dejansko zbolel sin in kaj je o bolezni povedal zdravnik, o vremenu, ki je bilo na jugu Balkana že prav poletno, ko je v Šoštanju še vztrajal sneg in mraz: »*V nedeljo 1. aprila sem imel popoldan v svoji kajžici pri odprtem oknu 22 °R*¹⁰⁵ *toplote. Poleti pa bo celo 60 °R. Strašno mora to biti. In ves čas skoraj popolnoma brez dežja. Sedaj ima tukaj lepe dneve in le včasih dež, poprej pa je neprestano lilo.*«¹⁰⁶ 10. junija pa je zapisal: »*Pri nas dobro greje solnce. Imeli smo že 42 °C v sobi, a na solncu pa že 52 °C. Jaz vročino dobro prenašam in se ne bojim časa, ko bomo imeli 60 °C. Meni celo dobro stori vroče solnce, hladno vino ali pivo ter gorko kurje bedro.*«¹⁰⁷

V veselem pričakovanju

Maja se Henrik ponovno javlja s terena, najverjetneje se je mudil v Cetinju in Skadru, kjer je srečal soseda iz Šoštanja Slavka Trobeja: »*Jutri zgodaj torej odidem s konji in moštvo. Celó pot bodem jezdil in upam, da dospem v 3 dneh domov. Čez skadarsko jezero se bomo seveda vsi peljali s parnikom.*«¹⁰⁸ konec meseca pa se nahaja v Baru.

¹⁰³ Prav tam.

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ Gre za merjenje temperature po Réaumurjevi temperaturni lestvici, pri čemer je $1^{\circ}\text{R} = 1.25^{\circ}\text{C}$.

¹⁰⁶ Razglednica s št. RM-50 (5. 4. 1917; zapisal Henrik Mravljak).

¹⁰⁷ Razglednica s št. RM-52 (10. junij 1917; zapisal Henrik Mravljak).

¹⁰⁸ Razglednica s št. RM-38 (1. maj 1917; zapisal Henrik Mravljak).

V naslednjih treh julijskih razglednicah je Henrik, ki je mimogrede omenil, da je prejel pismo, ne pa paketov (kasneje je le prejel 5 paketov od 8 poslanih), ženo obsipal predvsem s pozornostjo zaskrbljenega moža in bodočega očeta. Žena Ivanka je bila namreč 2. avgusta 1917 rodila drugega sina Boža in je bila torej v juliju 1917 tik pred drugim porodom, Henrik pa tik pred dopustom. Henrik tako piše: *»Najdražja mi Ivanka! Pismo sem prejel, od paketov pa še nobenega. Popoldan pišem obširno pismo. V kratkem Ti bodem poslal pozdrave, a pozneje Ti jih sam prinesem in še nebroj prav srčnih poljubov zraven. Kako se že veselim na to. Pazi, dragica, da Te kaj ne prehiti. Saj se znaš varovati, varuj se torej. – Tukaj letina vzlic suše ni bila slaba. A ker je zelo malo zemlje, pridelek ne pride v poštev. Torej še enkrat: pazi in varuj se vsake razburljivosti, da ne prideš poprej v postelj, preden pridem jaz na dopust. Posebno sedaj zadnji mesec je naporno.«*¹⁰⁹ Dober teden dni kasneje pa: *»Težko čakam, da bi že minili ti dnevi, težko pa mi je obenem radi Tebe. Da bi le že bila skoraj skupaj in bi potem Ti že prestala revica. Čuvaj se draga moja.«*¹¹⁰ In še: *»Najdražja Ivanka moja! Nestrpno in hrepeneče čakam, da pohitim k Tebi, draga mi ženka.«*¹¹¹

D drugega avgusta 1917 je Ivanka rodila sina Boža, Henrik pa je uspel julija 1917 dobiti 14-dnevni dopust. Ali je dočakal rojstvo sina doma ali je moral že prej na pot, je težko reči, a 4. avgusta že piše, da je v Kovelu, da stanuje v hotelu in da mu ni potrebno pisati, dokler ne sporoči stalnega naslova. Malo pričakuje, da ga bodo poslali v »Hladimir Volinjski«, verjetno ima v mislih malo mesto v severozahodni Ukrajini Volodimir Volinski, ki se nahaja blizu mest Kovel, Luck itd. in kjer se je Henrik Mravljak mudil leta 1916. Meni, da bo v Volinjskem krajši čas, le začasno, in da ga bodo od tam dodelili novi enoti.

¹⁰⁹ Razglednica s št. RM-69 (4. julij 1917; zapisal Henrik Mravljak).

¹¹⁰ Razglednica s št. RM-46 (11. julij 1917; zapisal Henrik Mravljak).

¹¹¹ Razglednica s št. RM-70 (15. julij 1917; zapisal Henrik Mravljak).

Albanec in Albanci v narodnih nošah. Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-24 in 79.

Septembra se ponovno oglašša iz Ulcinja s fotografijo, ki ni bila poslana in je možno, da jo je s svojim fotografskim aparatom naredil Henrik sam, medtem ko se oktobra z razglednico, na kateri je upodobljen prodor v Albanijo, javlja le s hitrimi pozdravi. Nasprotno pa deset dni kasneje, 16. oktobra, piše obširneje: »Danes jako prosto diham, ker sem včeraj že oddal poveljstvo. Tako prijeten občutek imam, ker sem brez vsake skrbi in odgovornosti. Razen tega se je še vreme uredilo in imamo zopet krasne solčne dni. Prijetno je tudi, ker ni tistega neprijetnega jesenskega hlada, ki močno spominja na zimo. Niti, kadar dežuje se ne shladi, marveč je nekoliko »južno« vreme. Jutri narediva s praporšč. še lep izlet čez hrib k pristanišču, kjer bodem zajedno inspiciral konje, ki so tamkaj prideljeni v svrhu dela.«¹¹² Konec meseca pa je zopet na starem mestu: »Dragica moja! Zopet sem na prejšnjem

¹¹² Razglednica s št. RM-56 (16. oktober 1917; zapisal Henrik Mravljak).

mestu, kamor sem sinoči srečno došel. Imamo krasen dan in vroče, da se človek na solncu poti. V moji odsot. so imeli tu vel. povodenj. V moji sobi je baje voda stala 1 m visoko. Vse klijе in raste kot v maju. Gob je zelo veliko, posebno šampinjonov, ki so najfinejše. Lepo je, a domotožje je veliko. Ko pa pride zopet ploha, bo strašno dolgočasno. Da bi že vendar bil konec!»¹¹³

Zadnja razglednica iz leta 1917 nosi datum 20. november in žig iz kraja Virpazar v Črni gori ob Skadrskem jezeru. V njej ženi naroča vsakdanje malenkosti.

Zadnje leto vojne

Zadnje leto vojne se Henrikova zgodba nadaljuje na območju Albanije in Črne gore.

Januarja se ženi javlja iz Skadra, Cetinja in okolice. Ohranjenih je pet razglednic, na katerih piše o krajih, vremenu in še marsičem, medtem ko o vojni poroča kratko. 21. januarja 1918 pomenljivo zapiše: »*Nar.*« *sem v tem mescu samo 1 x prejel, zato tudi ne vem, če so res tago ugodne naše politične razmere.*«¹¹⁴

Na naslednjih treh ohranjenih razglednicah iz marca 1918 se njuno dopisovanje vrti okoli načrtovanega dopusta, žena, ki ji je medtem umrla mati, ga že nestrpno pričakuje: »*Olajšaj mi vsaj Ti to in se premaguj in ne žaluj preveč radi mame. Bodi trdna in misli na Bogdana, da ne bo še on trpel.*«¹¹⁵ 12. marca se ji Henrik, zanimivo, javlja z razglednico s podobo železniške postaje v Brest-Litovskem, zato se postavlja vprašanje, ali je bil tik pred dopustom premeščen ali je razlog kje drugje. Piše: »*Tako počasi mi še niso tekli dnevi kot sedaj. Celih 14 dni še imam do odhoda. Potrpeti je treba meni in Tebi in se v duhu veseliti skor. snidenja, na žalost pa pozabiti.*«. 16. marca doda: »*Danes imam malo*

¹¹³ Razglednica s št. RM-01 (28. oktober 1917; zapisal Henrik Mravljak).

¹¹⁴ Razglednica s št. RM-62 (21. januar 1918; zapisal Henrik Mravljak).

¹¹⁵ Razglednica s št. RM-42 (10. marec 1918; zapisal Henrik Mravljak).

upanja, da bo mogoče že 20/3 oditi. Na vsak način bodem o veliki noči doma. Upam, da si se že potolažila ...». ¹¹⁶

Henrik Mravljak se je marca 1918 morda zadrževal v kraju Brest-Litovsk, ki danes pripada Belorusiji. Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-23.

Z razglednicami se je ženi ponovno oglasil maja, ko ji poroča o svoji poti nazaj na »bojno« polje. Iz vojaške dokumentacije je namreč mogoče razbrati, da je Henrik Mravljak marca 1918 res nastopil 28-dnevni dopust. Pot ga je po morju vodila mimo Splita, Dubrovnika do Kotorja. S tem je bila določena smer njegovega zaključka potovanja, ki po pričakovanju ni potekala iz Zelenike, kraja ob vstopu v Kotorski zaliv, z ladjo v Bar ter nato z železnico v Dubravo, temveč je v Dubravo potoval z avtomobilom čez Lovčen, Cetinje, Reko, do Virpazarja ob Skadrskem jezeru, pri čemer je pot iz Kotorja do Reke potekala od 9. do 3. ure popoldne, nato še eno uro po Skadrskem jezeru ter pol ure po železnici. Ko je prišel »domov«, v Dubravo, je bilo tam le še deset konj.

Ko se je na poti 14. maja 1918 mudil v Splitu, za katerega je napisal, da je »*krasno, prastaro dalmatinsko mesto*«, ¹¹⁷ a čeprav je plovba prijetna in morje mirno, kabina pa čedna in svetla, napiše »*sam sem, kar mojemu duš. (evnemu) stanju najbolj prija*«. ¹¹⁸ Naslednji postanek je bil v Dubrovniku, ki si ga je prav tako uspel ogledati. Iz pristanišča je moral proti pol ure oddaljenemu mestu, kajti tramvaj v tistem

¹¹⁶ Razglednica s št. RM-23 (12. marec 1918; zapisal Henrik Mravljak).

¹¹⁷ Razglednica s št. RM-11 (14. maj 1918; zapisal Henrik Mravljak).

¹¹⁸ Prav tam.

času ni vozil: »... pred par dnevi je izbruhnil požar v hangarju za aero- oziroma hidroplane in pri tej priliki je tudi par bomb eksplodiralo, ki so bile namenjene Italijanom. Ogenj in bombe so napravile veliko škodo in uničile tudi električno napravo. Skupna škoda se ceni na 3 ½ milijone.«¹¹⁹

Po vrnitvi se je življenje vrnilo v stare tire. Za mesec dni je prevzel konjsko bolnišnico, omeni tudi Ivankin načrtovani obisk. Slabih 14 dni kasneje piše z novega naslova in zraven zapiše, da se o njihovi usodi še ni odločilo in da bo na dosedanjem mestu ostal verjetno še celih sedem tednov.

Poroča o dogajanju v vojski in med drugim piše: »Naša veselica je včeraj dobro izpadla, posebno za Slovence. Zasedli smo dolgo mizo ter prepevali prav iz srca. Naenkrat se je okoli nas osredotočilo vse življenje, celo licitacija predmetov (po vis. voj. dostojanstveniku) se je vršila pri nas. Sedaj gremo v Dubravo k pekariji, na »Karlovo dan«, ki tudi mnogo obeta. Udeleži se ga cela slovenska in velika družba Hrv. in Čehov.«¹²⁰

Naslednja ohranjena razglednica je že z začetka julija 1918, ko se Henrik in Ivanka dogovarjata za njen obisk ter hkrati piše: »Potrpi draga moja, ker Ti sedaj ne morem obširneje pisati in niti vsaki dan, ker sem precej zaposlen. Tem obširneje se hočeva doma vse zmeniti. Ali si zadnjič videla lunin mrk. Jaz sem ga dolgo gledal. Tuk. Turki so radi njega zelo preplašeni. Pravijo, da je to za nje zelo slabo znamenje, kot tudi za Sultana. Polmesec je, kot veš, pri njih to kot naš križ.«¹²¹ Ivanka je septembra dejansko obiskala moža in skupaj sta razglednico z veduto Ulcinja z datumom 5. september 1918 napisala sinu Dušanu: »Dragi Dušan! To karto moraš dobro shraniti, da jo bodeš še čital, ko bodeš velik. Z mamico sva namreč bila na tem mestu pomorske in bitke v zraku, ki se je bila med 4 našimi in 4 sovražnimi torpedovkami in 6

¹¹⁹ Razglednica s št. RM-68 (15. maj 1918; zapisal Henrik Mravljak).

¹²⁰ Razglednica s št. RM-02 (26. maj 1918; zapisal Henrik Mravljak).

¹²¹ Razglednica s št. RM-74 (10. julij 1918; zapisal Henrik Mravljak).

sovraž. hidroplani v najini neposredni bližini (150 korakov). Bitka je trajala od 12 do ½ 3 pop. In midva sva jo ves čas zasledovala. Bil je velik slučaj, da sva ravno tako naletela. Bilo lepo in grozno, a tudi slavno, ker je bila zmaga naša. Srčno Te pozdravlja Tvoj Papa in Tvoja mamica.»¹²²

Konec vojne

Konec vojne je Mravljak dočakal na Balkanu. Ženi je poročal o zadnjih dneh vojne ter umiku in vračanju avstro-ogrske vojske z območja Albanije in Črne gore.

17. oktobra 1918 piše: *»Ti gotovo misliš, da sem se že poslovil od Črne gore, a se motiš. Čisto nemoteno sedim ob cesti, čitam časnike in uživam diven razgled, kot veš, a mimo mene noč in dan drvijo nepregledne, pretrgane gručice »r. ---« iz Alb. Izpehani in izmučeni so reveži od 16-20 dni že peš.»¹²³* Dva dni kasneje, 19. oktobra, pa poskuša ženi podrobneje predstaviti dogodke zadnjih dni v Dubravi, kjer je bil nastanjen: *»... začel se je »Rückzug« iz Albanije. Vlak je sledil vlaku, avto avtu, vse prenapolnjeno z bolniki. Par dni nato so že prihajali vojaki peš. Onemogli, razdrapani, da jih je bila groza gledati. Groznim slikam sem bil priča. Cestni jarki so bili kar posejanimi z onemoglimi in opešanimi vojaki. Železnica, kakor je tudi komodna, kot si videla, ni nikogar ...»¹²⁴*

Sam se je začel vračati šele konec oktobra. 29. oktobra 1918 ženi napiše: *»Najdražja mi Ivanka! Sinoči zvečer sem končno odjadral iz Bara, precej zadnji med zadnjimi. Po morju nas je vlekel tender, ki je imel privezani 2 barki. Imeli smo hud vihar in nevihto. Nevarnost je bila velika za barki, za mene, ki sem bil na tenderu pa ne. Prizor pa je bil grozno veličasten, ker je tudi vmes bliskalo, grmelo in treskalo. Zgu-*

¹²² Razglednica s št. RM-27 (5. september 1918; zapisal Henrik Mravljak).

¹²³ Razglednica s št. RM-87 (17. oktober 1918; zapisal Henrik Mravljak).
Črte v tekstu ponazarjajo besedo, ki je nisva uspeli prebrati.

¹²⁴ Razglednica s št. RM-81 (19. oktober 1918; poštni žig).

bil je kapitan, – pri kojem sem bil v stolpiču tudi jaz – orijentacijo, da ni vedel, kje da smo. Dajal je signale z lučjo, ko se je nadejal, da smo že blizu Budve.»¹²⁵

1. svetovna vojna se je zaključila z nemškim podpisom kapitulacije 11. novembra 1911, že prej pa so iz vojne izstopile najprej spomladi 1918 Rusija, ki so ji septembra in oktobra sledile centralne sile.

Zadnji sta predajo podpisali 3. novembra Avstro-Ogrska in 11. novembra Nemčija. Mravljak pa je že na razglednici s konca oktobra zapisal: »Kmalu nato, ko si Ti odšla, začel se je »Rückzug« (op. a. umik) iz Albanije.« Evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje, zbirka Rika Mravljaka, RM-81.

Piše tudi o porazu in sklenitvi mirovne pogodbe in veselju zaradi konca navkljub vdaji pod vsakimi pogoji. Zanimiv je zadnji del besedila, ki pa se žal nadaljuje na naslednji razglednici, ki se ni ohranila. V njem se že nakazujejo spremembe državne ureditve, ki je vodila k razpadu dvojne monarhije in oblikovanju novih držav, mdr. Republike Avstrije, medtem ko so se naši kraji po kratkem intermezzu skupaj z ostalimi balkanskimi narodi znašli v okviru Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. »*Predraga moja! Spominjajoč se danes Tvojega rojstnega dne, gojim zajedno najiskrenejše želje za Te, trdno se nadejaje, da se skoraj za vedno vidimo! Sinoči so nam prinesli častniki, prišedši iz Bara z ladjo, vest o naši mirov. ponudbi pod vsakim pogojem. Tako smo željni miru, da smo vsi veseli, tudi Madž. in N. Danes pa smo bili vsi tuk. poveljniki pozvani na postaj. poveljstvo, kjer se nam je prebrala brzoj. armad. vrhov. povelj., da naj damo --- doma moštvu na glasovanje, če je za dinastijo, ali pa za*

¹²⁵ Razglednica s št. RM-22 (29. oktober 1918; zapisal Henrik Mravljak).

republ. Razložil sem svojemu moštvu pomen in na to rečem: Kdor je ...»¹²⁶

Zadnji dve razglednici sta iz novembra, ko je Henrik še vedno v Budvi. 4. novembra tako piše: *»Še vedno sem v Budvi, kajti neprestano se še valijo čete iz Albanije in Črne gore, ki rabijo kruha. Danes je došla zadnja divizija, ki je krila umik. Ententine čete prodirajo iz Skadra in Ulcinja ter so že v Virpazaru oz. o Dobri vadi 1 1/2 ure pred Starim Barom. Od Virpazara naprej bo prodiranje zelo otežkočeno, ker bo železnica razstreljena.«¹²⁷* ter še: *»Moji ljudje imajo tukaj mnogo dela. Na 10 železnih pečeh spečejo v 24 urah 5000 komisov. Razen tega se pa še 1 voj. pek. (kot moja) tukaj, a poleg tega pa še peče vojaštvo na 2 civilnih pekarijah noč in dan. Lahko si misliš, koliko lačnih želodcev je torej.«¹²⁸*

Zaključek

Z razglednicama iz novembra 1918, ki sta zadnji v zbirki ohranjenih razglednic, se Mravljakova vojna zgodba zaključí. Henrik se je, za razliko od številnih drugih, med katerimi je bil tudi mož Ivankine sestre Milke, ki je umrl v ruskem ujetništvu, po štirih letih srečno vrnil domov k družini, ženi in sinovoma. Toda že dve desetletji kasneje je v njihova življenja ponovno, tokrat še usodneje, zarezala 2. svetovna vojna.

Čeprav se v zbirki nahaja več kot 80 razglednic, se je ob njihovem prebiranju izkazalo, da je bila korespondenca na razglednicah med Henrikom Mravljakom in njegovo ženo Ivanko obsežnejša, a se je del razglednic izgubil; nekaj prav gotovo že med vojno na poti k naslovniku, nekaj verjetno tudi kasneje. Ker se niso ohranile vse razglednice, ki jih je

¹²⁶ Razglednica s št. RM-25 (31. oktober 1918; zapisal Henrik Mravljak). Črte v tekstu ponazarjajo besedo, ki je nisva uspeli prebrati. Besedilo z razglednice se nadaljuje, vendar naslednja razglednica ni ohranjena.

¹²⁷ Razglednica s št. RM-85 (4. november 1918; zapisal Henrik Mravljak).

¹²⁸ Razglednica s št. RM-88 (november 1918; poštni žig, dan neberljiv).

Henrik pisal svoji ženi, in ker se niso, razen ene, ohranile razglednice, ki jih je možu pisala Ivanka, je njuni »zgodbi« pogosto težko slediti, a tudi iz stavka ali dveh si je mogoče predstavljati vse ovire, ki jima jih je na pot postavljala vojna, ki ju je razdružila na samem začetku njune skupne poti, le nekaj mesecev po poroki in rojstvu njunega najstarejšega sina Dušana.

Morda tudi zaradi tega Henrik Mravljak ne piše veliko o vojnih grozotah, temveč predvsem o krajih in ljudeh, kamor ga je neprosto voljno vodila pot.

Viri in literatura:

Viri:

- Razglednice Henrika (Rika) Mravljaka, evidentirano gradivo, hrani Muzej Velenje.
- Dokumenti iz Vojnega arhiva na Dunaju (Kriegsarchiv Wien) za Henrik Mravljaka, rojenega 4. julija 1879 v Šoštanju, Štajerska: Vormerkblatt für die Qualifikationsbeschreibung für die Zeit vom 15. Oktober 1916 bis 4. November 1916 – K. u. k. Traindivision Nr. 14 Ersatzdepot; Vormerkblatt für die Qualifikationsbeschreibung für die Zeit von 14./5. 1918 bis 30./9. 1918 – K. u. k. Gebirgsbäckerei Nr. 118 oz. Küsternayonskommando Antivari; Haupt-Grundbuchsblatt ter Landsturmevidenzblatt Infanterie Regiment Klagenfurt No. 4.
- Nadškofijski arhiv Maribor, Matične knjige, Krstna knjiga Šoštanj 1868–1885.
- Nadškofijski arhiv Maribor, Matične knjige, Poročna knjiga Šoštanj 1856–1886.

Literatura:

- Marko Simić, Po sledih soške fronte, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.
- Zalka Rajšter Zalar, Jelica Rajšter Ambrožič (ur. Damijan Kljajič), Spomini na preteklo dobo, Velenje: Muzej Velenje, 2017.

David Vidmar Čeru

Rojen je leta 1997 v Slovenj Gradcu. Obiskoval je OŠ Karla Destovnika Kajuha Šoštanj in nato Gimnazijo Velenje, ŠCV. Od leta 2016 do 2019 je doštudiral prvostopenjski program zgodovine in nemcistika na Filozofski Fakulteti Univerze v Ljubljani. Od 2019 je študent na magistrskem študiju starejše zgodovine. Je sourednik študentske strokovne revije Klio, avtor več znanstvenih člankov ter monografije o življenju in delu Karla Destovnika Kajuha.

EUGENIE SCHWARZWALD IN ŠALEŠKA DOLINA: ŽIVLJENJE AVSTRO-OGRSKE FILANTROPINJE IN PREVOD ČRTICE O ŠALEŠKI DOLINI

Uvod in opredelitev tematike

Pred nekaj časa sem imel srečo, da sem po naključju naletel na zanimivo knjižico, spisano v nemščini, ki v prav posebni luči predstavlja Šaleško dolino in ki je marsikdo ne pozna. *Die Ochsen von Topolschitz* je sicer dokaj kratka zbirka feljtonov, ki v svojem naslovu nosi ime ene od naselbin Šaleške doline. V tej kratki zbirki se nahaja še toliko krajša črtica, ki se dotika tematike naše doline. Težko je reči, zakaj, vendar moram priznati, da me je toliko prevzela in spodbudila, da je nastal ta sestavek. Toda o čem bo sploh tekla beseda oziroma, pravilneje, o čem bo sploh pisalo črnilo.

Najprej: sestavek je pretežno faktografske narave z namenom, da se predstavi življenje in delo Eugenie Schwarzwald, filantropinje, ki je

Portret Eugenie Schwarzwald

živela na Dunaju. Ta je v poslednjem letu vélike vojne v Šaleški dolini organizirala otroško kolonijo za osirotele deklice in dečke velemest habsburške monarhije, ki so zaradi vojne vi-hre izgubili svoje očete, stare očete, brate, strice ali pa ostale družinske člane, ki so jim pred tem predstavljali oporo. Predstavitev te zgodbe je po mojem pomembna, saj je to verjetno eden redkih sestavkov, ki raziskuje čas dolgega 19. stoletja in 1. svetovne vojne v Šaleški dolini ter ni *a priori* politične narave. Moja želja je, da z njeno življenjsko zgodbo prika-žem, da vse povezano z zgodovino vendarle ni politično in da je napačno gledati tako na sedanjost kot našo oddaljeno in polpreteklo preteklost skozi prizmo izrazito realpolitičnega. Obenem želim, da se v tem sestavku prikažejo glasovi nemih prič preteklosti naše doline. Zaradi burnega političnega po-teka 20. stoletja je več stoletij trajajoča nemška prisotnost v Šaleški dolini abruptno prišla h kraju, pisanje preteklosti pa se je pretežno usmerilo na slovensko perspektivo dogodkov. A to je vendarle le polovica zgodbe. Tudi nemški prebivalci doline so znali povedati različne zgodbe, in četudi jih mnogi nikoli niso zapisali, je njihove drobce še vedno moč najti.

Eden takšnih drobcev je tudi zgodba Eugenie Sch-warzwald, ki nam razodeva zanimive podatke o tem, kako so predstavniki drugega tabora gledali na postopen propad monarhije in njeno razkosanje. Obenem je njeno poročilo za-nimivo, ker se tako poskuša ločiti od sfere političnega. V tem oziru nam bo omogočeno razstirati preteklost doline v luči, ki je – vsaj za to obdobje – praviloma nismo navajeni. Na kratko bo prikazan sam potek te poletne otroške kolonije, pretežno sloneč na črtici Schwarzwaldove, ki je eden redkih ohranje-nih virov za ta skorajda popolnoma pozabljeni dogodek.

Temu sledi nekoliko manj zgodovinopisno usmerjeni del. črtica Schwarzwaldove je dokaj kratek sestavek in do zdaj še ni bila objavljena v nobeni slovenski publikaciji. Me-nim, da je poznavanje primarnih virov nujno potrebno za pra-vilno razumevanje in natančnejšo interpretacijo preteklosti, obenem pa – ker je moje (odkrito subjektivno) mnenje, da je omenjena črtica zares *dobro čtivo* – je smiselno, da je črtica

predstavljena tako v nemščini kot tudi prevedena v slovenščino.¹ Ker se v črtici pojavljajo nekatere zanimive osebnosti in specifične besede, so v slovenskem prevodu pridane še obrazložitve v obliki sprotnih opomb.

Prva razmišljanja

Kako začeti sestavek, povezan z obdobjem dolgega devetnajstega stoletja?² Oziroma bolje, vprašanje bi bilo: kako sploh osmisлити čas 19. stoletja? V zgodovinopisju danes prevladuje politično metodološki okvir, ki določa splošno narativo. V mnogih ozirih je to smiselno, celo prepotrebno, če želimo razumeti, kako so se zvrstili dogodki. Politična (vojaška) zgodovina ima namreč prednost nad ostalimi v tem, da je tako natančno pogojena z datumi, sosledjem dogodkov, a obenem tudi z dobrim razumevanjem vzrokov, povodov, poteka in posledic. Kdaj se je nek dogodek pripetil, je moč določiti včasih tudi do ure natančno, to pa olajša nastanek urejenega sosledja. A kot je velikokrat pravilo, se tudi pri tem metodološkem prijemu z vrlinami bojujejo tegobe, ki jih na prvi pogled ob branju sploh ne opazimo. Za zgodovinopisje predstavlja 19. stoletje takšno tegobo zaradi prevelikega poudarjanja političnega konflikta, sferi političnega nasploh, in kot posledica tega zapostavljanje ostalih paradigmatskih pristopov. Drugače povedano, 19. stoletje mnogokrat trpi

¹ Na tem mestu bi rad omenil, da se v nemškem besedilu pojavljajo nekatere besede, ki niso skladne s trenutnimi pravopisnimi pravili nemškega jezika. Ta diskrepanca je še posebej očitna pri vprašanju uporabe dvojnega s-ja (»ß« ali »ss« dilema). Odločil sem se, da bo v besedilu uporabljena takšna nemščina, kakršno je uporabljala Eugenie Schwarzwald. Tako je besedilo popolnoma nespremenjeno in v skladu s prvotno obliko zapisa.

² Po interpretaciji angleškega zgodovinarja Ericha Hobsbawma je potrebno za »dolgo« 19. stoletje razumeti čas od francoske revolucije leta 1789 in vse do 1. svetovne vojne 1914–1918. Kljub tej na prvi pogled nenavadni razdelitvi pa je takšen pogled v mnogih ozirih pravilnejši kot pa kronološko rigoroznejši (1800–1900). Je namreč čas specifične estetike in etike, oboje pogojeno z idealom meščanstva. Zaradi tega bi že na tem mestu rad opozoril, da če bo govora v tem sestavku o 19. stoletju, je mišljeno obdobje 1789–1914/1919 in ne le čas 1800–1900.

zaradi prevelikega poudarjanja političnega in zapostavljanja nepolitičnega. Na ljudi tega obdobja gledamo kot na politično motivirane akterje, vselej prisotne v odprti sferi, večno stremeče k političnim spremembam in večno bojujoče se za realpolitične cilje. Takšna slika pa ni nič več kot karikirana predstava o naši preteklosti in njenih ljudeh. Ljudje so predstavljeni kot dokaj enodimenzionalne figure, katerih edina kategorija identitete je politična po svoji naravi.

A v zadnjih desetletjih se je v akademski stroki z uvedbo pomena in prestiža socialne in kulturne zgodovine zgodilo kritično prevrednotenje vprašanj, povezanih z identiteto in politiko. Najpomembnejši prelom je vsekakor utrditev dejstva, da je identiteta kategorija, večno vpeta v konstantno preoblikovanje in novo ustvarjanje, in ne že vnaprej določena in nespremenljiva kategorija, ki se je mora posameznik držati na osnovi svojega izvora. Zgodovinopisje 19. stoletja je videlo narod kot večno obstoječo skupnost, in četudi je bila sredi prejšnjega stoletja ta teza prevrednotena, ko so posamezniki vendarle uvideli nastanek modernih narodnih identitet v burni dobi 19. stoletja, so bili diskurzi o identiteti še vedno zamejeni s kategorijami jezika in navad, v posamičnih družbah 20. stoletja pa celo z ideološko pripadnostjo. A študije nam kažejo, da je tudi takšen, nekoliko kritičnejši pogled v mnogih ozirih napačen. Identiteta je dandanes videna kot kompleksen skupek elementov človeške samoidentifikacije, prepredenih z elementi pogleda »zunanjega« sveta na neko skupino ljudi, ki se lahko sčasoma zaradi lastne volje (ki je nikakor ne smemo prezreti), tradiranja določenih kulturnih elementov ob otroštvu in zaradi oznak »tujega« izoblikuje v pravo skupnost. Tako se dandanes razume, da je identiteta nekaj, kar ustvarjamo mi in naša skupnost sami, a je njena forma sočasno prepredena s tem, kako drugi ljudje gledajo na nas in naše navade ter kako nas percipirajo kot »druge«. Zato danes bolje razumemo mozaičnost svoje identitete.

Medtem ko ob burnih zgodovinskih premikih zavoljo mobilizacije prebivalstva pogosto nastaja mantra vseenotnosti nekakšne skupnosti, kritično razumevanje identitete

takšnemu pogledu na skupnost nasprotuje. Homogenost identitete neke skupnosti je tako nekaj, čemur danes velik del stroke nasprotuje, in sicer na osnovi raziskav, ki ugotavljajo, da človek, preprosto rečeno, ni določen le z eno kategorijo. Tako recimo narodna identiteta ni edino, kar ustvarja naše razumevanje sveta, temveč je prepredeno tudi s kategorijami percipirane etnije, socialne pripadnosti, spola, spolne usmerjenosti, jezika, življenjskih in političnih nazorov, religije, izobrazbe, službe in osebnih vzgibov, seveda pa to razumevanje ustvarjajo tudi pogledi zunanjega sveta na nas in naše delovanje. Prav tako bolje razumemo fluidnost in spremenljivost kategorij identitete, kritični pa postajajo tudi pogledi na vprašanje ohranjanja enotnosti in enakosti neke identitete. Tako ugotavljamo, da je treba identiteto razumeti kot fluidno zmes več kategorij, spreminjajočih se na osnovi družbenih trendov, družbenih realij in vsesplošnih smernic razvoja, čemur sledi spoznanje, da identiteta sama v neki ustaljeni obliki obstaja le tako dolgo, dokler jo kot takšno v svojih srcih čutijo ljudje sami in dokler so ti ljudje zavestno pripravljeni zanj tudi nastopati in delovati.³ In v tem nam zgodba Eugenie Schwarzwald, osebe, navezane na prednacionalno identiteto stare Avstrije, služi kot lep primerek spreminjanja identitete ob velikih zgodovinskih prelomih.

Na srečo do takšnega kritičnega prevrednotenja ni prišlo le v vsesplošnem zgodovinopisju s poudarkom na zahodni Evropi, ki v takem zgodovinopisju še dandanes prednjači, marveč se pojavljajo tudi nove študije, ki spreminjajo naše razumevanje srednjeevropskega prostora in nekdanje (pозne) Habsburške monarhije ter Avstro-Ogrske. V desetletjih po razpadu Habsburške monarhije se je ustalila teza, da je treba na to državno tvorbo gledati kot na »ječo narodov«, v

³ Pri raziskovanju identifikacij je mdr. vredno upoštevati avtorje in dela: Benedict Anderson – *Imagined Community*, Erich J. Hobsbawm – *Nations and Nationalism since 1780 in The Invention of Tradition* (sourednik Terence Ranger), Hayden White – *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Simone de Beauvoir – *The Second Sex* ter koncept treh faz razvoja nacionalizma Miroslava Hrocha.

kateri je bilo politično okolje prežeto z etničnimi konflikti in konstantnim bojem med prevladujočo avstrijsko-madžarsko stranjo, ki je želela ohranjati *status quo*, in podrejeno narodno raznoliko stranjo raznih slovanskih, romanskih in ostalih identitetnih skupin v državi, ki so si želele pridobiti svobodo. Države naslednice so to sliko še posebej izpostavljale, saj so želele svojo državo legitimirati z idejo, da so nastale zavoljo zaščite podrejenih narodov pred nemškim (ali madžarskim) pritiskom.

Zato se še dandanes ponekod sliši, da so bile v Habsburški monarhiji narodne, jezikovne, politične in kulturne spremembe zavrte do te mere, da je bila odcepitev posamičnih narodov in posledičen razpad monarhije edina sprejemljiva možnost za zatrte narode. A zgodovinopisne raziskave kažejo, da je treba na vprašanje nacionalizma in večetnične sestave monarhije gledati iz drugega zornega kota ter da je pravilno, da se Habsburška monarhija – in na tem mestu se sklicujem na besede dr. Roka Stergarja – opisuje kot »*inkubator, ne pa ječa narodov*«. ⁴ Habsburška monarhija je bila država, katere osnova je nastala v času pred razvojem modernih narodnih identitet, temelječih na etnično-jezikovni sestavi. Te so se v monarhiji v dokončni obliki pojavile v drugi polovici devetnajstega stoletja, ko so bile stopnje izobraževanja, tehnološkega razvoja in jezikovnega zavedanja dovolj visoke, da se je nekaj takšnega sploh lahko zgodilo. Sčasoma je pomen vprašanja nacionalne identitete seveda zrasel, a napačno je misliti, da je bilo vprašanje narodne pripadnosti edino, s katerim se je morala ubadati monarhija. Ravno obratno.

V času poznega 19. stoletja navkljub posamičnim eskalacijam slabih odnosov razpad monarhije ni ždel niti v mislih najbolj nacionalistično usmerjenih politikov, saj se je šele pojavljajoča se narodna identiteta spojila s starejšimi idejami skupnosti, ustvarjene okoli zvestobe monarhu in vladajoči dinastiji. Spet drugi, kakor na primer izpostavlja

⁴ Kosmač, »Intervju s profesorjem Rokom Stergarjem s Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.«

Stefan Zweig v *Die Welt von Gestern*, se z vprašanjem etnično-lingvistične pripadnosti niso pretirano ubadali niti je niso videli kot prav pomembno kategorijo identitete. Ne le to, mnogi svoje prihodnosti niso videli v nastajajočih nacionalnih državah, temveč še zmeraj v veliki multietnični strukturi, ki je bila monarhija pod žezlom Habsburžanov. Takšni literarni zapisi nam še posebej močno potrjujejo, da je bila narava identitete v Habsburški državi veliko kompleksnejša, kot smo si dolgo predstavljali. To pomeni, da je bilo mnogo nacionalno zavednih ljudi zavezanih ideji enotne monarhije, ki bi delovala kot nekakšna krovna organizacija in povezovalka napredka. Navezanost na monarhijo nam navsezadnje kažejo tudi odzivi na dogodke v Sarajevu leta 1914, ko se je velik del prebivalstva do neke mere opredelil za vojno stanje. 1. svetovna vojna je seveda naredila velik prelom s stvarnostjo in posebej po prenovi političnega življenja leta 1916 so nacionalistični elementi v posamičnih narodnih manjšinah postali glavna vodilna sila v parlamentu in političnem življenju.

In prav v tem se kažejo veliki problemi, saj monarhija ni vedela, kako se soočiti z nečim takšnim. Monarhija je tako obstajala kot tvorba že izpete dobe, vpeta v čas, ko je bila osebna lojalnost vladarski hiši najpomembnejši gradnik identitete, nezmožna prelevitve v nov čas in novo politično pokrajino – do neke mere pa tudi nepripravljena nanjo –, da bi se lahko uspešno zoperstavila prevladujočemu nacionalizmu, ki je prežl državo v času 1. svetovne vojne. Tako je treba razumeti, da je bila Habsburška monarhija prostor, v katerem niso bila prisotna le nacionalna trenja in nasilni spopadi med raznimi etnično-lingvističnimi skupinami, temveč je obenem obstajala kot prostor, ki je zaradi vsesplošnega razvoja omogočil razvoj takšnih identitet, in prostor, ki je naposled propadel zaradi bojazni političnih predstavnikov, ki jo je sejala vojna vihra, da v sklopu obstoječe oblasti narodno preživetje, kaj šele nadaljnji razvoj, preprosto ni mogoč. Habsburška monarhija nam tako služi kot šolski primer, kako je fluidnost identitete pripeljala do tega, da so zaostrene razmere (nastale zaradi vojne) prisilile politike, da so pričeli na osnovi novih identitet razmišljati tudi o novih državnih okvirih, odcepljenih

od habsburškega, njim pa so postopoma sledile tudi ljudske množice.⁵

Upam, da se bralcem ta krajši diskurz o pretežno teoretičnih vprašanjih ni zdel pretirano odvečen, in vsekakor upam, da ni nikogar odvrnil od prebiranja tega sestavka. A menim, da je na tem mestu več kot potreben, če želimo razumeti teoretični del pristopa do izbrane teme. Sestavek ima namreč namen odgovoriti na več vprašanj in prikazati nekaj novih izhodišč, ki so nujno potrebna za nadaljnje raziskovanje preteklosti naše doline, četudi v teoretičnem oziru nikakor omejeni na ta geografsko dokaj majhen prostor. Pretežno si želim spodbuditi premislek in prevrednotenje zgodovine Šaleške doline v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju, v katerem prevladuje pisanje in poudarjanje pretežno politično-etničnega konflikta med Nemci in Slovenci in strankarskega konflikta med konservativci in liberalci. Nikakor ne želim vzbuditi ideje, da je takšno pisanje do popolnosti napačno, kakopak, neumno bi bilo vzpostaviti tezo, da političnega konflikta ni bilo, ko pa imamo toliko pisnih virov, ki takšen obstoj potrjujejo. Namen je, da se prisili k prevrednotenju težišča iz politične sfere. Vsi ljudje niso bili politično aktivni niti niso želeli biti. Obstajala je dokaj številna množica, ki je želela ostati nevtralna in ki v političnem udejstvovanju ni videla najpomembnejših vidikov svoje biti. Njena nevtrálnost se je izražala kot navidezna »pasivnost«, saj se ta množica, preprosto rečeno, ni želela ubadati s političnim. In prav je, da se izpostavi, da je obstajal tudi ta tabor, ne le slovensko- in nemškonacionalistični, niti konservativni ali liberalni, marveč tabor, ki je želel odstraniti diskurz političnega iz javnega življenja.

In ena od oseb, ki presega takšno nacionalno oziroma politično pogojeno pisanje in na osnovi katere zgodbe (čeprav sama ni izhajala iz prostora Šaleške doline, temveč

⁵ Pri prevrednotenju vprašanja nacionalizmov v Habsburški monarhiji sta pomembni deli Marka Cornwalla *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds* ter Pietra M. Hudsona, *The Habsburg Empire: A New History*.

je tukaj samo delovala) lahko ustvarimo socialno narativo Šaleške doline v času 1. svetovne vojne, je ravno Eugenie Schwarzwald, predmet te študije.

Eugenie Schwarzwald: življenje in delo

Življenje Eugenie Schwarzwald je mozaično kakor dežela, v kateri se je rodila in katere pravni subjekt je bila večji del svojega življenja.⁶ 4. julija 1872 se je staršema Levu in Ester Nussbaum (ponekod zapisano tudi kot Nußbaum) v vasici Polupanowka pri Tarnopolu (današnje mesto Ternopil v zahodni Ukrajini) v kronovini Galiciji rodila hči Eugenie. Rojena v nemško govorečo judovsko družino ukrajinskega izvora je Eugenie v marsičem poosebljala heterogenost tedanjega prebivalstva Avstro-Ogrske. V zgodnjih letih se je izšolala v Tarnopolu, kasneje pa je obiskovala licej v Czernowitzu, kjer je absolvirala v sklopu *Lehrerinnenbildungsanstalt* oziroma tamkajšnjega učiteljišča. V nasprotju z večino Eugenie po absolviranju višje šole ni zaključila svojega izobraževanja, ampak se je želela vpisati na univerzo. Avstro-Ogrska monarhija v tistem času še ni dovoljevala univerzitetnega šolanja žensk,⁷ zaradi česar se je Eugenie odločila za študij v Zürichu, tedaj edini univerzi v nemško govorečem prostoru, ki je to tudi dovoljevala. V letih 1895–1900 je s finančno podporo očeta in tedanjega zaročenca Hermana Schwarzwalda (kasnejšega moža) doštudirala germanistiko, filozofijo in pedagogiko. Po petih letih študija je leta 1900 kot ena prvih žensk Avstro-Ogrske monarhije doktorirala, in sicer na temo *Metapher und Gleichnis bei Berthold von Regensburg – Me-*

⁶ Potrebno je reči, da bo ta sestavek le na kratko opisal njeno zanimivo življenje. V slovenskem jeziku do danes še ni bilo biografije, ki bi orisala življenje Eugenie Schwarzwald in njene reformne dejavnosti. Kot obsejnejšo študijo v nemškem jeziku pa predlagam delo Deborah Holmes, *Langeweile ist Gift. Das Leben der Eugenie Schwarzwald*.

⁷ Na tem mestu bi predlagal izčrpen zbornik na tematiko zgodnjega obiskovanja univerzitetnega študija za ženske, tudi s poudarkom na slovenski prostor. Glej: Kramberger, Samide in Žigon (ur.), *Frauen, die studieren, sind gefährlich*.

*tafore in prispodobe v delih Bertolda von Regensburga.*⁸

V letih, ki so sledila njenemu študiju, se je Eugenie preselila na Dunaj, kjer je njen mož Hermann deloval kot jurist in kasneje direktor na cesarsko-kraljevem ministrstvu za trgovino, kasneje pa kot svetovalec na finančnem ministrstvu.⁹ Eugenie je bilo omogočeno, da je leta 1901 kupila poslopje in (začasno) prevzela vodstvo *Mädchenlyzeum* (višja šola za dekleta) na Franziskanerplatz 5, položaj, ki ga je prevzela od takrat priznane pedagoginje Eleonore Jeiteles (1841–1918) in ga ohranila vse do leta 1905. Vodstveni položaj na višji šoli ji je omogočil vzpon v družbi in pripomogel k temu, da je ustvarila svoj krog konfidentov. Nepriznavanje njene diplome pri avstro-ogrski vladi ji je onemogočilo, da bi prevzela vodstvo šole za stalno, in *pro forma* je vodstvo leta 1905 uradno moral prevzeti matematik Ludwig Dörfler. Kljub tem preprekam pa je Eugenie uspelo speljati svojo »Schwarzwaldschulreform«, s katero je želela spremeniti potek šolanja v monarhiji. V želji, da bi spremenila ustroj šolstva iz pretežno avtoritativnega v takšnega, ki bi negoval samostojnejše in kritično mišljenje, je ustvarila nov šolski program v želji, da bi ga sčasoma prevzele tudi druge izobraževalne ustanove. Njeni zapiski iz tega obdobja nakazujejo, da je bila v stikih s podobno mislečo italijansko pedagoginjo Mario Montessori, sistem, ki sta ga ti dve skupaj ustvarili, pa je kasneje v svojih temeljnih načelih deloval kot ogrodje šolske reforme Otta Glöckelsa v času prve avstrijske republike. Naslednji pomembnejši mejnik v njenem življenju je leto 1911, ko je prevzela vodenje osemletne Realke z osmimi razredi za dekleta (gimnazija) na Dunaju, takrat edine šole v monarhiji, na kateri so deklice lahko z diplomo enakovredno maturirale kot fantje.¹⁰

Habsburškim šolskim oblastem je bil njen neortodokсни pristop k učenju in poučevanju »*Dorn im Auge*« (se pravi

⁸ Schwarzwald, *Die Ochsen von Topolschitz*, str. 135–136.

⁹ Martischinig, »Schwarzwald, Hermann,« str. 35.

¹⁰ Göllner, »Schwarzwald, Eugenie,« str. 34–35.

trn v očesu) in iz ohranjenih pisnih poročil je znano, da je bila njena šola večkrat podvržena nenapovedanim inšpekcijam. Eugenie to neodobravanje oblasti in nepripravljenost priznavanja njene diplome iz Züricha ni odvrnilo, ravno nasprotno. V njenih črticah je tematika kompleksnosti ustroja avstro-ogrskega birokratskega aparata in boji z njim pogost motiv, pojavlja pa se tudi v črtici, ki se dotika Šaleške doline. Posamične absolventke njene šole poročajo, da so bili boji z birokracijo Eugenie skorajda prijetna praksa, Alice Herman - Zuckmayer, ena od absolventk njene šole (ki so še dandanes v Avstriji imenovane kot *Schwarzwalderschüllerinnen*),¹¹ pa je celo poročala, da »je imela občutek, da je ona [Eugenie] pravzaprav uživala, ko je lahko izčrpala birokrate.«¹²

Njena reformatorska dejavnost ji je prinesla priznanje med dunajsko meščansko elito in takrat dokaj znanimi Dunajčani, kot so Oskar Kokoschka (priznani dunajski slikar v duhu ekspresionizma, ki je ravno v času dunajske moderne dosegel višek svojega uspeha), Adolf Loos (pionir modernistične arhitekture), Arnold Schönberg (komponist), Hans Kelsen (sociolog in eden pomembnejših reformistov pravnikov, ki je moderniziral civilno pravo), Edmund Bernatzik (jurist) in Otto Rommel (literarni zgodovinar). Ti so jo pri njenih reformnih dejavnostih podprli in na njeni šoli tudi priložnostno poučevali.¹³ Višek njenih stremeljenj (in zmagozoper avstro-ogrsko birokracijo) predstavlja leto 1912, ko so bile oblasti prisiljene odstopiti od kritike njene ustanove in nenapovedanih pregledov ter predati Schwarzwaldovi diplomu o povzdignjenju šole v uradno *Mädchen-Reform-Gymnasium* (Prenovljena gimnazija za dekleta). V letih, ki so sledila, je na njeni gimnaziji absolviralo več sto deklet, ki so kasneje postale pomembni člani avstrijskega intelektualnega življenja. Posamični pisci so menijo, da je bila Eugenie eden

¹¹ »Eugenie Schwarzwald.«

¹² Schwarzwald, *Die Ochsen von Topolschitz*, str. 137.

¹³ Shapira, »Eugenie Schwarzwald,« odsek »Schwarzwald's Schools: Reform Education and Feminism.«

glavnih razlogov, da se je v času pozne Avstro-Ogrske razblijala ideja ženske *Intelektualitätsminderwertigkeit* (intelektualna manjvrednost) ter da so pričele oblasti če že ne podpirati, pa vsaj prenašati idejo ženskega višjega in univerzitetnega izobraževanja. Absolventke njene šole, ki so kasneje delovale v javnem življenju Avstrije, vključujejo znana imena, kot so plesalka in pevka Elsie Altmann - Loos, raziskovalna novinarka Hilde Spiel, igralka Helene Weigel, priznana zgodovinarica analovske šole Lucie Varga, psihoanalitičarka Marie Jahoda, znana psihoanalitičarka in hči Sigmunda Freuda Anna Freud in druge priznane posameznice prve avstrijske republike.¹⁴

Kvaliteta njene šolske reforme in revolucionarne zahteve za izobraževanje deklet so naletele na plodna tla in postale osnova za nadaljnje šolske reforme prve avstrijske republike v letih 1919–1938. Leta 1928 je avstrijski minister za javno informiranje v javnem pismu priznal, da sloni velik del reform avstrijskega šolstva na plečih Eugenie Schwarzwald. Uspeh in sloves njenega dela in njene šolske reforme potrjuje tudi dejstvo, da je bila njena šola, četudi je bila za nekaj časa zaprta, ponovno odprta med nemško okupacijo Avstrije in v več ozirih nespremenjena tudi po *Anschlussu* 1938, ko je bil večji del podjetij, ustanov in krožkov, katerih izvor je bil oziroma naj bi bil po svoji naravi »judovski«, prisiljen zapreti svoja vrata.¹⁵

Eugenijin sloves je zrasel tudi zaradi salonskega krožka, ki se je ustalil v njeni hiši. Številne znane osebnosti in predstavniki dunajske meščanske elite, posebej akademiki, kot so Lajos Hatvany, Alexander Moissi, Paul Lazarsfelt in pisci Elias Canetti, Egon Friedell, Robert Musil, Karin Michaëlis in kasneje svetovni znani pisec in pesnik Rainer Maria Rilke, so v stanovanjski hiši Schwarzwaldov našli svoje zatočišče. Krožek je postal znan ne le po vsem Dunaju, temveč je *Schwarzwaldsalon* postal ideal socialno čutečega

¹⁴ »Eugenie Schwarzwald.«

¹⁵ »Schwarzwald, Eugenie (1872–1940).«

in angažiranega, a obenem apolitičnega meščanskega gibanja po vsej srednji Evropi.¹⁶ Ne le kot matrona, Eugenie je s svojo življenjsko energijo in socialno angažiranostjo vplivala na umetniško ustvarjanje in pisanje svojih bližnjih kolegov. Tako je na primer treba izpostaviti, da je Robert Musil v svojem modernističnem romanu *Der Mann ohne Eigenschaft*¹⁷ ustvaril figuro Diome Hermine Tuzzi ravno po zgledu Eugenie Schwarzwald. Podobno je njeno ime omenjeno v romanu *Die letzten Tage der Menschheit* Karla Krausa, v delu *Der Kampf um Wien* Huga Bettauerja in v romanu *Jazz* Felixa Dörmanna.¹⁸ Zaradi njene pomembne vloge in pomoči so jo njeni varovanci poleg vzdevka »Genie« (ki je okrajšava njenega imena, a hkrati tudi pomena besede genij) imenovali kar »Fraudoktor«, vzdevek, ki ga je vzljubila in se je obdržal vse do njene smrti.¹⁹

Med 1. svetovno vojno se je njeno udejstvovanje prestavilo na področje socialnega varstva in skrbi za osirotele in obubožane. Med drugim je treba izpostaviti, da je organizirala več odprtih kuhinj za obubožane delavce Dunaja, prav tako pa je ustanovila več ustanov za ostarele in počitniške šolske kolonije za dekleta. Kot goreča pacifistka je nasprotovala vojni, a je po izbruhu uvidela, da ker se same vojne ne da več

¹⁶ Na tem mestu ne želim izgubiti preveč besed o salonu, saj se vsebinsko ne dotika tematike Šaleške doline, četudi je sama zgodba izjemno zanimivo čtivo. Za več o pomenu njenega krožka in na sploh o pomenu meščanskih salonov in salonske kulture v srednji Evropi (s posebnim poudarkom na vlogi, ki so ga saloni odigrali pri ženski emancipaciji) glej: Holmes, »"Genia" Schwarzwald and Her Viennese "Salon",« str. 190–211. Za njeno apolitično držo in nepripravljenost pridružitvi se katerikoli politični stranki (četudi je v mnogih ozirih poosebljala nekatere ideale, ki bi dandanes bili smatrani kot socialdemokratski po naravi) glej: Schwarzwald, *Die Ochsen von Topolschitz*, str. 137–141.

¹⁷ Roman *Der Mann ohne Eigenschaft* Roberta Musila velja za enega prvih modernističnih romanov in je po konsenzu stroke še dandanes viden kot eden najpomembnejših romanov 20. stoletja. V šestdesetih letih je bil ta nadvse pomemben roman preveden tudi v slovenščino. Glej: Robert Musil, *Mož brez posebnosti*.

¹⁸ Murray, »Frau Doktor, Eugenie Schwarzwald,« str. 113–115.

¹⁹ »Schwarzwald, Eugenie (1872–1940).«

preprečiti, je potrebno v čim večji meri poskusiti zmanjšati trpljenje civilnega prebivalstva v zaledju. Tako je na primer ustanovila organizacijo *Österreichische Freundeshilfe für Deutschland*, v sklopu katere je organizirala javne kuhinje v Berlinu (kar je postalo še posebej pomembno po gospodarskem zlomu Nemčije 1922–1923), v kasnejših letih pa se je preusmerila pretežno v skrb za otroke, ki so v vojni utrpeli najhujše izgube – smrt očetov, bratov in ostalih bližnjih članov, ki so jim v predvojnem času stali kot glavni steber finančne podpore.²⁰ S svojim programom socialne skrbi je prepričala posamezne avstrijske aristokrate in industrialce ter politike, katerih finančna podpora ji je omogočila ustanovitev večjih centrov za vojne begunce. V času po razpadu stare Avstrije je Eugenie Schwarzwald nadaljevala delo, s katerim se je intimno ukvarjala že več kot dvajset let, le da tokrat v okviru nove, sedaj nacionalne avstrijske države. Svojo obširno socialno mrežo je organizirala v društvo *Schwarzwaldovih socialnih centrov*, leta 1923 pa *Avstrijski klub prijateljev pomoči*. Društvo je sprva prevzelo socialno vlogo, nato pa od leta 1933, v času vzpenjajočega se nacionalsocializma v Nemčiji, organiziralo emigracijo judovskih prebivalcev iz srednje Evrope. Kljub svoji politični nenavezanosti pa so viharji oblaki dosegli življenje Eugenie Schwarzwald. V času njenega obiska pri Karin Michaëlis na Danskem je marca 1938 Avstrija postala najnovejša provinca Rajha. Zaradi svoje judovske identitete se Eugenie Schwarzwald ni nikoli več vrnila na Dunaj, temveč se je skupaj z možen preselila v Zürich. *Anschlussu* je sledilo zaprtje njene socialne mreže in »arianizacija« njene šole. Toda njen eksil je bil kratkega časa – mož Hermann je umrl avgusta 1939, po bitki z rakom pa je 4. avgusta 1940 umrla tudi Eugenie.²¹

²⁰ Ker je razdelek o njenem delovanju v 1. svetovni vojni dokaj obsežen in se dotika območja Šaleške doline, je na tem mestu le na kratko omenjen, v veliko večjem obsegu bo pa obrazložen v naslednjem podpoglavju.

²¹ Shapira, »Eugenie Schwarzwald«, odseka »Salon Hostess, Charismatic Teacher, and Cultural Producer« in »Social Projects and Social Network after World War I.«

Potek poletne otroške kolonije 1918 in sporočilnost črtice Eugenie Schwarzwald

Četudi bi si želel na tem mestu zapisati še veliko več o Eugenie Schwarzwald, ni namen tega članka obširna pripoved o njenem zanimanju vrednem življenju. Pozornost je namenjena natančnejšemu razkrivanju tistega dela, ki se dotika njenega medvojnega nahajanja v Šaleški dolini in o čemer je tudi napisala črtico.

Da bi bolje razumeli, kako je sploh prišlo do ustalitve počitniške kolonije v Topolšici, si je potrebno natančneje ogledati njeno socialno dejavnost med vojno. Eugenie Schwarzwald je, kakor je bilo v prejšnjem poglavju omenjeno, že v prvem letu vojne začela organizirati mrežo socialno usmerjenih ustanov (kot je recimo organizacija *Obst fürs Volk*). Sprva se je njena karitativna dejavnost omejevala na željo po organiziranju *Gemeinschaftsküchen*, torej skupnih kuhinj za obubožano in socialno šibko prebivalstvo Dunaja, ki pa je zaradi birokratičnih preprek steklo šele marca 1917.²² Poleg teh je ustanovila že prej omenjeno Österreichische *Freundeshilfe für Deutschland*, prav tako je s pomočjo zasebnih investorjev lahko organizirala tudi počitniške kolonije za otroke. Ker so bile te počitniške kolonije nekakšen predhodnik kolonije v Topolšici, si je to predzgodbo potrebno pogledati natančneje.

Ideja o poletnih šolah za otroke revnih, bolnih, obubožanih ali osirotelih dunajskih otrok sega v zgodnja leta 20. stoletja, ko se je pričela Eugenie ukvarjati s šolsko reformo. Že takrat je namreč izoblikovala tezo, da bi celovita izobraz-

²² Na tem mestu je potrebno omeniti, da bi zgodba Eugenie Schwarzwald ostala slovenskemu prostoru popolnoma neznana, če je ne bi bil v svoji monografiji iz leta 2009 omenil Jože Hudales. V sklopu svoje knjige o zgodovini Topolšice in zgodovini zdraviliške in bolnišnične dejavnosti v Topolšici je Hudales prvi izpostavil to nenavadno epizodo, ko je sredi vojne vihre neka dunajska filantropinja organizirala počitniško kolonijo za več kot 250 otrok v Topolšici. V svoji knjigi je na kratko predstavil njeno življenje in delo, opisal njeno socialno mrežo in njeno bivanje v Topolšici. Prav tako je naredil krajšo analizo njene črtice, v kateri je izpostavil nekatere pomembnejše stilistične elemente. Za več o tem glej: Hudales, *Bolnišnica Topolšica: 90 let*, str. 47–48.

ba in skrb za mentalni razvoj otrok tudi v poletnih mesecih pomagala otrokom iz revnejših socialnih slojev in jim kasneje koristila pri iskanju kariere in službe. Četudi je bila ideja poletne šole pri Eugenie Schwarzwald stalno prisotna, pa je zares zaživela šele v vihri 1. svetovne vojne. Marca 1917 je tako pomagala ustanoviti *Verein »Wiener Kinder aufs Land«* (Društvo »Dunajski otroci na podeželju«),²³ ki naj bi v vrsti večjih kmečkih (vele)posesti, zapuščenih gradov, dvorih in ostalih podobnih objektih v ruralni okolici Dunaja mestnim otrokom nudilo prepotrebno zaščito, oskrbo in prebivališče v poletnih mesecih. Temu so sledile še podobne kolonije, med drugim tudi v romanskem delu Švice, aprila 1918 pa je ustanovila tudi *Haus in der Sonne* za izobraževanje revnih najstniških deklet, nato pa še več podobnih organizacij in zavetišč za dojenčke, majhne otroke in internatov za mladostnike. Njena socialna mreža se je v tej obliki (četudi po razpadu Avstro-Ogrske omejena na novo avstrijsko državo) obdržala vse do leta 1938, ko je bila zaradi pritiskov nove oblasti inkorporirana v *NS-Volkswohlfahrt e.V. Berlin (Nacionalsocialistično društvo za ljudsko oskrbo)*.²⁴

Tem prvim kolonijam leta 1917 je naslednje leto sledilo kar 72 otroških kolonij, med drugim tudi v krajih Küb na Semmeringu, Harthofu pri Gloggnitzu, v Bad Ischlu in Topolšici. Podatki o poteku otroške kolonije v Topolšici leta 1918 so dokaj skopi. V lokalnih arhivih ohranjenega gradiva ni, posamični drobci podatkov se pojavljajo v arhivu v Gradcu, velik del ohranjene dokumentacije pa je zagotovo bilo uničene v deloma kaotičnih razmerah, ki so sledile razpadu monarhije in razdelitvi ter prenosih arhivskega gradiva na države naslednice. Zato je spominski zapis Eugenie Schwarzwald, predstavljen v temu sestavku, še večjega pomena, saj predstavlja najboljše poročilo o poteku poletne kolonije v Topolšici. V teh zapiskih je opisala slavlja in igre, ki so jih organizirali v teh poletnih kolonijah. A ne le igre, iz zapisov

²³ Prevod društva prevzet po: Hudales, *Bolnišnica Topolšica: 90 let*, str. 47.

²⁴ Murray, »Frau Doktor, Eugenie Schwarzwald,« str. 113–115.

se da razbrati, da so imeli dokaj pester program z daljšimi pohodi, kopanjem in z večernim programom, v katerem so glasbeno nadarjeni igrali klasično glasbo, organizirali gledališke igre in ples.²⁵

Eugenie je svoje spomine na življenje v Topolšici strnila v kratki črtici, ki jo je poimenovala *Die Ochsen von Topolschitz: Eine Geschichte aus Alt-Österreich* oziroma *Voli iz Topolšice: Zgodbica iz stare Avstrije*. Natančnejši podatki nam niso znani, a zaradi uporabe formulacij, kot so »stara Avstrija«, in uporabe besede »Jugoslavija« čisto na koncu pripovedke postane jasno, da je črtica nastala enkrat po razpadu Avstro-Ogrske, mogoče celo enkrat po preimenovanju kraljevine SHS v Jugoslavijo leta 1929 (o tem je žal nemogoče biti prepričan, saj se je beseda Jugoslavija, četudi ni bila uradno poimenovanje države, uporabljala že pred letom 1929). Težko je reči, zakaj, toda urednik Wolf Petersen, ki je leta 1995 izdal zbirko raznih črtic in feljtonov,²⁶ ki jih je napisala Schwarzwaldova, je dal zgodbo o Topolšici na prvo mesto, prav tako pa je celotno zbirko poimenoval po tej črtici. Ali je to posledica njegovega mišljenja, da je to najstarejše ohranjeno Eugenijino spominsko pisanje ali pa preprosto, ker je to zgodba, ki je kronološko najzgodnejša, je težko reči.

Iz same zgodbe se da razbrati naslednje: Eugenie Schwarzwald je v spomladanskih mesecih uredila birokracijo, potrebno za organizacijo več poletnih kolonij za otroke z Dunaja in iz nekaterih drugih večjih mest avstrijskega dela monarhije. Po njenih zapiskih naj bi za deset tisoč otrok organizirala kar 72 takšnih poletnih kolonij v oddaljenih krajih, med njimi eno tudi v Topolšici, kjer so bila najeta poslopja tedanjega zdravilišča, last dunajskih zdravnikov (dr. Gustav

²⁵ Hudales, *Bolnišnica Topolšica: 90 let*, str. 47–48.

²⁶ Feljtón (francosko feuilleton) je publicistična ali leposlovna časopisna rubrika. Prvotno se je pojavljal na posebnem listu (francosko feuille – list) kot priloga k časopisu, nato pa je bil prestavljen na dno strani pod črto, od tod tudi starejše slovensko ime listek oziroma podlistek.

von Huttern in dr. Konrad Bertsche ter njuni nasledniki).²⁷ Topolšica je morala biti (kar se tiče teh kolonij) le srednje velika destinacija, če sodimo po zapiskih, ki govorijo, da je »le« 250 od več tisoč otrok preživel tri mesece v tem zdravilišču. Razlogi, zakaj je prišlo ravno v Topolšici do te kolonije, so mnogi, a zaradi pomanjkanja pisnih virov večinoma temeljijo na sklepih in konjunkturi.

Terme Topolšica (Bad Topolschitz) so bile na prelomu iz 19. v 20. stoletje mondene, dobro urejena in priznana turistična ustanova z dovoljšno kapaciteto za 250 udeležencev kolonije Schwarzwaldove, ki je tam preživila kar tri mesece.

Toda zakaj je bila Topolšica sploh izbrana? Potrebno je omeniti samo lego zdravilišča in sloves, ki ga je kopališče dobilo v zadnjih letih monarhije, ko sta dunajska lastnika spremenila kopališče v priljubljeno in poznano ustanovo po vsej monarhiji. Zdravilišče Topolšica je bilo leta 1918 dokaj novo in mondeno kopališče, usmerjeno v novodobne zdraviliške prakse in namenjeno pretežno meščanskemu sloju, v zadnjih letih 19. stoletja pa je zaradi načrtnega vlaganja in premetene politike postalo dobro organizirano in po vsej monarhiji priznano kopališče. A ne le to, novo vodstvo kopališča se je očitno zavedalo, kako pomembno vlogo bo v usodi Topolšice odigrala uspešna »Werbkampanie«. V obdobju od 1897 do 1914 je bila oglaševana v več različnih časopisih celotne k.u.k. Monarhije. Tako *Illustrierte Sport Zeitung* večkrat navaja kratek opis idiličnega »*Thermalquelle und Wasserheitanstalt Bad Topolschitz*«, podobno navajajo *Ostdeutsche*

²⁷ Hudales, *Bolnišnica Topolšica: 90 let*, str. 47–48.

Rundschau, Teplitz-Schönauer Anzeiger, Pester Lloyd in *Kikeriki, Der Morgen. Wiener Montagblatt* pa o prenovi sanatorija po najnovejših standardih. Daljše opise termalnega vrelica v Topolšici srečamo tudi v *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich*, Krajši opisi v obliki reklam so prisotni mdr. v *Illustrierte Oesterreichische Alpen-Zeitung, Sport und Salon, Die Muskete, Brioni Insel-Zeitung, Lavanttaler Bote, Innsbrucker Nachrichten, Der Morgen. Wiener Montagblatt, Agramer Zeitung, Kuryer Lwowski (Lemberger Courier)* (v češkem jeziku), *Wiener Sonn- und Montags-Zeitung, Wiener Salonblatt, Neue Freie Presse, Reichspost, Mährisches Tagblatt, Das Vaterland, Das interessante Blatt, Die Zeit* in še v nekaterih drugih. Množična prisotnost reklamnih oglasov, tako kratkih kot daljših in v več revijah po celotne monarhiji in celo preko meja, kaže na to, da sta želela nova lastnika z reklamiranjem doseči stalen prihod bogatejših gostov iz pretežno meščanskih okolij večjih urbanih središč Avstro-Ogrske. Čeravno so reklamni oglasi izjemno zanimiv vir za ugotavljanje popularnosti in poznanosti term in obenem odraz angažiranosti novih lastnikov, pa nam največ podatkov o značilnostih zdravilišča dajo daljši opisni reklamni prospekti. Prvi je z naslovom *Bad Topolschitz bei Cilli, Steiermark* izšel leta 1900. Obsegal je 27 strani. Leta 1906 je bil izdan ponatis z naslovom *Bad Topolschitz*, ki je ohranjen do danes. Leta 1910 so na osnovi te brošure izdali madžarsko verzijo in francoski ponatis *Bain de Topolschitz: Etablissement physico-diehetique de cabanes d'air*.²⁸ Poleg same urejenosti in poznanosti kopališča pa je potrebno upoštevati tudi

²⁸ Na tem mestu se mi zdi nesmiselno, da bi se natančneje ukvarjal z opisom zgodovine tedanjega zdravilišča v Topolšici, kajti zgodba tega je dokaj dolga in kompleksna in je tukaj ni mogoče dovolj natančno povzeti. Za pregled tematike zgodovine zdravilišča, bolnišnice in term v Topolšici predlagam: Hudales, *Bolnišnica Topolšica: 90 let*, Hudales, *Moj kraj: KS Topolšica*, Jelen, *Turistični razvoj term Topolšica*, Vidmar Čeru, »Od izvira do sanatorija: Kopališka in bolnišniška dejavnost v Topolšici do ustanovitve Državnega sanatorija za pljučne bolezni 1919 s poudarkom na primarnih in časopisnih virih,« Grudnik, *Občina Šoštanj in njen turistični razvoj*, in Hudales, »Gradivo k zgodovini zdravstva v Šaleški dolini.«

kapaciteto, ki jo je premoglo. Posebej v poletnih mesecih je možna kapaciteta zdravilišča zaradi številnih »zračnih utic« skokovito porastla, kar je bilo seveda primerno za dokaj številno skupino 250 otrok in pedagogov, ki so jih spremljali.²⁹

K razlogom, zakaj je ravno tukaj prišlo do nastanka kolonije, je potrebno omeniti še dvoje. Četudi je zdravilišče v letih pred izbruhom 1. svetovne vojne želo dokaj velik sloves po vsej Habsburški monarhiji in celo v nekaterih predelih srednje in zahodne Evrope (kar nam recimo dokazujejo brošure v francoščini, češčini, madžarščini in reklamni letaki v nemških časopisih), pa je 1. svetovna vojna naredila temu konec. Število gostov se je zaradi vojnega stanja drastično zmanjšalo, slabe prometne povezave pa so preprečevale, da bi Topolšica (v nasprotju z mnogimi podobnimi zdravilišči po državi) postala vojaška bolnišnica. Pri vprašanju, zakaj Topolšica nikoli ni postala državi v časih vojne navsezadnje prepotrebna ustanova, razkriva poročilo Eugenie Schwarzwald, ki v svojih zapiskih omenja, da je bilo oskrbovanje s hrano v Topolšici oteženo zaradi slabih prometnih povezav. Pri tem ne teče beseda le o dejstvu, da je bila Topolšica s širnim svetom povezana le posredno z železniško postajo v Šoštanju, temveč da so bile predvsem prometne vezi med Topolšico in Šoštanjem precej slabo vzdrževane. Tako na primer Eugenie v svoji črtici opisuje dokaj dolgo pot do tamkajšnjega mesta, trajala naj bi več kot eno uro. Očitno je torej, da je geografska zapostavljenost Topolšice in njena skorajda idilična oddaljenost od vseh središč (tudi tako majhnih, kot je Šoštanj), ki ji je pred 1. svetovno vojno zagotavljala sloves »idiličnega naravnega rezervata«, med samo vojno postala tista prepreka, ki je preprečevala nadaljevanje turistične dejavnosti in obenem tudi onemogočala, da bi se v tem kraju organiziralo vojaško bolnišnico.

²⁹ Za boljšo predstavo o obsegu in videzu Topolšice v tem času glej: Ravnikar, *Pozdrav iz Šoštanja*, str. 133–149, s posebnim poudarkom na straneh 135, 141, 142, 144, 145 in 149, kjer so na slikah poleg glavnih objektov zdravilišča prikazane tudi »Lufthütten«, v katerih so otroci stanovali. Podobno v: *Topolšica na starih razglednicah in fotografijah*.

Zaradi velikega števila otrok v koloniji Schwarzwaldove in omejenih kapacitet v osrednjih stavbah zdravilišča so otroci tri mesece preživel v »Lufthütten«, zračnih barakah, po katerih je bilo Topolšici tudi poznano.

Črtica Eugenie Schwarzwald se vsebinsko ne dotika Topolšice, Šoštanja in okolice v veliki meri, četudi lahko razberemo nekatere zanimive drobce. Trimesečno kolonijo je opisovala kot *»idilično ... in skrajno mamljivo, a vendarle smo se morali spopadati z eno veliko tegobo: slovansko prebivalstvo ni želelo ničesar prodati nemško govorečim otrokom.«*³⁰ Kolonija Eugenie Schwarzwald je dospela iz nemško govorečega Dunaja v nov okoliš, sedaj že močno južnoslovansko usmerjeno Spodnjo Štajersko. Narodnostni konflikt je v Šaleško dolino dospel nekoliko zapoznjen, a do konca 19. stoletja so se že izoblikovale »frontne linije«, ki so narekovale spopad med nemško in slovensko usmerjenim prebivalstvom monarhije. Stanje se je v poslednjem desetletju monarhije še dodatno poslabšalo in med 1. svetovno vojno že mejilo na odkrito sovraštvo.³¹

³⁰ Vsi v slovenski jezik prevedeni ekscerpti v poglavju so vzeti iz prevoda črtice iz naslednjega poglavja.

³¹ Narava tega članka mi onemogoča, da bi se natančneje ukvarjal z vprašanjem slovensko-nemškega konflikta v Šaleški dolini v 19. stoletju. V zadnjih letih so nastale in še nastajajo odlične študije, ki se dotikajo te tematike, in študije, katerih metodološki pristop je celovitejši kot ta v starejši literaturi. Tako nastajajo članki, ki raziskujejo tematiko nacionalizma tako iz nemške kot slovenske perspektive. Omeniti je treba dela: Aplinc, »Šoštanj v zadnjem letu Velike vojne,« str. 37–78, Ažber, »Ponemčevalna dejavnost in kultura v Šaleški dolini pod nemškimi škornjem,« str. 101–129, Cvirm, *Trdnjavski trikotnik: Politična orientacija* ►

A zadeve vendarle ne smemo razumeti v luči izključno političnega. Slovenska nepripravljenost prodajati dobrin nemško govorečim otrokom nikakor ni le odraz političnega konflikta. Tako recimo v svojem poročilu le nekaj vrstic kasneje pravi, da so kolonijo »celo ljudje iz bližnjega mesteca /.../ pogostokrat obiskali v popoldanskem času, v upanju, da bi lahko slišali malega Rudija Serkina, oblečenega v preprosto rusko kosovorotko in plavalne hlače, ko je vsakodnevno igral najlepše Bachove in Mozartove skladbe.«, nekaj odstavkov kasneje pa tudi poroča, da je »popoldne /.../ bilo slavlje in veselčenje še večje. Otroci so se igrali na travnikih za "zračne kopeli", priredili smo pa tudi predstavo "Sna kresne noči", bolje pripravljeno od nas amaterjev kot od katerega koli režiserja. Ljudje so potovali od oddaljenih krajev, da bi si ogledali našo predstavo, in vsaj tega dne je vladalo veselje in dobra volja. In navdušenje je raslo in raslo! Kakšno je bilo šele proti večeru! Dolge mize so bile nabito polne in niso mogle zdržati vseh gostov.« Ta dva odlomka dokazujeta, da so bili odnosi med nemško govorečimi otroki in pedagoškim osebjem na eni in slovenskim prebivalstvom na drugi strani večji del kolonije pristrčni in prijateljski. Tako je do neke mere potrebno na novo oceniti tezo, ki jo je v svoji knjigi izpostavil Jože Hudales, da je bil poglobiten razlog nepripravljenosti trgovanja naroden po svoji naravi.³² Ponujam razlago, za katero menim, da je veliko bolj verjetna: upoštevati je potrebno, da je bila kolonija organizirana v času pozne vojne, ko je pomorska blokada antantnih sil in izoliranost Avstro-Ogrske, Nemčije, Bolgarije in osmanske Turčije pripeljala do tega, da je že pozimi 1916/1917 začelo prihajati do stanja

Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914), Gačič, »Družmirski shod za podporo Majniški deklaraciji,« str. 78–101, Gačič, »Odzivi Šaleške doline na Koroški plebiscit in usodo Primorske,« str. 235–253, in Vidmar Čeru, »"Najmlajšemu nemškemu mestu štajerskega zaledja izrekamo pristrčno pohvalo!": Administrativni povzdig Šoštanja iz trga v mesto maja 1911.« Kot nekoliko starejšo študijo navajam na tem mestu še: Hudales, Kljajič in Ravnikar. Šaleška dolina v XIX. in XX. stoletju.

³² Hudales, *Bolnišnica Topolšica*, str. 48.

slabe preskrbe, 1918 pa je v večjih predelih srednje Evrope to narastlo že v odkrito lakoto. Razlog nepripravljenosti je tako bolj banalen: živil za prodajo, posebej skupini, veliki 250 duš, preprosto ni bilo. Seveda bi lahko zatrili, da je njihova »nemška identiteta« odigravala vlogo in še dodatno priskutila misel prodaje (to recimo do neke mere potrjuje citat »*Cene so se jim zdele prav "avstrijske", kar za okoliško prebivalstvo baje predstavlja najhujšo izmed vseh psov.*«), a glede na ostale odstavke je bolj smiselno zatrditi, da je pomanjkanje glavni razlog.³³

Iz črtice se da razbrati tudi imena nekaterih znanih osebnosti, ki so v sklopu kolonije leta 1918 obiskale Šaleško dolino. Na prvem mestu bi ob tem poimenoval Rudolfa (oziroma Rudija) Serkina, ki sem ga že omenil v zgornjem citatu, že v svoji mladosti znanega in priznanega klavirskega virtuoza in znamenitega interpreta skladb Beethovna. Nadalje je treba izpostaviti tudi Karin Michaëlis, znano dansko pisateljico in eno od bližnjih sodelavk Schwarzwaldove, ki je med vojno pomagala organizirati te kolonije. Tretja oseba, ki jo še moram omeniti, pa je Peter Ferdinand Drucker, ki je sodeloval v tej koloniji kot devetletnik in je kasneje postal znani teoretik sodobnega menedžmenta in socialne ekologije.³⁴

A poleg vseh povedanih elementov je vredno izpostaviti še nekaj. Črtica je napisana s tragikomičnim podtonom, v katerem se odraža boj s cesarsko-kraljevo birokracijo, s katero se je Eugenie bodla že več let. Element komičnega se pojavlja v celotni črtici in v bistvu usmerja celotno zgodbo. Njeni poskusi, da bi dobila dva »vola«, s katerima bi lahko nahranila otroke v koloniji, so se spremenili v pravo nočno moro, ko je teden za tednom na železniško postajo prihajal vagon z novimi in novimi živalmi, kar je finančno izčrpalo celotno

³³ O tematiki pomanjkanja predlagam naslednjo študijo: Aplinc. »Morda bodo prišli še tako časi, ko boste morali jesti tak kruh, kjer bodo špice ven gledale«. *Odmev velike vojne skozi organizacijo preskrbe v Šoštanju v času 1. svetovne vojne in prevratne dobe.*

³⁴ Hudales, *Bolnišnica Topolšica*, str. 48.

Poleg Eugenie Schwarzwald so Topolšico v okviru njene kolonije obiskale tudi nekatere znane osebnosti. Rudolf (Rudi) Serkin (levo) (1903–1991) je bil že kot mladenič spoznan za nadarjenega in priznanega pianista, ki je med bivanjem v Topolšici večkrat občinstvu zaigral najznamenitejše skladbe priznanih evropskih klasičnih skladateljev. Karin Michaëlis (sredina) (1872–1950) je sicer znana kot danska pisateljica in novinarka, bila pa je tudi tesna prijateljica Eugenie Schwarzwald in je leta 1918 v Topolšici delovala kot pomočnica pri oskrbi otrok. Peter Ferdinand Drucker (desno) (1909–2005) je Topolšico obiskal kot deček, kasneje pa je prevzel vodilno vlogo pri razvoju sodobnega menedžmenta.

kolonijo v Topolšici, Eugenie pa navdajalo s strahom pred ovadbo zaradi nedovoljenega kopičenja prekomerne hrane v kriznih razmerah. Celotna zgodba se tako konča s komično noto, rekoč, da po razpadu Avstro-Ogrske verjetno še zdaj, v novem državnem okviru Jugoslavije, na železniško postajo v Šoštanju čakajo nove pošiljke volov. A pravi (s pridihom olajšanja), da »to ni več avstrijska zadeva; Topolšica sedaj leži v Jugoslaviji.«

Kljub kritičnosti do počasne birokracije pa je nemogoče spregledati nekoliko melanholično noto teksta. Očitno je, da je Eugenie Schwarzwald napisala to zgodbico zaradi spomina na prvi pogled resnih, a v retrospektivi dokaj komičnih pripetljajev z voli, a obenem tudi zaradi bridkih spominov na težavno obdobje, ko je postalo očitno, da je vprašanje razpada dotedanjega državnega okvirja le še vprašanje nekaj tednov, največ mesecev. Navsezadnje pravi, da je ta zgodbi-
ca »zgodba o neopaznih in neopaženih glasnikih smrti stare

Avstrije.« Na tem mestu bi rad poudaril, da na razpad monarhije ne smemo gledati le z vidika nacionalističnih Nemcev (natančneje Avstrijcev), ki so v letih 1917–1918 že stremeli k stvaritvi novih državnih okvirjev na osnovi ustvarjanja homogene germanske države, niti ni razpad monarhije omejen na prav tako nacionalistično usmerjene južno- in zahodnoslovanske, romunske, italijanske in celo madžarske elemente, ki so v poslednjem letu videli edino možnost za nadaljnji razvoj in napredek v smrti tedanje skupne države. V resnici je obstajal tabor, sicer resda leta 1918 dokaj maloštevilen, ki je razpadu države ter propadu monarhije vehementno nasprotoval. Pri tem je treba omeniti Stefana Zweiga, avtorja avtobiografskega romana *Die Welt von Gestern*, in Josepha Rotha, avtorja romana *Die Kapuzinergruft*, ki sta izpostavljala, kako je razpad države šokiral mnoge, pri veliko ljudeh sprožil strah zaradi nestanovitnosti, ki jo je s seboj prinašala prihodnost, pri nekaterih pa celo vzbudil zle slutnje, da bo triumf nacionalizma naposled pripeljal še do večjega gorja. S propadom Avstro-Ogrske se ni končalo le neko obdobje v političnem smislu, padec države je zaključil zgodbo stoletnega razvoja (srednje)evropske identitete in državnosti, usmerjene okoli zavezanosti monarhu, vladarski hiši in skupni očetnjava, ki je presegala narodno opredeljenost. S propadom Avstro-Ogrske je razpadla zadnja velika država redu *Ancien Régime*, na njenih plečih pa so nastale nove države z novimi etničnimi, identitetnimi, gospodarskimi, političnimi in mentalitetnimi okvirji.

Voli iz Topolšice:³⁵ Zgodbica iz stare Avstrije³⁶

Zgodba se prične na Dunaju junija 1918. Ozračje je bilo nemirno, vse se je delalo prenačljeno, a brez upanja. Pri vrodu v trgovino so stale matere, čakajoč tudi po štiriindvajset ur za malo mleka za svoje otroke. Vsem je bila odeta maska zaupljivosti na obrazu, a v srcih vseh je ždel strah: vse je bilo izgubljeno, vsi smo bili poraženi.

Samo ena stvar nas je navdajala z dobro voljo: poslati otroke na deželo. In tako sem v tistem poletju organizirala 72 otroških kolonij. Samo preko pljuč deset tisoč otrok, osvobojenih zatočnosti Dunaja, sem lahko svobodno zadihala. In o enem izmed teh otroških paradižev želim sedaj pripovedovati; je zgodba o neopaznih in neopaženih glasnikih smrti stare Avstrije.

Najeli smo letovišče na jugu monarhije,³⁷ kjer naj bi tako otroci kot odrasli živeli v zračnih barakah.³⁸ Za nas je bilo vse to skrajno mamljivo, a vendarle smo se morali spopadati z eno veliko tegobo: slovansko prebivalstvo ni želelo ničesar prodati nemško-govorečim otrokom. Tako smo v lastnem obupu organizirali več vozov hrane, ki smo jih poslali na jug, v želji, da bi lahko nahranili 250 ljudi za tri mesece. Ker smo potrebovali meso, smo se obrnili na cesarsko-kra-

³⁵ Ker se v prevodu pojavljajo določene osebnosti, besede in fraze, ki so današnjemu bralcu dokaj neznane, a ki so vsebinsko pomembne, so ob samem prevodu priložene še sprotne opombe, v katerih so te zadeve obrazložene. Vse sprotne opombe in sam prevod je moje delo.

³⁶ Stara Avstrija se na tem mestu navezuje na Avstro-Ogrsko (1867–1918), saj je bila ta črtica napisana enkrat v prvem desetletju po razpadu države, ko so mnogi še kar čutili navezanost na nekdanjo očetnjava.

³⁷ Mišljeno takratno zdravilišče Topolšica.

³⁸ V zdravilišču v Topolšici je v tem času narastla popularnost »zračnih kopeli«. V poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju so namreč verjeli, da svež gorski zrak deluje kot čudežno zdravilo za premnoge bolezni, prisotne v prenatrpanih velemestih. Izleti v odročne in redko naseljene kraje monarhije so postali popularni za višje meščanske sloje. Ljudje so se v teh zdraviliščih sončili in spali v dobro prezračenih kolibah, v upanju, da jih bo zdrav gorski zrak pozdravil raznih obolenj.

ljevi urad za prehranjevanje.³⁹ »Glejte, predajte prošnjo!« je rekel uradnik. Le nekaj dni kasneje smo dobili poročilo, da bo urad za prehranjevanje v nekem bližnje ležečem mestu⁴⁰ poslal dva živa vola iz Hrvaške.

Dvajsetega junija so otroci odpotovali; kar kmalu za tem pa so na Dunaj dospeli pravi hvalospevi. »Kako lepo je tukaj, da nas ozračje spominja na to v Raju, ko so ljudje in živali še složno živeli drug z drugim. Družba je nadvse dobrovoljna. Odrasli so prijazni z mladino, umetniki, ki so se pridružili, z velikim veseljem razodevajo skrivnosti svojega poklica, dekleta so krasna,⁴¹ otroci pa v najboljšem razpoloženju. Pripovedujejo se zgodbe, razpravlja se, prav tako pleše ter poje ob spremljavi na lutnjo. Čist zrak je opojen kakor najdragocenejši napoj, jemo vse vrste gob in rože sredi planjav tako lepo cvetê, da dolge minute sedimo, si jih ogledujemo ter občudujemo njihove dišave. A nekaj pa je vendarle nadvse neprijetno: mesa še kar ni.« Poslala sem pritožbo in zahtevala, da se nam pošlje obljubljena vola. V pritožbi sem napisala, da bi morala biti dva dovolj, saj nisem imela dovolj denarja, da bi še kaj več kupila.

Naslednje sporočilo na Dunaj je bilo še lepše kot prejšnje. »Poletna idila je vedno lepša in lepša. Termalni vreli so topli, mnogi uživajo v zračni kopeli vsako jutro, ko ležijo na travnikih, spet drugi uživajo v pohajkovanju po gozdnih poteh; kakorkoli, vsi so presrečni. Edinole kuharica se je pritoževala, kajti nikakor se ni mogla navaditi, da je kuhala same zelenjavne jedi. Hrana je v bistvu dokaj monotona, kajti še kar ni dospelo obljubljeno meso.« Lahko si predstavljate, da je na urad za prehranjevanje na Dunaju dokaj hitro prišla pritožba.

³⁹ Volksernährungsamt za zagotavljanje prehrane za civilno prebivalstvo v I. svetovni vojni.

⁴⁰ Mišljen je Šoštanj.

⁴¹ Na tem mestu je potrebno omeniti, da je Schwartzwaldova uporabila besedo »Mädchen«, ki na tem mestu stoji ne za deklice, temveč za mlade dame, ki so pomagale pri organizaciji in skrbi za otroke.

Teden dni kasneje je dospelo naslednje poročilo, v katerem je pisalo: »Naše domovanje je pravi čudež okoliša; otroci iz proletarskih družin so dnevno obiskovali številne gradove v okolici in celo ljudje iz bližnjega mesteca so nas pogostokrat obiskali v popoldanskem času, v upanju, da bi lahko slišali malega Rudija Serkina,⁴² oblečenega v preprosto rusko kosovorotko⁴³ in plavalne hlače, ko je vsakodnevno igral najlepše Bachove in Mozartove skladbe. Karin Michaëlis⁴⁴ je prav hitro sklenila prijateljstva z vsemi okoliškimi ščeneti in enega, ki je bil čisto garjast, je obiskovala vsak dan. Da ne bom predolga: vse je rožnato, akoravno nas nekaj pesti. Četudi je celotna okolica obdana z bogatim cvetjem, je nemogoče kupiti kakršnokoli sadje in zelenjavo. Tudi obljubljenega mesa do zdaj še ni bilo.«

⁴² Priznan pianist iz Bohemije in eden najvidnejših interpretov Beethovna, Schuberta, Brahmsa in Mozarta. Rojen je bil l. 1903 v judovski družini ruskega porekla v metu Eger (današnji Chem na Češkem). Kot mladenič je obiskoval razne glasbene ustanove na Dunaju in pri 12 letih (1915) prvič igral skupaj z Dunajsko filharmonijo. Višek svoje kariere v Evropi je dosegel v 20. letih, nato pa se je zaradi razmaha nacizma in strahu pred vojno leta 1939 preselil v Združene Države Amerike, kjer je deloval kot vidnejši glasbenik vse do svoje smrti leta 1991. Za svoje delovanje je v življenju prejel številne nagrade in priznanja. Za več o njegovem življenju glej: McLellan, Rudolf Serkin, *The Gentle Man of Music*.«

⁴³ Tradicionalna ruska bluza, znana tudi z imenom živagovka (po Juriju Andrejeviču Živagu, literarnem liku v romanu *Doktor Živago*) in *tolstovka* (najljubše oblačilo ruskega pisca Leva Nikolajeviča Tolstoja).

⁴⁴ Karin Michaëlis (1872–1950) je bila danska novinarka in avtorica, ki je pred 1. svetovno vojno sklenila tesno prijateljstvo z Eugenie Schwarzwald. Kot filantropka jo je zanimala socialna angažiranost Schwarzwaldove na območju Avstrije in na osnovi pričevanja Schwarzwaldove je napisala delo *Glaedens Skole* (Sola sreče) in serijo krajših knjigi za deklice *Bibi*. Med 1. svetovno vojno je (kot Danka, katere dežela je bila nevtralna) brez večjih težav živela v Avstro-Ogrski in pomagala Eugenie pri njenih filantropskih prizadevanjih. Iz tega zapisa postane očitno, da je med drugim pomagala voditi tudi otroško kolonijo v Topolšici. V svojem življenju je Karin Michaëlis spisala več kot 50 knjig, prevedenih v 23 jezikov. Njeno najpomembnejše delo je *Der farlige Alder* (Čas nevarnosti), ki velja za eno pomembnejših leposlovnih del, vezanih na žensko emancipacijo. Za več o Karin Michaëlis glej Klitgaard Povlsen, »Karin Michaëlis (1872–1950).«

Konec julija sem se odpravila pregledat to našo najjužnejšo počitniško kolonijo. Nikoli ne bom pozabila trume Nimf, Driad, Vilinov in Trolov ter ostalih gozdnih bitij, ki so me prišla pozdravit iz misterioznih gozdov, ko sem dospela v tisti kraj.⁴⁵ V tej trumi otrok in njihovih skrbnikov sem videla družbo, neumorno v svojih prizadevanjih, in družbo, ki bi lahko izpolnila želje vseh svojih članov, četudi sem vendarle dokaj hitro zasledila neizpolnjeno hrepenenje po topli goveji juhi v njihovih očeh.

Tako sem v torek poslala sporočilo na urad za prehranjevanje: »Nemudoma zahtevam izpolnitev dostave obljubljenih volov.« Že v četrtek je dospel odgovor: »Dva hrvaška vola sta že na poti!«

Vsi otroci so želeli pomagati z voloma, ko sta prispešla na dokaj oddaljeno železniško postajo,⁴⁶ in to sem jim celo dovolila, četudi sem pri sebi čutila, da je to bil nadvse nepedagoški pristop: otroci naj ja ne bi vzljubili tega, kar bodo le nekaj dni kasneje jedli! Vola sta dospela okrašena z rožami in trakci in zdelo se je, da bo poslednji od temnih oblakov zapustil praznično nebo te kolonije. Naslednji teden je hitro minil in otroci so veselo prepevali pesem: »Indijanci, Japonci, Eskimi, svet pripada nam, svet tako je vel'k!« Dan za dnem je bilo slišati veselo petje te pesmi triumfa življenja. Toda ponoči – posebej, ko nas je zalilo poletno neurje – smo pa odrasli razmišljali, da kar kmalu svet teh otrok ne bo več tako velik; kako majhen bo postal v bližnji prihodnosti, tega še nihče ni vedel.⁴⁷

⁴⁵ Nimfe, Driade, Vilini in Troli stojijo na mestu otrok te počitniške kolonije, ki so se potikali po lokalnih gozdovih. Nimfe in Driade izhajajo iz grškega mitološkega izročila. Tako so npr. Nimfe mlada dekleta, prelepe po videzu, ki so se lahko naredile nevidne, Driade so bile zavetnice hrastovih drev, Vilini in Troli pa dokaj pogosta bajeslovna bitja v germanski mitologiji in leposlovju.

⁴⁶ Mišljen Šoštanj.

⁴⁷ Zanimiv sklic na zgodnje slutnje, da bo prišlo do razpada monarhije ter da se bo »svet« teh otrok, se pravi njihova očetnjava "stare Avstrije", kmalu zmanjšal, ko bodo nove države naslednice ustale svoje oblast nad некоč enormnim prostorom Habsburške monarhije.

Naslednji četrtek sem prejela telegram: »Dva hrvaška vola sta že na poti!« Za božjo voljo, ja kaj pa se je zgodilo? Morali bi ja dobiti samo dva, in kako naj bi zdaj kar štiri odplačala? Ampak pritoževanje ni nikomur koristilo in hitro se je oglasilo nekaj prostovoljcev, da bodo na postaji prevzeli vola in odposlali telegram »Prejeli smo štiri vole namesto dveh; zakaj?« Odgovora na to nismo nikoli dobili. Ampak, naslednji četrtek je dospelo novo sporočilo: »Dva hrvaška vola sta že na poti!« Navdala me je nejevolja. Cena šestih volov je bila prevelika za naše finančne zmožnosti, a kaj postoriti sedaj? Nemogoče je bilo kar pustiti uboge živali na postaji, da bi naposled še umrle. Tokrat otroci niso želeli pomagati pri prevzemu, zato smo poslali nekega slovanskega oskrbnika, imenujmo ga kar Jurtz, saj mu je bilo tako ime, četudi je slednje navsezadnje dokaj nenavadno. Tokrat ni bilo bleščečega sprejema, saj je imel ta Jurtz – v nasprotju z zdravimi in smehljajočimi otroki – veliko bulo za ušesom, veliko, kakor – in tako so pravili otroci – da bi ga nekdo bil s pestjo usekal. Nasploh je zgledal dokaj klavrno. Pisala sem na urad za prehranjevanje: »Prosim, da se odpove nadaljnje pošiljanje volov.« Kolonija je bila v nevarnosti [zaradi pomanjkanja denarja]. Morali smo kupiti hrano za te vole in jih nekje nastaniti. Na srečo je taisti dan odšel eden od učiteljev te kolonije nazaj na Dunaj. »Prosim, dragi prijatelj,« sem ga prosila, »pojdi na ta urad in gospode na kolenih prosi, naj nam ne pošiljajo več volov.« Storil je, kakor sem mu rekla, in še isti dan mi je poslal telegram: »Z volovi v prihodnosti ne boste več obremenjeni.«

Toda kaj, ko se je motil. V sredo je dospela prav grozljiva novica: »Dva hrvaška vola sta že na poti!« Tokrat sem jih sama prevzela in poskusila kar na železniški postaji narediti majhno izmenjavo. Moj neuspeh je bil prav katastrofalen. Ljudje so se mi smejali v obraz in pravili, da se lahko le dunajski otroški koloniji v teh časih prigodi, da se jim pošlje več mesa, kot pa so ga zmožni pojesti. Potrta sem se vrnila iz mesta⁴⁸ v Topolšico in dve neprespani noči razmišljala pri

⁴⁸ Ponovno Šoštanj.

sebi: kateri odloki določajo pošiljanje volov iz Celja? Kateri odloki določajo pošiljanje na Dunaj? Kaj se mi bo še pripetilo, če mi jih ponovno pošljejo? Nikogar si nisem upala tega vprašati, saj si nisem upala vznemirjati ostalih ljudi, ki so delali v otroški koloniji. Naposled sem se strinjala sama s sebo. Več kot štiri tedne zapora mi zagotovo ne bo pripadalo, saj sem bila s cesarsko-kraljevim ministrstvom za finance zaradi osebnih vezi tesno povezana.⁴⁹ No ja. Kaj pa, če dovoljenje za vole ni prišlo z ministrstva za finance, temveč z vojaškega?⁵⁰ Kdo bi lahko to vedel? Kdo je v teh čudnih časih vedel, kaj se sme, kaj se lahko, kaj se mora in kaj bi se moralo? Kmalu za tem sem rezervirala železniški vagon, ki bi odpeljal šest volov na Dunaj, da bi jih lahko uporabili za potrebe moje tamkajšnje ljudske kuhinje, pa naj se zgodi kar se čé! A kljub temu mi ni bilo dano spati.

Že ob šesti uri zjutraj sem dala zbuditi svojega prijatelja dvornega svétnika. Bil je nadvse izobražen Avstrijec in bi zagotovo moral vedeti, kaj je bilo potrebno postoriti. Najprej sem ga vprašala: »Ali mi lahko zaboga poveš, zakaj mi še vedno pošiljajo vole?« Odgovoril je: »No, imam v bistvu kar dve razlagi. Prva je ta, da vsakič, ko zagleda direktor urada za prehranjevanje tvoj telegram in vidi tvoj podpis, hitro reče svoji tajnici: "Prosim Vas, pošljite tejle frajli ponovno dva vola, da mi bo že enkrat končno prenehala težiti. Ima namreč visoke povezave na Dunaju." Druga je ta, da direktno poskuša doseči hrvaške trgovce, da bi odpovedal nakup, a da se mu nihče ne javlja. A ti lahko povem, kaj si sam mislim o tem?« »Prosim,« sem odgovorila, »samo povej.« »Draga moja, tehle volov ti ne bodo prenehali pošiljati. V Avstriji se

⁴⁹ Pri teh vezeh s finančnim ministrstvom gre verjetno za njenega moža Hermanna Schwarzwalda, ki je na ministrstvu deloval kot višji svetnik.

⁵⁰ Ta v naših očeh dokaj komična epizoda je Eugenie Schwarzwald povzročala preglavice, in to z dobrim razlogom. Ne le da bi lahko dobila kazni za naročanje dobrin, za katere ni imele dovolj finančnih assetov, da bi jih lahko odplačala, kopičenje hrane v času vojne, ko je mnogih živil primanjkovalo, je bilo videno ne le kot kaznivo dejanje, temveč kot dejanje, ki je šlo zoper vojne napore države.

takšne zadeve ne uredijo; in tudi tole pošiljanje se ne bo. Prej bo Avstrija prenehala obstajati.«

»Ah daj no,« sem mu odgovorila, »to ni čas za hec. Jaz bom poskusila še kaj urediti, ti pa pojdi do vsakega fabrikanta in trgovca v soseski in jim povej, da se prodajajo voli po nizki ceni. Povej jim, kako dobro rejeni so tile voli in kako nujno potrebuje naša kolonija denar. Upam, vem, da ti bo uspelo. Nekaj je na tebi, da ti takšne zadeve zmeraj uspejo.« Poln vneme in pričakujoč zmagoslavja je zjutraj odrinil na svojo avanturo, a se zvečer vrnil popolnoma izčrpan. »Ljudje so se mi smejali,« je rekel, »cene so se jim zdele prav "avstrijske", kar za okoliško prebivalstvo baje predstavlja najhujšo od vseh psov.«⁵¹

Z zoro nekaj dni kasneje je prišla tudi nedelja, dan odhoda volov. Na čudovitem trgu pred rotovžem smo se zbrali živali, otroci in odrasli; bil je dokaj napet trenutek. Ravno so doneli opoldanski zvonovi, ko je nek mladenič skočil predme. Obnašal se je tako, da mu je manjkalo le še bel svilen robček in bi ga lahko zamenjala za nekega cesarsko-kraljevega poslanca. Zame pa je bil pravi princ na belem konju. Bil je namreč sin nekega bogatega fabrikanta,⁵² pripravljen odkupiti vole od kolonije, ako bi jih lahko dobil za polovično ceno. Razmislila sem pri sebi: če bodo tile voli sploh živi dospeli na Dunaj in če jih bom uporabila za svojo kuhinjo za revne, ali me bodo oblasti zaprle? Tresoča od navdušenja, da se bom končno znebila teh volov, sem zaklicala: »Ja!«

Kakor da bi zdravnik razglasil bolezen za premagano, je to vznemirjeno razpoloženje vzkliknilo kakor udarec. Otroci so se veselili, pričeli so peti in skakati od veselja. Odrasli so si oddahnili. Kosilo tistega dne – krompir in kuhano korenje za glavno jed, oves in malinov sok za prilogo – je bila prava pojedina. To je bil takšen dan, kakršnega človek srečuje le v

⁵¹ Za okoliško prebivalstvo je na tem mestu mišljeno slove(a)nsko prebivalstvo Šaleške doline, ki se je v tem času vedno očitneje odvrčalo stran od Avstrije in vsega »nemškega«.

⁵² Mogoče eden od Vošnjakov?

zgodbicah. Popoldne je bilo slavlje in veseljačenje še večje. Otroci so se igrali na travnikih za zračne kopeli, priredili smo pa tudi predstavo "Sna kresne noči",⁵³ bolje pripravljeno od nas amaterjev kot kateregakoli režiserja. Ljudje so pripotovali iz oddaljenih krajev, da bi si ogledali našo predstavo, in vsaj tega dne je vladalo veselje in dobra volja. In navdušenje je raslo in raslo! Kakšno je bilo šele proti večeru! Dolge mize so bile nabito polne in niso mogle zdržati vseh gostov.

Povzdignili smo čaše prijateljstva, v želji, da bi vsi preživel te čase; sicer skromna hrana je bila hvaljena, vse skrbi pozabljene. Takrat so mi sporočili, da je došel nov gost. Odšla sem pozdravit tega prijatelja, človeka, ki je s svojo nežnostjo in prijaznostjo srca ter svoji brezupni zmedenosti navkljub vedno imel posebno mesto pri meni. Zamujal je – kakor vedno – kar osem dni. Njegov izraz ni izdajal ničesar dobrega: »Se je pri Vas doma kaj pripetilo?« sem ga vprašala čisto prestrašeno. »Ne, a ti si postorila nekaj, česar nikoli ne bi pričakoval od te,« mi je odgovoril. »Na železniški postaji so mi povedali, da te že od četrтка čakata dva vola, za katera ne skrbiš. Ali te mar ne skrbi za dobro počutje živali? In da bi ravno ti postorila kaj takšnega, ko si pa ja častna članica društva za zaščito živali!« Kredno belega obraza sem odgovorila: »Nemudoma bom poslala ponju.« Toda kljub tej prigodi je bil to večer, na katerega je bila nejevolja nemogoča. Ah, mar ni tako, da morajo vsi ljudje, tudi ti, ki se soočajo z največjimi katastrofami, še enkrat pred spustom v brezno občutiti veselje in biti srečni, pa najsibo cena še tako visoka?!

Oči so padle na mojo zvesto tajnico, ki je sedela sama, popolnoma izmozgana. Čisto normalno je, da se tragična čustvena stanja mladih žensk mnogokrat pripisujejo tragičnosti ljubezni. Zaročena je bila, njen zaročenec, mož, ki ga je tako ljubila, pa ni došel v ta oddaljeni kraj. To je lahko pomenilo samo eno: zlom in konec. »Pridi z menoj,« sem rekla in odšla

⁵³ Gledališka igra (komedija) Williama Shakespeara iz leta 1595, ki govori o praznovanju poroke dveh plemiških družin iz antičnih Aten. Glej: William Shakespeare, *A Midsummer Night's dream*.

z njo na sprehod. »Prosim, povej mi, kaj je narobe.« – »Nič.« – Prosim te, povej, kaj te muči.« – Nikoli,« je rekla s takšnim pogledom, da bi se še starka s koso ustrašila. »Zahtevam od té, da mi poveš po pravici.« – »Vsakemu, ljuba gospa Doktor; ampak ne tebi. Ti tega preprosto ne smeš izvedeti.« Obupanost mojega glasu je zamenjala hladnost mojega odgovora. »Če mi ne poveš, ne spregovorim niti besede več s teboj. Nikoli.« Iz svoje torbice je potegnila telegram in mi ga pomolila pred obraz. »Sedem hrvaških volov je že na poti!« Ponovno sem preletela telegram in rekla: »Ja ljubica moja, kaj se pa nas to tiče; ta telegram je ja naslovljen na Tovarno Usnja v Šoštanju!« Solze odrešenja so ji pričeale liti po obrazu. »Ampak, gospa doktor, ko sem prebrala prvo vrstico, sploh nisem mogla naprej brati, ko sem videla, da so nam poslali še sedem volov. Ne morem pomagati, vsi telegrami iz mesta, ki se dotičejo volov, se pošiljajo k nam.« »No, ti voli na srečo nimajo nobene zveze z nami,« sem rekla vzhičeno. Skupaj sva se vrnili na veselico in k veseli družini. Ko sva prispeli, so vsi plesali in prepevali pesem »Sva vesela muzikanta, iz Neudwegga dva sva fanta!«

Naslednje jutro sem odšla na Dunaj. Vodstvo kolonije, vsi otroci in lokalni veljaki so se zbrali na železniški postaji. Pesmi, solze, želje, govori, težko slovo; kakor da bi takrat vedeli, kako se bo vse končalo; kakor da bi vedeli, da je bilo to poslednje slovo nekdane Očetnjave. Končno je vlak začel svojo vožnjo, kar naenkrat pa je skočil na vagon naš šolnik, gospod Wonderlik, in mi poln histerije skozi odprto okno pomolil telegram: »Gospa doktor: dva hrvaška vola sta ponovno na poti!« Ah kaj, vse je v prihajajočih mesecih tako ali tako odpihnil južnoslovanski veter.

Bojim se, da se še dandanes dostavlja hrvaške vole v Topolšico. A to ni več avstrijska zadeva; Topolšica sedaj leži v Jugoslaviji.

Die Ochsen von Topolschitz: Eine Geschichte aus Alt-Österreich

Es war in Wien im Juni 1918. Rastlose, hastige Arbeit ohne Hoffnung, vor den Türen der Läden Mütter, vierundzwanzig Stunden lang um ein bißchen Milch für ihre Kinder angestellt, gespielte Zuversicht auf allen Gesichtern, und in allen Herzen die unausgesprochene Furcht: verloren, besiegt.

Es gab nur eine einzige tröstliche Beschäftigung: die Versendung von Kindern aufs Land. Und so habe ich in jenem Sommer 72 Kinderkolonien eingerichtet. Nur durch die Lungen von zehntausend Kindern war es mir möglich zu atmen. Von einem dieser Kinderparadiese will ich erzählen; es ist eine Geschichte von den unmerklichen und unbemerkten Todesboten Alt-Österreichs.

Ein Badeort im Süden der Monarchie wurde gepachtet, dort sollten Kinder und Erwachsene in Lufthöhlen wohnen. Alles war höchst verlockend, nur ein Hindernis gab es: die slawische Bevölkerung weigerte sich, Deutsch sprechenden Kindern irgend etwas zu verkaufen. Mit der Energie der Verzweiflung, die man damals hatte, schickte man Waggon um Waggon mit Lebensmitteln nach dem Süden, um die 250 Menschen drei Monate lang ernähren zu können. Um Fleischbelieferung wandte man sich an das Volksernährungsamt. »Machen S' an Eingab!« sagte der Beamte. Das geschieht, und nach wenigen Tagen schon bekommt man den Bescheid, das Fleischamt einer nahegelegenen Stadt werde der Ferienkolonie lebende kroatische Ochsen zuweisen ...

Am 20. Juni fahren die Kinder ab, und bald kommen wahre Jubelhymnen nach Wien. »Wie märchenhaft schön es sei, so möge etwa die Stimmung im Paradies gewesen sein, als Menschen und wilde Tiere noch zusammen lebten.

Die Gesellschaft wäre auf das beste zusammengesetzt. Die Erwachsenen seien wahre Freunde der Jugend, die anwesenden Künstler freigebig mit ihrer Kunst, die reizenden Mädchen und die lieben Kinder das beste Publikum. Es werde erzählt und diskutiert und getanzt und im Freien getafelt und zur Laute gesungen. Die Luft schmecke wie ein kostbarer

Trank, und es gebe unzählige Pilzarten, und die Blumen dufteten so stark, daß man sie schon drei Minuten vorher röche. Nur eines sei unangenehm: es sei bisher noch kein Fleisch gekommen.» Ich reklamierte sofort und bat um Zusendung der versprochenen Ochsen. Zwei wären genug, wir hätten nicht das Geld, um mehr zu kaufen, schrieb ich.

Der nächste Bericht enthielt eine Steigerung: »Das Sommerleben habe sich noch verschönt und vertieft. Sei es die warme Therme, in der die Menschen badeten das Morgenluftbad auf der Wiese oder der Dauerlauf über Waldpfade, jedenfalls seien alle besser und schöner geworden. Nur die Köchin sei mürrisch, sie könne sich nicht daran gewöhnen, vegetarisch zu kochen. Tatsächlich böte die Nahrung wenig Abwechslung, da noch kein Fleisch gekommen sei.« Das Fleischamt bekam nun von Wien aus einen dringenden Brief.

Im nächsten Wochenbericht heißt es, »das Heim sei das Wunder der Gegend; unsere Proletarierkinder wären auf allen Schlössern rings umher wie zu Hause, die Leute aus der kleinen Stadt in der Nähe kämen oft am Nachmittag, weil sie hofften, den kleinen Rudi Serkin zu hören, der, mit nichts als einer russischen Bluse und einer Schwimmhose bekleidet, täglich die schönsten Bach-und Mozart-Konzerte gäbe. Karin Michaelis habe schon mit allen Hundo weit und breit Freundschaft geschlossen, und einen, der rüdig sei, besuche sie täglich. Kurz, alles gedeihe wie durch einen Zauber, nur eines sei schade, es gäbe, obwohl die ganze Gegend im üppigsten Reichtum blühe, kein Gemüse und kein Obst zu kaufen. Auch das Fleisch sei bisher ausgeblieben.«

Es war Ende Juli. Ich reiste zur Inspektion dieser unserer südlichsten Ferienkolonie. Nie werde ich den Zug von Nymphen, Dryaden, Elfen, Trollen und anderen Waldgeistern vergessen, die aus dem geheimnisvoll dunklen Walde zu meinem Empfange hervorbrachen. Hier war einmal eine Gemeinschaft, die Ansätze zur Vollkommenheit in sich trug, also durfte nichts unerfüllt bleiben, auch wenn es nur ein nicht gerade geistiges Bedürfnis nach Rindsuppe war.

So drahtete ich am Dienstag an das Fleischamt: »Erbitto dringend Zusendung versprochener Ochsen.« Am Donnerstag schon kam die Antwort: »Zwei kroatische Ochsen auf Ihre Gefahr unterwegs.«

Alle Kinder wollten die Ochsen von dem weit entlegenen Bahnhofe abholen, und ich ließ sie gewähren, obwohl ich fühlte, daß dies eine unpädagogische Handlung sei: Kinder dürfen niemand zum Fressen lieb haben. Mit Blumen und Bändern geschmückt wurden sie eingebracht und nun schien auch die letzte Wolke vom Ferienhimmel gewichen zu sein. Es verging eine Woche, von der ich nichts mehr weiß als die Melodie des Liedes: »Indianer, Japaner und Eskimos, die Welt gehört uns, und die Welt ist so groß.« Tagsüber hörte man mit Wonne diesen Triumphgesang des Lebens. In der Nacht aber – allmählich ging ein furchtbares Gewitter niederab – dachte man daran, daß für diese Kinder die Welt jedenfalls nicht sehr groß sein werde. Wie klein, konnte man damals noch nicht wissen.

Am nächsten Donnerstag bekam ich ein Telegramm: »Zwei kroatische Ochsen auf Ihre Gefahr unterwegs.« Um Gottes willen, was war geschehen? Wir sollten ja nur zwei kriegen, und wie wollte ich vier bezahlen! Aber das nützte nun nichts, sie waren da, einige Freiwillige meldeten sich, die Ochsen von der Bahn zu holen und zugleich ein Telegramm an das Fleischamt aufzugeben, welches lautete: »Haben statt zwei Ochsen vier erhalten, warum?« Darauf kam nie eine Antwort. Dafür aber am nächsten Donnerstag ein Telegramm: »Zwei kroatische Ochsen auf Ihre Gefahr unterwegs.« Ich geriet in gelinde Verzweiflung. Das war bereits materieller Ruin für die Kolonie. Aber was tun? Man konnte die Tiere unmöglich auf dem Bahnhof verkommen lassen. Kinder zum Einholen fanden sich diesmal nicht, und so schickten wir den nicht sehr anmutigen slawischen Hausverwalter, nennen wir ihn kurzweg Jurtz, denn er hieß wirklich so, auf die Bahn. Es war kein sehr glanzvolles Empfangskomitee, denn er hatte eine Beule hinterm Ohr, oder, wie unsere Kinder sagten, er hatte es »faustdick hinter einen Ohr«, und sah infolgedessen ziemlich verwegen aus. Jetzt wurde

die Sache ernst. Ich telegraphierte ans Fleischamt: »Bitte inständigst, weitere Sendung von Ochsen zu unterlassen.« Die Kolonie war gefährdet. Wir mußten Futter kaufen, Unterkünfte suchen. Glücklicherweise reiste am gleichen Tag einer der Lehrer nach Wien. »Bitte, lieber Freund«, sagte ich, »machen Sie Aufenthalt in der Stadt, wo das Fleischamt zu Hause ist, und bitten Sie die Herren auf den Knien, uns nichts mehr zu schicken.« Er versprach es, und ich bekam ein Telegramm von ihm: »Sie werden künftig von den Ochsen unbelästigt bleiben.«

Aber er hatte sich geirrt. Am Mittwoch kam die Schreckensnachricht: »Zwei kroatische Ochsen auf Ihre Gefahr unterwegs.« Ich holte sie diesmal selbst ab und versuchte auf dem Bahnhof einen kleinen Viehhandel anzufangen. Mein Mißerfolg war katastrophal: die Leute lachten mir ins Gesicht. Nur eine Wiener Kinderkolonie, sagten sie, ließe sich kroatische Ochsen senden, sie hätten mehr Fleisch, als sie zu essen vermöchten. Gebrochen kam ich nach Topolschitz zurück und wälzte nun in zwei schlaflosen Nächten die Frage: Welche Erlasse verbieten die Versendung von Ochsen aus Cilli? Welche Erlasse untersagen die Einfuhr von Ochsen nach Wien? Was kann mir geschehen, wenn ich sie dennoch versende? Zu fragen wagte ich niemanden, weil bei dem labilen Gleichgewicht aller Menschen um jene Zeit jede Beunruhigung vermieden werden mußte. Endlich war ich mit mir selbst einig. Mehr als vier Wochen Gefängnis würde ich nicht bekommen, da ich mit dem Finanzministerium durch verwandtschaftliche Bande eng verknüpft war. Nun ja. Ob aber die Erlaubnis von diesem ausging und nicht etwa gar vom Kriegsministerium? Wer konnte das wissen? Wer hatte damals eine Ahnung, was er durfte, konnte, sollte, mußte? Kurz entschlossen bestellte ich für Sonntag einen Waggon, der sechs Ochsen nach Wien bringen sollte, um sie meinen dortigen Gemeinschaftsküchen zuzuführen, geschehe was da wolle! Aber schlafen konnte ich nicht.

Schon um sechs Uhr morgens ließ ich meinen Freund, dem Hofrat, wecken. Er war ein gelernter Österreicher,

er mußte wissen, was da zu tun sei. Zuerst fragte ich ihn: »Kannst Du mir eine Erklärung geben, warum man mi immer Ochsen schickt?« Er sagte: »O ja, sogar zwei Erklärungen. Entweder sagt der Direktor des Fleischamtes jedesmal, wenn ein Telegramm von Dir einläuft und er nach der Unterschrift gesehen hat, ohne es zu lesen, zu seiner Sekretärin: »Ich bitt' Sie, schicken Sie der Querulantin wieder einmal zwei Ochsen, damit sie eine Ruh gibt. Die Person hat nämlich hohe Verbindungen in Wien«, oder der Direktor telegraphiert fortwährend nach Kroatien an den Viehaufkäufer Absagen, die diesen nicht erreichen. Darf ich Dir sagen, was ich glaube?« – »Bitte«, sprach ich, »ich kann alles hören.« »Die Zusage von Ochsen wird nie aufhören. In Osterreich hat noch nie etwas aufgehört. Höchstens, daß Osterreich selbst aufhört.«

»Bitte«, sagte ich, »mach keine Witze. Ich lasse einspannen, und du fährst bei allen Fabrikanten und Gutsbesitzern in der Nachbarschaft herum und schaust, daß sie dir die Ochsen zu unserm Selbstkostenpreis abkaufen. Schildere ihnen die Schönheit der Ochsen und die Not unserer Kolonie. Ich glaube, ich glaube, du wirst es können. Du hast so ein gewisses Etwas.«

Strahlend vor Siegerfreude fuhr er morgens weg, völlig erledigt kam er abends heim. »Die Leute haben mich ausgelacht«, sagte er, »die Preise haben sie »echt österreichisch« gefunden – das schlimmste Schimpfwort, das die Gegend kennt.«

Ein strahlend schöner Sonntag brach an, der Tag der Abreise der Ochsen. Auf dem wunderbaren Platz vor dem Haupthause versammelten sich Tiere, Kinder und Erwachsene; es war ein schmerzlicher Moment. Gerade läuteten die Mittagsglocken. Die äußerste Spannung lag auf allen Mienen, als plötzlich ein Jüngling auf eine weißen Zelter heransprengte. Seine Haltung war so, daß man nur das weiße Taschentuch des Parlamentärs vermiste. Für mich aber war er einer. Es war der Sohn eines reichen Fabrikbesitzers aus der Gegend, der sich bereit erklärte, der Kinderkolonie die

Ochsen abzukaufen, wenn er sie um den halben Preis bekommen könne. Noch einem gingen mir alle Fährlichkeiten durch den Kopf: Werden sie leben in Wien ankommen, wird man mir erlauben, sie für unsere Gemeinschaftsküchen zu verwenden, oder wird man mich einsperren? Und ich sagte bebend vor Aufregung: Ja.

Als ob ein geliebter Kranker vom Arzt plötzlich als genesen erklärt worden wäre, solche Stimmung entstand mit einem Schlag. Die Kinder jauchzten, sangen und sprangen; die Erwachsenen lustwandelten durch die Laubengänge; das Mittagessen, das an diesem Tag aus Kartoffeln und Karotten als Hauptgericht, Haferreis mit Himbeersaft als Mehlspeise bestand, wandelte sich zu einem lukullischen Mahl. Es war einer jener Tage, wie es sie nur in Büchern gibt. Am Nachmittag entfaltete sich ein besonders festliches Leben. Da spielten die Kinder und jungen Menschen auf dem Freilufttheater, welches uns die Natur bot, den »Sommernachtstraum« mit einer Liebenswürdigkeit und Eindringlichkeit, die keine künstlerische Regie zu erreichen vermag. Stundenweit waren die Menschen hergereist, dieser Aufführung anzuwohnen, und helle Festesfreude lagerte über allen. Und gar als es Abend wurde! Die langen Tafeln konnten die Gäste nicht fassen.

Fortwährend wurde das Wasserglas der Freundschaft gehoben, um irgendjemand leben zu lassen; das dürftige Essen wurde gepriesen, ich selbst hatte alle Sorgen vergessen. Da wurde mir gemeldet, ein neuer Gast sei angekommen. Ich ging ihn empfangen, es war ein Freund von mir, einer jener Menschen, die durch besondere Zartheit der Empfindung und Höflichkeit des Herzens alle Dinge um sich herum heillos verwirren und durchkreuzen. Er war um acht Tage zu spät gekommen, wie immer. Seine Miene verriet nichts Gutes. »Ist bei dir zu Hause etwas geschehen?« fragte ich erschrocken. »Nein, aber du hast etwas getan, was ich nie für möglich gehalten hätte«, sagte er. »Auf dem Bahnhof haben sie mir erzählt, daß du seit Donnerstag zwei Ochsen stehen hast, um die du dich nicht kümmerst. Ist das deine berühmte Organisationsgabe? Und bist du deshalb Ehrenmitglied des Tier-

schutzvereins?» «Ich werde gleich um sie schicken«, sagte ich kreideweiß. Aber es war einer jener Abende, an denen Trauer einfach nicht aufkommt. So muß Menschen zumute sein, die, vor einem Erdbeben oder sonst einer Katastrophe stehend, noch ein letztes Mal froh sein wollen um jeden Preis.

Da fiel mein Blick auf meine treue Sekretärin. Sie saß da, in sich zusammengesunken, völlig vernichtet. Tragische Seelenzustände junger Frauen auf Liebe zurückzuführen, ist mir selbstverständlich. Sie war verlobt; der Mann, den sie liebte, war nicht hier, das konnte nichts anderes zu bedeuten haben als Bruch, Schluß. »Komm mit mir«, sagte ich und begab mich mit ihr abseits. »Bitte, sag‘, was du hast?« – »Nichts.« – »Ich flehe dich an, sag‘ mir, was du hast.« – »Niemals«, sagte sie mit einem Ausdruck, der der Duse Ehre gemacht hätte. »Ich befehle dir, mir die Wahrheit zu sagen.« – »Jedem Menschen, Frau Doktor, nur dir nicht. Du darfst es einfach nicht wissen.« Die Verzweiflung verlieh meiner Stimme Eiseskälte. »Ich spreche in meinem Leben kein Word mehr mit dir, wenn du mir nicht die Wahrheit sagst.« Sie zog ein Telegramm aus der Tasche und überreichte es mir schweigend. Ich öffnete es und las: »Sieben kroatische Ochsen auf Ihre Gefahr unterwegs.« – »Aber«, sagte ich, »was geht das dich an? Das Telegramm ist ja an die Lederfabrik in Schönstein gerichtet.« Erlösungstränen tropften aus ihren Augen. »Aber Frau Doktor«, sagte sie, »du begreifst doch, daß ich nicht weiterlesen konnte, als ich sah, daß wir wieder sieben Ochsen bekommen. Ich kann doch nichts dafür, daß die Post alles, was mit Ochsen zusammenhängt, uns zustellt.« »Nun, diese Ochsen sind an uns glücklich vorübergegangen«, sagte ich heiter, und wir gesellten uns zu der Gesellschaft, die gerade unter Bäumen den Reigen tanzte: »Wir sind zwei Musikanten und kommen aus Neuwaldegg.«

Am nächsten Morgen reiste ich nach Wien ab. Die Honoratioren der Gegend und meine ganze Kolonie waren zum Abschied auf dem Bahnhofe versammelt. Lieder, Tränen, Wünsche, Rede, schwere Trennung, als wenn man wüßte, daß man zum letztenmal im weiteren Vaterland sei. Endlich ein

Ruck, der Zug setzt sich in Bewegung. Da kommt ein menschliches Wesen herangesaust unser alter Schuldienner, der Herr Wonderlik, ein Original, läuft ein paar Schritte mit dem Zuge mit und schwingt hysterisch ein Telegramm: »Frau Doktor, bitte schön, zwei kroatische Ochsen auf unsere Gefahr...« Den Rest verwehte der südslawische Wind.

Ich fürchte, auch jetzt kommen noch immer kroatische Ochsen nach Topolschitz. Aber das ist keine österreichische Angelegenheit mehr. Topolschitz liegt jetzt in Jugoslawien.

Bibliografija

- Aplinc, Miran. »Morda bodo prišli še taki časi, ko boste morali jesti tak kruh, kjer bodo špice ven gledale«. *Odmev vélike vojne skozi organizacijo preskrbe v Šoštanju v času prve svetovne vojne in prevratne dobe*. Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2019.
- Aplinc, Miran. »Šoštanj v zadnjem letu Velike vojne.« V: Šaleški razgledi 16. Zbornik 2018–2019. str. 37–78.
- Ažber, Andreja. »Ponemčevalna dejavnost in kultura v Šaleški dolini pod nemškim škornjem.« V: Šaleški razgledi 16. Zbornik 2018–2019. str. 101–129.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- »Eugenie Schwarzwald.« *Wien Geschichte* (spletna stran). Dostop: 16. 08. 2021. <https://bit.ly/3AOj89Q>.
- Gačič, Aleksandra. »Družmirski shod za podporo Majniški deklaraciji.« V: Šaleški razgledi 16. Zbornik 2018–2019. str. 78–101.
- Gačič, Aleksandra. »Odzivi Šaleške doline na Koroški plebiscit in usodo Primorske.« V: Šaleški razgledi 17. Zbornik 2020. str. 235–253.
- Göllner, Renate. »Schwarzwald, Eugenie.« V: *Neue Deutsche Biographie* 24 (2010), str. 34–35 [Online-

- Version] (spletna stran). Dostop: 16. 8. 2021. <https://bit.ly/3CQLRNj>.
- Grudnik, Darjan. *Občina Šoštanj in njen turistični razvoj: diplomsko delo*. Ljubljana: Grudnik, 2011. Dostop dne 10. 12. 2019. <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=23606&lang=slv>.
 - Holmes, Deborah. »“Genia” Schwarzwald and Her Viennese “Salon”« V: Bischof, Günter, Plasser, Fritz in Maltšing, Eva (ur.). *Austrian Lives*. New Orleans: University of New Orleans Press, 2012, str. 190–211.
 - Holmes, Deborah. *Langeweile ist Gift. Das Leben der Eugenie Schwarzwald*. Wien: Residenz Verlag, 2012.
 - Hudales, Jože. »Gradivo k zgodovini zdravstva v Šaleški dolini.« *Razprave, presoje, akcenti: zbornik 1995–1996*. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika Velenje, založništvo Pozoj, 1996, str. 275–296.
 - Hudales, Jože. *Bolnišnica Topolšica: 90 let*. Topolšica: Bolnišnica, 2009.
 - Hudales, Jože; Kljajič, Damijan, in Ravnikar, Tone. *Šaleška dolina v XIX. in XX. stoletju*. Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, 1990.
 - Jelen, Maja. *Turistični razvoj Term Topolšica: diplomsko delo = Tourism development of the Topolšica Spa: graduation thesis*. Maribor: M. Jelen, 2016. Dostop dne 10. 12. 2019. URL: <https://dk.um.si/IzpisGradiva.php?id=59758>.
 - Klitgaard Povlsen, Karen. »Karin Michaëlis (1872–1950).« *Dans Kvindehistorie: Dans Kvindebiografisk leksikon* (spletna stran). Dostop: 18. 7. 2021. <https://bit.ly/2Un057a>.
 - Kosmač, Gorazd. »“Habsburška monarhija je bila inkubator, ne pa ječa narodov“: Intervju s profesorjem Rokom Stergarjem s Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.« *RTVSLO* (spletna stran). Dostop: 10. 8. 2021. <https://bit.ly/3jDajsJ>.

- Kramberger, Petra, Samide, Irena, in Žigon, Tanja (ur.). *Frauen, die studieren, sind gefährlich: Ausgewählte Porträts slowenischer Frauen der Intelligenz*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018.
- Martitschnig, M. »Schwarzwald, Hermann.« V: Österreichisches *Biographisches Lexicon 1815–1900*. Band 12. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005.
- McLellan, Joseph. »Rudolf Serkin, The Gentle Man of Music.« *The Washington Post* (spletna stran). Dostop: 18. 7. 2021. <https://wapo.st/3ikrDCd>.
- Murray, H. »Frau Doktor, Eugenie Schwarzwald.« *Das jüdische Echo* (Wien), Nr. 1, Vol. XXXII, September 1983, str. 113–115. <https://bit.ly/3xNJTtr>.
- Musil, Robert. *Mož brez posebnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1962–1963.
- Ravnikar, Tone. *Pozdrav iz Šoštanja: Mesto na starih razglednicah*. Šoštanj: Občina Šoštanj, 2009.
- »Schwarzwald, Eugenie (1872–1940).« *Encyclopedia.com* (spletna stran). Dostop: 16. 08. 2021. <https://bit.ly/3AJzFvL>.
- Schwarzwald, Eugenie. *Die Ochsen von Topolschitz*. Wien: Edition Garamond, 1995.
- Shakespeare, William. »A Midsummer Night's Dream.« V: *The Complete Works of William Shakespeare*. (str. 279–302). New York: Quarto Publishing Group USA Inc., 2014.
- Shapira, Elana. »Eugenie Schwarzwald.« *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women* (spletna stran). Dostop: 16. 8. 2021. <https://bit.ly/37MmEoQ>.
- *Topolšica na starih razglednicah in fotografijah*. Velenje: Univerza za III. življenjsko obdobje, 2005.
- Vidmar Čeru, David. »Od izvira do sanatorija: Kopalniška in bolnišniška dejavnost v Topolšici do ustanov

vitve Državnega sanatorija za pljučne bolezni 1919 s poudarkom na primarnih in časopisnih virih: Seminar-ska naloga pri predmetu Izbrana poglavja iz slovenske zgodovine 19. stoletja.« Ljubljana, 2019 [interna seminar-ska naloga na Oddelku za zgodovino FF Univerze v Ljubljani].

- Vidmar Čeru, David. »“Najmlajšemu nemškemu mestu štajerskega zaledja izrekamo prisrčno pohvalo!“: Administrativni povzdig Šoštanja iz trga v mesto maja 1911.« Članek v še neobjavljeni številki revije *Kronika*, let. 69, št. 3. (objavljen bo v tematski številki 2021). Ljubljana: 2021.

Aleksandra Gačič

Dr. Aleksandra Gačič, zgodovinarica, lektorica in prevajalka, je pod mentorstvom dr. Andreja Rahtena leta 2014 doktorirala s politično biografijo dr. Bogumila Vošnjaka. Leta 2016 je v soavtorstvu z dr. Gregorjem Jenušem izdala politično biografijo o dr. Karlu Verstovšku in o njem posnela dokumentarec v oddaji Sledi. Leta 2017 je izdala biografijo Bogumil Vošnjak – politik in diplomat, ter v oddaji Sledi posnela dokumentarec tudi o njem. Leta 2019 je izšla njena tretja knjiga z naslovom Ko zatonejo sanje romantičnega Jugoslovana – izseljenski dnevnik dr. Bogumila Vošnjaka, ki jo je izdalo Arhivsko društvo Slovenije. Piše tudi biografije za Novi slovenski biografski leksikon. Svoje raziskave usmerja v osvetljevanje življenja in dela prezrtih slovenskih zgodovinskih osebnosti 20. stoletja, pri čemer se pogosto opira na lokalno okolje ter diplomatsko zgodovino.

NEMŠKEGA DUHA NI TAKO PEPROSTO IZBRISATI – SLOVENSKO-NEMŠKO RAZMERJE V ŠALEŠKI DOLINI V LUČI NOVE DRŽAVE

Uvod

Slovensko prebivalstvo je dolga stoletja bivalo v okviru Habsburške monarhije ter sobivalo z Nemci in njihovimi privrženci. A slovenski narod se je začel v 19. stoletju prebujati, zlasti po letu 1848, ko so zahteve po narodnostnih pravicah postajale vse glasnejše in ostrejšje. Na prelomu stoletja je slovenski živelj že imel izoblikovan knjižni

jezik in kulturo. Na Slovenskem so rastla številna gospodarska, politična, športna in kulturna društva. A bolj smo se bližali koncu stoletja, bolj so se kazali nemški pritiski, na začetku 20. stoletja pa tudi boji za prevlado nemštva na Slovenskem. Že Velenjčan dr. Karel Verstovšek je navajal, da so v avstrijskih uradih zaposleni skoraj izključno Nemci, ki pa slovenskega jezika niso obvladali. Nič drugače ni bilo s sodstvom in šolstvom, kjer so se ponemčevalne težnje le še razmahnile. Očitne krivice so se pokazale pri ljudskem štetju leta 1910. Slovenski poslanci so namreč protestirali, da je le-to neveljavno, saj je bilo zavajajoče predvsem določilo občevalnega in maternega jezika. V naslednjih letih so jezikovno vprašanje, nacionalni odnosi in nemški »šovinizem« postale osrednje predvolilne teme slovenskih volilnih kandidatov, ki so tudi sami bili pogosto napadalni do Nemcev in nemško mislečih, kdaj tudi neupravičeno, s čimer so si tlakovali politično pot in tako skušali pridobiti čim več volivcev.¹ Slovenci so kmalu začeli navezovati tudi stike z južnimi Slovani Habsburške monarhije, zaprisega avstrijskemu cesarju pa je ob koncu velike vojne vse bolj bleдела in ustvarjati so se začeli zametki nove države, a zunaj avstro-ogrskega meja. Ob začetku vojne Slovenci še niso imeli velikih teženj po razpadu Avstro-Ogrske in združitvi z južnimi Slovani pod samostojno streho, temveč znotraj habsburškega žezla. A razmere so se vse bolj zaostrovale, predvsem zunaj monarhije pa je že delovala tudi politična emigracija, ki je pozivala k razpadu monarhije. Tudi v notranjosti so se sile razmerij nekoliko premešale in vse očitnejša in glasnejša so bila mnenja, da življenje pod skupno avstro-ogrsko streho ne bo več mogoče. Ideja o razpadu Avstro-Ogrske je postajala vse močnejša po Majniški deklaraciji in deklaracijskem gibanju, ki se je močno razmahnilo tudi v Šaleški dolini.

Naposled je nastopil 16. avgust 1918, ko je bil v Ljubljani ustanovljen Narodni svet, česar pa Nemci niso sprejeli

¹ Aleksandra Gačič, Gregor Jenuš, Znameniti Velenjčan Karel Verstovšek, Zaslужni slovenski politik, 1871–1923, Velenje, 2016, str. 42, 46, 49.

odprtih rok, temveč so novico sprejeli kot dokaz jugoslovanske razdiralne politike. Naslednji korak je bilo ustanavljanje lokalnih narodnih svetov, in tako je bil 28. septembra 1918 ustanovljen Narodni svet za Štajersko, ki mu je načeloval rojak dr. Verstovšek. Niti pomirjevalna politika cesarja Karla I. in njegova deklaracija *Mojim zvestim avstrijskim narodom* nista več imeli učinka na neizbežen propad monarhije. Nastal je tudi Narodni svet v Šoštanju, in sicer 15. oktobra 1918, ko je dr. Fran Mayer v prostorih gostilne Mihaela Cerovška sklical zaupno zborovanje obrtnikov za izvolitev v narodni svet.² 29. oktobra 1918 je namreč s slovesno razglasitvijo v Ljubljani nastala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki pa je trajala le 33 dni, saj se je združila s Kraljevino Srbijo in Črno goro v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ta akt je pomenil dokončni zaton avstro-ogrske monarhije in težave za Nemce in nemškutarje, ki so ostali na slovenski zemlji. Nič drugače ni bilo s Šaleško dolino, v kateri pa je bilo nemštvo, predvsem v Šoštanju, močno zasidrano.

Nemci in nemškutarji, čas je, da odidete

»Naš narodni praznik in manifestacija v nedeljo /.../, sta bila menda med prvimi in najlepšimi v bivšem Spodnjem Štajerskem. Ne da se popisati! /.../ Ta krasen obhod od Sv. Mihaela v mesto! Iz vseh hiš, tudi nemških, plapolajo slovenske trobojnice. Okna v zelenju, cvetju in zastavicah. Sv. maša pod milim nebom na glavnem trgu. Godba in krasno petje. In ta brezštevila množica ljudstva, kakor še gotovo Šoštanj nikoli ni videl! Prekrasni, navduševalni govor. Daljše so imeli: predsednik šoštanjskega Narodnega sveta dr. Mayr, župnik Atteneder, dva nadporočnika iz Velenja. Krasen prizor, ko je potegnil sabljo za prisego novi domovini. Krajši nagovori. /.../ Živijo klicev ne konca. Vršilo se je vse v vzornem redu.

² Miran Aplinc, »Morda bodo prišli še tako časi, ko boste morali jesti tak kruh, kjer bodo špice ven gledale«, Odmev velike vojne skozi organizacijo preskrbe v Šoštanju v času prve svetovne vojne in prevratne dobe, Šoštanj, 2019, str. 103.

Krasno zadoščenje za majniški prepovedan shod. – Narodni svet je bil konstituiran že dne 17. oktobra; prevzel mestno občinsko upravo, vojaštvo (konjsko bolnico) in rudarstvo v Škalah. Vsi nemški napisi, zasebni in uradni, izginili takoj.»³ Tako je pisal *Slovenski gospodar* o proslavi ob ustanovitvi Države SHS. Šaleška dolina se je razklenila nemških okov in se zbudila v novi državni tvorbi. A nemškega vpliva med tukajšnjim prebivalstvom ni bilo tako preprosto izbrisati.

Šaleška dolina je v 19. in na začetku 20. stoletja veljala za precej izrazito nemškutarsko območje, predvsem Šoštanj. Šoštanj, ki je bil gospodarsko naprednejši, je bil usmerjen predvsem nemško, Velenje z okoliškimi kraji pa slovensko. Tudi učiteljstvo je bilo konec 19. stoletja v Šoštanju usmerjeno predvsem nemško, od leta 1883 je bil od petega razreda dalje učni jezik nemški.⁴ To se je seveda odražalo tudi na političnem prizorišču, ki ga je obvladovalo nasprotje med Slovenci in Nemci. Konec 19. stoletja so bili sicer Slovenci v Šoštanju uspešnejši, saj so skupaj z drugimi sodnimi okraji dvakrat izvolili slovenskega liberalnega kandidata Ivana Vošnjaka. Po njegovem propadu leta 1908 je slovensko narodno gibanje v Šoštanju doživelo poraz. Še leta 1900 se je le 16 odstotkov Šoštanjčanov opredeljevalo kot nemško govoreči, a se je slika drastično spremenila ob ljudskem štetju leta 1910, ko se jih je za nemško govoreče opredelilo kar 69 odstotkov. Takšno stanje je morda mogoče pripisati propadu slovenske usnjarne Ivana Vošnjaka in šoštanske posojilnice leta 1908. Zelo ostro pa je proti slovensko govorečemu prebivalstvu nastopil drugi usnjar, Hans Woschnagg, ki je v tistih letih postal šoštanski župan in deželni poslanec v Gradcu. Menda je bila javna skrivnost, da je Šoštanjčanom grozil, da bo označil glasovnice, s čimer bi se točno vedelo, kdo je volil za koga. A v Šoštanju se je okrepila še ena politična moč, združena pod okriljem šoštanske okrajne organizacije socialnodemokrat-

³ »Dopisi«, *Slovenski gospodar*, 17. 11. 1918, št. 46, str. 9.

⁴ Aleksander Debelak, Alen Marinović, Tadeja Rudolf, Šaleška čitalnica, v: *Zbornik 1994/95, Šaleški razgledi 11*, Velenje 1994, str. 21.

ske stranke. Po prevratu leta 1918 je večina slovenskih družtev v Šoštanju, ki so delovala že pred vojno, delala še naprej.⁵

Slovensko obrtno društvo v Celju je imelo 6. januarja 1919 občni in obrtni shod. Na shodu so bili prisotni tudi predstavniki Šaleške doline, med drugim g. Volk iz Šoštanja, ki je zagovarjal uvedbo splošnega državnega bolniškega in starostnega zavarovanja. Nerat iz Gabrja je predlagal, da se nemškutarskim obrtnikom odvzamejo stavbna dela pri cinkarni v Zabukovici in Velenju ter se izročijo slovenskim obrtnikom. Zborovalci so ogorčeno protestirali, ker je gospodarski urad v Celju oddal razprodajo usnja nemškemu trgovcu Jellenzu. Naslednje obrtno zborovanje je bilo sklicano za 12. januar 1919 v Šoštanju v dvorani gospe Vašič.⁶ Zbrali so se številni obrtniki, trgovci in delavci. Shodu je predsedoval načelnik okoliške zadruga, kovaški mojster g. Šola. O položaju obrtništva med vojno je poročal g. Volk, ki je spomnil na krivično delitev tamkajšnje zadruga, kar je bila po njegovih besedah ena od uslug, ki jo je avstro-ogrska vlada nudila svojim »šoštanjskim nemškim oprodam«. Kot odposlanec zveze slovenskih štajerskih obrtnih zadrug je poročal g. Zadravec iz Središča o nalogah obrtništva in ciljih obrtniškega združništva za prihodnost. Enoglasno je bil sprejet sklep, da obstoječe skupne zadruga ne zadostujejo zahtevam obrtništva in namenu obrtniških organizacij in da je v prihodnosti mogoče le organizirano delo v strokovnih zadrugah. Navzoči zborovalci so sklenili, da se šoštanjska skupna zadruga, ki je v dotedanji obliki štela 360 članov in se interesi obrtnikov razlikujejo ter si pogosto celo nasprotujejo, razpusti in se ustanovi pet strokovnih zadrug. Ustanovili so zadrugo trgovcev, gostilničarjev, stavbnih obrti in zadrugo oblačilne stroke. Volk je poročal o starostnem zavarovanju in njegova resolucija o tem ter o ustanovitvi samostojne in obrtne zbornice za slovensko Štajersko je bila enoglasno sprejeta.⁷

⁵ Jože Hudales, Šoštanj – mesto v Šaleški dolini, Šoštanj, 1985, str. 25–26.

⁶ »Obrtni shod v Celju«, Nova doba, 8. 1. 1919, št. 2, str. 3.

⁷ »Obrtniški shod v Šoštanju«, Nova doba, 29. 1. 1919, št. 8, str. 3.

Da so načelovali novi, slovenski oblastniki, ki so Nemcem in nemškutarjem grenili življenje, se je odražalo tudi v številnih odpušćanjih, ki so bila uperjena predvsem proti nemškemu prebivalstvu in njihovim privržencem. Tako je bil januarja 1919 v Šošćanju odpušćen višji paznik finanćne straže Aleks Leidl, ki ga je nadomestil Ivan Piskernik iz Rotenmanna.⁸ Nić drugaće ni bilo v šolstvu. Tako je bil za nadućitelja v Velenju imenovan Ivan Koropec iz Šošćanja. Razpušćen je bil tudi občinski zastop, gerent pa je bil dr. Fran Mayer.⁹ Kot veterinarskega asistenta so v Šošćanju namesto nemškega imenovali Petra Rihtarića.¹⁰ Źe konec decembra 1918 je Ministrstvo za notranje zadeve izdalo ukaz, da morajo v vseh obćinah, kjer so bili nastavljeni gerenti, razpisati nove volitve. Obćinska uprava v Šošćanju je sicer 5. januarja 1919 Narodno vlado SHS v Ljubljani prosila, naj potrdi dr. Frana Mayerja za gerenta mestne uprave v Šošćanju in mu dodeli ustrezno dovoljenje. A prišlo je do sprememb. Narodni svet za Šošćanj je predlagal ćlane novega obćinskega sveta, in sicer 13. januarja 1919, sklenjeno pa je bilo, da se Narodni svet razpusti. Mesec dni kasneje je tako Narodni svet prenehal delovati, novi obćinski gerent pa je bil dr. Mayer.¹¹ Februarja 1919 so bili v gerentski sosvet šošćanjske obćine imenovani lesni trgovec Matija Zalar, trgovec Ivan Senica, ćevljar Franc Schwarz, šolski ravnatelj Alojz Trobej, tovarniški delovodja Jakob Arzenšek in kaplan Viktor Lunder.¹² Spomladi so se odpušćanja nadaljevala in marca je bil v Šošćanju odpušćen nemški notar Josef Hiris, *Nova doba* pa je njegovo odpoved pospremila zelo porogljivo: »*Je ćas, da se tudi te smeti pometejo.*«¹³ Namesto Hirisu so imenovali notarskega kandi-

⁸ »Iz davćne sluźbe«, *Nova doba*, 15. 1. 1919, št. 4, str. 2.

⁹ »Dnevne novice«, *Nova doba*, 29. 1. 1919, št. 8, str. 5.

¹⁰ »Dopisi«, *Nova doba*, 8. 2. 1919, št. 11, str. 4.

¹¹ Miran Aplinc, »Šošćanj v zadnjem letu vćlike vojne«, v: Šaleški razgledi 16, Zbornik 2018–2019, Velenje, 2019, str. 68.

¹² »Dopisi«, *Nova doba*, 15. 2. 1919, št. 13, str. 4.

¹³ »Dopisi«, *Nova doba*, 11. 3. 1919, št. 21, str. 3.

data Franca Košenina z Vranskega.¹⁴

Spremembe so se kazale tudi na gospodarskem področju, tako v lastniški strukturi kot v preimenovanjih. Tako sta 1. januarja 1919 državna rudnika v Velenju in Zabukovici, ki sta poprej spadala v državno cinkarno v Celju, dobila svojo lastno upravo. Zaradi tega je Narodna vlada v Ljubljani dotedanji naslov Rudniškega in plavžarskega skrbništva spremenila v Plavžarsko oskrbništvo SHS v Celju.¹⁵

A navada je železna srajca, zato so se krajani pogosto pritoževali, da je nemški duh še vedno močno zasidran, zlasti na nekaterih uradih. Zato so pogosto pisali časnikom in obelodanili sporna ravnanja. Konec januarja 1919 je bila v *Novi dobi* objavljena vest, da je bila pod naslovom »Grundbuchsammt Schönstein« ožigosana nemška rešitev slovenske zemljiškoknjižne vloge po nekem Pengu. Dotični uradnik naj bi bil Alois Persche, ki se je zaobljubil nemški Avstriji in silil »na vse pretege, da bi ga narodna vlada čimpreje odstavila, da še more pravočasno dobiti kako nemško službo«. Pri časniku so menili, da je to tudi vzrok, da se na sodišču še vedno na skrivaj uraduje v nemškem jeziku, s čimer so določeni uradniki želeli izsiliti hitro premestitev.¹⁶ Vnovič so se jezili 1. februarja 1919, in sicer z naslovom Župan v Velenju uraduje nemški. Konec januarja naj bi namreč slovenskemu vojaku napisal nemško uradno potrdilo. Pri časniku so se spraševali: »Ali je prespal ves čas od 1. nov. 1918?« »In naredbe Narodne vlade ga morda nič ne brigajo?! Škandal!« so se zgražali.¹⁷ Čez nekaj dni je županstvo v Velenju sporočilo, da tam že dolga leta, torej še pred vojno, uradujejo samo slovensko, in če so kakemu vojaku izdali nemško listino, se je to zgodilo pomotoma ali na vojakovo željo.¹⁸

¹⁴ »Dopisi«, Nova doba, 25. 3. 1919, št. 27, str. 3.

¹⁵ »Dnevne novice«, Nova doba, 22. 1. 1919, št. 6, str. 4–5.

¹⁶ »Dnevne novice«, Nova doba, 25. 1. 1919, št. 7, str. 2.

¹⁷ »Dnevne novice«, Nova doba, 1. 2. 1919, št. 9, str. 3.

¹⁸ »Dnevne novice«, Nova doba, 8. 2. 1919, št. 11, str. 3.

Kot že omenjeno, so slovenska društva v Šaleški dolini, ki so nastala že pred vojno, še vedno pridno delala naprej, in nič drugače ni bilo s telovadnim društvom Sokol, ki je v novi državi obnovilo svoje delovanje. Leta 1863 je dr. Miroslav Tyrš na Češkem ustanovil sokolsko organizacijo z narodno, narodnoobrambno in kulturno osnovo. Namen Sokolstva je bil poziv vsemu češkemu narodu na boj proti avstrijski »monarhistični tiraniji« za narodnostno osvoboditev Čehov in ustanovitev lastne češke države. Po češkem vzoru so sokolske organizacije ustanovili vsi slovanski narodi v Avstro-Ogrski: Poljaki, Slovenci, Hrvati, Srbi in Bolgari.¹⁹ Leta 1863 so bili postavljeni temelji za ustanovitev telovadnega društva Sokol tudi na Slovenskem. Ustanovni občni zbor prvega slovenskega telovadnega društva Južni Sokol je potekal 1. oktobra 1863, saj so bila konec septembra potrjena pravila. Društvo so torej poimenovali Južni Sokol, s pozdravno brzojavko pa so navezali stike s praškimi Sokoli. Ob tem so sklenili, da bo obleka razen klobuka enaka češki. Omenjeno društvo je sicer delovalo le štiri leta, torej do leta 1867, saj je prišlo do pretepa med slovenskimi telovadci in Nemci. Zaradi incidenta je bilo društvo zakonsko razpuščeno, kar nekaj Sokolov pa so zaprli. Že prihodnje leto, leta 1868, je bil ustanovljen Ljubljanski Sokol, ki je postal matica slovenskega sokolstva. Sokol se je redno udeleževal narodnih taborov in se pridružil zahtevam po združenji Sloveniji.²⁰ Med prvimi vodji Ljubljanskega Sokola je bil Fran Levstik. Slovenski Sokol pa se je hitro razširil po slovenskih pokrajinah – Kranjskem, Primorskem, Štajerskem in Koroškem. Do prve svetovne vojne je tako obstajalo že 82 sokolskih društev, združenih v devetih župah, te pa v Slovenski sokolski zvezi. Slednja je bila ustanovljena leta 1905 in je bila članica Slovanske sokolske zveze, ki je imela sedež v Pragi. Ta je bila leta 1907 sprejeta

¹⁹ Bojan Breznik, »Zgodovina sokolske organizacije v Sloveniji in na Koroškem«, Karizma, 12. 12. 2017, spletni vir.

²⁰ 150 let Sokola: društvo, ki je za seboj pustilo bogato dediščino, Delo, 30. 9. 2013, spletni vir.

v Mednarodno telovadno zvezo s sedežem v Parizu.²¹ Leta 1898, torej trideset let po ustanovitvi Ljubljanskega Sokola, je bila v Šoštanju ustanovljena podružnica Savinjskega Sokola, ki je postala eno od središč vsestranskega kulturnega življenja v Šaleški dolini. Leto 1919 velja za ponovno oživitev šoštanskih Sokolov, pod okriljem katerih je deloval tudi Sokolski odsek v Škalah pri Velenju, ki je predstavljal jedro poznejšega Sokola Velenje. Poleg Sokola je bilo od leta 1920 naprej v Šoštanju dejavno tudi Delavsko društvo Svoboda.²² 18. januarja 1919 je v Šoštanju potekal občni zbor tamkajšnjega Sokola. Brat starosta Ivan Koropec je poročal o društvenem delovanju iz zadnje dobe. Zadnji občni zbor je potekal pet let poprej. Potem, še v času pred vojno, se je začelo »z vladne strani spletkariti in ,vplivati‘, da se je onemogočila vsaka sokolska prireditve, ker bi bila seveda v kvar tedaj že tekočim vojnim pripravam«. Na zboru so izvolili Ivana Koropca za starosta, Jakoba Volka za podstarosta, za načelnika Ivana Lukmana in za načelnika škalskega odseka Antona Kurnika. Sklenili so, da v kratkem začnejo s telovadbo v treh skupinah, in sicer moškega, ženskega Sokola in sokolskega naraščaja. Ustanovili so tudi izobraževalni odsek, ki naj bi imel na skrbi javna ljudska predavanja.²³ Še v istem letu so začeli akcijo za izgraditev sokolskega doma.²⁴ 16. marca je v Šoštanju potekalo že drugo predavanje izobraževalnega odseka, na katerem je predaval sodnik Janko Sernec, in sicer o narodnem gospodarstvu.²⁵ Predavanj se je v naslednjih mesecih in letih zvrstilo kar nekaj.

²¹ Breznik, »Zgodovina sokolske organizacije v Sloveniji in na Koroškem«.

²² Ivo Stropnik, »140 let organiziranega knjižničarstva na Šaleškem, Kronološki pregled v pomembnejših letnicah«, v: Zbornik 1994/95, Šaleški razgledi 11, Velenje 1994, str. 15–17.

²³ »Sokol v Šoštanju«, Nova doba, 1. 2. 1919, št. 9, str. 4–5.

²⁴ Aleksandra Gačič, »Knjižnice v kulturnem življenju Šaleške doline med vojnama«, v: Knjižnice na Šaleškem, Zbornik ob 75-letnici Knjižnice Velenje, Velenje, 2009, str. 91.

²⁵ »Dopisi«, Nova doba, 25. 3. 1919, št. 27, str. 3.

Kljub novi državi so se incidenti, ki so jih povzročali nemškutarji, kar vrstili. Tako so 15. decembra 1918 na slavnosti ob združitvi in shodu JDS šoštanjski nemškutarji strgali z neke hiše zavedne slovenske družine trobojnico in jo ukradli, na oknih poslopja Narodnega sveta pa razbili okna. Preiskava je bila sicer sprožena takoj, a nepridipravov niso našli. V časniku so zapisali, da so nemškutarji prestrahopetni, da bi za svoja dejanja podali odgovore iz oči v oči. *»Od nemškutarskih voditeljev pa smo pričakovali toliko poštenosti, da bi bili proste volje poravnali škodo, katero so napravili njihovi politični učenci. Pa smo se zmotili!«* Namesto tega so ovadili Slovence, ki je s svojo premišljenostjo preprečil izgrede, *»pa zato še od svojih lastnih ljudi dobil – brco«*.²⁶

Leta 1919 so še vedno obstajale nejasnosti o določenih zadevah v novi skupni državi. Tako so se različna vprašanja porajala tudi v Šaleški dolini. Na začetku maja 1919 je v Velenju potekal javni shod Jugoslovanske demokratske stranke. Kaplan Legat iz Škal je Vekoslavu Kukovcu zastavil vprašanje, kakšno stališče zavzema demokratska stranka glede verstva. Dr. Kukovec je odgovoril, da so temeljne točke programa JDS enotnost države v zakonodaji, ureditev uprave na osnovi okrožij in samouprave po okrožjih, v socialnem oziru pa obramba šibkejših pred močnejšimi. Govornik je ob tem poudaril, da je odličen voditelj jugoslovanske politike dr. Anton Korošec, ki je v stikih z drugoverskimi strankami srbske opozicije in da je treba njega povprašati, kako si predstavlja razmerje verstva v skupni državi.²⁷

Celjska *Nova doba* je na začetku maja 1919 prejela novičko z naslovom *Pozor pred hujskači na vlakih Velenje – Celje!*, v kateri so zapisali: *»Potniki so mi pripovedovali, da so razni plačani agentje s Koroške v zjutrajšnjem savinjskem vlaku dne 6. t. m. grozovito zabavljali in hujskali proti Jugoslaviji in njenim novejšim vojaškim odredbam, da bi tako*

²⁶ »Dopisi«, *Nova doba*, 15. 2. 1919, št. 13, str. 4.

²⁷ »Dnevne novice«, *Nova doba*, 8. 5. 1919, št. 45, str. 3.

vojake odvrčali od predpisanih zglasitev ter napravili splošno zmedo med našim že tako čisto zbeganim ljudstvom.« Avtor novice je svetoval na vlakih uvedbo detektivov, ki bi »take elemente kratkomalo vklenil ter oddal kazenski oblasti, da si tam ohlade svoje dolge jezike«. ²⁸ Nova država in nova oblast pa sta prinesli tudi preiskave, ki naj bi v najkrajšem času dognale, da so Nemci in nemškutarji na Spodnjem Štajerskem organizirali vstajo, ki naj bi ob primernem času privedla do popolnega državnega preobrata. Organizirali naj bi se predvsem v Celju, Velenju, Mariboru in drugod, kjer so bivali ti ljudje, »ki so bili kot boljše situirani naravnost ovčice v očeh naše politične oblasti« in pri katerih so menda našli orožje in naboje v velikem številu pri najboljših rodbinah v omarah, po kletah itd. Avtor novice je bil prepričan, da rovarjenja in reda ne bo prej, dokler »naša država ne zapove: ven z Nemci, tudi če se navidezno obnašajo kot najboljši patriotje«. ²⁹

Novic o nemčurjih v letu 1919 torej ni manjkalo, tako je bilo maja v *Novi dobi* objavljeno, da ko so se raznesle vesti o prodiranju koroških Nemcev, je neki Fludernik »z veselim obrazom pripovedoval«, da so Nemci že v »Velenjem«, a da se jih ni treba bati, ker da ne storijo nikomur nič. Menda še ni dolgo minilo, ko ga je nekdo »pral« v *Novi dobi*, da je postal Slovenec, ob čemer so hudomušno zapisali: »Ali ste že slišali, da se je kdaj mačka odvadila miši loviti?« Ob tem so v časniku zabičali, da še enkrat povedo vsem nezavednim prebivalcem Ljubnega, od koder je novica prišla, da je vsak nemčur, ki zagovarja nemčurje ali zanje dela. ³⁰

Konec maja so v *Novi dobi* vnovič robantili zoper nemčurske obrtnike, ki jih je svoj čas poslala Súdmarka v Šoštanj, »da bi zastrupljali naše ljudstvo z vsenemškimi nazori, delali zdražbo in jemali zaslužek narodnim obrtnikom«. Pisali so, da je Súdmarka v Šoštanj poslala »pristnega

²⁸ »Celjske novice«, Nova doba, 10. 5. 1919, št. 46, str. 1.

²⁹ »Izza polpreteklih dni«, Nova doba, 15. 5. 1919, št. 48, str. 1.

³⁰ »Dopisi«, Nova doba, 17. 5. 1919, št. 49, str. 3.

Germana Tirolca, mu nakupila vso potrebno opremo, da bi konkuriral za narodnim obrtnikom«, ki so mu očitali še srbofilstvo. Uradništvo so za silo očistili nemškega vpliva, obrtništvo pa je bilo tisto, ki je lahko prišlo v stik z najširšimi sloji. »*Sedaj pa hujska nemško in nemčursko obrtništvo kmetsko in delavsko ljudstvo proti Jugoslaviji.*« Ti nemški obrtniki so menda postali socialdemokrati in tako pridobili vodilna mesta. »*Različni Titscherji, Melanscheggi, Mörtelni, Lepi, Novaki in Selitschi so sedaj v odboru,*« čeprav so bili prej odborniki Schulvereina in Südmarke in člani Volksrata. Žena nekega nemčurja se je menda izrazila: »*Sem Nemka, ostanem Nemka, Korošci so nam le dobri, zato smo sedaj mednarodni socialni demokrati.*« Njen mož je bil predsednik organizacije. Merjenje moči med Slovenci in nemškutarji se je menda pokazalo ob 1. maju, ko so postavljali mlaje, zato so se pri časniku spraševali: »*Ali so to socialci, če si pustijo od milijonarja Woschnagga postavljati mlaje?*« Po Šaleški dolini so postavili vsaj 30 mlajev, a na nobenem ni vihrala slovenska zastava. Avtor članka je predlagal, da bi morali proti takšnim obrtnikom nekaj ukreniti, zlasti tistim, ki niso znali niti besede slovensko, z opombo: »*Že v avstrijskih zakonih je bilo, da se tujezemcem ne da kar tako obrtniška pravica.*« Avtorju se je zdelo sporno tudi ravnanje šoštanjskega gerenta, ki je šel takim na roko. V pozdravnem govoru je menda izrazil zadovoljstvo, nakar mu je neki nemčur zaklical: »*Ako nam Vi ne boste nasprotovali, Vam mi tudi ne bomo ...*« Tudi v aprovizaciji so menda bili sami nemčurji.³¹

V zvezi s praznikom 1. maja se je v časniku oglasil tudi dr. Fran Mayer s pojasnilom, da nikakor ni pomagal socialdemokratom: »*Dne 1. maja sem pozdravil obhod socializmov s kratkim nagovorom in izrecno naglašal, da jih pozdravim kot jugoslovanske socialiste, ki naj tega ne pozabijo. Delavstvu grem na roko, ker je domače in bi postalo zavedno, če bi gospodje, ki radi kritizirajo, tudi kaj storili, da bi maso poučili. Da bi bili v aprovizaciji sami nemčurji,*

³¹ »Dopisi«, Nova doba, 31. 5. 1919, št. 55, str. 3.

ni res; res pa je, da si prizadevata dva socialista, vzdržati red pri razdelitvi moke in sladkorja.» Mayer je opravičeval svoja stališča zaradi razmer, v katerih se je znašel: *»Zato, ker so me v najbolj kritičnem trenutku pustili naši ljudje na ceditlu in so vsi narodnjaki svoja mesta odložili, vkljub temu, da sem prosil v svojem in v imenu gospoda glavarja. Vem, da sem osovražen, ker nočem deliti protekcij in zahtevam tudi od drugih to, kar nam po mojem mnenju edino pomaga iz sedaj-nih razmer, delo in zopet delo. Neplodovito kritiko prepustimo drugim.*« Iz njegovega dopisa odseva osebna prizadetost zaradi časnikovega besednega napada nanj: *»Čez dvajset let stojim tu v vednem boju, žrtvoval sem svojo mladost, užival malo veselja, imel bridke ure in ogromne skrbi. Storil sem morda marsikatero napako, toda hotel sem vedno le dobro.*« Pripravljen je bil predati oblast naprej, ko bi ocenil, da je trenutek pravi: *»Rad bom izročil vodstvo v mlajše roke, kadar bo čas, in želim nasledniku več sreče ter tudi, da se mu posreči, kar se dozda še nikomur ni posrečilo.*« A ta trenutek še ni prišel, vlada pa ga tudi ni imela razloga odstaviti: *»Kakor dolgo pa me vlada ne odveže dolžnosti napram njej, vstrajam na svojem mestu in bom z železno roko vzdržal red, če to tudi marsikateremu, zlasti onim ni prav, ki se za strogo izvedbo naredbe zoper alkoholizem ne morejo ogreti in po gostilnah zabavljajo čez vse, kar se potrudi delati,*« je bil oster ob zaključku svojega dopisa.³²

A dr. Fran Mayer je v poletnih mesecih vendarle odstopil z mesta občinskega gerenta, na njegovo mesto pa je bil imenovan lesni trgovec Matija Zalar. V sosvet so bili imenovani J. Senica, Fr. Schwarz, Alojzij Trobej, Jakob Arzenšek, Viktor Sunder, Jv. Atender, Jv. Lukman, Janko Serneck, J. Šmigoc, Josip Valenčak, Jakob Volk in Franc Vrečko.³³

V Šoštanju so menda imeli težave tudi z baronom Haeblerjem na gradu Gutenbüchel, kjer je imel sedež tudi

³² »Dopisi«, Nova doba, 10. 6. 1919, št. 59, str. 3.

³³ »Dopisi«, Nova doba, 28. 7. 1919, št. 80, str. 3.

oddelek slovenskega vojaštva, proti kateremu »se ta iz Rusije ali odkod privandrani baron naravnost ostudno obnaša. Psuje naše vojake z bando in še drugimi lepimi priimki.« Po poročanju avtorja dopisne notice je menda baron pravil, »da je on, če pridejo Nemci, Nemec, če pridejo Jugoslovani, Jugoslovan, če pridejo Čehi, Čeh itd.« Sin dotičnega je okoli pohajkoval v avstrijski uniformi in »naši gospodje se pobiču prav ponižno priklanajo.« Takšnega obnašanja jezni Šoštanjčan nikakor ni odobral: »Gospod baron sem, gospod baron tja – res ogabno! Da je še toliko suženjskega duha v nas!«³⁴

Tarča slovenskega prebivalstva v Šoštanju so pogosto bili usnjarji Woschnaggi. Nasprotovanja lastnikom šoštanske usnjarne so se kar vrstila, saj so veljali za nemškutarje. V novi državi je bil uveden osemurni delovnik, a je vodja šoštanjskih socialdemokratov, »vsled vojnih dobičkov posestnik hiš in zemljišč ter --- kakor se sam imenuje --- ,hutfabrikant«, pustil svoje zaposlene garati od 5. ure zjutraj do 8. ure zvečer. Obregnili so se tudi ob prodajo usnja, saj je imela usnjarna velike zaloge le-tega, a jih je prodajala le »tujim židom«, domače ljudstvo pa je menda hodilo boso okrog, saj tamkajšnji čevljarji niso dobili usnja, še toliko bolj, ker je bila cena za domače obrtnike previsoka. V veljavi je že bila uredba, da je treba v vseh podjetjih uradovati v slovenskem jeziku, česar pa se v šoštanjski tovarni usnja niso držali, saj da so tam »še vedno sami pristni germani nastavljeni«. Nobena skrivnost menda ni bila, da je tovarna izvozila veliko živil v vagonih v nemško Avstrijo. Do anomalij naj bi prihajalo še toliko bolj, ker so vodjo finančne straže Martina Petančiča premestili v Brežice.³⁵

A pojasniti velja, zakaj so Šoštanjčani v novi državi imeli toliko pripomb zoper uspešne usnjarje Woschnagge, ki so številnim domačinom dajali vsakdanji kruh. Namreč, že

³⁴ »Dopisi«, Nova doba, 10. 6. 1919, št. 59, str. 3.

³⁵ »Dopisi«, Nova doba, 26. 4. 1919, št. 40, str. 5.

od 19. stoletja so bili Vošnjaki znana rodbina na Slovenskem, še zlasti pomemben pa je bil četrti rod Vošnjakov v Šoštanju. Bratranca Ivan in Franc Vošnjak sta namreč proti koncu 19. stoletja vsak svojo usnjarno povzdignila v usnjarsko industrijo. Ivan Vošnjak na gospodarskem področju sicer ni bil tako uspešen kot bratranec Franc (pozneje Franz Woschnagg), a je bil dvakrat načelnik šoštanjskega okrajnega zastopa, bil je deželni poslanec in pomembno politično dejaven v Šoštanju. Kot zapisano, je bil Franz Woschnagg z usnjarno uspešnejši, vendar je bil ob koncu svojega življenja že precej nemško usmerjen. Po poroki z Nemkama sta se ponemčila tudi njegova sinova Hans in Franz, čeprav sta bila poprej dejavna Sokola in sta sodelovala v slovenski čitalnici. Hans in Franz Woschnagg pa sta leta 1908 spravila v stečaj strica Ivana Vošnjaka in njegovo tovarno združila s svojo. V najboljših časih, leta 1914 je usnjarna zaposlovala 237 delavcev.³⁶ A dr. Fran Mayer se je že ob prevratu pogovarjal z družino Woschnagg, ki jo je zanimalo, ali bodo lahko ostali v Šoštanju. Mayer jim je to zagotovil, a obljubiti so morali sodelovanje, plačilo davka in oddajo usnja za potrebe narodnega sveta. A razmere, ki so nastale po ustanovitvi nove države, so prinesle marsikatero težavo in očitek slavnemu usnjarni.³⁷ Na začetku je bila Woschnaggova usnjarna postavljena pod državno nadzornišтво, za nadzornika pa je bil imenovan notar Košenina.³⁸ A ne glede na vse je tovarna še naprej obratovala in septembra 1921 je podpisala 1 milijon državnega posojila.³⁹

Konec maja 1919 je bila na 60 kron globe obsojena neka Ela Živna iz Velenja, ker je grdo govorila o koroških dogodkih. Časopisje je predvidevalo, da gre za hčerko orožnika Živne iz Velenja, ki je v času vojne služil v Vojniku. *»Tam se je ta grdoba tako vedel, da so ga ob prevratu morali pred ljudsko jezo odstraniti in prestaviti v Velenje,«* je bralce

³⁶ Jože Hudales, Šoštanj – mesto v Šaleški dolini, Šoštanj, 1985, str. 17.

³⁷ Aplinc, »Morda bodo prišli še tako časi ...«, str. 105.

³⁸ »Dnevne novice«, Nova doba, 5. 6. 1919, št. 57, str. 3.

³⁹ »Dnevna kronika«, Nova doba, 24. 9. 1921, št. 111, str. 3.

jezno seznanjal avtor novičke in se spraševal, zakaj ga niso kar odslovili. »*Denunciral je uboge ljudi in jih tiral trumoma v ječe,*« je nadalje opisoval medvojna ravnanja spornega vojaka in omenil, da je mogoče predvidevati, da so bili vsi internirani, konfinirani in osumljeni žrtve te osebe. Zato se ni bilo čuditi, da je tudi svojo hčer vzgajal v tem duhu.⁴⁰ Septembra so pisali o neki ženi odpuščenega mornarja, ki ni vedela, kaj bi »blebetala v svoji nemški zagrizenosti«. Tako je menda okoli govorila: »*‘so lange König Peter und die Serben regieren werden, wird es immer schleshter’ (dokler bodo vladali kralj Peter in Srbi, bo vedno slabše)*«. Časnik je zapisal, da ji svetujejo, naj brzda svoj jezik.⁴¹

15. junija 1919 so v Topolšici odprli zdravilišče za začetne primere pljučne tuberkuloze, v katerega so sprejemali otroke od šestega do petnajstega leta in ženske, predvsem matere do 50. leta, prednost pa so imeli bolniki z domovinsko pravico v Sloveniji. O sprejemu je odločal kuratorij za upravo zdravilišča s sedežem v Ljubljani na osnovi prošnje, ki je morala biti opremljena z zdravniškim potrdilom o stanju in natančnem poteku bolezni. Zdravljenje v sanatoriju je trajalo 10–12 tednov, vendar so lahko bolnika odpustili tudi prej. Večino stroškov so bolniki plačali sami.⁴² Prihodnje leto, konec aprila 1920, je bil za vodjo zdravilišča imenovan dr. Oton Haus, sin nekdanjega avstro-ogrskega admirala Hausa, zato jih je pri *Novi dobi* zanimalo, ali imenovani vodja zna tudi slovensko.⁴³

Na začetku mlade države Kraljevine SHS je bilo navdušenje zanj opazeno tudi v Šaleški dolini. Tako so v prvem letu v Šoštanju praznovali tudi Vidov dan, proslavo pa so pripravili občina, društva in okoliški kraji, zlasti Družmirje. Po

⁴⁰ »Dnevne novice«, Nova doba, 12. 6. 1919, št. 60, str. 2.

⁴¹ »Dopisi«, Nova doba, 16. 9. 1919, št. 101.

⁴² »Sprejemni pogoji za državno zdravilišče na pljučih obolelih v Topolšici«, Nova doba, 19. 6. 1919, št. 63, str. 3.

⁴³ »Dnevne novice«, Nova doba, 1. 5. 1920, št. 54, str. 3.

ulicah, okrašenih z jugoslovanskimi in narodnimi zastavami, so se sprehodili z baklami in peli narodne pesmi. Pripravili so tudi predavanje o tem prazniku, ki je »zanetilo« v njih »kres narodnega navdušenja, ki nikoli več ne ugasne«. Ob prazniku so v Šoštanju slovesno sprejeli tudi resolucijo z naslednjimi točkami: *»1. Protestujemo zoper razkosanje našega naroda in naše domovine, ker je tako postopanje proti načelom svobode, samoodločbe in demokratizma. 2. Svarimo merodajne činitelje, predno končno-veljavno določijo naše meje na jugu in severu, da se ravna po pravilih pravice, demokratičnih načelih enakopravnosti in enakoveljavnosti za vse narode, da se stavba miru – ker na pesek zidana – v novič ne razruši.«* Resolucijo so poslali Deželni vladi v Ljubljani.⁴⁴

7. septembra 1919 so v Šoštanju pripravljali veliko proslavo ob 10-letnici šoštanjskega telovadnega društva Sokol. Za ta namen so vložili prošnjo za posebna vlaka iz Celja in Dravograda v Šoštanj in nazaj. Vsa bratska društva so pozivali, da se prireditve udeležijo v čim večjem številu. *»Dne 7. septembra vsi v Šoštanj, kjer je vedno kljubovala naša trdnjava vsem naskokom narodnih sovražnikov,«* se je glasil njihov poziv.⁴⁵ Pozivi v naslednjih številkah so bili še bolj borbeni in polni zanosa, kot razkriva naslednji zapis: *»Cilj Sokolstva je, dvigniti narod v zdravstvenem in duševnem oziru: nihče ne iztrebi naroda, ki bo segal, trdo zaraščen v svoji zemlji – katera nosi pečat našega znoja in naše krvi – z duhom do najvišjih zvezd! To je ideal, za katerega se bori Sokol. V sivem očesu mu vihra kakor trobojnica v pomladnji burji ... Tudi Šoštanjski Sokol je vestno storil svojo dolžnost kot pionir prosvete. Za nami je trpljenje in škripanje z zobmi izza dobre stare Avstrije – danes nam sijajo dnevi svobode, sami svoji smo na svojem! In v tem znamenju hočemo praznovati svoj jubilej: svetla zarja je razlita na poldrugi milijon svobodnih ljudi, svojih na svojem in združenih z brati! Bratje in sestre! Enoten, skupen in mnogoštevilčen bodi naš nastop, da bo uspeh*

⁴⁴ »Dopisi«, Nova doba, 5. 7. 1919, št. 70, str. 3.

⁴⁵ »Sokolstvo«, Nova doba, 21. 8. 1919, št. 90, str. 2.

delo priča o zmagi ideje!« Proslava šoštanjskega Sokola je bil hkrati »zlet« savinjskega okrožja Celjske Sokolske župe, »ker ga ni kmalu narodno tako nezanesljivega kraja v sredi naše domovine, kakor je Šoštanj s Šaleško dolino!« Ob pozivu na proslavo se namreč niso mogli izogniti temu, da se ne bi obregnili ob šoštanjske Nemce in nemškutarje, temveč so si dali duška: »*Nemški velekapital, pri katerem visi veliko število slovenskih malih posestnikov, je vrh tega še tudi postal – čez noč – bogati vir za podporo vseh boljšečnikov; ti kapitalisti – boljšečniki, nadalje mnogobrojni po nemškutarjih nahujskani industrijski delavci nemške veletovarne ter Škalskega rudokopa in končno še vedno ne mirujoča, izza časa pred vojno in tekom vojne zrasla nemškutarija – le čakajo na povrnitev prejšnjih časov. /.../ Treba je torej, da vsi našinci enkrat jasno vidijo, da ima narodna pravica tudi moč za seboj, da se v njih utrdi vera, da zmaguje pravični in značajni narodnjak, dočim gre ,nemško misleči Slovenec‘ to je renegat – le rakovo pot!*« Da bi k temu pripomogli, so pozivali brate Sokole iz vseh krajev, naj se prireditve udeležijo. Na proslavo so vabili tudi ženske, ki naj pridejo po možnosti v narodnih nošnjah: »*Po temnih dnevih bolesti, ranjene narodne zavesti in razbolelega materinstva naj praznuje jugoslovanska žena v Sokolstvu in skupno ž njim s polno dušo dan osvobojenja, za katero je sodelovala z mislijo, delom in ljubeznijo.*«⁴⁶ Na dan dogodka je po prihodu posebnih vlakov iz Celja in Dravograda pozdravil starosta šoštanjskega Sokola Lukman. Na proslavo so prišli Sokoli iz Celja, Žalca, Mozirja, Braslovč in Posavja. Pred rotovžem jih je v imenu gerenta pozdravil okrajni sodnik Janko Sernek. Popoldne je potekala javna telovadba v bližini kolodvora. Po končani telovadbi je načelnik šoštanjskega sokola Anton Kurnik predstavil zgodovino šoštanjskega Sokola, Gvido Sernek iz Celja pa je spregovoril o pomenu sokolstva pred prevratom in njegovih nalogah po prevratu.⁴⁷ Mesec dni pozneje je deset let bivanja v Šoštanju

⁴⁶ »Sokolstvo«, Nova doba, 4. 9. 1919, št. 96, str. 2.

⁴⁷ »Sokolstvo«, Nova doba, 11. 9. 1919, št. 99, str. 2.

obeležil tudi Anton Kurnik, ki so mu Šoštanjčani pripisovali velike zasluge, ki jih je imel na družbenem področju.⁴⁸

2. januarja 1920 je krajevna organizacija JDS v Šoštanju na seji odbora sklenila, da bo v *Novi dobi* in *Slovenskem narodu* objavila naslednjo vest: »Schmautz Hans, tehnik iz Šoštanja, uživa podporo kraljevine SHS, letnih 4000 k za študije na tehniki v Gradcu. Notorično pa je, da je bil vedno nemško-radikalnega mišljenja in da se sedaj po preobratu izdaja kot strogega Nemca, dasi je sin slovenskih starišev in niti noče slovenski govoriti. Vpraša se, če so bile te okoliščine znane, ko se mu je podelila omenjena državna podpora in če ne, se predlaga, da se mu saj sedaj podpora odvzame in podeli vrednejšemu državljanu.«⁴⁹

Nekatera slovenska podjetja so bila še dve leti po prevratu v tujih rokah, ki pa so počasi prehajala v slovenske roke. Tako je Ljubljanska kreditna banka namerava kupiti tovarniška poslopja in inventar podjetja Agraria in Nickel v Šoštanju ter ustanoviti delniško družbo Kemična tovarna v Šoštanju.⁵⁰ Kemično tovarno so nato 27. februarja 1920 dejansko vpisali v družbeni register kot Kemično tovarno v Šoštanju d. d., in sicer v slovenskem, nemškem, francoskem in italijanskem jeziku.⁵¹ Kar nekaj časa pa so v Šoštanju pripravljali ustanovitev samostojnega obrtnega društva. Na poziv tamkajšnjega vodje obrtnega gibanja Volka so 14. marca 1920 v hotelu Jugoslavija pripravili zbor obrtnikov iz Šoštanja in okolice. Zbrane sta pozdravila celjska obrtnika Založnik kot tajnik Občeslovenskega obrtnega društva in tajnik Zadrugne zveze Janko Lesničar. Na shodu so se izrekli proti ustanavljanju politične stranke, vendar so sklenili ustanoviti obrtno društvo.⁵²

⁴⁸ »Dopisi«, Nova doba, 11. 10. 1919, št. 112.

⁴⁹ »Iz jugoslov. dem. stranke«, Nova doba, 15. 11. 1920, št. 7, str. 2.

⁵⁰ »Tuja podjetja prehajajo v naše roke«, Nova doba, 27. 1. 1920, št. 12, str. 3.

⁵¹ »Dnevne novice«, Nova doba, 27. 3. 1920, št. 38, str. 3.

⁵² »Dopisi«, Nova doba, 18. 3. 1920, št. 34, str. 3.

Tudi v Velenju so se pojavljala nasprotovanja ostan-
kom nemštva v domačih krajih. Aprila so tako kražani javno
naslovili vprašanje na načelnika okrajnega zastopstva Josipa
Skazo, kdaj misli, da bo potrebno in primerno odstraniti dvo-
jezične kašipote ob cestnih križiščih, razne svarilne napise
itd. ter kdaj se bodo zamenjali s slovenskimi. Pri tem so Skazi
žugali tudi z drugimi opozorili: »*Gospod načelnik, dejanja
naj govoré, ne samo besede! Tudi o stanju cest Vašega okraja
bi se dalo katero pametno reči, pa to naj bo za drugikrat.*«⁵³
Glede slabih cest pa so se pritoževali tudi iz šoštanjskega
okraja, a je bilo okrajno zastopstvo za omenjene težave glu-
ho. Kražani so okrajno glavarstvo pozivali, naj si pogleda ce-
ste iz Šoštanja do koroške meje. Še zlasti pereča je bila cesta
od vznožja hriba do Št. Vida. Njen pomen se je pokazal leto
poprej v koroških bojih, ko se je skoraj vsa vojska umikala po
tej cesti, pri pohodu nazaj na Koroško pa so vozovi in topovi
obstali na cesti zaradi slabe izpeljave in lukenj.⁵⁴

Zanimanja za usnjarje Woschnagge je bilo v časopisju
precej, kar kaže tudi notica, da je šoštanjski Woschnagg kupil
graščinsko posestvo Kerestinec pri Zagrebu, in sicer za 2,5
milijona kron.⁵⁵ Obrekovanj družine Woschnagg ni manjkalo
niti v letu 1920. Aprila so se v *Novi dobi* obregneili ob pose-
stvo Sannhof pri Celju, ki ga je pred leti kupila tovarnarjeva
vdova, znana gospa iz družine Woschnagg. Poleg posestva
je bilo veliko njiv, ki pa so bile v večini neobdelane. Avtor
notice je potožil, da bi si na tej njivi lahko marsikateri revež
pridelal krompir ali kaj drugega, če bi lastnica ali vsaj upravi-
telj, če nje ni v Celju, dal njive v najem. Avtor je menil, da bi
na tem področju tudi oblasti morale storiti kakšen korak.«⁵⁶

Nova država je prenesla spremembe tudi v šolstvu, saj
je to veljalo za jedro ponemčevalne politike v prejšnji oblasti.
Na Štajerskem smo imeli pred 1. svetovno vojno dobro razvi-

⁵³ »Dopisi«, Nova doba, 17. 4. 1920, št. 46, str. 3.

⁵⁴ »Dopisi«, Nova doba, 22. 7. 1920, št. 87, str. 3.

⁵⁵ »Tedenske vesti«, Domovina, 18. 7. 1919, št. 29, str. 6.

⁵⁶ »Lahko bogatašu!«, Nova doba, 20. 4. 1920, št. 48, str. 2.

to ljudsko in meščansko šolstvo, a kaj ko je bilo to pod budnim očesom avstrijske oziroma nemške nacionalne politike, ki je preprečevala ustanavljanje slovenskih šol, saj bi te pomenile krepitev slovenskega izobraženstva. Tako je organizacija Deutscher Schulverein pritiskala na slovenske osnovnošolce in jih vzgajala v prihodnje generacije nemških privržencev oziroma nemškutarjev.⁵⁷ Narodna vlada za Slovenijo v Ljubljani je novembra 1918, torej kmalu po prevratu, objavila veljavnost vseh avstrijskih zakonov in uredb, torej tudi šolskih. 16. novembra 1918 je tudi uradno prevzela pod svoje okrilje javno šolstvo in določila, da je učni jezik na vseh meščanskih in ljudskih šolah slovenski. V mestih na Štajerskem, Koroškem in v Prekmurju so šolniki, politiki in kulturniki v meščanski šoli videli najboljše sredstvo za gospodarski in narodnostni razvoj.⁵⁸ Šola je bila v Šoštanju ustanovljena že v 18. stoletju. Po prevratu je bila v Šoštanju ukinjena trirazredna nemška »šulferajnska šola«, pouk pa se je nadaljeval v slovenski šoli.⁵⁹ Šolstvo je pestilo pomanjkanje učiteljskega kadra, otroci pa zaradi dela na kmetiji niso mogli v šolo, zato naj bi se pouk začel šele 1. novembra namesto 16. oktobra 1918. A vmes je posegla še epidemija španske gripe, zato je šola morala z državnim odlokom ostati zaprta do polovice novembra, kar pa se je zavleklo do 3. januarja 1919.⁶⁰ 3. januarja 1919 je šola dobila paralelki k drugemu in tretjemu razredu. Leta 1919 so v Šoštanju ustanovili tudi vrtec, ki je najprej deloval pod isto streho kot osnovna šola. V Šoštanju sta poleg osnovne šole delovali še obrtna in trgovska nadaljevalna šola, leta

⁵⁷ Gregor Jenuš, Ko je Maribor postal slovenski, Iz zgodovine nemško-slovenskih odnosov v Mariboru od konca 19. stoletja in v prevratni dobi, Maribor, 2011, str. 158.

⁵⁸ Jure Maček, »Slovensko meščansko šolstvo po letu 1918 – do sprejetja zakona o meščanskih šolah«, v: Arhivi 30 (2007), št. 1, str. 122, 129.

⁵⁹ Gačič, »Knjižnice v kulturnem življenju Šaleške doline med vojnama«, str. 85.

⁶⁰ Aleksandra Gačič, »Šolstvo v Šaleški dolini v času med obema vojnama«, v: Šaleški razgledi 14, Zbornik 2011–2012, Velenje 2017, str. 67.

1920 pa so odprli še meščansko šolo.⁶¹ Če pa so bile razmere v Šoštanju ob koncu 19. stoletja nekoliko boljše, saj se je tamkajšnja šola širila, so bili Velenjčani na slabšem. Namreč po novem avstrijskem zakonu so v Velenju ukinili trivialno šolo in ustanovili enorazrednico. Po širitvi leta 1884 je bilo z odlokom odrejeno, da mora biti v prvem in drugem razredu osnovne šole učni jezik slovenski, v tretjem pa slovenski in nemški. Zaradi spremenjenih razmer, nastanka nove države, se je poku v Velenju začel 3. decembra 1918.⁶² Razmere so se začele izboljševati tudi za Velenjčane. Avgusta 1920 je bil namreč sprejet odlok, da višji šolski svet v prihodnjem letu dovoljuje ustanovitev meščanske šole tudi v Velenju.⁶³

24. julija 1920 je bil v Šmartnem ob Paki ustanovljen odsek šoštanjskega Sokola, na katerem je bil izvoljen tudi odbor. V kratkem so imeli namen ustanoviti še sokolski pevski krožek in prirediti igro. V šoštanjskem Sokolu so jim izrekli dobrodošlico in izrazili upanje v njihovo dobro delo: *»Bratje in sestre, ako izpolnite upe, ki jih stavi materino društvo v Šoštanju v vas, ki ste se vedno pokazali kot zavedni kmečki fantje in dekleta v vašem lepem kraju, potem bo to iskreno veselje za nas vse, in Šoštanjski Sokol, katerega ena perot že sega v Velenje, vzmahne tudi z drugo krepko perutjo in bo z ljubeznijo negoval svoj drugi odsek v Šmartnem ob Paki.«* Brat Petrič je odseku dal na razpolago prostor v nekdanji tovarni. Po zborovanju se je zahvalil bratu Kurniku in navzoče pozval, naj ostanejo zvesti sokolskemu praporju, *»ki je tudi prapor našega kraljevskega brata prestolonaslednika Aleksandra, ki je v Ljubljani izjavil, da je vedno in povsod računal na Sokolstvo«*.⁶⁴

⁶¹ Gačić, »Knjižnice v kulturnem življenju Šaleške doline med vojnama«, str. 85.

⁶² Gačić, »Šolstvo v Šaleški dolini v času med obema vojnama«, str. 67, 71.

⁶³ »Dnevne novice«, Nova doba, 26. 8. 1920, št. 102, str. 3.

⁶⁴ »Sokolstvo«, Nova doba, 31. 7. 1920, št. 91, str. 3.

Čeprav je Kraljevina SHS obstajala že dobri dve leti in je v njeno okrilje sodilo tudi slovensko ozemlje, se nekatere strasti še niso pomirile, prav tako ne sovraštvo do nemškutarjev, ki so po mnenju nekaterih krajanov še vedno izzivali na različne načine. Tako na primer šoštanjski gostilničar Viktor Hauke nad vhodom nekdanjega »Deutsches Haus« ni želel odstraniti začetnic D. H., temveč je na občinski poziv dal pri občini na zapisnik, da naj v prihodnje začetnici pomenita »Društvena hiša«. Pri *Novi dobi* so se nad takšnim ravnanjem zgražali in situacijo primerjali s tem, kaj bi se ob takšnem ravnanju Slovencev dogajalo na Koroškem, ki je po plebiscitu pripadla Avstriji: *»Če bi se n. pr. na Koroškem kak Slovenec na podoben način norčeval iz kake oblasti, bi mu že zdavnaj brez vsakega parlamentovanja kratkomalo razbili šipe na dotični hiši, mu pomazali napis in vrh tega njega nabili.«* Ob vsem tem sta bili sporni začetnici zapisani na zidu, ki je imel znak nekdanje dežele Štajerske, tj. širok belozeleni trak. Pri časniku so opozorili, da bi se ta znak v skladu z razglasom deželne vlade za Slovenijo moral smatrati »kot izražanje separatističnih stremljenj«, torej kot državi nevarno demonstrativno dejanje, ki se kazensko preganja. Avtorji članka so opozorili, da se ne bi pečali s tako zadevo, »če ne bi dokazala, kako trdovratno se Nemci še oklepajo vsega, kar jih spominja na njihovo prejšnjo nadvlado, ker upajo, da se še vse enkrat obrne in bi se mogli pozneje enkrat ponašati, kako so nas 'bistroumno' premotili.« Ob koncu so pozvali: *»Ne bodimo torej več sužnji, temveč zob za zob nasproti takim brezobzirnim hinavcem!«*⁶⁵

Ko pa govorimo o hotelih in gostilnah v Šoštanju, je le-teh bilo ob začetku 20. stoletja kar precej. Šoštanj se je namreč ponašal s kar tremi hoteli in devetimi gostilnami. Hotel Austria je bil v lastništvu Franca Rajšterja, tu sta bila še hotel Deutscheshaus (Nemška hiša) in hotel Vlastl (pozneje Union). Delovale so tudi gostilne, in sicer Brežnik, gostilna Cerovšek, Zur Taube, gostilna Jakoba Šribarja, Franca Žagarja, Ivana

⁶⁵ »Dopisi«, Nova doba, 1. 1. 1920, št. 1, str. 5.

Kopušarja in Mihaela Kumerja, v kateri je delovala tudi šoštanjska čitalnica.⁶⁶

Februarja so v *Novi dobi* pisali o vnovičnem izzivanju nemškutarjev, ki da so v železniških vozovih, gostilnah in drugih javnih lokalih glasno hvalili vse, kar je nemško, štajersko ali koroško, in zabavljali proti vsemu, kar je bilo srbsko, slovensko ali jugoslovansko. Zato so v časniku pozivali vse zavedne Slovence, naj take ljudi izročijo orožništvu ali drugi pristojni oblasti. To naj bi bili dolžni storiti predvsem železniški uslužbenci, uradniki in drugi, za dogodka v gostilnah pa so bili odgovorni gostilničarji. Opozorili so, da še ni dolgo tega, kar je znani nemškutar, ki se je kasneje preselil v Slavonijo, nemški uradnik Franc Kramer drl: »*Die Serben sind Schweine!*«⁶⁷ V gostilni Cerovšek pa se je menda neki uslužbenec klobučarja Šmigovca šopiril »*s tako glasnim švabčarenjem, da v sicer veliki gostilniški sobi sploh ne pride drugi nihče do besede. Hvali vse, kar je nemško, in povdarja, da je ‚echt deutsch‘ in ‚steireisch‘.*«⁶⁸

Da je bilo v Šaleški dolini še nekaj Nemcev in nemškutarjev, kaže ljudsko štetje, izvedeno februarja 1921. V Šoštanju se je 1.274 oseb opredelilo za Slovence, 111 pa za Nemce, v Velenju pa 2.899 za Slovence in 30 za Nemce.⁶⁹

18. februarja 1921 je v Vojniku po dolgoletni bolezni umrl zdravnik dr. Franc Breschnik, ki so ga pokopali v domačem Šoštanju. A v času njegovega pogreba je prišlo do nemških protidržavnih demonstracij, pri čemer so bili najglasnejši menda vojniški nemškutarji. Pogreba se je namreč udeležilo šest Vojničanov v uniformi požarne obrambe – kljub izrecnemu ukazu načelstva, da ne sme nihče v Šoštanj v uniformi. Dotični so bili iz društva izključeni, proti Ribislu, ene-

⁶⁶ Jože Hudales, Šoštanj – mesto v Šaleški dolini, Šoštanj, 1985, str. 21.

⁶⁷ Srbi so prašiči!

⁶⁸ »Dopisi«, Nova doba, 12. 2. 1921, št. 19, str. 3.

⁶⁹ »Rezultati ljudskega štetja v Slovenjgraškem okraju«, Nova doba, 19. 2. 1921, št. 22, str. 4.

mu od udeležencev, pa je bila uvedena kazenska preiskava zaradi govora, ki je odražal veleizdajstvo. Vojničani so namreč imeli na čeladah nemški napis »Hohenegg«. Ribisl, vojniški slavnostni govornik, je v gostilni pokojnikove sorodnice teatralno izjavil: »*Wir wissen schon, warum Dr. Breschnik so früh gestorben ist, wir wissen, wer daran schuld ist, nur dürfen wir es jetzt noch nicht sagen – aber Gott wird sie strafen, so wahr ein Gott im Himmel ist. Es wird so alle der Teufel holen! Der zahlende Tag kommt.*«⁷⁰ V Novi dobi so zapisali, da njegov govor namiguje na razmere, ki so nastale zaradi ustanovitve Kraljevine SHS, in da so besede usmerjene proti njej ter izrečene z namenom, da se hujska proti narodu in državi. Vojniški nemškutarji so po pogrebu razgrajali še v drugih gostilnah in po šoštanjskih ulicah. Tamkajšnji klobučar Josip Ravljen jih je ob medklicih *Heil* opozoril, da se to za Šoštanj ne spodobi, zato so ga pretepli. V slovenski kavarni Rajšter so nadrlji natakario: »*Dumme Babne, kannst du nicht deutsch!*«⁷¹ V Kunst-Breznikovi gostilni so nato glasno prepevali nemške pesmi in kričali »*Jetzt werden wir singen, Die Wacht am Rhein!*«⁷² V večernih urah pa so v hotelu Jugoslavija kričali »*Heil Deutsch-österreich!*«^{73,74} Šoštanjčani so pričakovali, da se bodo strasti pomirile, a je do novih izgrediv prišlo že naslednji dan, ko se je iz ene od slovenskih gostiln spet razlegala nemška pesem, ki sta jo prepevala znana nemčurja: sin nekdanjega nemškega redarja Švarca in član še iz prejšnjih časov znane zagrizene nemčurske družine Praprotnik iz Družmirja. Gnezdo nemškutarjev naj bi bila menda usnjarna Woschnagg, ki je v pisarnah še vedno imela

⁷⁰ Že vemo, zakaj je dr. Breschnik umrl tako zgodaj, vemo, kdo je kriv za to, vendar tega še ne moremo reči – toda Bog bo kaznoval, tako resnično, kot je Bog v nebesih. Hudič bo vse dobil! Dan plačila prihaja.

⁷¹ Neumna baba, ne moreš govoriti nemško!

⁷² Zdaj bomo zapeli ,Pazi na Renu'!

⁷³ Pozdrav nemško-avstrijska!

⁷⁴ »Dopisi«, Nova doba, 19. 2. 1921, št. 22, str. 3; »Dopisi«, Nova doba, 24. 2. 1921, št. 24, str. 3; »Dopisi«, Nova doba, 26. 2. 1921, št. 25, str. 3; »Dopisi«, Nova doba, 26. 2. 1920, št. 25, str. 3.

nemške napise in nemški žig »Lederwerke Franz Woschnagg & Söhne« ter same nemške uradnike in uradnice. »*Takšne uradnike ima Woschnagg in s tem dokazuje svojo lojalnost, ki jo je pred kratkim obljubil šoštanjskemu občinskemu odborniku. Če ne bo drugače, si bomo vedeli sami najti pripomočkov, da se jih znebimo,*« so udrihali in grozili v *Novi dobi*.⁷⁵

1. marca 1920 je bil v *Novi dobi* objavljen članek o slovensko-nemških odnosih še v času Habsburške monarhije, v katerem so zapisali, da je Šoštanj v rajni Avstriji veljal za nemško trdnjavo. Nemštvo se je odražalo v številnih društvih, ki so takrat obstajala v Šoštanju. Med njimi so bili: Südmarka, Schulverein, Turnverein, Feuerwehr, Liederkranz, Volksbücherei, Schallthaler Spar und Kreditverein, razni klubi in konzorcij ter Deutsches Haus, manjkalo pa ni tudi nemčurjev v usnjarni. Schulverein je na primer v času Avstro-Ogrske zgradil na slovenskem ozemlju več lepih šolskih poslopij z namenom, da bi ponemčili slovenske otroke. Po vojni pa je Deželna vlada te šole zasegla z namenom, da jih ugodno proda domačim občinam, med katere sta sodila tudi Šoštanj in Velenje. Tako je Narodna vlada SHS v Ljubljani 3. decembra 1919 razpustila šolo nemškega Schulvereina v Šoštanju. Da so nekateri zatajili slovenstvo in se poklonili nemštvu, je bila kriva finančna korist: »*Judeževi srebrniki so premotili marsikoga, da je zatajil svoj materni jezik in svoj rod ter postal janičar in izdajica.*« Zaradi takšnega stanja je bil obstoj Slovencev v Šoštanju ogrožen, inteligenca, kolikor je je sploh bilo, pa je menda iz strahu zahajala v najbolj zagrizene trgovine in pivnice ter v njih poslušala najhujše psovke na račun slovenskega naroda. A ker zgledi vlečejo, je tem sledilo tudi kmečko prebivalstvo. Slovenski obrtniki so izgubljali pogum, ker je Südmarka importirala nemčurske obrtnike različnih strok, »*slovenske pa se je pobijalo z vsemi sredstvi*«. Narodno delo je bilo tako prepuščeno nižjim slojem, društveno delo je zamiralo, le Sokol se je menda še pogumno upiral »nemčurstvu«. V časniku so opozarjali, da je čas, da

⁷⁵ »Dopisi«, Nova doba, 5. 3. 1920, št. 28, str. 3.

žalostne spomine pustimo za seboj, da so verige potrgane ter da smo zdaj sami svoji gospodarji in nič več ponižne sluge. A kljub temu se narod tega ni zavedal dovolj. Pravi odraz naj bi namreč kazalo zadnje ljudsko štetje, ko se je, kot že zapisano, za Nemce opredelilo kar 111 Šoštanjčanov. Pri časniku so bili presenečeni, kdo vse se je vpisal kot Nemec, zato so nekaj imen objavili javno. Mati nekega krojača ni znala niti besedice nemško in se je vpisala kot Slovenka, njen sin Rudi pa je trdil, da je njegov materni jezik nemški; klepar, rojen v gorski vasi pri Laškem, da pa je zagotovo pristen German. Navedli so le ta dva, ki sta bila člana socialdemokratov. Posebna »špecialiteta« so bili »nastavljenci« v usnjarni. *»Slovenske matere in očeta rojene Hlebove frajle (sedaj Hlepp), kranjske matere hčerka Eder, marenberški Wrentschur, Mravlag iz Slov. Goric in Kindihofer iz okolice Celja so gotovo pristni Germani, kakor njih šef, ki dela slovenskemu imenu sorodnikov sramoto.«* Omenili so še češko Haukejevo »žlahto, katera prav rada vidi slovenske goste in njih denar«. A boriti so se morali ne le proti »nemčurstvu«, temveč tudi proti tistim, ki so bili v Avstriji eksekutorji pri rekviriranju moštva, živil in krme. Ti so takrat obogateli, medtem ko so drugi stradali in krvaveli v bitkah, *»sedaj pa, ko pšenica ne gre več v klasje in jih država malo potiplje za žep,«* ali pa, ker kakšen minister ne more več protekcij dovoliti, *»zabavljajo čez Jugoslavijo in hvalijo staro Avstrijo«*. Na te je bilo treba usmeriti še več pozornosti: *»Tem naj bo na uho povedano, da so lopovi v lastni državi v marsičem še slabši kot odkrit nemčur.«* Zato so pozivali državna podjetja, urade in inteligenco, naj s svojim denarjem in zgledi ne podpirajo »gadov«. *»Grobokop lastne države pa je vsak Jugoslovan, ki na kakoršenkoli način podpira poturice,«* so zapisali na koncu v opozorilo.⁷⁶

Kmalu so v *Novi dobi* vnovič pisali o nemškutarjih, tokrat predvsem o prokuristu Adolfu Mraulagu, zaposlenem

⁷⁶ »Šoštanj«, Nova doba, 1. 3. 1921, št. 26, str. 2–3; »Neprostovoljni nemški dobrotniki«, Domovina, 27. 6. 1919, št. 26, str. 6; Aplinc, »Morda bodo prišli še taki časi ...«, str. 115.

v šoštanjski usnjarni. Slednji je bil nečak zloglasnega voditelja mariborskih renegatov dr. Mraulaga, ki je bil nedolgo tega verjetno iz tehtnih razlogov za vedno črtan s seznama slovenskih odvetnikov. Imenovani prokurist Mraulag je vložil vrsto prošenj za ustanovitev nemčurskih društev, od njega pa je menda bila odvisna tudi nastavitev uradnikov v usnjarni, ki so bili bodisi nemški bodisi odpadniški, sicer bi po pisanju časnika izgubili službo. Pevsko društvo šoštanjskih nemčurjev pa je imelo svoje zavetje pri Francu Zeliču, ki je bil že pred prevratom zagrizen nemčur. Obstajal je tudi strelski klub šoštanjskih Nemcev, ki so strelske vaje izvajali v gostilni Kunst-Breznik. Obregnili so se tudi ob sinove nekdanjega, pod avstrijskim režimom v Šoštanju službujočega občinskega redarja Franca Schwarza, ki so večkrat poskušali razbijati slovenske prireditve.⁷⁷

3. maja 1921 se je začela volilna bitka za župane in njihove svetovalce. V Šoštanju je bil za župana izvoljen demokrat notar Matko Marinček. Tudi svetovalci so bili vsi iz vrst demokratov, in sicer prvi svetovalec kovač Šoln, drugi trgovec Vrečko, tretji lesni trgovec Zalar in četrti čevljar Štor.⁷⁸ V Velenju je bil za župana izvoljen demokrat Valentin Blažek, posestnik in strojevodja v premogovniku v Škalah. Blažek je bil vedno zaveden Slovenec, podpornik narodnih društev in med tistimi redkimi, ko so kljub pritiskom še pod Avstrijo pošiljali otroke v slovensko šolo.⁷⁹

Julija 1921 so tudi v Šoštanju praznovali rojstni dan kralja Petra I. Mesto so okrasili z zastavami, pred občinskim uradom pa je pod vodstvom kapelnika Koruna igrala rudniška godba iz Velenja, ki je štela 52 mož. Razpoloženje je menda motilo le obnašanje nekaterih someščanov, med katerimi so bili tudi tovarnar Woschnagg in njega uslužbenca Mravlag in Goričar, ki niso razobesili zastave na svojih hišah. Zato so

⁷⁷ »Šoštanj«, Nova doba, 10. 3. 1921, št. 30, str. 3.

⁷⁸ »Dopisi«, Nova doba, 21. 5. 1921, št. 59, str. 3.

⁷⁹ »Dopisi«, Nova doba, 2. 6. 1921, št. 64, str. 3.

nekateri Šoštanjčani od okrajnega glavarstva v Slovenj Gradcu zahtevali, da se s posebnim poudarkom poskrbi, »da se naše patrijotično meščanstvo v svojem globoko vkoreninjenem čustvovanju in spoštovanju do naše narodne dinastije v bodoče ne bode pustilo žaliti od nemškutarske tovarniške zalege,« saj niso želeli, da bi dotični tudi v prihodnje kazali svoje protidinastično in protidržavno mišljenje.⁸⁰

A še isto leto je kralj Peter I. Karadžordžević umrl, njegova smrt pa je bila razlog za vnovično polemiko o obnašanju nekaterih Šoštanjčanov in izobešanju zastav. Ob kraljevi smrti namreč noben nemškutar z velepodjetjem Woschnaggom vred ni razobesil črne zastave ali se udeležil žalne božje službe, »pač pa redno prirejajo skupne sestanke v nemški hiši z raznimi bratci iz Nemške Avstrije in Madžarske, kjer med tulenjem nemških pesmic in šampanjca dajejo duška svojim germanskim čustvom«. Do incidenta je prišlo 28. avgusta 1921. Nova doba je o njem pisala takole: »Cvet tuk. Germanov sedi v Unionu skupno z gosti iz Nemške Avstrije in Madžarske. Ko pride slov. družba, začnejo jo izzivati z Heil-klici in nemškimi pesmimi. Ko zapazijo, da so med Slovenci tudi Srbi, začno peti tudi madžarsko. Srbin zapoje ,Tamo daleko', nakar padejo vsi Germani vmes s svojo pesmijo ,Wien, Wien nur du allein'. Slovenci jih ostro posvare radi tega obnašanja, nakar so začeli dejansko napadati s stoli. Srbi so kmalu napravili red. Torej sedaj, ko cela država žaluje, se ti nemčurski predrzneži demonstrativno vesele in izzivajo slovenske državljane.« Pri časniku so menili, da se v dotičnem lokalu že dlje časa zbirajo »temni protidržavni elementi, ter kujejo razne črne naklepe proti Slovanstvu«. Društvo Sportverein jim je bila »samo krinka, pod katero lahko uganjajo svoje nemške orgije«. Vmes je bil v državi sprejet zakon o zaščiti države, zato so Šoštanjčani pozivali pristojne organe, naj nastopijo proti tem »temnim elementom«, saj da bo njihove potrpežljivosti kmalu konec.⁸¹

⁸⁰ »Dopisi«, Nova doba, 19. 7. 1921, št. 83, str. 3.

⁸¹ »Dopisi«, Nova doba, 6. 9. 1921, št. 103, str. 3.

Septembra 1921 so znova poročali o izzivanju nemškutarjev, saj je neki moški, delavsko oblečen, hodil po šoštanjskem trgu in kričal »*Heil, Heil, Heil!*« Našel pa se ni nihče, ki bi ugotavljal njegovo identiteto. Po nedavnem ne ljubem dogodku v gostilni Hauke (Union) so Šoštanjčani pričakovali, da bo politična oblast odredila preiskavo in da bo zaradi prekoračenega policijskega reda že večkrat kaznovanemu gostilničarju Haukeju odvzela gostilno oziroma koncesijo.⁸²

Zaključek

Članek pregledno osvetljuje prvi leti po nastanku Kraljevine SHS, katere del je bilo tudi slovensko ozemlje, prej pod nemško oblastjo. Razmere so se tako rekoč čez noč spremenile, predvsem drastične so bile za nemško prebivalstvo in njihove zveste privrženice, ki jih v Šaleški dolini ni manjkalo. Časopisni članki v Naši dobi in Domovini razkrivajo slovensko-nemško razmerje v Šaleški dolini po prevratu. Razgrinjajo zadnje merjenje moči, zlasti nemškutarjev, ki se niso mogli sprijazniti z novimi razmerami, v katerih so se znašli. Še vedno so se oklepali upanja, da se Avstro-Ogrska povrne in da se maščujejo slovenskemu prebivalstvu. Med njimi so bili tudi Slovenci, t. i. nemčurji oziroma nemškutarji. Pogosti so bili vdori na proslave, pogrebe, predavanja. Gostilniško življenje je bilo pravo leglo medsebojnih razprtij, tudi železniški prevoz so izkoristili za medsebojna obračunavanja. Slovensko prebivalstvo je početju nemškutarjev želelo stopiti na prste, zato so pisali o njih po časopisju in zahtevali ustrezno kazen zanje.

⁸² »Dopisi«, Nova doba, 10. 9. 1921, št. 105, str. 3.

Viri in literatura:

- Časniki
- Domovina
- Nova doba
- Slovenski gospodar

Monografije:

- APLINC, Miran, »Morda bodo prišli še tako časi, ko boste morali jesti tak kruh, kjer bodo špice ven gledale«, Odmev velike vojne skozi organizacijo preskrbe v Šoštanju v času prve svetovne vojne in prevratne dobe, Šoštanj, 2019.
- GAČIĆ, Aleksandra, JENUŠ, Gregor, Znameniti Velenjčan Karel Verstovšek, Zaslužni slovenski politik, 1871–1923, Velenje, 2016.
- HUDALES, Jože, Šoštanj – mesto v Šaleški dolini, Šoštanj, 1985
- JENUŠ, Gregor, Ko je Maribor postal slovenski, Iz zgodovine nemško-slovenskih odnosov v Mariboru od konca 19. stoletja in v prevratni dobi, Maribor, 2011

Članki

- APLINC, Miran, »Šoštanj v zadnjem letu vélike vojne«, v: Šaleški razgledi 16, Zbornik 2018–2019, Velenje, 2019, 37–77.
- BREZNIK, Bojan, »Zgodovina sokolske organizacije v Sloveniji in na Koroškem«, Karizma, 12. 12. 2017, spletni vir.
- DEBELAK, Aleksander, MARINOVIC, Alen, RUDOLF, Tadeja, Šaleška čitalnica, v: Zbornik 1994/95, Šaleški razgledi 11, Velenje 1994, 21–30.
- GAČIĆ, Aleksandra, »Knjižnice v kulturnem življenju Šaleške doline med vojnami«, v: Knjižnice na Šaleškem, Zbornik ob 75-letnici Knjižnice Velenje, Velenje, 2009, 81–103.

- GAČIĆ, Aleksandra, »Šolstvo v Šaleški dolini v času med obema vojnama«, v: Šaleški razgledi 14, Zbornik 2011–2012, Velenje 2017, 61–92.
- MAČEK, Jure, »Slovensko meščansko šolstvo po letu 1918 – do sprejetja zakona o meščanskih šolah«, v: Arhivi 30 (2007), št. 1, 121–141.
- STROPNIK, Ivo, »140 let organiziranega knjižničarstva na Šaleškem, Kronološki pregled v pomembnejših letnicah«, v: Zbornik 1994/95, Šaleški razgledi 11, Velenje 1994, 11–20.
- »150 let Sokola: društvo, ki je za seboj pustilo bogato dediščino«, Delo, 30. 9. 2013, spletni vir.

Mateja Kumer

Je arhitektka, doma v Šoštanju. Že med študijem jo je zanimanje za arhitekturo vodilo v vsebine stavbne dediščine in prenove. Leta 2015 je ob Dnevih kulturne in evropske dediščine, ki potekajo pod okriljem Ministrstva za kulturo, prvič v zgodovini širši javnosti odprla in pokazala notranjost dvorca Gutenbuchel. Od takrat v svojem prostem času skrbi za dvorec in s svojim znanjem opozarja na dediščinske zgodbe Šoštanja.

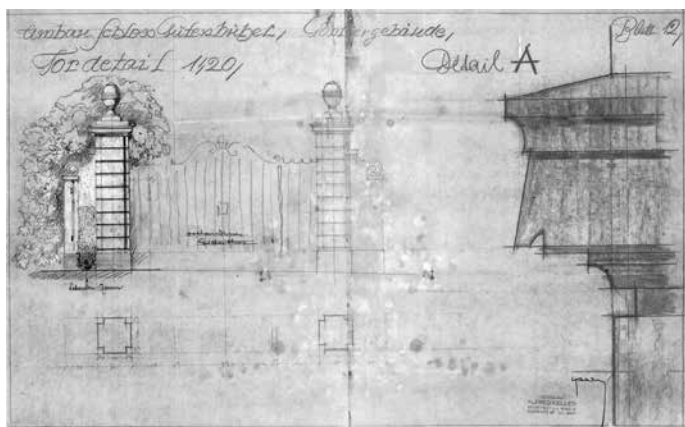
Leta 2020 ji je Ministrstvo za kulturoodelilo status samozaposlene v kulturi za poklicni področji arhitektura in interpret kulturne dediščine. Istega leta je postala tudi doktorandka na Fakulteti za arhitekturo v Ljubljani. Svoje znanstvenoraziskovalno delo opravlja v raziskovanju revitalizacijskega modela stavbne dediščine vil in dvorcev, ki so v lasti Republike Slovenije.

Delo v lokalnem okolju posveča ozaveščanju ljudi o njihovi zgodovini, dediščini in pripadni identiteti. Kritično ocenjuje odnos družbe do zapuščine prednikov, zato nenehno skuša prenašati in predstavljati refleksije strokovnih zanj in izkušenj, ki si jih je pridobila z delom ter spoznanjem, da sta poznavanje in spoštovanje lastne kulturne identitete slehernika nujna za razvoj sodobnosti in napredka družbe.

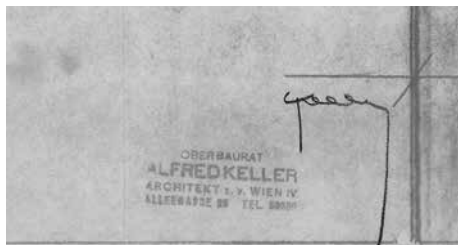
ALFRED KELLER - PRIDIH SODOBNOSTI DVORCA GUTENBUHEL

Šoštanj kljub že zapisani in bogati zgodovini vedno znova odkriva še nikoli povedane zgodbe. Ena takšnih je tudi zgodba dvorca Gutenbuchel,

katerega zgodovina in arhitekturni razvoj sta bila doslej skopo raziskana. Iz zgodovinskih zapisov in starih upodobitev dvorca je znanih le nekaj dejstev o arhitekturnem razvoju stavbe, nikoli pa se jim nismo približali tako konkretno kot v zadnjem letu, ko se je po naključju našlo nekaj načrtov dvorca, ki jih danes hrani domoznanski oddelek Knjižnice Velenje. Podpis in žig na načrtu vhodnega portala v območje dvorca »Alfred Keller« nam končno odgovorita na temeljno vprašanje, kdo je bil arhitekt preureditve Woschnaggovega domovanja.

Načrt in risba prenove vhoda na posest Gutenbuchel, avtorja Alfreda Kellerja. Načrt hrani Knjižnica Velenje.

Kellerjev žig, detajl.

Že sam sprehod skozi park dvorca in arhitekturni značaj stavbe, ki ga začutimo ob pogledu nanj, nam pripovedujeta, da

v celotnem kompleksu ni naključij. Vsi arhitekturni elementi in izstopajoči detajli so izjemno premišljeni in umeščeni na svoje mesto. Da je tako, so potrebni znanje, občutek za prostor in tisto nekaj več – kreativna miselna praksa.

Arhitekt Keller je s svojim razmišljanjem in preureditvijo dvorca pustil zadnji in velik arhitekturni pečat, ki ga lahko občudujemo še danes. Čeprav je bilo kasneje, v času, ko je imela dvorec v lasti Psihiatrična bolnišnica Vojnik, urejenih nekaj intervencij za njihove potrebe, se je Kellerjev arhitekturni in oblikovalski prispevek v večini ohranil.

Znano je, da se je družina Woschnagg zanimala za nakup dvorca že leta 1921, vendar ju je pri nakupu takrat prehitel Josip Plemelj, ki je imel dvorec v lasti le tri leta. Ob velikem zanimanju in rednih pogajanjih pa sta Marianna in Franz Woschnagg 4. septembra 1925 vendarle uspela in za 1,25 milijona dinarjev (ali 5,5, milijona kron) odkupila dvorec od Josipa Plemlja.¹

Lastnika sta se temeljito lotila prenove dvorca in ga preoblikovala v podobo, ki jo poznamo še danes. K delu arhitekturne prenove sta povabila znanega dunajskega arhitekta Alfreda Kellerja, ki je v tistem času največ ustvarjal v Kvarnerju in Dalmaciji. Na poti med Dunajem in jadransko obalo se je ustavil tudi v Šoštanju, kjer je njegovo delo pustilo izjemen pečat.

Da bi lažje razumeli delo in pravilno prebrali arhitektov prispevek k dvorcu, je potrebno spoznati njegovo življenje, opus del in čas, v katerem je ustvarjal.

Prispevek v nadaljevanju predstavi pomembna Kellerjeva dela, ki nam pričajo o njegovi veličini, hkrati pa ponudijo raziskovalna dejstva, ki arhitekta postavijo v prostor in čas, v katerem razvija svojo slogovno vrednost, ki je pomembno vplivala tudi na podobo dvorca Gutenbuchel.

¹ Aplinc, Miran: Vošnjaki industrialci iz Šoštanja, Šoštanj 2005, str. 111

ZAČETKI USTVARJANJA ARHITEKTA ALFREDA KELLERJA

Avstrijski arhitekt, slikar in grafik se je rodil 17. junija 1875 v Gradcu,² očetu zlatarju in posestniku Josefu Kellerju ter materi Aloisiani – Louise Keller (rojeni Diviak).³ Po končani deželni gimnaziji v Gradcu se je leta 1893 vpisal na graško tehnično univerzo in študij krajinske risbe na Akademiji za likovno umetnost. Študij je zaključil leta 1898, diplomiral pa leta 1899. Med študijem se je (leta 1898) še kot mlad študent odpravil na potovanje v Indijo. Številna, tudi kasnejša potovanja so razvila Kellerjevo sposobnost prepoznavanja prostorskih regionalnih značilnosti, ki jih je odlično uporabil pri svojih arhitekturnih projektih. Opus njegovih del sega vse od Avstrije, Hrvaške, Slovenije, Črne gore, Španije, Češke, Rusije in preko Atlantskega oceana do Kanade in Združenih držav Amerike.⁴

Prvo zaposlitev po diplomi je opravljal kot gradbeni pomočnik pripravnik na dunajski cesarski in kraljevi direkciji za gradnjo.⁵ S preselitvijo na Dunaj se mu je ponudila možnost zaposlitve na Ministrstvu za javna dela,⁶ kjer je opravljal do leta 1908 delo inženirja, nato pa se je odločil za samostojno arhitekturno pot.

Poleg enoletnega ustvarjanja in bivanja v Ameriki je v tistem času večinoma ustvarjal na Dunaju. Leta 1918 si je pridobil častni naziv gradbenega svétnika.⁷

² Pridobljeno 20. 9. 2021 s spletne strani: [https://de.wikipedia.org/wiki/Alfred_Keller_\(Architekt\)#Leben](https://de.wikipedia.org/wiki/Alfred_Keller_(Architekt)#Leben)

³ Pridobljeno 20. 9. 2021 s spletne strani: <https://www.archinform.net/arch/13545.htm>

⁴ Kranjčević, Jasenka: Arhitektonski opus Alfreda Kellera na Kvarneru, *Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturo i urbanizam*, Sveučilište u Zagrebu, arhitektonski fakultet, 2013, str. 162.

⁵ »k.k. Dikasterial-Gebäudedirektion Wien«.

⁶ »k.k. Ministerium für öffentliche Arbeiten«.

⁷ »Baurat«.

*Avtoportret –
Alfred Keller;
1936*

*Prikaz notranje
ureditve pisar-
ne na naslovu
Berggasse 41 na
Dunaju. Naročnik
dela je bil takratni
vodja policije
Camillo Windt.
Zgodnje delo
arhitekta Alfreda
Kellerja, ki ga je
ustvaril v gvaš
tehniko leta 1904;
18 x 18 cm.*

NASTANEK HAGENBUNDA IN KELLERJEVA VLOGA V NJEM

V srednjeevropskem likovnem prostoru so bila v 19. stoletju umetniška združenja pomemben dejavnik. Bila so presek nekega obdobja, hkrati pa so narekovala moderne smeri na vseh področjih ustvarjanja. Ko se je likovna umetnost polagoma oddaljevala od primata – cerkve, so se združenja izkazala za enega vidnejših dejavnikov formiranja, nato pa organiziranja in širjenja vse bolj na meščanstvo vezanih likovnih vsebin. Takšna društva so med drugimi združevala za širšo likovno in vizualno umetnost zainteresirane člane in zanj navduševala potencialne nove, uvajala so razstave sodobne umetnosti kot hkratno obliko trženja umetnosti in meščanskega razvedrila. Pomen društev ni imel vpliva le na umetniška področja, temveč je postopoma vplival na meščanstvo, družbo in posledično tudi na politiko.

Hagenbund je bilo združenje skupine avstrijskih umetnikov, ki je nastalo leta 1899 na Dunaju. V njem so delovali vizualni umetniki, arhitekti in ostali intelektualci različnih področij likovne umetnosti. Ime skupine je nastalo iz imena Herr Hagen,⁸ po imenu lastnika gostilne na Dunaju, ki so jo obiskovali takratni umetniki. Hagenbund je združeval s svojimi predstavitvami in razstavami svetovno znana in velika imena umetnosti, kot so Oskar Kokoschka, Edgar Degas, Gerhart Frankl, Adolf Loos, Henri Matisse, Edvard Munch, Emil Nolde, Max Pechstein, Pablo Picasso, Auguste Renoir, Auguste Rodin idr.⁹

Pred 1. svetovno vojno je Hagenbund deloval predvsem v senci takrat priljubljene in uspešne secesije. Kasneje, po vojni, je gibanje prevladovalo v smeri ločevanja estetike od secesije in ekspresionizma. Alfred Keller je predsedoval dunajskemu združenju Hagenbund v letih med 1912 in

⁸ Pridobljeno 20. 9. 2021 s spletne strani: <https://en.wikipedia.org/wiki/Hagenbund>

⁹ Pridobljeno 20. 9. 2021 s spletne strani: <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Hagenbund>

1917.¹⁰ Njegova vloga v Hagenbudu je pustila pečat tudi v njegovem slikarskem in arhitekturnem ustvarjanju. V Kellerjevi arhitekturi se vpliv odraža v oblikovanju volumnov in sodobnem oblikovanju fasad. Vpliv sodobne umetnosti in kulturnih značilnosti krajev, v katerih je ustvarjal, je znal razumeti in jih spretno prikazati v svojem arhitekturnem ustvarjanju.

KELLERJEVO USTVARJANJE PRED PRVO SVETOVNO VOJNO – KVARNERSKI OPUS

Na osnovi že opisanih potovanj se je Kellerjeva ustvarjalnost najbolj izrazila na Hrvaškem, kjer je s krajšimi prekinitvami deloval v letih med 1910 in 1936. Pred 1. svetovno vojno je ustvaril t. i. Kvarnerski opus.¹¹ Večinoma gre za arhitekturne projekte prenov in novogradenj hotelskih kompleksov, sanatorijev, prestižnih vil in objektov za namestne turizma. Območje Kvarnerja je takrat sodilo v Avstro-Ogrsko cesarstvo.

Konec 19. in v začetku 20. stoletja je bil turizem v Srednji Evropi že zelo razvit. Z vzpostavitvijo železniške proge Trst–Dunaj (leta 1857) in Reka–Budimpešta (leta 1873) se je pričel turizem širiti tudi na jugovzhodno teritorialno območje.¹² Obala Jadrana oziroma Kvarnerja je bila s tem Srednji Evropi lažje dostopna. Posledično dobri prometni mreži so se pričeli odkrivati privlačni obalni prostori, ki so nudili ugodno podnebje za razvoj posebnih medicinskih vej. Prihod turističnega kapitala pa je nudil razcvet klimatskih zdravilišč, turističnih objektov, pristanišč in drugih družbenih elementov v

¹⁰ Pridobljeno 20. 9. 2021 s spletne strani: <https://deu.archinform.net/arch/13545.htm>

¹¹ Kranjčević, Jasenka: "Arhitektonski opus Alfreda Kellera na Kvarneru," *Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturo i urbanizam, Sveučilište u Zagrebu, arhitektonski fakultet*, 2013, str. 163

¹² Kranjčević, Jasenka: "Arhitektonski opus Alfreda Kellera na Kvarneru," *Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturo i urbanizam, Sveučilište u Zagrebu, arhitektonski fakultet*, 2013, str. 160

prostoru. Vzhodna jadranska obala postane eno samo gradbišče. Sledila sta pospešen razvoj in mreženje med različnimi poklici in dejavnostmi. Za gradnjo hotelov in ureditev zdraviliških kompleksov ni bilo lokalnih strokovnjakov, zato so reprezentativne zgradbe za turistične namene oblikovali tujci.

Kellerjev opus v Kvarnerju vključuje otoka Lošinj, Susak in Opatijo. Večino njegovih del je povezanih s potrebami turizma. Kljub temu da je Keller ustvarjal v dobi hitrega spreminjanja arhitekturnih slogov, je v svojih projektih ohranil tradicijo in sodobnost ter projekte smiselno umestil v arhitekturno krajino, ne da bi pri tem izbrisal identitetni značaj prostora. Pri tem je upošteval vse lokalne značilnosti, prostorske reliefe in materiale.

Naslovnica monografije Kellerjevih del, ki je izšla v okviru razstave leta 2013. Publikacijo je izdal Inštitut za turizem¹³.

Specifičnost zdraviliškega stavbarstva v Kvarnerju je ta, da so objekti nanizani v ozkem obalnem pasu. Stavbe so premišljeno in namensko grajene ter določene z naravo terena. Pri tem je upoštevana bližina morja, sončna lega, zavetrje in zračni tokovi. Kellerjevi arhitekturni projekti so odprti

¹³ »Inštitut za turizam – Lošinjski muzej«.

soncu, kar je prav nasprotno od obstoječe takratne arhitekture v mestnih jedrih, ki je bila precej strnjena in v iskanju sence.

Keller je zaradi širine znanja in opazovanja prostora spretno urejal in načrtoval tudi parkovne površine, ki so pripadale zdraviliškim stavbam. Pozornost je namenil urejanju krajine in uporabi senčnih pergol, verand, ki so v vročih dneh zagotavljale prijetno bivanje na prostem.

19. maja 2015 je bila v razstavišču Modolor v Zagrebu na ogled pregledna razstava Kellerjevih del, ki jo je pripravila arhitektka doc. dr. sc. Jasenka Kranjčević. V sklopu razstave je izšla tudi obširna publikacija, v kateri je predstavljenih skoraj 30 del, ki jih je Keller ustvaril na Hrvaškem pred 1. svetovno vojno. Glavina teh del je realiziranih ob kvarnerski obali, izjema je le projekt ureditve fasade zagrebške NAME oziroma nakupovalnega središča Kastner & Öhler.

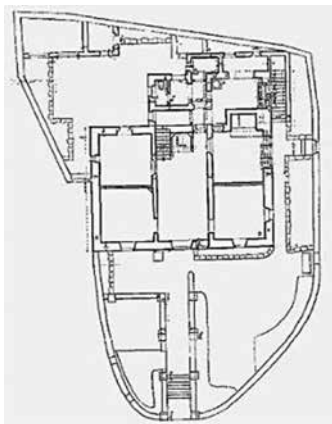

*Kellerjeva
ureditev
fasadnega ovoja
trgovskega centra –
NAMA v
Zagrebu, 1928.*

Od celotnega Kellerjevega opusa na hrvaški obali si zaslužijo posebno pozornost projekti hotelov, vil in zdravilišč, ki so nastali pred 1. svetovno vojno.

VILA DR. GRAFFA

Eden prvih Kellerjevih projektov na otoku Lošinju je bila rekonstrukcija vile dr. Graffa ob cerkvi sv. Antona v Velem Lošinju. V obstoječem pritličju ja nadgradil mansardo in dve nadstropji, na katerih je smiselno postavil ložo in teraso, ki sta odstopali od tradicionalnega oblikovanja. Ker takratne oblasti na tej majhni parceli niso dovolile postaviti razkošnega vrta, se je Keller odločil in ob glavnem vhodu v hišo zasnoval vrt in pergolo ter s tem ustvaril prijeten klimatski in senčeni prostor.¹⁴ Danes se v objektu nahaja mladinski hotel z imenom Vila Franz.

Tloris in pogled na vilo dr. Graffa, 1910.

VILA GEUTEBRÜCK

Vila Geutebrück ali penzion Matilda, kot stavbo imenujejo danes, stoji v isti ulici kot vila dr. Graffa. Tudi ta objekt je bil oblikovan s preprosto fasado. Pri prenovi stavbe je Keller dodal balkon in plitve pilastre, ki so obdelani z gladkim ometom. Na dvorišču je zasnoval pritlično stavbo, na fasadi

¹⁴ Kranjčević, Jasenka: "Arhitektonski opus Alfreda Kellera na Kvarneru," Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturo i urbanizam, Sveučilište u Zagrebu, arhitektonski fakultet, 2013, str. 162.

te stavbe pa je nanizal secesijske elemente.¹⁵

*Vila Geutebrück
– penzion Matilda
po Kellerjevi
prenovi, 1910.*

PRISTANIŠKA UPRAVNA STAVBA

Zgradba pristaniške uprave stoji na zelo strmem terenu na Velem Lošinju. Zaradi konfiguracije terena je Keller v spodnjem delu uredil upravni del, v zgornjem pa razgledno ploščad, ki se povezuje s promenado oziroma s sprehajališčem.

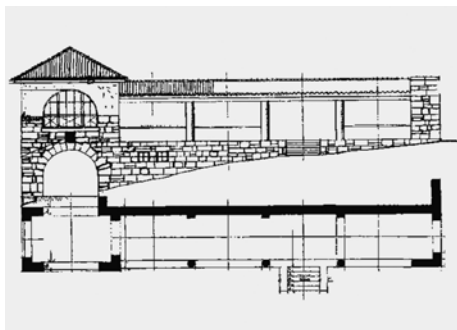

*Stavba pristaniške
uprave s pogledom na jugozahodno fasado in prikazom strmega terena, 1910.*

¹⁵ Kranjčević, Jasenka: "Arhitektonski opus Alfreda Kellera na Kvarneru," *Prostor*, Znanstveni časopis za arhitekturo i urbanizam, Sveučilište u Zagrebu, arhitektonski fakultet, 2013, str. 163.

GALERIJA – VERANDA WANDENHALLE

Element verande je pogost in značilen tudi v drugih zdraviliščih v osrednji Evropi. Imel je funkcijo počitka, zabave in razvedrila.

Prikaz tlorisa in pogleda verande Wandenhalle, 1910.

Pogled na odprt prostor verande in stolp, ki se odpira in nudi poglede na morje, 1910.

Keller je z izjemnim občutkom in odličnim prepoznavanjem lokalnih značilnostih oblikoval verando Wandenhalle. Lokacija in volumen ustvarjenega prostora tvorita logično zaporedje vzpenjanja strmega zaliva od morja vse do razgledišča. Zaradi izjemne lokacije je Keller izkoristil rt in na njem uredil zastekljen stolp, ki ima razgled v tri smeri in nudi čudovite poglede na morje. Poleg razgleda služi galerija tudi za počitek in zavetje pred hladnim severnim vetrom. Spodnji del galerije omogoča prehod na promenado. Keller je pri tem projektu tudi spretno združil identitetne značilnosti in avtohtoni kamen vključil s spodnji del objekta, zgornji del

fasade pa zaključil z ometom. Pred verando je umestil park z agavami.

HOTEL ALHAMBRA

V lošinjskem zalivu Čikat najdemo biser Kellerjevih arhitekturnimi projektov, ki jih je oblikoval v Kvarnerju. Hotel je še danes ponos Čikata in je eden najboljše ohranjenih Kellerjevih stvaritev. V njem je združeno vse stavbarsko znanje arhitekta. To znanje je smiselno vključil v prepoznavno lokalno identiteto. Projekt za razkošen hotel Alhambra je Keller ustvaril v letih med 1911 in 1913 po naročilu baronice Gabriele Kersner (rojene Gregory), ki je želela imeti neoviran dostop do hotela z morske strani. Tako je Keller zasnoval glavni vhod v hotel z zadnje, severne strani. Stavba hotela je umeščena v predel tik ob morju in je zaščiten pred vetrovi.

Načrt tlorisa hotela Alhambra v obliki črke U in zunanja podoba hotela, 1911–1913.

Notranjost je razdeli na manjše dele; v osrednji del je umestil stolp, ki ponuja čudovit razgled na zaliv in krajino.

Da bi arhitekt ugodil želji naročnice, je vse sobe orientiral s pogledom proti morju. To mu je uspelo z oblikovanim tlorisom hodnika v obliki črke U, usmerjene proti severu. Ker je bil hotel odprt tudi v zimskem času, je imel centralno ogrevanje, električno razsvetljavo in ogrevano morsko vodo.

Keller je pri oblikovanju zunanje podobe hotela skušal ohraniti sredozemski videz. Z dodajanjem volumna in strešin pa je ustvaril moderno podobo po vzoru španskega oblikovanja palač. Fasado je oblikoval dokaj enostavno in je skoraj brez okrasja. Njeno razgibanost je poudaril z različnimi okenskimi odprtini, balkoni in ložami.

Enako pozornost kot samemu objektu je Keller namenil oblikovanju vrta, v katerega je umestil dva bazena, vrt pa oblikoval s sredozemskim rastlinjem.

Hotel Alhambra je bil od samega začetka kraj prefinjenega luksuza, svojevrsten salon in prostor druženja tedanje intelektualne in kulturne elite. V tem obdobju so v hotelu bivali številni svetovni filozofi, glasbeniki in politiki.

Podoba hotela Alhambra danes in logotip restavracije z imenom Alfred Keller.

ALFRED KELLER

Pred leti so hotel Alhambra prenovili in mu dodali sodoben prizidek. Danes je stavba ponos in najprestižnejši hotel Lošinja. V njem deluje vrhunska restavracija z imenom Alfred Keller.

Podrobneje predstavljena Kellerjeva dela so bila ustvarjena med letoma 1910 in 1913. Ves čas je izkazoval ambicioznost in delavnost tudi s sodelovanjem na mnogih javnih arhitekturnih in urbanističnih natečajih.

Keller je ustvarjal na Jadranski obali tudi po 1. svetovni vojni, vse do leta 1936. Njegova realizirana dela v tem obdobju so bila:

- sklop stavb ob južnem zidu Dioklecijanove palače v Dubrovniku (prejel 1. mesto na natečaju, 1922–1927);
- regulacijski načrt Splita (mednarodni urbanistični natečaj – odkup, 1923–1924);
- Vila Šeherezada, otok Hvar, 1928–1936;
- pomol sv. Petra v Splitu, 1929.

Razpad skupne države je v kasnejših letih Kellerjevega ustvarjanja vsekakor pustil posledice, saj mnogo njegovih del ni bilo realiziranih.

Ob predstavitvi nekaterih najpomembnejših del arhitektka Kellerja v Kvarnerju lahko zaključimo, da je delo Alfreda Kellerja pred 1. svetovno vojno imelo izjemen vpliv na razvoj turizma v tem delu jadranske obale. V delih je ohranil identiteto in lokalne značilnosti, s svojim modernističnim pristopom pa je razvijal kreativno miselno prakso do stopnje, do katere je bila ta še spoštljiva do danega in obstoječega v prostoru.

KELLERJEVO DELO V LJUBLJANI

Kellerjeva dela najdemo tudi v Ljubljani, kjer se je ustavil med delom, razpetim med Dunajem in Dalmacijo. V Ljubljani se je izkazal predvsem kot odličen oblikovalec mostov in brežin reke Ljubljanice.

Proti koncu 18. stoletja so v Ljubljani pričeli regulirati reko Ljubljanico, sprva z izkopom Gruberjevega kanala. Reko so želeli oddaljiti od hiš in njeno strugo poglobiti ter ji urediti bregove. Mostovi so postajali višji in povezava med reko in mestom se je prekinila.

Alfred Keller je prišel v Ljubljano leta 1913 na željo Ljubljančanov, ko je na Dunaju uredil strugo Dunajske reke skozi mesto. Sprva so mu zaupali delo regulacije Ljubljanice in

ureditve pustih železobetonskih brežin, ki jih je skušal oplešati s stopnišči, zamiki in koriti za zelenje ter s hodniki v nivoju med ulico in reko. Zaradi izbruha 1. svetovne vojne so se dela upočasnila in se leta 1915 povsem ustavila.¹⁶

Kellerjeva dela je po vojni nadaljeval in nadgradil Jože Plečnik, ki je za uresničitev svojih idej uporabljal Kellerjeve podloge – ozalidne kopije.¹⁷ Sled njegovih del je ohranjena tudi na nekaterih pomembnih mostovih, ki premoščajo reko Ljubljanico.

Fotografija anonimnega fotografa iz leta 1914 iz serije Regulacija Ljublanice, ki jo hrani Narodni muzej Slovenije. Dela v izpraznjeni strugi so vzbujala veliko zanimanja meščanov.¹⁸

Regulacija Ljublanice leta 1915. Fotografijo hrani Mestni muzej Ljubljana.¹⁹

¹⁶ Pridobljeno 20. 9. 2021 s spletne strani: <https://mgml.si/sl/plecnikova-hisa/razstave/51/plecnik-in-reka-ureditev-nabrezij-in-mostov-v-ljubljani/>

¹⁷ Pogovor s kustosinjo za arhitekturo in oblikovanje v Mestnem muzeju Ljubljana, Plečnikova hiša.

¹⁸ Vir fotografije pridobljen 20. 9. 2021 s spletne strani: <https://manager.finance.si/8972208/Struga-Ljublanice-v-srediscu-mesta-je-bila-vec-kot-30-let-prazna?cctest&>

¹⁹ Vir fotografije pridobljen 20. 9. 2021 s spletne strani: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/arheologija-reke-ljublanice.html>

RIBJA BRV

Ribja brv leži med Hribarjevim nabrežjem v podaljšku Gerberjevega stopnišča na levem bregu in Ribjim trgom na desnem bregu reke. Prvotna ideja za brv na tem mestu, kjer jo poznamo danes, je stara skoraj sto let pred njeno postavitvijo.

V skladu z regulacijskim načrtom za mesto Ljubljana je leta 1895 brv na tem mestu predvidel že arhitekt in urbanist Maks Fabiani. Leta 1913 je arhitekt Alfred Keller v okviru ureditve obrežja Ljubljanice na tem mestu predvidel do reke stopnice. Njegovo delo je prekinila 1. svetovna vojna. Leta 1934 je obe zamisli povzel Jože Plečnik, saj je pri preureditvi Kongresnega trga oblikoval stopnišče k pristanu Makalonca.²⁰

ŠEMPETRSKI MOST

Precejšen gradbeni izziv zaradi premostitve 25,5 metra in skupne dolžine mostu 47,5 metra je inženirjem predstavljal Šempetrski most, ki je bil sprva lesena brv.

*Šempetrski most*²¹

²⁰ Pridobljeno 20. 9. 2021 s spletne strani: <https://www.rtvsllo.si/kultura/novice/ribja-brv-v-novi-preobleki/347367>

²¹ Vir fotografije pridobljen 20. 9. 2021 s spletne strani: https://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%A0empetrski_most

Načrte zanj je oblikoval inženir Richard Wuczkowsky v sodelovanju s Alfredom Kellerjem. Keller je most arhitektonsko prilagodil bregovom Ljubljanice. 1. svetovna vojna je delo prekinila, tako da je bil nov betonski most dokončan šele leta 1918.²²

ŠENTJAKOBSKI MOST

Šentjakovski most nad reko Ljubljanico stoji med Šentjakovsko cerkvijo in promenado Zoisove ceste. Prvotni leseni most je bil na tem mestu postavljen leta 1824.²³ Most je bil oblikovno precej neambiciozen, sestavljen iz paličaste konstrukcije. Zaradi vse večje obremenitve s tovarnim prometom je bila sprejeta odločitev, da most zamenjajo z železobetonskim. Precejšnjo oviro pri snovanju novega mostu so predstavljala zelo slaba nosilna tla, zahteve v stroki po potrebu leta 1895 po povečani potresni varnosti in pogoj plovnost na Ljubljani.

Tehnično inovativno rešitev za most so zaupali Alojzu Kralju, ki je prvič na Slovenskem uporabil konzolni način gradnje, med obrežni konzoli pa postavil 12 metrov dolg gredni nosilec in ga členkasto vpel v konzoli – tako imenovana okvirna Gerberjeva konstrukcija.²⁴

Alfred Keller je mostu dodal »prisotnost« in oblikovne dodatke, ki so bili precej bogatejši kot v primeru Šempetrskega mostu. Kellerjevo oblikovanje povzema masivno neobidermajersko arhitekturno govorico Dunaja ob koncu secesijskega obdobja.

Gradnjo mostu je preprečevala vojna. Ob pomanjkanju delavcev in gradbenega materiala so gradnjo mostu s težkimi

²² Damjan Prelovšek, Ljubljanski mostovi v drugi polovici 19. in v začetku 20. Stoletja. Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino 23, Ljubljana 1975, str. 34.

²³ Pridobljeno 20. 9. 2021 s spletne strani: https://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%A0entjakovski_most

²⁴ Pridobljeno 20. 9. 2021 s spletne strani: https://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%A0entjakovski_most

napori dokončali 4. oktobra 1915, brez posebne slovesnosti. Pri tem je bilo izvzeto tudi Kellerjevo oblikovanje, kajti na polkrožnih izbočenih delih mostu so bili predvideni še štirje bronasti reliefi, s katerimi je Keller želel poživiti nevpadljivo celoto.²⁵

Šentjakobski
most²⁶

KELLERJEVO DELO NA DVORCU GUTENBUHEL IN NJEGOVI OKOLICI

Kot je zapisano v uvodu, je najdba in nova arhivska pridobitev Kellerjevega načrta pomemben prispevek za razumevanje ureditve prenove lastnikov dvorca, ki jo je izvedla družina Woschnagg. Marianne in Franz Woschnagg sta dvorec pričela urejati takoj po nakupu. Iz tega lahko sklepamo, da so bili tudi načrti in risbe notranjih ureditev izdelani v tem času.

Podpis avtorja smemo primerjati z že znano risbo notranje ureditve prostorov, ki je objavljena v knjigi »Vošnjaki, industrialci iz Šoštanja«, na kateri je zapisana letnica 1915.²⁷ Zmotno je mnenje, da gre za prenovo prostora v dvorcu

²⁵ Damjan Prelovšek, Ljubljanski mostovi v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 23, Ljubljana 1975, str. 35.

²⁶ Vir fotografije pridobljen s spletne strani: [https://sl.m.wikipedia.org/wiki/Slika:Ljubljana_\(20032275545\).jpg](https://sl.m.wikipedia.org/wiki/Slika:Ljubljana_(20032275545).jpg)

²⁷ Aplinc, Miran: Vošnjaki industrialci iz Šoštanja, Šoštanj 2005, str. 114–115.

Gutenbuchel, saj razmerja prostora in tlorisna razporeditev ne ustrezata prostoru dvorca. Morda lahko sklepamo, tudi po opisu »Geburtshaus in Šoštanj«, ²⁸ da se je ta prostor nahajal v katerem od prvotnih družinskih stavb družine Woschnagg. Zagotovo pa lahko trdimo, da so spodaj prikazane slike, ki bodo s tem prispevkom javnosti pokazane prvič in so bile do nedavnega last družine Woschnagg, delo in prispevek Alfreda Kellerja na dvorcu Gutenbuchel. Prikazani prostori so še danes ohranili razmerja in obliko, kot so predstavljeni v nadaljevanju. Ureditve opreme prostorov so delo Alfreda Kellerja, kar potrjuje tudi njegov podpis.

VHOD V DVOREC – VERANDA

Idejna Kellerjeva risba prostora prikazuje element verande, ki predstavlja predprostor vhoda v двореc. Značilnost Kellerjevega kreativnega ustvarjanja je, da je vedno namenil veliko pozornosti legi in karakteristikam prostora. Z verando je zaščitil vhod pred mrzlimi severnimi vetrovi, hkrati pa je

*Vhodna veranda v двореc. Zasebna last;
gvaš, 60 cm x 60 cm.*

z njo ustvaril posebno hladno in prijetno klimo v poletnem času. Pri oblikovanju verande je uporabil zanj značilne polkrožne odprtine – lože. Ob ložah je umestil klopi za sedenje in počitek. Spodnji del zidu in lož je opremil z glazirano keramiko turkizne

²⁸ Aplinc, Miran: Vošnjaki industrialci iz Šoštanja, Šoštanj 2005, str. 113.

barve, ki spominja na ročno izdelano maroško oblikovanje keramike. Zanimiv je podatek, da se prav takšne vrste keramika pojavi v posebnem prostoru vile Široko, vendar v temno zeleni barvi. Vsi elementi na prikazani sliki opreme so še danes v celoti ohranjeni *in situ*, razen vrtnega pohištva.

LOVSKA SOBA

Tudi lovska soba je ohranila vse svoje značilnosti razen pohištva. V njej je zanimiv glavni stropni tram, ki je viden tudi na sliki, na njem pa je označena letnica 1926 in inicialne črke imena lastnikov. Ta oznaka nam ponovno potrdi letnico prenove dvorca. Letnica 1926 se pojavi tudi na omari v salonski sobi pritličja. Napis na omari ima prav tako inicialne črke »FW«, Franz Woschnagg.

Na stenah lovske sobe so vidne stenske obloge, ki so bile na dveh straneh opremljene z bogatimi tapiserijami lovskih motivov, drugo stran, ki povezuje hodnik in stopnišče, pa je Keller zasnoval s leseno kasetno oblogo – lamberijo. Takšna obloga se ponovi tudi v glavnem salonu, ki se nahaja v pritličju.

Keller je imel pri svojem delu ob prenovi dvorca izjemno čut in spoštovanje do že obstoječih elementov arhitekture. Vsekakor je z izjemno skrbnostjo ohranil najstarejši okenski vitraj, ki se nahaja v lovski sobi, novega pa si je zamislil v okenski odprtini na zgornjem stopnišču.

*Opremljena
lovska soba s
kaminom; zasebna
last; gvaš,
80 cm x 60 cm.*

SALON ZA SPREJEM GOSTOV

V prvem prostoru ob vstopu v двореc je imela družina Woschnagg prostor, ki je bil namenjen sprejemu gostov. Prostor je še danes v točno takšni podobi, vendar brez pohištva. Ohranila se je tudi stropna štukatura, ki je vidna na sliki. Znano je, da so Woschnaggi ob prenovi zamenjali tudi pohodne površine. Mojstrsko obdelan in izjemno dragocen intarzijski parket poteka po vseh dnevnih prostorih pritličja dvorca. Parket je bil zamenjan ob prenovi dvorca, torej okoli leta 1926.²⁹ Upodobitev tega parketa je vidna tudi na Kellerjevi študiji prostora. V salonski sobi ni smel manjkati klavir, mogočen lestenec in ostalo izvrstno stilno pohištvo. Celotna oprema dvorca je izražala moč, vrednote in veličino lastnika. Bogate tapiserije v lovski sobi, porcelan, srebrnina, umetnine in vsa dragocena pohištvena oprema, ki ni bila vgrajena v zid, je bila po 2. svetovni vojni zaplenjena in odpeljana iz dvorca.

*Opremljena
salonska soba za
sprejem gostov;
zasebna last;
gvaš,
80 cm x 60 cm.*

Ob skromnem arhivskem gradivu in redkih fotografijah lahko ugotovimo, da je Keller s svojim delom posegel tudi v zunanjo podobo dvorca. Starejše fotografije pred lastniki Woschnaggi pričajo, da je bil glavni vhod umeščen na sredini fasade objekta, osno ujemajoč se s stopniščem. Keller pa ga je ob prenovi prestavil skrajno desno, pod stolp. Stolpu je zamenjal piramidasto kupolo, ki dobi čebulasto obliko.

²⁹ Pogovor z nekdanjimi lastniki, družino Woschnagg.

Fasado, ki je bila nekdanj bolj razkošno oblikovana in poudarjena z rustikalnimi elementi, je poenostavil in ji z majhnimi detajli dodal pridih modernizma. V osrednjem delu je poudaril fasadni izzidek, na severni strani dvorca pa uredil balkonsko ložo. Arhitekturna prenova je posegla tudi v strešni trikotni zatrep, ki postane volumensko večji in bolj reprezentativen. Na oknih se pojavijo kovinske zaščitne mreže z oblikovano inicialno črko »W« – Woschnagg, ki ponovno izražajo pomembnost lastnika.

Zagotovo lahko potrdimo, da so stebrni zaključki s krogli na balkonih in ograjah v parku prav tako Kellerjevo delo, saj jih prepoznamo tudi v njegovem delu na stanovanjskem kompleksu Jean-Jaurès-Hof na Dunaju. Objekt je nastal v letih 1925 in 1926 v sodelovanju s Kellerjevim sodelavcem Walterjem Broßmannom.³⁰ Torej istočasno, kot je potekala prenova dvorca Gutenbuchel.

Jean-Jaurès-Hof na Dunaju. Značilni stebrni zaključki, ki se istočasno pojavijo tudi pri prenovi dvorca Gutenbuchel. Spregledati ne smemo niti barve fasadnega ometa, ki zelo spominja na barvo fasade dvorca.

³⁰ Walterja Broßmanna je Keller leta 1926 zaradi povečanega števila naročil povabil v svoj arhitekturni biro na Dunaju. Broßmann je s tem postal enakovredni partner Kellerja v letih med 1926 in 1932.

Prenova dvorca je bila velik poseg v takrat obstoječo arhitekturo. Zagotovo so jo izvajali leta 1926. Predvidevamo lahko, da je arhitekt Keller zasnoval in opremil večino prostorov dvorca. Glavne prostore (sprejemni salon za goste, jedilnico, velik salon, spalnico gospodarja) je tlorisno organiziral v smeri pogleda proti parku, na sprednjo stran stavbe.

Poseg prenove je v nekaterih delih obsegal tudi park dvorca. Tu je pričel prenovo dveh stebrov ob glavnem vhodu na posest dvorca in prenovo nadaljeval na spodnji parterni terasi parka. Na osnovi arhivskih fotografij sklepamo, da je bil s posegi zelo spoštljiv do obstoječega v tem prostoru in je dodajal le detajle, ki pa so njegov podpis. Tako se v spodnjem delu znova pojavijo značilni in že zgoraj omenjeni stebri zaključki s krogli. Zaradi značilnih likovnih oblik s pridihom modernizma lahko sklepamo, da je Keller zasnoval tudi spodnji objekt, ki je pripadal dvorcu in je bil postavljen v času lastnikov Woschnaggov. To je bila elektrarna na vodni pogon, ki je dvorec napajala z elektriko. Žal so jo sedanji lastniki leta 2015 v celoti porušili in s tem izbrisali pomemben del tehnične dediščine dvorca in Šoštanja.

Pogled na vhod in del sprednje fasade dvorca Gutenbergel. (Avtor fotografije: Aljoša Videtič, 2004).

Zaključek

Dunajski arhitekt Alfred Keller je bil mednarodno spoštovani in večkrat nagrajeni strokovnjak:

- leta 1928 je prejel zlato medaljo za zasluge Republike Avstrije;
- leta 1929 Grad Prix in zlato medaljo v Barceloni;
- leta 1930 je od španskega kralja prejel Poveljniški križec španskega reda za zasluge.

Leta 1930 je postal redni profesor na Tehniški univerzi za načrtovanje, gradnjo in promet na Dunaju. Od leta 1935 do 1936 je bil dekan dunajske Fakultete za arhitekturo.³¹

Njegovo zadnje bivanje na Hrvaškem je zabeleženo leta 1941. Umrli je 8. marca 1945, star 70 let. Pokopan je na pokopališču v Kremsu.

Prisotnost arhitekta Alfreda Kellerja in njegova pomembnost v slovenskem prostoru je precej neopazna. Vendar lahko z zapisano raziskavo potrdimo, da kot arhitekt izjemno izstopa po svoji odprtosti do novih idej, kar se kaže v tem, da je v projektih modernističen in interpretativen, čeprav se je izobrazil v tradicionalnem historicizmu.

Zgodba Alfreda Kellerja, arhitekta, ki je ustvarjal tudi v Šoštanju, nam lahko služi za odličen primer, ki si ga moramo vzeti za zgled v smislu, da je arhitekturna dediščina tesno povezana s turizmom, gospodarskim razvojem, najbolj pa s ponosom in identiteto lokalnega okolja. Tudi in predvsem Šoštanja.

³¹ Pridobljeno 20. 9. 2021 s spletne strani: [https://sl.wikipedia.org/wiki/Alfred_Keller_\(arhitekt\)](https://sl.wikipedia.org/wiki/Alfred_Keller_(arhitekt))

Literatura

- Aplinc, Miran: Vošnjaki industrialci iz Šoštanja, Zavod za kulturo Šoštanj, Šoštanj 2005.
- Kranjčević, Jasenka: "Arhitektonski opus Alfreda Kellera na Kvarneru," Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturo i urbanizam, Sveučilište u Zagrebu, arhitektonski fakultet, Zagreb 2013.
- Prelovšek, Damjan, Ljubljanski mostovi v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino 23, Ljubljana 1975.

Elektronski viri

- [https://de.wikipedia.org/wiki/Alfred_Keller_\(Architekt\)#Leben](https://de.wikipedia.org/wiki/Alfred_Keller_(Architekt)#Leben) (20. 9. 2021)
- <https://www.archinform.net/arch/13545.htm> (20. 9. 2021)
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Hagenbund> (20. 9. 2021)
- <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Hagenbund> (20. 9. 2021)
- <https://deu.archinform.net/arch/13545.htm> (20. 9. 2021)
- <https://mgml.si/sl/plecnikova-hisa/razstave/51/plecnik-in-reka-ureditev-nabrezij-in-mostov-v-ljubljani/> (20. 9. 2021)
- <https://manager.finance.si/8972208/Struga-Ljublanice-v-srediscu-mesta-je-bila-vec-kot-30-let-prazna?cctest&> (20. 9. 2021)
- <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/arheologija-reke-ljublanice.html> (20. 9. 2021)
- <https://www.rtvsllo.si/kultura/novice/ribja-brv-v-novi-preobleki/347367> (20. 9. 2021)
- https://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%A0empetrski_most (20. 9. 2021)

- [https://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%A0entjakovski_
most](https://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%A0entjakovski_most) (20. 9. 2021)
- [https://sl.m.wikipedia.org/wiki/Slika:Ljubljana_
\(20032275545\).jpg](https://sl.m.wikipedia.org/wiki/Slika:Ljubljana_(20032275545).jpg) (20.9. 2021)
- [https://sl.wikipedia.org/wiki/Alfred_Keller_\(arhitekt\)](https://sl.wikipedia.org/wiki/Alfred_Keller_(arhitekt))
(20. 9. 2021)

Ustni viri:

- Dr. Gregor Woschnagg, 2019
- Ana Porok, kustosinja za arhitekturo in oblikovanje,
Plečnikova hiša (1. 9. 2021)

Franc Križnar

Rojen je leta 1947 v Ljubljani, vseskozi pa živi in deluje v Retečah pri Škofji Loki. Po diplomu (1978) in magisteriju (1988) iz enopredmetne muzikologije na ljubljanski Filozofski fakulteti je leta 1999 doktoriral na oddelku za glasbeno pedagogiko Akademije za glasbo Univerze v Ljubljani. Najprej je deloval v gospodarstvu, nato pa še v kulturi, glasbenem šolstvu in nazadnje kot glasbeni novinar in urednik na Radiu Slovenija (RTV Slovenija), kjer se je upokojil leta 2007. Vmes je bil še asistent na FF UL, soustanovitelj in predstojnik dveh glasbeno informacijskih inštitutov (nazadnje na UM, 2005–17), vseskozi pa (glasbeni) kritik, esejist, publicist in avtor monografij, referatov in drugih publikacij. Sodeluje in so-vodi domače in tuje simpozije, ob tem pa je še pedagog, predavatelj in urednik. V COBISS-u ima vpisanih čez 1.240 enot svojih (objavljenih) del.

Pred 150 leti so se Parižani uprli enotam francoskega kralja Filipa Lepega oz. republikanske vlade, ki jo je vodil Adolphe Thiers, kar je pomenilo začetek Pariške komune, tega simbola svobode zatiranih.

UGLASBENA POEZIJA KARLA DESTOVNIKA KAJUHA (1922–1944)

Pred bližnjo 100. obletnico pesnikovega rojstva (2022)

Namesto uvoda – zgodovinski predtakti

Vse od l. 1930 (ko je v tedanji Sovjetski zvezi prvič zavladal socialistični realizem¹) smo v Evropi priča umetnostni smeri, ki se je kmalu po tem razširila še v druge države. Gre za politično in ideološko tendenčno vrsto socialističnega realizma – pa vse do konca šestdesetih let 20. stol., s prvimi znanilci res pravega in tudi slovenskega glasbenega modernizma. Ustanovitev Osvobodilne fronte (v Ljubljani leta 1941) s komunistično prevlado v OF in z Dolomitsko izjavo (1943), za konec vojne z zunaj sodnimi povojnimi poboji (v Sloveniji, 1945 →) in z dokončnim zlomom holokavsta 14. avg. (1945) pa je zaobjet (najširše povedano) naš tovrstni slovenski (zgodovinski) okvir. Vse to pa že lahko tudi idejno in politično zaokrožimo v okviru splošne zgodovine in idejne slike omenjeni in omejeni čas in prostor. Konec tridesetih do začetka šestdesetih let 20. stol. je ta čas in naš prostor umešno zaznamoval socrealizem.

Na Slovenskem ...

Po 1. svetovni vojni so se slovenske glasbene izvajalske možnosti širile in izboljševale, kvaliteta reprodukcije je rasla. Večal se je tudi skladateljski krog, zato so bili rezultati njegovega dela vedno izdatnejši.

Socialistični realizem² pri nas pred drugo vojno še ni bil aktualen. V glasbi je obstajal le v smislu teoretskih razpravljanj in še ne v praksi. Med 2. svetovno vojno je slovensko glasbeno delo bolj ali manj utihnilo. V reprodukciji, kritiki,

¹ Socialni realizem (1936–41): soci-, socio- [nlat. socio- iz lat. socius drug] v zloženkah: družba, odnosi v družbi; socialen, -lna, -o [nlat. socialis iz socius - tovariš, družbenik, zaveznik]. družben, ki se nanaša na družbo; ki se nanaša na položaj posameznika v družbi; ki se nanaša na življenjske razmere, dejavnosti in njihovo urejanje. Realizem: [fr. *réalisme* iz nlat. *realis* stvaren, resničen].

² V letih 1941–45 izhaja iz [nem. sozialistisch], ki se nanaša na socialiste ali socializem (~a stranka, ~i realizem) socializem (1. nauk, po katerem imajo družbeni interesi prednost pred individualizmom; ki zagovarja politično, socialno in ekonomsko enakost vseh ljudi).

publicistiki in muzikologiji ni bilo v razdobju 1941–1945 nobenih takih rezultatov, ki bi pomaknili razvoj naprej. Slogovno se situacija tudi v produkciji, ustvarjanju ni spremenila. Ustvarjalno delo se je v tem času skrčilo, kajti takrat je le bilo ovirano. Kljub temu pa je tudi ta čas dal značilen prispevek glasbenih ustvarjalcev, ki so se v primerjavi s preostalim južnoslovanskim prostorom neposredno vključili v osvobodilno vojno. Od skladateljev, ki so se aktivno udeleževali v tej fazi, so se mnogi izrekli za ideje osvobodilnega gibanja, kar se je značilno odrazilo v tematiki, formi in izrazu njihovega ustvarjanja. Najvidnejši med njim so bili zagotovo M. Kozina, K. Pahor, P. Šivic in R. Simoniti. Ti so dajali prednost skladbam z besedili, se pravi vokalu: zborom in samospevom. Napisali pa so tudi nekaj klavirskih, komornih in orkestralnih del. Ta dela so bila zasnovana na aktualno borbeno tematiko in zato programska. Vsi po vrsti pa so se ozirali na izvajalske zmožnosti, na občutja ljudskih množic in stopnjo njihove sposobnosti za sprejemanje glasbenih del, kar vse pa je nujno vplivalo na tehnično in slogovno realizacijo njihovih umetnin. Avtorji so v aktualno angažiranih skladbah od teh načel odstopali ali pa so jih vsaj znatno ublažili. S tega vidika pomeni to obdobje zanje potemtakem začasen odmik od izhodišč, ki so jih dotlej zastopali.

Narodnoosvobodilni boj (1941–1945)

V NOB je razvidno, da sta na Slovenskem še kako potrjeni dve časovni razdobji: 1941–43 in 1943–45. Očiten je porast vseh oblik delovanja v drugem – v času od septembra 1943 do osvoboditve (9. maj 1945). Ni potrebno ponovno podčrtovati bistveno spremenjenih pogojev v tem drugem razdobju NOB, čeprav sta oboroženi boj in upor z okupatorjem trajala do samega praga osvoboditve. Prav v tem drugem obdobju (1943–45) je nastala večina partizanskih mitingov. Ustanovljeno je bilo SNG, prve in prave tiskarne so natisnile prve in prave pesmarice z notami (napevi) prav v tem času, pevski zbori in godbe na pihala (tj. pihalni orkestri) so se šele ustanavljali ter prav z osvoboditvijo dosegli svoje repro-

dukcijske viške: ROF, Znanstveni inštitut, Plenum kulturnih delavcev in Slovenski umetniški klub pa so zaživel prav v tem – drugem časovnem razdobju NOB. Zato ni neumestna trditev, da so prav pogoji reprodukcije v času 1943–45 omogočili veliko večje in boljše pogoje za umetniško (re)produkcijo.

Glasbena ustvarjalnost

V času NOB na Slovenskem je več kot 70 slovenskih skladateljev in glasbenikov skomponiralo več kot 500 izvirnih kompozicij, od teh skoraj 300 zborovskih skladb in skoraj 80 samospevov. Poleg teh izvirnih del, med katerimi ne manjkajo niti scenska niti čista inštrumentalna in celo simfonična glasbena dela, pa lahko temu opusu dodamo še skoraj 200 priredb, največ seveda za različne zborovske sestave. V tem okviru pa ne upoštevamo tako imenovanih pogojno »desno« usmerjenih skladateljev.

Glasba v NOB na Slovenskem primerjalno z glasbo ostalih južnoslovanskih narodov in narodnosti pomeni nepripravljen razcvet. V tem glasbenem repertoarju so tudi slovenske ljudske ter ponarodele pesmi, budniške in puntarske (uporniške) pesmi, delavske in revolucionarne ter protifašistične pesmi, ki so prišle k nam iz tujine ali pa so se od nas razširile v tujino. Omenimo še umetno partizansko glasbo: pesem – vokalna in vokalno-inštrumentalna ter čista inštrumentalna glasba. Omenimo lahko tudi nekatere dosegljive in najbolj tehtne dosežke, ki v marsičem lahko (po)kažejo na takratno stanje v naši posredni ali neposredni bližini.³ Prav zato poleg že omenjenih osvobodilnih bojev in gibanj v Sovjetski zvezi, na Poljskem in v Nemčiji le-ta vso pravico priključimo še tovrstno glasbo v Bolgariji, na Češkem in Slovaškem, Finskem, v Franciji, Italiji, na Madžarskem, v Romuniji in Špa-

³ Prim. *Bibliographie der Deutschen Arbeiterliederblätter in Bibliographie der Deutschen Arbeiterliederbücher* (Nemčija); *Poljske sodobne violinske miniature, 1939–1964* (zbornik; Poljska); Grustovski, B. B., *Simfonije o vojni in miru, Nauka*, Moskva 1966 (zbornik), *Glasba na fronti velike domovinske vojne, Muzika*, Moskva 1979 (Sovjetska zveza).

niji. Od tujih osvobodilnih gibanj, v katerih je še lahko iskati podobne vzore in primerjave s slovensko glasbo v NOB 2. svetovne vojne, pa bi lahko vsaj omenili pretekla in današnja osvobodilna gibanja, zlasti še v neevropskih deželah Afrike, Južne in Srednje Amerike (Kuba ...), Azije (Vietnam, Indonezija, Kitajska, Jemen ...) in še kje.

Po drugi svetovni vojni (1945 →)

Odjuga socrealizma (1941–1948/58)⁴ oz. socialističnega realizma je nastopila šele z »destalinizacijo« v nekdanji Sovjetski zvezi in drugih državah vzhodnega bloka ter v komunističnih partijah zahodnih držav s poskusi osvobajanja dogmatskih načel socialističnega realizma in s prispevki novih teoretikov. Pri nas na Slovenskem se je novi, revolucionarni oblasti zdel uporabnejši in ga je zato odločno podprla. Umetnost naj bi bila v službi kolektivizacije ter vzgojno sredstvo v borbi za zmago socializma,⁵ umetnika pa bi bilo potrebno prevzgojiti, da bo ustvarjal socialistično umetnost oziroma upodabljal »človeka takega, kakršen mora biti,« torej človeka, ki gradi socializem.⁶ In če le ne bo šlo drugače, bo veljal izrek takratnega velikega slovenskega politika, kulturnega ideologa in narodnega heroja Borisa Kidriča: »... *da bodo slavce pustili peti, kakor jim je dano, kaline in druge pa učili.*«⁷ Od upodabljajočega do glasbenega lika tudi tukaj ni bilo več daleč. Socialni realizem, ki se je tudi še po 2. svetovni vojni pri nas mešal s socialističnim in socrealizmom, pa so

⁴ Soc(ialistični)realizem je umetnostna smer in doktrina v Sovjetski zvezi.

Kominterna: kratica za *Kom(unistično) interna(cionalo)*, tj. obdobje tretje internacionale zveze komunističnih partij (1919–1943).

Informbiro: kratica za (ruski *inform/acijski/ biro* = obveščevalni urad), tj. posvetovalni organ komunističnih in delavskih strank, partij evropskih držav (1947–53), ki se je posebno vidno pokazal v junijski resoluciji (l. 1948), naperjeni proti tedanji Jugoslaviji; kominform, IB, ust. sep. 1947.

⁵ Uršič.

⁶ Mikuž, *Nekaj misli ...*

⁷ Vidmar.

prvi, torej likovniki, označili kot akademizem in naturalizem, po malem pa tudi kič.⁸

Zgodovinsko gledano se je že davno (leta 1918) z razpadom Avstro-Ogrske monarhije osnovala nova država, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, pozneje imenovana Jugoslavija. Razvojno kontinuiteto teh dveh državnih enot pa je prekinila 2. svetovna vojna.

V slovenski glasbi se je socialistični realizem začel uveljavljati in se razvil do svojega vrhunca prav po letu 1945. Ob naslonitvi na sovjetske zgledse se je tudi pri nas oblikovala nova ideološka metodika glasbenega dela in vzgoje; idejno ustreznost glasbe so ugotavljali v sestavi sporedov, kulturno-političnem in reformatorskem udejstvovanju skladateljev ter agitacijsko-propagandni neposrednosti glasbe. Društvo slovenskih skladateljev (ust. 1945) je mdr. leta 1947 v svojem programu zahtevalo ustvarjanje množičnih pesmi in kantat. Temu se je največ posvetil skladatelj, pedagog in zborovodja Radovan Gobec (1909–1995), saj lahko iz njegovega bogatega in »angažiranega« opusa izpostavimo prav številne množične pesmi, kantate in druge oblike partizanskih zborov in drugih »komunikativnih« oblik glasbene ustvarjalnosti. Vrhunec pa s to vojno doseže socialistični realizem ali zdaj že tudi socrealizem šele po njej, v aktualno spremenjenih družbenih razmerah. Po njem naj bi bilo umetniško delo realizacija konkretne ideje ali programa iz okvira nacionalne ali družbene tematike, pretekla in tedanje aktualnosti, ki ustreza in služi tem potrebam. Njegovi zunajumetnostni faktorji so realizirani v umetnostnem slogu in s pomočjo le-temu ustreznih kompozicijskih sredstev, ki niso nastala pod njihovimi vplivi in jih v primerjavi med seboj ne veže nič skupnega. S temi ideološkimi smernicami usklajena dela so zato na našem prostoru nekaj časa presenetljivo naraščala. Odmik od modernističnega sloga in naprednih oblikovnih pogledov v slovenski glasbi, ki so se jim v tridesetih letih predali F. Šturm, P. Šivic, K. Pahor idr., se je nekaj časa nadaljeval še po drugi

⁸ Šijanec.

vojni. Šturm se je v tej vrsti izkazal za najbolj izstopajoči pojav slovenske glasbene avantgarde. Čeprav je bil sam žrtev vojnega terorja, saj je padel pod streli okupatorja svoje domovine (v Iškem Vintgarju pri Ljubljani, 11. nov. 1943), pa lahko zanj ugotovimo, da se je že v začetku te vojne – kot Osterčev učenec – zatekel v pisanje za vsakdanjo rabo in se tako spopadel z vprašanjem izoblikovanja socialno učinkovite funkcije umetniške govornice; za avantgardnega ustvarjalca nič kaj nenavadna gesta!⁹

O Kajuhovi poeziji

Čeprav se je socialna lirika v literaturi pojavila l. 1931 in trajala vse tja do konca (2. svetovne) vojne, je imelo to v glasbi in z rojstvom socrealizma pet let kasneje (1936) kar precej skupnega.

Pri vpogledu v sicer maloštevilni Kajuhov pesniški opus smo najprej pozorni na njegovo metriko in ritem. Lirika (poetika) je tisti del Kajuhovega pesniškega opusa, ki je že ob samem začetku (in tudi kasneje) izzvala številne skladateljske izzive. Tudi poezija (pesništvo) ali besedna umetnost v verzih izhaja iz (stare) grške in rimske dobe. Ker je do 18. stol. skoraj vsa besedna umetnost le verzne oblike, se je tudi izraz poezije enačil s književnostjo nasploh; z novimi literarnimi oblikami in zvrstmi pa je dobila pomen vezane besede, znotraj te pa poezija lirike. V splošni rabi se je oboje pogosto enačilo.

Iz Kajuhove poetične socialne lirike, ki se je v književnosti pojavila preje kot v glasbeni umetnosti, so najbolj pogosti, pa tudi vredni naslovi: *Moj ded, Na kmetih, V tovarni, Divje kakor lačni psi, Naša pesem*¹⁰... idr. Od partizanskih pesmi pa so to uporniške pesmi: *Slovenska pesem, Po tisoč letih, Jesenska, Naša pesem, kralj Matjaž* idr., od pesmi doma pa: *Materi padlega partizana, Pesem matere treh parti-*

⁹ Bevc.

¹⁰ *Socialna lirika, izbrano delo*, Ljubljana: MK, 1972.

zanov, *Kje si, mati* idr.; med ljubezenskimi pesmimi: *Ti in jaz*, *Bosa pojdiva*, *Samo en cvet* idr., med miselnimi pesmimi so to *Mostovi*, med pesmimi, ki izražajo bol, pa *Kmetova pesem*, *Črni avti*, *Pesem talcev*, *Petindvajset*, *Dekle v zaporu*¹¹... idr.

Kajuhova rojstna hiša v Šoštanju, Pri Kolodvoru (na levi). (Zgoraj)

*K. D. Kajuh
(B. Jakac, 1944, risba).*

¹¹ *Pesmi partizanov, izbrano delo, Ljubljana: MK, 1971.*

Kajuh v preostalem mednarodnem (glasbenem) prostoru

Za ta namen smo vpogledali v vse mogoče nekdanje jugoslovanske (oz. južnoslovanske) knjižnice in druga morebitna in možna hranišča omenjene provenience (Beograd, Novi Sad, Podgorica, Cetinje, Priština, Sarajevo, Skopje, Zagreb), pa žal razen nekaj najmanjših namigov nismo našli ničesar.¹²

Edino, kar se je našlo na to tematiko, je bila skupna vsejugoslovanska antologijska izdaja Jugoslovenska solo-pesma.¹³ Od Slovencev so tam objavljeni in posneti (note in glasba) samospevi E. Adamiča, M. Bravničarja, Z. Cigliča, M. Kogoja, G. A. Kreka, A. Lajovica, M. Lipovška, S. Osterca, K. Pahorja, J. Pavčiča, S. Premrla, J. Ravnika, R. Savina, P. Šivica, L. M. Škerjanca, D. Švare in V. Ukmarja; med njimi sta dva samospeva na Kajuhovo poezijo (Ne bo me strlo in Kje si mati), ki sta ju uglasbila K. Pahor in M. Bravničar. To je vse v slovenskem jeziku in kar bolj ali manj že poznamo tako iz slovenskih izdaj kot tudi posnetkov.¹⁴

Ena tovrstnih raritet pa je zagotovo prevod Kajuhove pesmi Kje si mati ali Veš mama, rad bi ti napisal pismo (iz predzadnjega pesnikovega obdobja, 1941–43). Oskrbel jo je Poljak Jan Maria Gisges po posredovanju in ob pomoči Velenjčana Dušana Milana Pirca, za klavir, glas in orkester pa jo je skomponiral poljski avtor Mateusz Jarosz na slovensko – izvirno Kajuhovo besedilo.¹⁵

¹² Prim. izpise elektronske korespondence v arhivu avtorja; (19.–30. dec. 2019).

¹³ Ta obsega notno zbirko (I, II in III) in tri (LP) plošče: I, II in III V. Beograd: *SOKOJ*, 1960-1972 (plošče so izšle pri *Jugotonu* v Zagrebu).

¹⁴ Prav tam, str. 40–47; na posnetkih pa so njuni izvajalci slovenski pevci in pianisti (? I. plošča je izgubljena in tovrstna rekonstrukcija ni mogoča. Zaradi izvajalcev na II. in III. LP pa je mogoče to brez dvoma utrditi, saj tam nastopajo za izvedbe /preostalih/ slovenskih samospenov tudi: M. Ostashevski-D. Švara, A. Mezetova-Z. Marasović, B. Stritar-D. Švara, L. Korošec-D. Švara, F. Lupša-D. Švara, Z. Kovač-Z. Marasović idr.).

¹⁵ Inf. Dušan Milan Pirc, Velenje (v: elektronska pisma, 8.–21. 10. 2020; hrani avtor) in Mateusz Jarosz, Krakov/Poljska (v: elektronska pisma, 8.–10. 10. 2020; hrani avtor).

PESEM XIV. DIVIZIJE
Karel Demovšek - Kajuh

Živo, korakoma
fini ali kar močnejše

Sveti Maršič - Špik
Petr. Radovan Golbec

1. Za - plo - vi pe - sem borle in zma - go pre - ko gna - jo -
2. Ko do - mo - vi - na vsta - ne iz - tr - pi - nje in go -

1. in, _____ na - plo - vi pe - sem di - vi - ti je bi - ri -
2. oja, _____ ta - krat bo bi - ri - naj - sta zma - go - vi - bo

1. naj - ste v svet, _____ po - ne - ti Tvo - ri - da dah,
2. sto - pe - la, _____ ta - krat mod - pr - vi - mi bo

1. Ser - cer - ja, dahi in - di - ča, _____ po vneti slo -
2. sta - la v, vr - ti di - vi - ti, _____ ki so bo -

1. ven - ski zam - ti in pre - ka - fi a, njim se - va, _____
2. ti - so se za boj - še in sre - ča - jo, _____ se dno

96. 778 - 5011

Duo

1. Li bor - bo bi - ri - naj - sta,
2. ja - rila naj se raz - le - ga prek sve - ta! Dvi - gni - mo

pu - lke in ma - prej ju - na - lio, vti za ko - man - dan - ton

v, boj! Na - prej! Li bor - bo v, boj! Na - prej!

97. 778 - 5011

*Gobec R., Marolt Špik S., K. D. Kajuh, Pesem XIV. divizije –
moški zbor v: O tabornem ognju, 2011, str. 96–97.*

*Poslednja fotografija Kajuha (feb. 1944 med nemško ofenzivo
na Paškem Kozjaku).*

Uglasbena Kajuhova poezija

Kajuhove pesmi sodijo v vrh svetovne ljubezenske lirike in tudi zato ni ostala getoizirana ali skrita v antologiji lirike upora.¹⁶ Poleg na novo komponiranih (samospevov in zborov) glasbenih del so bili med NOB na Slovenskem na sporedu na najbolj popularnih mitingih: govor, recitacije, petje in ples (M. Paulin Brine na melodije ljudskih in partizanskih pesmi). Za petje pa so imeli precejšnje število pesmi, ki jih je izbral in po ruskih izvirnikih priredil mdr. kar Kajuh sam, za pevski zbor pa jih je zvalil Sveto Marolt – Špik.¹⁷ Sicer pa tudi poznani rek, »da v vojni muze molčijo,« za Slovence, Kajuha in tudi glasbene avtorje, skladatelje in izvajalce med vojno in po njej ni veljal.¹⁸

Opus (notografije: rokopisi, objave-tiski, faksimili, incipiti idr.)

Mešani zbori: F. Venturini (1882–1952), *Pesem talcev* (Le nikar ne jočite za nami ...), mešani zbor (a cappella; prir. avtor, 1950). Trst: (Samozaložba, 1950), str. 1–4. K. Pahor (1896–1974), *Slovenska pesem* (Samo milijon nas je ...), mešani zbor s spremljavo (izgubljeno). D. Švara (1902–1981), *Slovenska pesem* (Samo milijon nas je ...), mešani zbor (a cappella). V: NZ, XXX-30/1978, št. 3, str. 66–68. U. Vrabec (1905–1992), *Samo milijon nas je* (Slovenska pesem), mešani zbor (a cappella). V: Slovenska dežela; Ljubljana: 1995, str. 37–39. A. Nagele (1911–1992), *Kje si mati* (Veš, mama, rad bi ti napisal pismo), mešani zbor (a cappella). V: Zbori, Celovec: Krščanska kulturna zveza, 1988, str. 18–20. Partizanovo

¹⁶ Stropnik. V: Sivec, iz spremne besede, str. 193.

¹⁷ Kajuhova beležnica je ohranila naslednje (tovrstne) naslove: *V boj za narod svoj, Slovenska zemlja bičana, Rojeni smo, da ustvarjamo resnico, Iz temnih gor prihajamo v domove, Vsi v partizane* (to pesem je vedno pel Kajuh sam, solistično, zbor pa mu je odgovarjal), *V temnem gozdu ob tabornem ognju, Bilečanka, Le vkup, le vkup, uboga gmajna* idr. V: Cesar, 2012, str. 146–147.

¹⁸ Prav tam, str. 93.

FANCILJU ORILAN
DOLEŠAL

8

Handwritten musical score for the song "FANCILJU ORILAN DOLEŠAL". The score is written on ten staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a common time signature (C). The tempo/mood is marked "P" (Piano). The lyrics are written below the staves. The score includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings. The lyrics are in Slovenian. The score ends with the word "FINE" on the eighth staff.

Tiho, tiho pada sneg! Čisto tiho je pri
me - ni. Čisto bel je drobni sneg nežno hrepa-
nim po te - bi. Naj le pada
be-li sneg in za- briše vse po- ti, da se vroče
hre- pe- nenje v nekem snegu iz- gu - bi. FINE
Spet prišel bo tisti čas ko z neba bo
dan za dnem padal sneg na nas, padal sneg na nas.
Spet prišel bo tisti čas, ko z neba bo dan za dnem
padal sneg na nas padal sneg na nas. Fridi kmalu
tisti čas, pri- di kmalu tisti čas in po- krij te
črne dni in po- krij te črne dni! Fridi kmalu
tisti čas, pri- di kmalu tisti čas in pokrij te

Adamič B., Tiho pada sneg, rkp. NUK, Ljubljana.

Kje si, mati?

do stón Karela Destovnik

chorus

Jaros M., Kje si, mati, rkp. chorusa za glas in klavir; 2014.

slovo (Večer je). V breze veter se zaganja, mešani zbor (a cappella). V: Zbori, Celovec: Krščanska kulturna zveza, 1988, str. 16–17. I. Rupnik (1911–1993), Pesem matere treh partizanov (Sini moji, moji fantje zlati), mešani zbor (a cappella), str. 1–4, Beograd (orig. tisk - šapirograf hrani NBS v Beogradu). P. Lipar (1912–1980), V slovenskih vaseh (Vsak večer z mrtvaškim prtom), mešani zbor (a cappella). V: NZ, II-2/1947, št. 2, str. 22–24. S. Marolt Špik (1919–1944; prir. R. Gobec), Zaplovi pesem borb in zmage (Pesem XIV. divizije), mešani zbor (a cappella). V: Partizanske pesmi za mešane zборе, Ljubljana: ZKOS, 1982, str. 21. Ob tabornem ognju (mešani zbori), Ljubljana: GO ZZB NOV Slovenije, 2011, str. 76–77. Harm. J. Leskovar (roj. 1934), Pesem XIV. divizije (Zaplovi pesem borb in zmage), mešani zbor (a cappella). V: Mešani zbori, Slovenj Gradec: Cerdonis, d. o. o., 2006, str. 38. D. Jakovljevič (1899–1978) in D. Pokrass (1905–1954), prir. S. Vremšak (1930–2004), Iz temnih gor, mešani zbor (Iz temnih gor prihajamo v domove; a cappella). V: NZ ZKOS, Ed. NZ, 84, št. 5–6, str. 136. S. Vremšak (1930–2004), Zaplenjeno pismo (bivšega nemškega tov. s fronte: Ne bom vsega vam pisal, ker ne smem), mešani zbor; a cappella. V: NZ, XXV-25/1973, št. 5–6, str. 81–84. L. Lebič (roj. 1934), Predpomladna pesem (S hladnega pomladnega neba nalahno, tiho), mešani zbor; a cappella, rkp. izgubljen. Z. Ballata (roj. 1943), Poetom (Zapojte nam pesmi plamteče, poeti!), rkp. 1965 (izgubljen).

Mladinski zbori: F. Šturm, Materi padlega partizana (Takrat, ko je prvič ročice razprl), mladinski ali otroški zbor in klavir (izgubljeno). S. Marolt Špik, Pesem XIV. divizije (Zaplovi pesem borb in zmage, pesem je himna XIV. divizije) (prir. R. Gobec). V: Partizanske pesmi za mladinske zборе, Celje: Zavod za kulturne prireditve Celje – MPF Celje, 1983, str. 63. Pesem XIV. divizije (Zaplovi pesem borb in zmage, pesem himna XIV. divizije; prir. R. Gobec). V: Ob tabornem ognju (mešani zbori), Ljubljana: GO ZZB NOV Slovenije, 2011, str. 60–61. Z. Ciglič (1921–2006), Naša

pesem (Moja pesem ni le moja pesem), mladinski (ženski) zbor. V: (avtorski) tisk, separat, Ljubljana: 1955, str. 1–4 in Grlica, II-2/1955–56, št. 2, str. 32. L. Lebič, Predpomladna pesem (Pozdravljen dež ..., S hladnega pomladnega neba nalahno, tiho), 3–5 glasni mladinski zbor (a cappella). V: Grlica, XXIII-23/1981, št. 1–2, str. 77–82. M. Gabrijelčič (1940–1998), Samo milijon nas je (Slovenska pesem), mladinski (ali/in ženski zbor a cappella). V: Zapijmo veselo, štiri mladinske zborovske skladbe M. Gabrijelčiča, J. Ježa, M. Pirnika in P. Šivica, Ljubljana: Partizanska knjiga, 1975, str. 3–7.

Množični (enoglasni) zbori: S. Marolt Špik, Pesem XIV. divizije (Zaplovi pesem borb in zmage, pesem je himna XIV. divizije). V: Partizanska pesem, Ljubljana: DZS, 1953, str. 166–167 in v: Pesmarica naših pesmi. Delavske, partizanske in brigadirske pesmi, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980, str. 91–92 in v: Vstanite sužnji. Zbirka revolucionarnih pesmi narodov vsega sveta, Ljubljana: Založna Borec, 1976, str. 300. (Ruski napev), Iz temnih gor, enoglasna množična pesem (a cappella). V: Partizanski napevi, Ljubljana: Propagandna komisija pri IOOF, junij 1945, str. 28 in v: Vstanite sužnji. Zbirka revolucionarnih pesmi narodov vsega sveta, Ljubljana: Založba Borec, 1976, str. 317.

Moški zbori: F. Venturini, Pesem talcev (Le nikar ne jočite za nami), moški zbor (a cappella). V: Venturini Fran, Mešani in moški zbori, Trst: Slovenska prosvetna zveza, 1974, str. 28–29. P. Šivic (1908–1995), Petindvajset (Pet in dvajset nas je tu zaprtih), moški zbor (izgubljeno). L. Hafner (1883–1963), Samo en cvet (Samo en cvet, en češnjevec), moški zbor (a cappella). D. Švara, Kje si mati (Veš mama, rad bi ti napisal pismo), moški zbor (a cappella). V: NZ, XVI-16/1961, št. 3, str. U. Vrabec (1905–1992), Slovenska pesem (Samo milijon nas je), moški zbor (a cappella). V: Ljubljana: Pesem o svobodi, 1999, str. 144–147. R. Gobec (1909–1995), Pesem XIV. divizije (Zaplovi pesem borb in zmage), moški

zbor a cappella. V: Partizanska pesem, Ljubljana: DZS, 1953, str. 166–167. Pesem XIV. divizije (Zaplovi pesem borb in zmage), moški zbor a cappella. V: Naša partizanska pesem, Ljubljana: PPZ Ljubljana, 1975, str. 106–10. Naša partizanska pesem (druga izdaja), Ljubljana: Založba Borec, 1980, str. 142–143, Naša partizanska pesem – tretja predelana izdaja, Ljubljana: PPZ Ljubljana, 1993, str. 81–82 in Ob tabornem ognju (moški zbori), Ljubljana: GO ZZB NOV Slovenije, 2011, str. 96–97. Po osnutku F. Šturma komp. R. Gobec, Petindvajset (Pet in dvajset oz. Petindvajset nas je tu zaprtih), moški zbor (a cappella). V: NZ, XXX-30/1978, št. 1, str. 6–7. M. Škoberne (1910–1981), Pesem talcev (Le nikar ne jočite), moški zbor (a cappella). V: NZ, XVIII-18/1966, št. 2–3, str. 41–42. J. Kuhar (1911–1997), Pesem XIV. divizije, moški zbor (izgubljeno). V: Mihelčič (1913–2010), Bosa pojdiva, moški zbor (izgubljen). Naša pesem, moški zbor (izgubljen). S. Marolt Špik, Zaplovi pesem borb in zmage (pesem himna XIV. divizije), prir. F. Bernard; izgubljeno. S. Marolt Špik (prir. R. Gobec), Pesem XIV. divizije (Zaplovi pesem borb in zmage), moški zbor (a cappella); 1- do 2-glasni moški zbor (a cappella). V: Partizanska pesem, Ljubljana: DZS, 1953, str. 166–167; Ob tabornem ognju (moški zbori), Ljubljana: GO ZZB NOV Slovenije, 2011, str. 19–20 in v: Naša partizanska pesem (2. izdaja), Ljubljana, Založba Borec: 1980, str. 142–143. A. Krajnc (1929–2006), Samo en cvet (Samo en cvet, en češnjev cvet), moški zbor in tenor (solo a cappella). V: Ko lipe dehtijo – zborovske skladbe za mešane, moške in ženske zборе 4. pesmarica, Prevalje: Samozaložba, 2003, str. 32–33. D. Božič (1933–2018), Ulica talcev (Ne, ne jočite za nami) za /lirični/ tenor, bariton, moški zbor, klavir z ozvočenjem. V: NZ, XVIII-18/1966, št. 2–3, str. 43–47 (različni avtorji besedil O. Župančič, K. D. Kajuh, Gramozna jama, F. Albrecht in M. Bor.

Otroški zbori: J. Kuhar, Slovo partizana, otroški zbor (a cappella). Bes.: M. Ribičič Ciril; K. Destovnik Kajuh in M. Bor –V. Pavšič dodala 3. kitico (besedila).

Ženski zbori: M. Železnik (1891–1962), Slovenska pesem (Samo milijon nas je), ženski zbor (a cappella). Rkp. 1949; NUK-GZ. K. Pahor, Slovenska pesem (Samo milijon nas je), ženski zbor (a cappella). Rkp. NUK-GZ. D. Slama (roj. 1941), Materi padlega partizana (Takrat, ko je prvič ročice razprl). V: Pet pesmi za ženske glasove, Udine/Videm (Italija) – Horgen (Švica): Pizzicato Verlag Helvetia, No. 39, 1988 (?), str. 2–3.

Vokalno-inštrumentalna glasba: P. Rasberger (1882–1967), Slovenska pesem (Samo milijon nas je), za mešani zbor in orkester (rkp. partit. na bes. K. D. Kajuha), Glasbena in filmska zbirka UK Maribor. A. V. Aleksandrov (1883–1946), Svjašččenaja vajna, mešani zbor s spremljavo. D. Slama, Drobna pesem (Jaz sem droben, droben list) za (en) glas in (tri) viole da gamba (rkp. partit.) in za (en) glas, 2 violini in violončelo (partit.). Stara žalostna pesem (Tiho, tiho lega mir) za (en) glas in (tri) viole da gamba (rkp. partit.) in za (en) glas, 2 violini in violončelo (rkp. partit.).

Samospevi: B. Šček (1893–1968), Pesem talcev (Le nikar ne jočite za nami; 1. pesem iz Treh pesmi za glas in klavir). V: Talci, Ljubljana: Edicije DSS, št. 339, 1952, str. 2–3. D. Bučar (1896–1971), Kmetova pesem (Moje telo pretepeno pogledjte), za glas in klavir, avtorski separat (?) – tisk, Ljubljana, 1958, 4 str. K. Pahor (1896–1974), Ne bo me strlo (Ne bo me strlo to), samospev za glas in klavir. V: K. Pahor, Štiri partizanske pesmi, Ljubljana: DZS, 1948, str. 6–8. Ne bo me strlo (Ne bo me strlo to), samospev – enoglasno (brez spremljave – a cappella). V: Partizanska pesem, Ljubljana: DZS, 1953, str. 208–209. Ne bo me strlo (Ne bo me strlo to), samospev – za glas in klavir. V: Samospevi, Ljubljana: 1971, str. 6974. Pesem talcev (Le nikar ne jočite za nami), samospev (izgubljeno). Samo en cvet (Samo en cvet, en češnjev cvet; 6. od osmih Ljubezenskih), samospev (izgubljeno). M. Bravničar (1897–1977), Bosa pojdiva (Bosa pojdiva, dekle, obsorej: 2.), samospev za glas in klavir. V: 6 Kajuhovih za

glas in klavir, Ljubljana: SKZ, 1946, str. 3–7 in v: Šest Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: DZS, 1962, str. 6–10. Bosa pojdiva (Bosa pojdiva dekle obsorej; 2.) samospev za glas in simfonični orkester, partit.-rkp. NUK-GZ, 13 str.; 1. od treh v tej zbirki), Kje si, mati (Veš mama, rad bi ti napisal pismo; 3.), samospev za glas in klavir. V: 6 Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: SKZ, 1946, str. 8–11 in v: Šest Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: DZS, 1962, str. 11–14. Kje si, mati (Veš mama, rad bi ti napisal pismo; 3.), samospev za glas in simfonični orkester, partit.-rkp. NUK-GZ, 14 str.: 14–17 in še 9 neošteev. str.: 1–26, skupaj 13 str. (2. od treh v tej zbirki), Kmetova pesem (Moje telo pretepeno poglejte; 6.), samospev za glas in klavir. V: 6 Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: SKZ, 1946, str. 1–24 in v: Šest Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: DZS, 1962, str. 26–29. Materi padlega partizana (Takrat, ko je prvič ročice razprl; »Zalki Severjevi;« 5.), samospev za glas in klavir. V: 6 Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: SKZ, 1946, str. 17–21 in v: Šest Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: DZS, 1962, str. 21–25. Pesem matere treh partizanov (Sini moji, moji fantje; 4.), samospev za glas in klavir. V: 6 Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: SKZ, 1946, str. 1–16 in v: Šest Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: DZS, 1962, str. 1–20. Pesem matere treh partizanov (Sini moji, moji fantje; 4.), samospev za glas in simfonični orkester, partit.-rkp. NUK-GZ, 17 str. (3. od treh v tej zbirki). Še veš, ko si prinesla mi jasmin (Ljubezenska; 1.), samospev za glas in klavir. V: 6 Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: SKZ, 1946, str. 1–3 in v: Šest Kajuhovih za glas in klavir, Ljubljana: DZS, 1962, str. 3–5. M. Pirnik (1902–1993), Samo en cvet (Samo en cvet, en češnjev cvet), samospev za bariton in klavir. V: Deset samospevov iz časa NOB. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1987, str. 2–28. M. Kozina (1907–1966), Bosa pojdiva, dekle (Bosa pojdiva, dekle, obsorej), samospev (izgubljeno). P. Šivic, Petindvajset (Pet in dvajset nas je tu zaprtih), samospev (izgubljeno). Zaplenjeno pismo [bivšega nemškega tov.] s fronte (Ne bom vsega vam pisal, ker ne smem). V: Zdravo tovariši!, Partizanski samospevi, Ljubljana: Slovenski umetniški klub, 1945, str. 29–30.

Zaplenjeno pismo [bivšega nemškega tov.] s fronte (Ne bom vsega vam pisal, ker ne smem). V: Samospevi, Ljubljana: 1971, str. 137–140. J. Kuhar, Bosa pojdiva dekle (Bosa pojdiva, dekle, obsorej), samospev (izgubljeno). Slovo partizana (Večer je, v breze veter se zaganja), za glas in klavir. V: Zdravo tovariš!, Partizanski samospevi, Ljubljana: Slovenski umetniški klub, 1945, str. 1–18 in v: Samospevi, Ljubljana: 1971, str. 56–59. B. Adamič (1912–1995), Čeprav tako je, samospev (Čeprav tako je, kot bi sonce zamrznilo; 1. od osmih Ljubezenskih; izgubljeno). Pesem talcev (talcem; Le nikar ne jočite za nami), samospev. V: Zdravo tovariš!, Partizanski samospevi, Ljubljana: Slovenski umetniški klub, 1945, str. 4–5. Talcem, samospev (Le nikar ne jočite za nami) za glas in klavir. V: Samospevi, Ljubljana: 1971, str. 143–146. F. Šturm, Materi padlega partizana (Takrat, ko je /si/ prvič ročice razprl), samospev. V: Zdravo tovariš! Partizanski samospevi, Ljubljana: Slovenski umetniški klub, 1945, str. 32–33. Materi padlega partizana/Takrat, ko je /si/ prvič ročice razprl, samospev – enoglasno (brez spremljave – a cappella). V: Partizanska pesem, Ljubljana: DZS 1953, str. 194–195. Materi padlega partizana (Takrat, ko je /si/ prvič ročice razprl), za sopran in klavir. V: Samospevi, Ljubljana: 1971, str. 143–146. Petindvajset (Pet in dvajset nas je tu zaprtih), samospev, enoglasno (brez spremljave – a cappella). V: Partizanska pesem, Ljubljana: DZS, 1953, str. 200–201. R. Simoniti (1914–1981), Bosa pojdiva (Bosa pojdiva dekle, obsorěj), samospev. V: Samospevi 18, Ljubljana: Prosvetni servis, 1965, str. 15–17. Bosa pojdiva dekle (... obsorej), samospev za glas in klavir (ali/in za tenor in harmoniko). V: Samospevi, Ljubljana: 1971, str. 101–105. Čeprav tako je, kot bi sonce zamrznilo (1. od osmih Ljubezenskih), samospev za glas in klavir. V: Samospevi 18, Ljubljana: Prosvetni servis, 1965, str. 5–7. Ne bo me strlo to (2. od osmih Ljubezenskih), samospev za glas in klavir. V: Samospevi 18, Ljubljana: Prosvetni servis, 1965, str. 8–10. Preveč je sreče (Preveč je sreče v srcu mojem; 3. od osmih Ljubezenskih), samospev za glas in klavir. V: Samospevi 18, Ljubljana: Prosvetni servis, 1965, str. 11–12. Samo en cvet (Samo en cvet, en češnjev cvet; za

glas brez spremljave – a cappella). V: Partizanska pesem, Ljubljana: DZS, 1953, str. 210–211. Samo en cvet (Samo en cvet, en češnjev cvet), v: Samospevi 18, Ljubljana: Prosvetni servis, 1965, str. 13–14 in samospev za glas in klavir in v: Samospevi, Ljubljana: 1971, str. 117–120. Samo en cvet (Samo en cvet, en češnjev cvet; prir. S. Dlesk, 1905–1989¹⁹), inf. v: Mustajbašić, Beograd (izgubljeno). Sanjala si (Sanjala si o vrtnicah rdečih; 4. od osmih Ljubezenskih), samospev za glas in klavir. V: Samospevi 18, Ljubljana: Prosvetni servis, 1965, str. 21–23. Še več ... (Še več, ko si prinesla mi jasmin; 7. od osmih Ljubezenskih), za glas in klavir. V: Samospevi 18, Ljubljana: Prosvetni servis, 1965, str. 18–20 in v: Samospevi, Ljubljana: 1971, str. 125–130. Talcem (Bosa pojdiva, dekle, obsorej; 5. od osmih Ljubezenskih), samospev. V: Zdravo tovariš! Partizanski samospevi, Ljubljana: Slovenski umetniški klub, 1945, str. 23–27 in: Talcem/Bosa pojdiva, dekle, obsorej (5. od osmih Ljubezenskih), samospev. V: Ljubljana: 7 partizanskih pesmi, R. Simoniti (samozaložba), 1945, str. 4–6. Talcem (Bosa pojdiva dekle, obsorej), za glas in klavir. V: Partizanska pesem, Ljubljana: DZS, 1953, str. 196–197. Vem dekle (Vem, dekle, v večerih je najhuje), za glas in klavir. V: Samospevi 18, Ljubljana: Prosvetni servis, 1965, str. 24–26. S. Marolt Špik, Bosa pojdiva (Bosa pojdiva dekle, obsorej), samospev za glas in klavir. V: Deset samospevov iz časa NOB. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1987, str. 22–24 in Samospevi, Ljubljana: 1971, str. 60–64. Pesem talcev (Le nikar ne jočite za nami), samospev. V: Deset samo-

¹⁹ V pomanjkanju ali skoraj odsotnosti bio- in bibliografskih podatkov o tem hrvaškem glasbeniku, ki je kar nekaj let živel in deloval v Ljubljani, svoje življenje in delo pa zaključil v Beogradu, si dovolimo citirati eno od ugotovitev tovrstnega dela: »[...] *Pod to /uverturo Na Trški gori* Danila Bučarja (op. FK!)/ se je podpisal Stjepan Dlesk, ki je sredi prejšnjega stoletja pripravil vsaj pol stota (tj. ok. 50) zelo uspešnih priredb slovenskih in hrvaških skladb klasičnega sporeda [...].« V. Krivokapić I., *Medenina in patina ali potovanje skozi čas slovenskega godbeništva. Strokovni pretres*. CD ZKP RTV Medenina in patina, Orkester slovenske vojske in (svetovni) splet: https://www.jskd.si/04_krivokapic_medenina_in.pdf, str. 16–18 (prevzeto 13. 9. 2020).

Stara, žalostna

Besedila: Karol Destovski Kalin

Andante, molto appassionato

Ivica KOCEN
(1988)

♩ = 72

*Kocen I., Stara žalostna, 1. str. partit. za ženski glas,
moški zbor in pihalni orkester; 2019.*

Dekle, dekle moje

pesem: Karel Destovnik Kajuh
glasba: Matjaž Jarc

A Andante (♩ = c.c. 90)

Kitara 1

Kit. 1

Kit. 2

B

De - kle, de - kle mo - je, _____ bo - žaj me zro - ka - mi, _____

spr - sti dro - bni - mi mi poj - di pre - ko lic, _____ spr - sti dro - bni - mi mi poj - di pre - ko lic _____

in me vsaj za hip, za hip _____ o - ma - mi _____

mp

mf

mf

mf

Jarc M., Dekle, dekle, moje, vokalno inštr: glasba za moški vokalni trio in kitarski duo, 1. str.; 2020.

spevov iz časa NOB. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1987, str. 25–27. Sanjala si (Sanjala si o vrtnicah rdečih), samospev. V: Deset samospevov iz časa NOB. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1987, str. 19–21. (prir. R. Gobec), Zaplovi pesem borb in zmage. Pesem je himna XIV. divizije, samospev (izgubljeno). T. Habe (roj. 1947), Kmetova pesem (Moje telo pretepeno pogledajte), samospev za glas/bas in klavir (rkp. 1967, rev. 2020). Kmetova pesem (Moje telo pretepeno pogledajte), samospev za bas in mali orkester (rkp. 1967). Mostovi (Iz src rasto v srca mostovi), za bas in klavir (rkp; 2020). A. Misson (roj. 1960): Vrtnice (Sanjala si o vrtnicah rdečih; 4. od osmih Ljubezenskih) za (solistični) glas, zbor in klavir (iz ciklusa Slovenski vojni rekviem, 6. stavek; 2015). Vrtnice (Sanjala si o vrtnicah rdečih; 4. od osmih Ljubezenskih) za (solistični) glas, zbor in orkester (iz ciklusa Slovenski vojni rekviem, 6. stavek; 2015).

Drugo: K. Pahor, Ne bo me strlo (Ne bo me strlo to), samospev za glas – tenor in godalni orkester, rkp. NUK-GZ. J. Kuhar, Slovenska pesem/Samo milijon nas je, moški zbor in orkester (izgubljeno). B. Adamič, Tiho, tiho pada sneg (Kadar padajo snežinke), popevka, izvajalka M. Avsenak (posv.). B. Adamič, Tiho, tiho pada sneg, inštrumentalna orkestralna priredba L. Krajncan (roj. 1961) za zabavni (simfonični ork. in big band). R. Simoniti, Samo en cvet (Samo en cvet, en češnjev cvet), za glas in (simfonični) orkester izgubljeno). J. Skrinar (1918–1998), Melodrama h Kajuhovim »Ljubezenskim pesmim« za klavir (izgubljeno). S. Marolt Špik, pesem je himna XIV. divizije (Zaplovi pesem borb in zmage; prir. S. Dlesk) za godbo na pihala (pihalni orkester), inf. V. Mustajbašić, Beograd (izgubljeno). S. Marolt Špik, Pesem (himna) XIV. divizije (Zaplovi pesem borb in zmage; prir. M. Borštnar in E. Istenič), harmonika solo. V. Naša pesem. Zbirka revolucionarnih partizanskih in mladinskih pesmi, Ljubljana: DZS, 1982, str. 28–29. S. Marolt Špik Zaplovi pesem borb in zmage (Pesem XIV. divizije (himna, prir. F. Bernard; 1896–1984) za mešani zbor s spremljavo (?; izgubljeno), za moški

zbor in harmoniko (izgubljeno), za moški zbor in pihalni orkester (izgubljeno) in zabavnoglasbena zasedba (?; izgubljeno). L. Leško (1932–2007; prir. D. Žgur; roj. 1938), Naša pesem, vokalno-inštrumentalna zabavna glasba (izvajalci Bele vrane). J. Golob (roj. 1948): Slovenska pesem, Dekle, dekle moje, Poetom, Nora Štefa, Drobna pesem, V tovarni, Otrokovo pismo Jezuščku, Na kmetih, Kmetova pesem in Dekle v zaporu, šansoni (izvajalka: glas in kitara – J. Mrzel; roj. 1945; dramska igralka in kantavtorica – ni notnih zapisov (v. zvočna kaseta, SLOVENSKA PESEM, K. D. KAJUH, J. MRZEL, RTVSL: 1994, KD 2256/A, 1–5 in B, 1–5). M. Jarc (roj. 1954): Dekle, dekle moje, vok. inštr. glasba za moški vokalni trio in kitarski duo (rkp.). M. Jarosz (roj. 1957), Kje si mati (Veš mama, rad bi ti napisal pismo), skladba za glas/-ova in orkester (prir. za glas/ova in klavir).²⁰ M. Pečovnik Pidži (roj. 1958), Bosa pojdiva dekle obsorej, country glasba (+ CD, Maribor: Helidon, 1991 in 2019).²¹ A. Saksida (roj. 1972), Divje kakor lačni psi (Divje kakor lačni psi),²² Pesem talcev (Le nikar ne jočite za nami), Med ljudi bom šel (Med ljudi bom šel), Zakaj tovariš (Zakaj tovariš, si roké razpel), Nisem te poznal (Mrtvim tovarišem/Nisem te poznal), Slutnja (Ni res, ne morem verjeti), Bosa pojdiva (Bosa pojdiva, dekle, obsorej), Slovo partizana (Partizanovo slovo), Večer je. V breze veter se zaganja, Naša pesem (Moja pesem ni le moja pesem), Žalostna (Kaj je v vasi tak pusto), Iz pisma (Kako je tebi, draga moja), Dekle moje (Dèkle, dèkle moje /

²⁰ Po posredovanju in (dodatnem) angažiranju Velenjčana Dušana Milana Pirca (roj. 1946) jo je prev. Poljak Jan Maria Gisges. Besedilo pesmi je bilo objavljeno v: *Biblioteka Narodowa / Antologia poezji slowenskiej* (ur. Marjan Piechal), *Ossolinskich* (1973), str. 265–66.

Skladatelj sam je podpisal Kajuhovo besedilo, poezijo, ki jo v slovenščini poje Barbara Figurniak pod *voice* (tj. glas/ova, ker je v enem delu odpeto dvoglasje kot *play back*; op. avtor, FK!). Obstaja na *YouTube* posnetek tega dela.

²¹ V: elektronsko pismo M. Pečovnika Pidžija avtorju (20. 3. 2020).

²² Avtor glasbe in vodja vokalno-inštrumentalnega ansambla je Aljoša Saksida. Ansambel je bil ust. 2013 (v: zgoščenka ansambla *Ovce: Pinko, KAJUH, /Trst/, 2014; samozaložba, Trst, 2014).*

Dèkle, dèkle moje, božaj me z rokami), Tiho tiho pada sneg (Tiho, tiho pada sneg / Kadar padajo snežinke) (vse: 1–13 avtorjev rkp.; Ovce/1–13). M. Krajnc (roj. 1975), Večerna meditacija, za glas s spremljavo; Slutnja, Pismo iz internata, Jesenska pesem, Divje kakor lačni psi, Zakaj, tovariš, Ti in jaz, Ne klonimo, tovariši in Mostovi, songi. V: <https://ma-tejkrajnc.bandcamp.com/album/kajuh> ni notnih zapisov).²³ I. Kocen (roj. 1986), Stara, žalostna (Tiho, tiho lega mir) za ženski glas, moški zbor in pihalni orkester (godbo na piha-la); partit. po avtorjevem računalniškem izpisu). A. Barbič Krt (roj. 1988), T. Zupančič (1996), et al., Slovenska pesem (Samo milijon nas je, Kajuhovo bes. prir. A. Barbič Krt; izvajalci: Stara šula – primordialni²⁴ rock 'n' roll žonglerji²⁵ ...²⁶ (avtorji glasbe: A. Barbič Krt, J. Žura in Š. Grmek), 25 (Pet in dvajset), izvajalci: bend (glasbena skupina): Tavžnt-roža (ni notnih zapisov). N. n., Iz temnih gor, enoglasni zbor a cappella (glasba: po D. in D. Pokrassu), Tam v gozdu ob tabornem ognju (O, junaki, le dajte, prodrite; bes. M. Bor – V. Pavšič in K. D. Kajuh). N. n., Dekle v zaporu (Moj dragi fant), mešani zbor s spremljavo. Sanjala si o vrtnicah rdečih, mešani zbor s spremljavo.

Obrobno naj še omenimo, da je kot aludacijo na Kajuhovo življenje in delo Ljubezenska zgodba o baletki Brini²⁷ napisal kot country glasbo naš pevec in kitarist Z. Predin.²⁸

²³ V: elektronsko pismo M. Kranjca avtorju (20. 3. 2020).

²⁴ Prvobiten, prazn, praizviren; bistven, temeljni, ki je ključnega pomena.

²⁵ Poklicni potujoči pevci ali glasbeniki v (severni) Franciji, igralci v cirkusu, glumači.

²⁶ ... ki jih prežema močna komponenta bluesa (tj. otožna pesem severnoameriških črncev – izvor jazza, slog črnske popularne glasbe in počasen ameriški ples v 4/4-taktovskem načinu) sentimenta.

²⁷ Slov. plesna umetnica, koreografinja in plesna učiteljica Marta Paulin Schmidt – Brina (1911–2002).

²⁸ Zoran Predin (roj. 1958). V: <https://www.youtube.com/watch?v=HS7gOpew6D8> (prim. Predinovo e-pismo avtorju; 6. 10. 2020; hrani avtor).

Pri tem pa se izkaže, da marsikatero od navedenih del ni znano (izgubljeno, uničeno ...), tako da je glasbeni opus na Kajuhovo poezijo še obširnejši, širši.²⁹

Kajuhov pesniški opus (nekaj manj kot 150 enot pesmi, med njimi pa tudi trije ciklusi) vse od njegovega nastanka še pred 2. svetovno vojno in po njej pa vse do dandanašnjih dni ostaja konstantno in tradicionalno zanimiv tudi za skladateljsko ustvarjalno srenjo, za glasbeno umetnost. Že med vojno izraženi interes povsem druge umetnosti se je intenzivno nadaljeval v sredini prejšnjega, 20. stoletja, in takrat ok. 1950 in neposredno po tem dosegel kulminacijo in v tem interesu ni popustil niti do dandanašnjih dni. Še več: Kajuhova poezija je našla svoje refleksije celo med oblikami, kot sta npr. song in šanson, pa vse do dandanašnjih popovskih in rockovskih izvedb. V teh slednjih so ostale dokaz za to le izvedbe in posnetki, kajti tovrstna umetnost žal za to ni pustila za seboj nobenih (notnih) zapisov. Je pa zato še kako aktualno prisotna na najsodobnejših elektronskih nosilcih.

Zavodnje nad Šoštanjem.

²⁹ Mdr. so npr. pogrešani kar trije opusi B. Adamiča, Maksa Pirnika in Rada Simonitija na bes. *Pesem matere treh partizanov, Kje si mati D. Cvetka, Slovenska pesem* R. Gobca idr. (v: Cerar, 1971, str. 417–522).

Zavodnje, spominski muzej, danes (feb. 2020).

Namesto zaključka

Socialni realizem pred letom 1941 dodobra slogovno zamejuje Kajuhovo moderno poezijo s sredine prejšnjega, 20. stoletja. Glasbena umetnost se je temu slogu priključila zelo kmalu, a vendarle pozneje. Obe umetnostni disciplini pa sta že med vojno in zlasti še po njej nekako z roko v roki tvorili prve tovrstne poveljne umetnostne dosežke. Naše in tuje (evropske) umetniške kvalitete, s tem pa tudi Kajuhovo poezijo in glasbo na njegove pesmi, zaznamujejo ne le zgolj utilitaristične, ampak tudi že določene umetniške kvalitete. Umetnostne (literarne in glasbene) razmere so bile v Evropi take, pri nas pa kar malce drugačne, specifične. Tako imenovano ideološko zaznamovano literaturo in glasbo je seveda že zelo kmalu zaznamovala politična orientiranost med pogojno idejno »desno« in »levo« usmerjenimi. Ne glede na vojne

razmere so bili čisti umetniški rezultati pri nas v primerjavi s preostalim južnoslovanskim in celo evropskim prostorom ne navadno visoki. Dodobra je seveda vse to zaznamovala NOB na Slovenskem. Ta je bila v veliki meri refleksija, odsev takratnega in specifičnega vojnega stanja. Rezultati teh naprezanj so na Slovenskem naravnost osupljivi. Seveda umetniški rezultati niso bili vedno na prvem mestu, saj sta tako literarna kot glasbena umetnost živeli in delovali v povsem posebnih, da ne zapišemo težkih in eksistencialno posebnih življenjskih pogojih in razmerah. Refleksija tovrstne, medvojne (1941–1945) umetnosti je potekala še najmanj (eno) slabo desetletje po vojni, po letu 1945. Glasbena umetnost (ustvarjanje in poustvarjanje, tj. izvajanje) in literarna umetnost sta tako po neke vrste predvojnem uspehom in vzporejanju s takratnim evropskim prostorom doživeli med vojno neke vrste cezuro, zaostanek, da bi se potem po vojni ponovno dvignili na krila povsem modernih slogovnih usmeritev.

Med skladatelji in avtorji glasbe na Kajuhovo poezijo se pojavljajo znana in manj znana imena, in kot je bilo že omenjeno, tudi skoraj neznana (avtorska) imena; vsaj takrat, ko so na vrsti recimo povsem novodobne, moderne, avtorske in kolektivne uglasbitve in ansambelske izvedbe ter posnetki (brez notnih zapisov):³⁰ B. Adamič, A. V. Aleksandrov, Z. Ballata, A. Barbič Krt, F. Bernard, M. Borštnar, D. Božič, M. Bravničar, D. Bučar, Z. Ciglič, S. Dlesk, M. Gabrijelčič, R. Gobec, J. Golob, Š. Grmek, T. Habe, L. Hafner, E. Istenič, D. Jakovljevič, M. Jarc, I. Kocen, M. Kozina, A. Krajnc, M. Krajnc, L. Krajnčan, J. Kuhar, L. Lebič, J. Leskovar, L. Leško, P. Lipar, S. Marolt Špik, V. Mihelčič, A. Misson, J. Mrzel, A. Nagele, K. Pahor, M. Pečovnik Pidži, M. Pirnik, D. Pokrass, P. Rasberger, I. Rupnik, A. Saksida, R. Simoniti, J. Skrinar, D. Slama, B. Šček, P. Šivic, M. Škoberne, F. Šturm, D. Švara, U. Vrabec, S. Vremšak, F. Venturini, T. Zupančič, M. Železnik, D. Žgur, J. Žura idr. Tako lahko ugotovimo, da je vseh 115 komponiranih skladb na besedila K. Destovnika

³⁰ Navajamo jih po abecednem vrstnem redu.

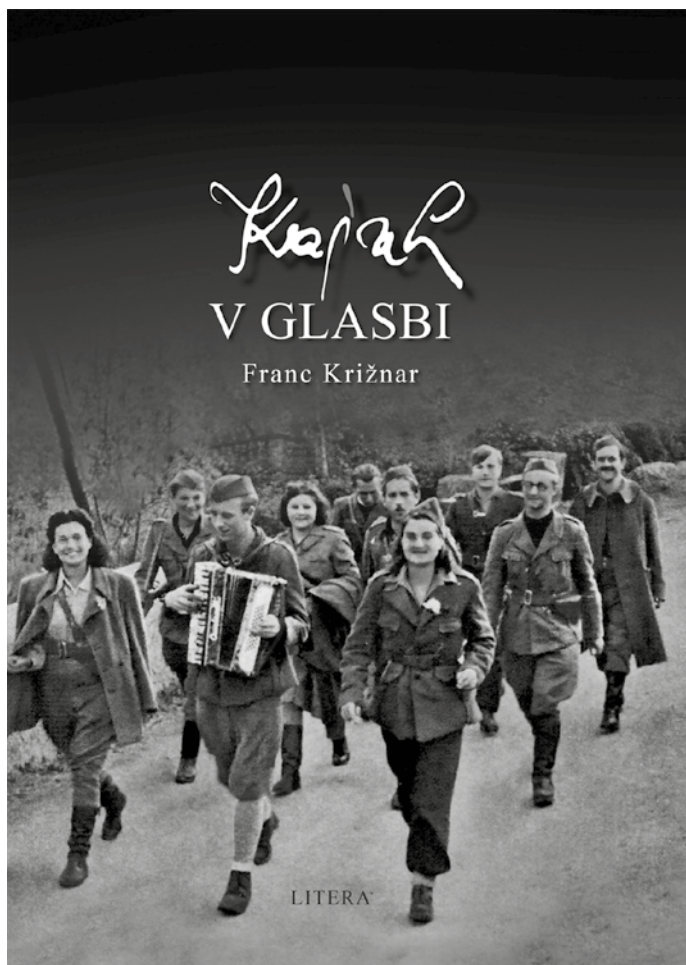
Kajuha napisalo 58 avtorjev oz. skladateljev. Največja in najbolj tehtna dela na Kajuheva besedila so komponirali: B. Adamič, M. Bravničar, R. Gobec, J. Golob, M. Kozina, J. Kuhar, S. Marolt Špik, K. Pahor, A. Saksida, R. Simoniti idr.

*Grob K. D.
Kajuha v Velenju
(Foto Andreja
Jurkovnik).*

Viri in literatura

- Bevc, Cvetka (1988): Kataklizma avantgarde med socialističnim normativizmom in nacionalno bitnostjo slovenske glasbe. V: Muzikološki zbornik, 24/1988, str. 87–95.
- Bibliographie der Deutschen Arbeiterliederblätter.
- Bibliographie der Deutschen Arbeiterliederbücher.

Križnar F., Kajuh v glasbi, Litera, Maribor 2021, naslovnica.

- Biblioteka Narodowa/Antologia poeziji slowenskiej (1973; ur. Marjan Piechal), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolinskih.
- Cesar, Emil (1971): Karel Destovnik - Kajuh. Zbrano delo. Ljubljana: Zavod »Borec.«

- - - -, (2012): Pozdravljen, Kajuh – Kanjuh! Ljubljana: Center Kontura.
- Grustovski, B. B. (1979): Glasba na fronti velike domovinske vojne, Muzika, Moskva.
- Jarosz, Mateusz (2020): Krakov/Poljska, informator.
- Jugoslovenska solo-pesma (I, II in III) in tri (LP) plošče: I, II in III. V. Beograd: SOKOJ, 1960-1972 (Jugoton, Zagreb).
- Jurkovnik, A. Kajuhova rokopisna zapuščina v Domoznanski zbirki Knjižnice Velenje. V: Šaleški zbornik, 16/2019, str. 332–365.
- Kajuh. Zbrane pesmi (2015; ur. Vrbič, Vlado): Velenje: Knjižnica Velenje.
- Krajnc, Matej (2020): Ljubljana, informator.
- - - -, Večerna meditacija, za glas s spremljavo; Slutnja, Pismo iz internata, Jesenska pesem, Divje kakor lačni psi, Zakaj, tovariš, Ti in jaz, Ne klonimo, tovariši in Mostovi, songi. V: <https://matejkrajnc.bandcamp.com/album/kajuh-ni-notnih-zapisov>).
- Krivokapić, Igor (2006): Medenina in patina ali potovanje skozi čas slovenskega godbeništva. Strokovni pretres. V: CD ZKP RTV SLO, Ljubljana.
- Križnar, Franc (2021): Kajuh v glasbi. Maribor: Litera.
- - - -, (1992): Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju, Razprave Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- - - -, (2020): Spoj literature z glasbo: poezija Karla Destovnika Kajuha (1922–1944). V: Svobodna beseda: revija ZZB za vrednote NOB Slovenije, 1. junij 2020, št. 56, str. 12.
- Mikuž, Stane (1949): Nekaj misli k razstavi jugoslovanskih upodabljalajočih umetnikov. V: Ljudska pravica, št. 67.

- Pečovnik, Milan, Pidži (1991, 2019): Bosa pojdiva dekline obsorej, country glasba (+ CD, Maribor: Helidon, 1991 in 2019).
- - - -, (2020): Maribor, informator.
- Pesmi partizanov, izbrano delo (1971; ur. Franček Bohanec): Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Pirc, Dušan Milan (2020): Velenje, informator.
- Poljske sodobne violinske miniature, 1939–1964 (zbornik).
- Predin, Zoran (2020): Ljubljana, informator.
- Saksida, Aljoša (2020): Trst, informator.
- Sivec, Ivan (2008): Moji edini, ki jo ljubim. Kajuhova prva ljubezen. Ljubljana: Založba Karantanija.
- Socialna lirika, izbrano delo (1972; ur. Franc Zadravec): Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Šijanec, Franjo (1961): Sodobna slovenska likovna umetnost. Maribor.
- Uršič, Franc (1947): K razstavi sovjetskih umetnikov. V: Ljudska pravica, št. 278.
- Vidmar, Josip (1985): Obrazi, Ljubljana.
- Vrbič, Vlado (2020): Prestreljene sanje. Maribor: Litera.

Silvo Grmovšek

Diplomiral je iz filozofije in sociologije kulture na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Delal je kot novinar, objavljaj časopisne članke in prispevke za revije in zbornike. Zadnjih petnajst let dela kot bibliotekar v Knjižnici Velenje. Na strokovnem področju je med drugim oblikoval domoznansko zbirko in digitalno domoznansko zbirko, študijsko zbirko referenčnih del s področja humanistike in družboslovja ter zbirko starejših tiskov. Ob zbiranju, evidentiranju in obdelavi knjižničnega gradiva piše tudi poljudne in strokovne prispevke in knjižne ocene predvsem s področja domoznanstva, ki so bili objavljeni v različnih zbornikih in revijah (Šaleški razgledi, Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino, zborniki Dvignjeni zastor, Perspektiva sove, Knjižnice na Šaleškem, zGodbe Velenja). Je tudi urednik revije Šaleški razgledi in član uredništva spletne izdaje Šaleškega biografskega leksikona.

KIPAR CIRIL CESAR IN NJEGOVA PRAVICA

Izginotje kipa Talec avtorja Cirila Cesarja,¹

¹ Ciril Cesar, rojen leta 1923, izhaja iz znane mozirske podobarske družine. Obiskoval je obrtno šolo v Ljubljani in Avstriji, med 2. svetovno vojno bil v partizanih, po vojni pa študiral kiparstvo in nato specialko na Ljubljanski akademiji za upodabljajoče umetnosti. Uspel je že z zgodnjim kiparskim izdelkom ležečega Talca za grobnico vojaških žrtev v Mozirju in serijo male plastike z naslovom Zločin. Po prekinitvi z vojno tematiko in ekspresijo so zadnji sklop v umetnikovem opusu steklene skulpture, pri katerih je idejno izhodišče sodobna jeklena in steklena arhitektura. Ciril Cesar je tudi pionir industrijskega oblikovanja pri nas: po študiju in delu na Visoki šoli za oblikovanje v Ulmu in ►

za kar je poskrbelo Društvo slovenskih likovnih umetnikov (v nadaljevanju DSLU), ko je kip leta 1954 skrivoma umaknilo s skupinske razstave v Jakopičevem paviljonu, in konflikt, ki je iz tega nastal, je, gledano s časovne distance skoraj sedemdeset let, zgolj anekdota v biografiji tega mozirsko-velenjskega kiparja in pionirja industrijskega oblikovanja. V prispevku bomo poskušali odgovoriti na vprašanje, če je ta dogodek več kot opomba pod črto, in kaj nam pove o samem kiparju ter o tedanjem času – sredini petdesetih let prejšnjega stoletja.

Jugoslovanska umetnost, vključno s slovensko, je bila po 2. svetovni vojni pod političnim diktatom in neposrednim vplivom vladajoče Komunistične partije. Prenos sovjetskega vzorca socialističnega realizma v slovensko okolje in poseganje oblasti v umetniško ustvarjalnost pri nas ni potekalo z oblastnimi dekreti (Pavlinec, 2021). Socialistični realizem ni bil ustoličen kot državno ukazana umetniška smer, kot je to bila praksa v Sovjetski zvezi in njenih satelitih Vzhodne Evrope. V Ljudski republiki Sloveniji, ki je bila konstitutivni del Federativne ljudske republike Jugoslavije, je država uresničevala enak cilj z drugačnimi sredstvi: interpelacija v socialističnega umetnika in določanje, kako in kaj naj ustvarja, sta bili bolj raznovrstni in sta segali od govorov politikov, prevajanj tekstov in živih predavanj sovjetskih teoretikov in kritikov, kritik umetniških del do javnih razprav o vlogi umetnika v socialistični družbi. In seveda s cenzuro. Država je posegala tudi v civilno družbo in tako brisala razliko med njima, ko je med drugim umetniška društva uporabljala za sredstvo propagiranja pravovernega umetniškega ustvarjanja po kanonih socialistične umetnosti, ki je bila podrejena gradnji

na tamkajšnjem razvojnem inštitutu in konstrukcijskem biroju je ob vrnitvi ustanovil Gorenje Design center za projektiranje in oblikovanje industrijskih izdelkov. Razvil je sistem Marketing – Design – Konstrukcija kot model interdisciplinarnega razvoja v evropski oblikovalski industriji. Med njegovimi praktičnimi oblikovalskimi dosežki je modularni sistem, ki je omogočal sestavljanje Gorenjevih kuhinjskih aparatov v celoto. V Muzeju Velenje je njegova stalna razstava.

socializma in učenju ter vzgoji množic na poti v komunizem.

Po Informbiroju leta 1948 se je kulturna politika spremenila. Jugoslavija se je pričela sramežljivo približevati Zahodu in v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja je socialistični realizem nadomestil zmerni modernizem. Partijski državni pritisk je torej popuščal, kar med drugim pomeni, da se od likovnikov ni več pričakovala socrealistična ikonografija in slog. Vendar v našem konkretnem primeru ravnanje DSLU kaže, da je društvo slovenskih likovnikov ravnalo podobno kot v predinformbirojevskih časih. Ne nazadnje so o usodi Cesarjevega Talca verjetno odločali isti člani društva, ki so še pred nekaj leti bili pripravljeni upogniti hrbtenice pred kanonom socialističnega realizma.

*Kip Talca pred
Jakopičevim
paviljonom,
1954, bron
(Ciril Cesar;
Pot v svetlobo,
str. 13)*

V Slovenski biografiji je pod geslom Ciril Cesar zapisano, da je *»že v prvih povojnih letih odločno prelomil z realizmom in socrealizmom ter v svoja dela vnašal humanost in protivojno vsebino.«* Torej njegov prelom sega že v sam začetek ustvarjanja v študentskih letih, med drugim pa se za nekakšen uvod v kasnejši konflikt z DSLU kaže leta 1952 med njegovim specialističnim študijem na ljubljanski Akademiji upodablajočih umetnosti (v nadaljevanju AUU), ko so *»zaradi neodobravanja vodstva«* in brez kiparjeve vednosti z razstave umaknili njegov kip Zločin. Zaradi tega na specialki ni mogel končati svojega projekta z naslovom Protivojna etika za tretje tisočletje.

Konstrukcija heroične realnosti je temelj socrealizma, Cesarjeve skulpture pa od tega radikalno odstopajo. Njihovi glavni atributi so trpljenje, strah, predsmrtni krč, krik proti vojni: njegove plastike z izrazito ekspresivnostjo obsojajo vsako vojno, ki je zločin sam po sebi in se ne deli na *»dobre«* in *»slabe«* vojne – vse te manifestacije so torej univerzalne in nikakor niso podložne partikularni ideologiji zgodnjega jugoslovanskega socializma. Gre za popolno nasprotje patetiki, zanosu, optimizmu in veri v zmago, kar v ideološki preobleki pripada zmagovalcem. Intimizem in osamljenost Cesarjevih kiparskih podob je v nasprotju s skupinami optimističnih in zmagovalnih likov, ki poosebljajo zmago kolektivizma nad individualnostjo.

Predpostavljamo, da kljub omenjenemu rahljanju političnega vpliva in trde roke cenzure po Informbiroju kiparjevo izhodišče ni bilo najboljše.

Poglejmo, kaj se je dogajalo tistega davnega leta 1954. Kot je 19. novembra tega leta zapisal Slovenski poročevalec v članku z naslovom Nekulturnost nekaterih kulturnikov in z nadnaslovom Izginuli Talec, je DSLU povabilo Cesarja, naj z dvema deloma sodeluje na skupni razstavi slovenskih likovnih umetnikov v Jakopičevem paviljonu. Kipar se je odzval s skico v lesu in sporočilom, da bo na promenadi v Tivoliju pred Jakopičevim paviljonom kot svoje drugo delo razstavil dobra dva metra visoko bronasto skulpturo Talec. V

vlogi organizatorja razstave je DSLU kip zavrnilo, kajti umetniški svet je menil, da ni primeren, saj so od kiparskih del za razstavo izbrali le akte. Cesar se je temu uprl in je Talca postavil na tivolsko promenado, vendar tako, da med kipom in razstavo v Jakopičevem paviljonu ni bilo nobene zveze, so poudarili v časopisu. Kip je tam stal le del dneva in eno noč, nato pa je skrivnostno izginil. Cesar je pretaknil ves Tivoli in Ljubljano, spraševal je na vseh koncih in krajih, vendar kipa ni našel. Končno je zvedel, da ga je odstranilo DSLU, v katerem so poskrbeli, da je Talec v skrivnostnih okoliščinah končal na smetišču ljubljanske Mestne vrtnarije. Kipar je svoje delo postavil nazaj, tokrat še bolj provokativno: kip je namreč postavil tik pred Jakopičev paviljon. Zaradi »samovolje« je upravni odbor DSLU Cesarja izključil iz društva. Po umetnikovem zagovoru v daljši izjavi so po burni razpravi z veliko večino glasov odločitev o izključitvi preklicali.

To so na videz izrazito suhoparna dejstva, med njimi pa brbota od ideologije, pravovernosti in uporništva, kar je najbolj presenetljivo, pa tudi od polemike v javnosti.

V obeh primerih, tako leta 1952 kot 1954, so razstavna eksponata umaknili brez vednosti avtorja. V prvem primeru je tako odločila komisija iz akademije (AUU), ki pa svoje odločitve ni bila pripravljena pojasniti. Cesar se je temu uprl in kljub ukazu spornega kipa ni umaknil z razstave. Odstranila ga je komisija, v akademiji pa so uporniškega umetnika kaznovali in mu niso priznali dveletnega študija na specialki.

V drugem primeru so to izpeljali na skrivaj, kip je končal na smetišču in avtor ga je našel šele po vztrajnem iskanju. Vendar so se »tatovi« kar dvakrat ušteli. Verjetno so pričakovali, da bo avtor sklonil glavo in se pač sprijaznil z izvršenim dejanjem. A Cesar je s pravo savinjsko trmo prehodil pot od Poncija do Pilata, da bi našel svoj kip. Ko ga je končno našel, si je privoščil uporniško demonstrativno dejanje, ki je nedvomno v tistih časih zahtevalo precej poguma: kip je postavil na razstaviščno mesto, od koder ga je pred tem DSLU umaknil. Če smo bolj natančni, je kip vnovič provokativno postavil tik ob razstavišče Jakopičevega paviljona. Tako je izkopal bojno

sekiro in boj Davida proti Goljatu se je pričel. Pričakovati je bilo, da bo kipar pogorel v svojem pravičniškem boju z institucijo, za katero sta nenazadnje stali država in partija z represivnimi organi. Verjetno je bila to računica DSLU, ki je, kot predvidevamo, ocenjevala, da si lahko privošči tovrstno oblastno gesto. Vendar se kalkulacije niso izšle.

NAVELIČANI

Cesarjev Talec: »Pokopljite me, da bo že enkrat mir!«

Pavliha, 27. november 1954

redakcije Večera in kasnejši priznani književnik Branko Hofman, nič manj ugledni publicist in književnik Branko Rudolf pa je po naročilu Ljudske pravice napisal obsežno kritiko Cesarjevega Talca. Cesar je vseskozi dosleden v svoji uporniški drži, v medijih nastopa kritično do vladajoče kulturne politike in prakse, govori o monopolu v likovnem svetu, v katerem isti ljudje zasedajo položaje na akademiji (AUU), v umetniškem svetu DSLU, v komisiji za spomenike NOB in komisiji za oceno spomenikov. Temu odločno nasprotuje, v intervjuju

Najmanj, kar lahko zapišemo, je, da medijske reakcije in silovit polemični odziv javnosti rušita stereotip o svinčenih časih. Izšli so intervjuji s kiparjem, o dogodku je poročala cela vrsta časopisov, od osrednjih Slovenskega poročevalca, Ljudske pravice, Tovariša do Večera, Naših razgledov, vrste regionalnih in lokalnih časopisov ter, presenetljivo, celo humorističnega časopisa Pavliha. S kiparjem so pripravili intervjuje ugledni novinarji, med drugim vodja kulturne

pa opredeli angažirano umetnost in upor proti nasilju kot svoj umetniški credo.

Polemični odziv javnosti, ki se je postavila na stran umetnika, načenja stereotip o svinčenih letih socializma ter homogeni in totalitarni oblasti, ki je z represijo zadušila vsak odpor. Kaže pa tudi na odsotnost zares trde roke, saj so umetniki imeli možnost izbire ustvarjanja po kanonu socialistične

umetnosti, modernizma ali pa kaj tretjega. Seveda ne smemo pozabiti, da je cenzura po letu 1945 opravila svoje, posledice pa so bile avtocenzura in temu ustrezna zadržanost umetnikov pri ustvarjanju. In nenazadnje, politični ideološki nadzor je bil prepuščen kulturni sferi. Ne moremo z gotovostjo trditi, v kakšni meri je bilo takrat DSLU kot stanovsko društvo transmisija vladajoče politike, vendar je na osnovi medijskih odmevov vtis, da se politika ni vmešavala v polemike, ki jih je

**...in da se ne bo kdo
spomnil, da bi me kam pre-
našal!**

Pavliha, 27. november 1954

izzvala odstranitev Talca. Da bi lahko bilo nasprotno, kaže le uredniški uvod v likovno kritiko Talca, ki jo je na povabilo redakcije Ljudske pravice napisal Branko Rudolf. V tem časopisu so namreč primer opredelili kot »kulturno-politični problem«, vendar iz prispevka ni mogoče razbrati nikakršne vloge politike. Prav nasprotno, likovni kritik je z nekaj zadržki naklonjen kipu Talca, za katerega pravi, da mu je ljubši od neke druge plastike z razstave, v isti sapi pa dvoumno trdi, da razume razloge, zaradi katerih je komisija kip odstranila z

razstave, »saj bi skoraj nasilno izrazita in samovoljna plastika terjala posebnega prostora in tudi to bi v zaprtem prostoru še precej izgubila.« Pisec torej vseskozi uporablja argumente, ki imajo opraviti z umetnino in likovno kritiko, nikakor pa ne s politiko.

ZALOSTINKA O CESARJU IN KRALJIH

*Bronast se kip velikanski v noči prebudil je gosti,
v črno temo ves zavil zapustil je prebivališče
in se odpravil kar sam na pot po osamljeni hosti,
pa prikorakal težko na mestnih ortnarjev smetišče ...
Cesar iskal ga zaman predolge je ure in ure,
žalosten premišljujoč o kraljih skulpturne kulture ...*

Pavliha, 27. november 1954

Ne glede na to, koliko je opisani primer specifičen in ni mogoče na njegovi osnovi sklepati na obče, je dejstvo, da je upor Cirila Cesarja sprožil javne polemike. O tem so svobodno razpravljali v medijih, in kot je videti, se v to vladajoča politika ni vmešavala. Res je, da primer ni neposredno »ogrožal temeljev vladajoče ureditve in ideologije«, kljub temu pa je nazorno pokazal, da je sredi petdesetih let prejšnjega stoletja, ki jih mnogi označujejo za »svinčena leta«, ob Golem otoku obstajala tudi javnost in nasploh civilna družba, v kateri je lahko potekala polemična razprava.

Današnje opletanje s totalitarizmom jugoslovanskega socializma je milo rečeno vprašljivo, na konceptualni ravni pa napačno. Iz tega posamičnega dogodka lahko sklepamo, da je v petdesetih letih prejšnjega stoletja predinformbirojevski železni prijem nad družbo popustil. Vsaj ko gre za likovno sfero tedanje jugoslovanske in slovenske družbe, lahko govorimo (morda premalo zadržano) o pogojno samostojni civilni družbi, ki se je manifestirala v Društvu slovenskih likovnikov in je vsaj v primeru Cirila Cesarja vodila samostojno politiko. Pri tem je ravnala klientelistično, arbitrarno, samovoljno in oblastno. Nič takega, bi lahko rekli z nekoliko nonšalance, temu smo na vsakem koraku priča tudi v današnji slovenski politični in družbeni realnosti.

Literatura

- Hofman, Branko, Pregraja na cesti, ki vodi v prihodnost, Ljudska pravica, letnik 20, št. 308, 27. 12. 1954.
- Nekulturnost nekaterih kulturnikov, Slovenski poročevalec, 19. 11. 1954.
- Pavlinec Donovan, Socialistični realizem, v: Pojmovnik slovenske umetnosti 1945–1952, 2021, http://www.pojmovnik.si/koncept/socialisticni_realizem/
- Slovenska biografija, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1022210/>
- Šijanec Fran, Sodobna slovenska likovna umetnost, Maribor, Založba Obzorja, 1961.

Ilustracije:

- Ciril Cesar, Pot v svetlobo, Velenje, Velenjska knjižna fundacija, 2018.
- Pavliha, 27. november 1954.

Boris Salobir

Boris Salobir je rojen septembra 1960 v Cेलju, januarja 1962 so se priselili v Velenje. Obiskoval je Osnovno šolo Gustava Šiliha, velenjsko gimnazijo in nato študiral rudarstvo v Ljubljani, kjer je leta 1984 diplomiral. Odslužil je vojsko v šoli za rezervne oficirje v Zadru, nato delal v projektivi Rudnika lignita Velenje. Šolanje je nadaljeval na magistrskem študiju in nato še specializacijo iz rudarske ekonomike na Montanistični univerzi v Leobnu. Leta 1996 je doktoriral iz rudarskih znanosti, nato je bil direktor Direkcije za rudna bogastva pri Ministrstvu za Gospodarstvo v Ljubljani, predavatelj na rudarski fakulteti, fakulteti za energetiko in Visoki šoli za varstvo okolja, učitelj strokovnih predmetov na Šolskem centru Velenje in direktor svojega projektantskega podjetja. Je poročen in oče dveh otrok.

Literarno in filmsko ustvarja od leta 1974, je avtor mnogih dokumentarnih, igranih, risanih in tehniških filmov. Izdal je več pesniških zbirk lju-bezenske lirike. V zadnjem času se poleg službe ukvarja z arhiviranjem in urejanjem starih filmov, tu in tam objavlja v periodiki.

FILM IN FILMSKA KULTURA V ŠALEŠKI DOLINI (pregledni zapis)

Ugasnimo luč – glejmo film!

Šaleška dolina za filmarje dolgo ni bila zanimiva, dokler se v njej ni začelo razvijati mesto Velenje in z njim Rudnik lignita Velenje ter kasneje Tovarna gospodinske opreme Gorenje in druga

industrija. Ravna dolina ni bila bog ve kako atraktivna za fotografe in kasneje snemalce, je pa kmalu po iznajdbi fotografije nastalo kar nekaj lepih črno-belih in obarvanih fotografij Velenja, Velenjskega gradu in nekaj pejsažev, ki so objavljeni na tedanjih razglednicah.¹

Dolina premore dve večji in nekaj manjših naselij. Med večja štejemo danes mesti Velenje in Šoštanj. Do leta 1960 je bil Šoštanj bistveno večji od Velenja, ki je bilo razglašeno za mesto 20. septembra 1959. Manjša naselja so Paka pri Velenju, Selo, Šalek, Pesje in nekdanje Družmirje ter vasi Preloge, čisto na severu pa so Škale, ki so skupaj z Družmirjem in Prelogami potonile v jezero zaradi izkopavanja premoga in ugrezavanja površja. Danes so Škale novo naselje, Družmirja in Prelog pa ni več. Voda je pogoltnila tudi del Pesja, Stare vasi in vzhodni del Šoštanja. Na zahodu sta naselji Metleče, Lajše in večja Topolšica z zdraviliščem.

Zakaj ta opis? Naselij in dogodkov je bilo dovolj, da bi snemalec lahko katerega posnel na filmski trak, med njimi znani družmirski tabor, pa tudi železniška proga je vodila skozi te kraje, tako da dostop ni bil težak. V Topolšico pa je vozil fujaker. Šaleško dolino je zanimivo napravil šele premog, ki ga je tod v obilju. Premog so v tej dolini uradno našli že davnega leta 1796, organizirano izkoriščanje pa se je začelo šele po letu 1880.

Do konca 2. svetovne vojne je bil rudnik lignita še majhen obrat in zato nezanimiv za snemalce. Takih obratov je bilo po naši deželi ničkoliko. Več pozornosti bi lahko pritegnili številni lepi gradovi in graščine na obronkih doline z dominirajočima Velenjskim in Šaleškim gradom, vendar niso. Morda je kdo kdaj posnel dogajanje v Šoštanju in predvsem v takrat mondenem zdravilišču Topolšica. Pravijo, vendar se tega ne da preveriti, da je bil leta 1920 posnet film o zdravilišču Topolšica, kjer si je zdravila jetiko mlada srbska princesa Jelena. Ta naj bi bila dolgo v Topolšici, film pa naj bi hranila medicinska šola v Zagrebu. Kljub iskanju na tem

¹ Mihelak, *Velenje: stoletje na razglednicah*.

naslovu, v filmskih arhivih Zagreba in v Jugoslovanski kinoteki v Beogradu² ni ne sledu in ne podatka o tem ali kakšnem podobnem filmu.

Seveda moramo vedeti, da so filmska tehnika in kasneje umetnost prihajali v naše kraje z zelo s počasnimi koraki, saj je bilo snemanje na filmski trak izumljeno šele leta 1892 (*film sta izumila brata Lummiere v Parizu leta 1892*),³ Ljubljana pa je prvo pravo kino predstavo doživela šele leta 1920. V tem času so po naši deželi hodili predvsem francoski in angleški snemalci z okornimi kamerami na stojalih, ki so jih vrteli z ročico in filme predvajali v salonih hotelov, saj kinodvoran še ni bilo. Snemalci so takrat snemali v glavnem dogodke in osebe. Fikcija gibljivih oseb je bila nepopisno zanimiva. Snemani ljudje so ponovno oživel na filmskem platnu. Manj zanimanja je bilo za pejsaže in stavbe. To so slikali fotografi.

Do konca 2. svetovne vojne ni bil v naših krajih posnet noben filmski zapis (*vsaj ni znan*), po letu 1947 pa se je začelo. Prvega junija 1947 je Ljubljčan Janez Korenčan posnel z majhno kamero na 8-mm filmski trak šoštanjski trg z okolico in graščino nad njim, in seveda ljudi – svoje sorodnike. Film je bil najden v podrti Basistovi gostilni v Družmirju leta 1995 in velja za prvi in najstarejši filmski zapis iz Šaleške doline in iz Šoštanja. Janez Korenčan je namreč imel sorodnike v Šoštanju in je poleg tega zapustil še za štiri ure filmskih posnetkov na črno-belem 8-mm filmskem traku.⁴

S širjenjem rudnika v prvi petletki socialističnega razvoja takratne povojne Jugoslavije je dobila dolina nov zagon, več prebivalcev in zato tudi potrebo po filmskem obveščanju in zabavi. Filme na 16-mm filmskem traku so vrteli v klubih, mladinskem in delavskem, pa tudi v samskem domu, kjer je bila to redna zabava ob sobotah popoldne.

² Salobir, *Iskanje filmskega gradiva v Jugoslovanski kinoteki*.

³ Lummiere A., P.; francoska izumitelja filma.

⁴ Salobir, *Kako smo iskali Janeza Korenčana*.

Kino

Kino v Šaleški dolini se je začel s predvajanjem filmov že takoj po 1. svetovni vojni, ko se je odvila prva predstava v hotelu Union in kasneje v hotelu Austria (*danes Kajuhov dom*). Kinodvorana v današnjem šoštanjskem Kajuhovem domu, ki je bil tedaj v lasti staršev Kajuhove mame, so pred vojno in med njo upravljali Kajuhovi starši, filme pa je vrtel tudi Karel Destovnik, kar omenja tudi Vlado Vrbič v svojem romanu *Prestreljene sanje*. V tem domu se je po 2. svetovni vojni med drugim nahajal tudi KINO KAJUH.

*Kino v Hotelu
Avstrija v
Šoštanju,
leta 1920.
Slika iz
dokumentarnega
filma o Kajuhu.*

Različne priložnostne filme so vrteli potujoči snemalci tudi v salonu hotela Pošta v Velenju. Spored je bil enak v večini mest. Snemali pa tu niso. Med obema vojnama je bil zgrajen stari šoštanski kulturni dom. Dom so začeli graditi 11. septembra leta 1925. Uradno so ga odprli 18. avgusta 1929 in ga posvetili v Slomškov dom. Po letu 1950 so ga preimenovali v Dom Svobode,⁵ v katerem je bila takrat moderna kinodvorana z balkonom. Slomškov doma je bil pravzaprav v Družmirju ob pokopališču in družmirski cerkvi sv. Mihaela.

Dom so zaradi predvidenega ugrezanja tega dela Šoštanja podrli, cerkev ob njem pa razstrelili. Takrat, v sedemdesetih letih, je Šoštanj dobil nov kulturni dom in z njim tudi kinodvorano, ki še danes služi temu namenu.

⁵ Zaleznik Rajko, zbiralec in kulturni animator, Šoštanj.

*Zunanost in
notranost starega
šoštanjkega kina
– Slomškovega
doma, ali kasneje
Doma Svobode.*

Slomškov dom – Dom Svobode, cerkev in kapela nad nekdanjim šoštanjским pokopališčem. Teh stavb ni več. Kino so podrli, cerkev razstrelili, pokojne pa prekopali v Podkraj.⁵

Prvi pravi velenjski kino

Prvi pravi kino v Velenju, kinodvorana, z vso takrat najmodernejšo filmsko tehniko je bil zgrajen z udarniškim delom prebivalcev leta 1948 na severnem delu velenjskega zgornjega parka, danes Sončnega parka, tik ob takratnem rudarskem domu. O tem še vedno priča spominska tabla na pročelju zgradbe.

*Napis na steni nekdanjega kina.
(Foto Boris Salobir, 2020)*

Danes tu ni več kina in prav tako ne rudarskega doma. Stavbi služita drugim namenom. O nekdanjem kinu

še vedno priča polomljen napis na pročelju. Takrat je nastalo podjetje KINO VELENJE, ki je delovalo od leta 1948 do odprtja nove dvorane v hotelu Paka leta 1993.

Poleg tega, tako imenovanega starega ali zgornjega kina, je v poletnih mesecih deloval letni kino nad nekdanjo restavracijo Jezero ob cesti v Škale. Njegovi ostanki so vidni še danes in mladi kulturniki v njem vsako leto obnovijo predstave, seveda z danes moderno video tehniko. Kako je izgledal ta kino, je mogoče videti v zapuščini velenjskega fotografa Volbenka Pajka.

Ob izgradnji kulturnega doma leta 1960 je hkrati z večnamensko dvorano nastal tudi mestni kino ali bolje filmsko gledališče, ki je nudilo filmskim ljubiteljem vse možne filmske užitke, ki so takrat prihajali na naša platna. Zadnja predstava v njem je bila projekcija filma *Titanic* leta 1993, kasneje in vse do danes pa kino deluje v dvorani Hotela Paka s še boljšo video tehniko in ozvočenjem.

*Stari velenjski
kino danes.
(Foto: Boris
Salobir, 2020)*

*Napis na stavbi
starega kina v
Sončnem parku.
(Foto: Boris
Salobir, 2020)*

Kino predstave so bile vedno dobro obiskane. Nanje so vabila tri plakatna mesta: pri mostu čez Pako, pred starim kinom in na kulturnem domu. V Velenju smo lahko videli praktično vse pomembnejše filme, ki so bili posneti v Jugoslaviji, Sloveniji in v svetu.

V sedemdesetih letih smo imeli v Celju Teden domačega filma s filmi v okviru celjskega filmskega festivala, v osemdesetih letih pa je bilo poletje filmsko zapolnjeno z najboljšimi filmi puljskega festivala (*Pula po Puli*) in drugimi filmskimi dogodki. Kino Velenje je dolgo uspešno vodila direktorica Mara Djordjević, po njeni upokojitvi je vse do leta 2020 za filmske predstave skrbela njena hči Milena.⁶ Kino pa ni deloval samo v Velenju. Predstave so bile v Šoštanju, najprej v danes že podrtem Domu Svobode, nato v novem kulturnem domu, pa v Topolšici, Šmartnem ob Paki, Doliču, Letušu in še kje, kjer je bil združni ali kulturni dom in za kino primerna tehnika.

Še vedno dobro vidni napisi kina v Dobrni. Kino Dobrna sicer ni sodil pod velenjski kino, so pa tja hodili Velenjčani gledat filme, Dobrnčani pa tudi v Velenje. Zanimiva je stavba kina in ohranjeni napisi. (Foto: Boris Salobir, 2020)

Mnoge filme so vrteli po krajevnih skupnostih, samskih, gasilskih in združnih domovih, pa tudi po šolah.⁷

Letni kino

Posebnost Velenja je bil letni kino ob stari ali prvi restavraciji Jezero oz. letni kino pod okriljem Kina Velenje. V

⁶ Djordjević Mara in Milena (dolgoletni direktorici Kina Velenje).

⁷ Miklavžina, Franci (dolgoletni kinooperater Kina Velenje).

breg vkopane stopnice, okrog ograja, kabina za projektor in filmsko platno so sestavljali letni kino, v katerem so na prostem predvajali filme v prav za to zgrajenem avditoriju. Večinoma je imel enak spored kot redni kino, le da je deloval pod milim nebom in le ob lepem poletnem vremenu. Klopi so bile na zidanih stopnicah v obliki polkroga, kino kabina pa je bila majhna zidana hišica. Letni kino je bil ograjen, vstop je bil neposredno s ceste v Škale. Seveda je deloval samo poleti ob suhem vremenu, pa še stropa ni bilo potrebno pleskati.

Fotografija starega letnega kina je v zbirki velenjskega fotografa Pajka in verjetno tudi Muzeja Velenje, ki pa je ne objavljam.

Letni kino v Velenju, arhiv domoznanske zbirke Knjižnice Velenje.

Ostanek letnega kina. (Foto: Boris Salobir, 2020)

Entuziasti so želeli obuditi letni kino, od katerega so ostale le še stopnice za sedeže, vse drugo pa je že moderna videoprojekcijska tehnika. Gre za filmsko gledališče na prostem, ki še danes opravlja podobno nalogo kot takrat, le bolj redko.

Tabla za letni kino danes. (Foto Boris Salobir, 2020)

Filmska tehnika

Filmi so se vrteli oz. predvajali na različnih aparaturah – kino projektorjih za 35-mm film z zvokom. Operaterji so uporabljali zanimiv izraz, da filme *igrajo* ali *špilajo*. Starejši projektorji, ki so bili pravi veliki stroji z obločno in kasneje ksenonsko žarnico, so bili nemške izdelave Ernemann. Kasneje so jih nadomestile izredno kvalitetne in vzdržljive naprave slovenske Iskre, proti koncu filmskega obdobja, v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, pa stroji Meopta češke izdelave. Iskrin projektor v velenjskem kinu še vedno občasno deluje.

Kino projektor Iskra NP-21 v kino kabini. Večnoma sta bila dva takšna kinoprojektorja, včasih pa tudi trije. Če je bil samo eden, je bilo treba pri menjavi koluta s filmom ustaviti predstavo.

Prvi filmi so imeli vse do leta 1956 sliko formata 3:4, kasneje pa je prevladal panoramski format Cinemascope v razmerju 1:2,15, pa tudi široki format Vista Vision v razmerju

1:1,6. Barvni filmi so zahtevali več svetlobe in zato močnejše ksenonske žarnice, s katerimi so nadomestili dotedanje obločnice, ki so ob gorenju proizvajale plin ozon, ki je sladkega okusa in strupen. Zato je imel vsak kinoprojektor pločevina-sto cev ali dimnik za odvod plina ven iz kabine. Obločnice so delovale na principu elektro obloka, to je tako, da sta se dve ogljeni elektrodi približali na razdaljo 5 do 10 mm, in ko je med njima stekel močan tok 90 do 130 amperov, je povzročil močno obločno svetlobo (kot pri varjenju). Projektor se je močno grel, zato je bil hlajen s tekočo vodo iz pipe, sicer bi film zgorel.

Do leta 1965 je bila večina filmov črno-belih, kasneje pa vsi barvni. Filmski trak širine 35 mm je bil precej občutljiv. Izdelan je bil iz nitro celuloze in se je lahko med projekcijo vžgal ter je strahovito hitro gorel. Kino kabina je bila pregrajena s posebnimi okenci na magnetni preklap, ki so se ob požaru avtomatsko zaprla in ločila kabino od dvorane. Dokler kino ni imel takih varnostnih naprav, se je ob požaru lahko vnela tudi kinodvorana in je marsikdaj prišlo do žrtev. Novejši filmi so bili izdelani iz acetatceluloze, ki je težko gorljiva, zato so jih imenovali tudi varni ali *safety* film. V Šaleški dolini ni bilo v kinodvoranah nobenega požara.

Za en celovečerni film je bilo potrebnih pet do šest velikih kolutov s po 600 metri filma, torej je imel celovečerni film kar 2,5 do 3 kilometre traku. Daljši filmi, npr. *Sutjeska*, *Bitka na Neretvi*, *Titanic* ali *Pearl Harbour*, so imeli po 13 kolutov ali kar 7,8 kilometrov filma. Koluti so bili precej težki, za eno predstavo od dveh do šestih zabojev.

Za te filme je bilo veliko zanimanja. Samo *Bitko na Neretvi* so vrteli več dni in prodajali tudi stojšča, ker ni bilo mogoče drugače zadovoljiti toliko gledalcev. Moj oče je stal v kinu štiri ure, da je gledal film.

Ko sem še sam opravljal tečaj za kinooperaterja, je bila moja glavna naloga voziti filme na platonarskem biciklu iz spodnjega v zgornji kino in nazaj. Ker je bil film samo eden na več kolutih, se je predstava najprej začela v domu kulture, in ko sta se odvirtela dva koluta, to je po 40 minutah

filma, ju je bilo treba previti in prepeljati v zgornji kino, kjer se je začela nova predstava, in tako je šlo vse do konca filma v obeh dvoranah: gor pa dol s filmi. Marsikdaj se je film začel v Celju, nato ga je kinooperater ali pomočnik pripeljal na mopedu v Velenje, v naslednji kraj pa je šel z železnico. Distribucija je zaradi teže filmov potekala skoraj izključno po železnici. Na vsakem zaboji s filmom je pisalo, od kod prihaja in kam ga je treba poslati po končanih predstavah. Občasno se je film vračal v distribucijsko podjetje, največkrat v Zagreb, kjer so ga pregledali in polepili ter poslali naprej. Podjetja, ki so razpošiljala filme, so se po vsej Jugoslaviji imenovala po rekah: Sava film, Drava film, Neretva film, Dunav film, Morava film ...

Izpiti za kinooperaterje so bili v Ljubljani in so bili precej zahtevni, saj je lahko neizkušen operater film kaj hitro uničil. Ta pa je bil drag. Preračunano bi danes stala kopija celovečernega barvnega filma med 10.000 in 15.000 evrov.

Kvaliteta filmskega traku je bila ocenjena od 1 do 5, kar je pomenilo, da je bil film z oceno 1 odličen, tak z oceno 5 pa na robu svoje projekcijske poti, ki je vzdržala 300 do 500 predstav, odvisno od kvalitete aparaturne opreme in pozornosti kinooperaterja. Slabo ocenjen film je imel veliko prask, strgane luknjice, deli filma so manjkali, ton je bil hreščeč, slika je preskakovala in pogosto se je trgal. Zdelana filmska kopija je šla v arhiv, v kinoteko ali celo na uničenje. Za nove filme pa je bilo treba uporabiti boljše zobnike in z žametom obdano ležišče filma, ko se je ta pomikal pred žarnico s hitrostjo 24

slik na sekundo ali celih 54 cm v sekundi.

*V tej stavbi, vhod je z zadnje strani, je deloval kino v Topolšici.
(Foto: Boris Salobir, 2020)*

Zvok je bil mono z enim samim zvočnikom, po letu 1975 stereo na dva zvočnika in kasneje, po letu 1984, s sistemom Dolby na več zvočnikov, razporejenih po dvorani. Kvaliteta slike in zvoka v velenjskih dvoranah je bila precej boljša od možnosti, ki so jih nudile prenekaterne kinodvorane v večjih mestih.

Za tehniko je vrsto let skrbel operater in mehanik Rudi Oplotnik, ki je tudi vzdrževal in popravljajl stroje ter marsikateri nadomestni del napravil kar sam. Dolgoletni kinooperater je bil v šestdesetih letih Ludvik Fujs, kasneje Rudi Oplotnik, vmes pa tudi drugi, večinoma občasni operaterji. Zadnji uradni kinooperater je bil Franci Miklavžina, ki še danes pomaga pri delu, kadar je treba zavrteti film na filmskem traku.

Kaj smo gledali

Večino dni v tednu, pa tudi med vikendi, je kino predstavljal edino večerno zabavo, za otroke pa so bile ob nedeljah dopoldanske matineeje. O tem piše Silvo Grmovšek na str. 23 v članku zbornika z naslovom *zGodbe Velenja*. Citiram odlomek iz omenjenega članka. Odlomek se nanaša na šestdeseta leta:

»Nezaupljivost do popularne kulture konkretno ilustrira dejstvo, da so, kot je zapisano v raziskavi, »v Velenju že postali pozorni na željo mladih po obiskovanju čim večjega števila predstav in na dejstvo, da film lahko na mladino vpliva v negativnem ali pozitivnem vzgojnem smislu. Uvedli so tedenske filmske predstave v Mladinskem klubu, ki so jih spremljala predavanja o filmu, in »filmsko gledališče« v Kulturnem domu.« (Ljudje v novem mestu, I. del, 1965, str. 241). (V opombi je zapisano: Empirična raziskava kaže, da je tedaj kar 74 odstotkov Velenjčanov, starih od 18 do 25 let, redno obiskovalo kino. V povprečju pa ga je obiskovalo 50 odstotkov vseh Velenjčanov, ne glede na starost, kar je tedaj bilo tudi slovensko povprečje). Kakšno vlogo je imel film v popularno kulturni ponudbi Velenja, nazorno kaže seznam prireditev v povprečnem tednu tistega obdobja. Seznam je dobra ilustracija javnega kulturnega življenja tistega časa,

zato ga objavljamo v celoti. V ponedeljek je bila predstava v Filmskem gledališču, v Pionirskem klubu pa pravljice, dogodki iz narodnoosvobodilne vojne in seznanjanje pionirjev z delom v posameznih podjetjih. V torek je bila filmska predstava v rednem kinu, torkov večer v Delavskem klubu, predvajanje kratkometražnih filmov različne vsebine za mladino in odrasle v vseh treh klubih (Delavski klub, Pionirski klub in Mladinski klub). V četrtek je bila predstava v rednem kinu, lutkovna predstava v Pionirskem klubu, kar se je ponovilo v petek, dodatna ponudba pa je bila gostovanje tujih skupin v Domu kulture. V soboto so ob običajni redni filmski predstavi bili še občasni nastopi domačih sekcij z različnimi programi ali pa nastopi gostujočih skupin v kulturnem domu, v Mladinskem klubu pa so bili plesi. V nedeljo je ob običajno vsakodnevni filmski predstavi bila plesna vzgoja pionirjev, občasni nastopi domačih sekcij z različnimi programi, v Delavskem klubu pa redne razstave. Kot vidimo, so bile filmske predstave zdaleč najbolj obsežna velenjska kulturna ponudba, v rednem kinu so bile vsakodnevne, ob tem pa so bile še enkrat tedensko redne filmske klubske projekcije. Preostala kulturna ponudba je temeljila na nastopih amaterskih lokalnih društev, sobotnih plesih v Mladinskem klubu in redkih prireditvah, na katerih so gostovali amaterji ali profesionalci izven Šaleške doline.»

V kinu so vrteli vse vrste filmov. Resda niso prišli takoj k nam, zato smo o njih brali v časopisju, revijah. Splošne informacije o filmih je prinašal Filmski obzornik, kasneje pa revija Ekran, v kateri so bile tudi ocene in kritike filmov, pa mnogo o njihovem snemanju, igralcih, režiserjih in drugih filmskih umetnikih. Zelo dragoceni so bili slovenski in jugoslovanski filmi, vsaj na začetku. Prevladovali so partizanski filmi in komedije. Kasneje, v osemdesetih letih, ko so filme delali režiserji druge generacije, so bili slovenski filmi vse manj gledani. Dokler ni prevladala televizija, je bil pred začetkom vsakega filma še predfilm, v katerem smo videli izseke bodočih filmov, in Filmski obzornik, v katerem so bile filmske novice za pretekli teden iz celotne dežele. Kadar je šel predsednik Jugoslavije maršal Tito kam na turnejo, so

film o njegovih potovanjih vrteli v kino dvorana. Danes so ti filmski zapisi dostopni na spletu.

*Pano s kino sporedom (1972).
Avtor fotografije
ni znan.*

Za nekatere filme je bilo veliko zanimanja, sedežev v kinodvoranah pa premalo, zato so prodajali tudi stojišča. Ljudje so stali ob stranskih stenah po celi dve uri ali celo več. Ko so vrteli partizanski film *Bitka na Neretvi*, je moj oče stal tri ure, kolikor je trajal film. Vmes je bil odmor. Pri pomembnejših filmih so med odmorom celo postregli s pi-jako in kanapeji, gledalci pa so prihajali na takšne predstave urejeni in lepo oblečeni kot danes v opero. Če si imel punco, si jo povabil v kino, po predstavi pa na ples. Dogovoriti sta se morala že prej, ker telefonov ni bilo, za kino karte pa je bilo treba stati v vrsti. Tudi rezervacije so bile in stalni sedeži za redne obiskovalce in abonente.

Med prvimi barvnimi filmi, ki so prišli v Velenje, je bil leta 1958 posneti španski film *Prodajalka vijolic (La violetera)*. Možakarji v dvorani so stegovali roke in čakali, da jim bo glavna igralka Sara Montiel vrgla šopek vijolic v naročje, mamam pa so tekle sladke solze. Za naše starše so bili to nepozabni dogodki.

Počasi se film ali vsaj kino vrača, seveda z najnovejšo tehniko, saj kljub velikim televizorjem še vedno pomeni visoko kvaliteto slike in zvoka, imaginacijo dogajanja na platnu in seveda druženje.

Plakat in filmski spored na vratih kulturnega doma. (Foto: Tone Kovačič iz 8 mm filma, 1966)

Prva velenjska kinodvorana je okrog leta 1990 odslužila namenu.

Predstave so bile le še v filmskem gledališču – v veliki dvorani kulturnega doma. Ta dvorana ni bila prav primerna za gledanje filmov, ker je bil naklon projektorja velik in je slika dobila trapezasto obliko, s tem pa slabšo ostrino. Kljub temu smo najboljše filme gledali ravno tu. Zadnji film, predvajan v kulturnem domu, je bil *Titanik*.

Z novo kinodvorano v hotelu Paka, ki obratuje še danes in ima dolby zvočno tehniko, je Velenje dobilo eno najmodernejših dvoran za gledanje filmov v Sloveniji. Filmskega traku seveda ni več, se pa filmi vrtijo na videoprojektorju.

Zgodnji snemalci

Med zgodnje snemalce lahko štejemo razne popotnike, ki so snemali dogajanja v teh krajih na filmski trak. Kot že rečeno, je edini res znani snemalec Janez Korenčan, ki je leta 1947 posnel Šoštanj, drugi filmski zapisi pa do tega obdobja niso znani. Omenili smo sicer filmski zapis iz Topolšice okrog leta 1920, o katerem pa ni nobenih podatkov niti filma, če je bil sploh posnet!

Pravijo, da se je leta 1936 mladi kralj Peter II. s knezom Pavlom ustavil v Velenju, ko sta se vračala s poti po tedanji železnici iz Dravograda proti Celju. V Velenju si je menda pretegnil ude in to naj bi tudi zabeležila filmska kamera. Dogodek se je zgodil, žal mi pa nista znana niti fotografija niti film tega dogodka.

Janez Korenčan je poleg tistega šoštanjskega sicer zapustil veliko posnetih filmov, pretežno z družinsko tematiko, na katerih so posnetki ljudi iz šoštanjske graščine in okolice. Potreben pa bi bil natančen pregled poznavalca teh krajev v preteklosti, ki bi ugotovil, kateri posnetki so iz naših koncev.

Ob projekciji najdenih filmov iz okolice Šoštanja, ki so bili prikazani na doslej kar osmih tematskih Šoštanjskih poletnih filmskih večerih, smo naleteli na veliko ljubiteljskih snemalcev, ki so snemali večinoma družinske filme na ozki filmski trak, standard 8-mm in super 8-mm, vendar po letu 1960.⁸

Obdobje 1947–1955, torej do pričetka zidave novega Velenja, pa je iz profesionalnega in ljubiteljskega pogleda filmsko prazno.

Iskanje filmov in avtorjev iz medvojne (1918–1941), vojnega obdobja (1941–1945) in povojnega obdobja od 1945 do 1955 še ni končano. Morda se kje v kakšnem arhivu najde še kak filmski biserček o Šaleški dolini, s katerim bi zapolnili manjkajoča leta.

Filmarji razvoja Velenja

Po letu 1955 se je začel intenziven razvoj Velenja – izgradnja celega novega mesta. Najprej seveda skupaj z razvojem Rudnika lignita Velenje – RLV, in mesta Velenje kot vzorčnega socialističnega mesta z risalne deske, centra udarniškega dela in razvoja drugih spremljevalnih družbenih panog. Kasneje se je temu pridružila Tovarna gospodinske opreme GORENJE⁹ Velenje in nato še drugi gospodarski obrati v Velenju in Šoštanju ter hiter razvoj mesta Velenje in okolice.

Snemalci so snemali večinoma na srednje širok 16-mm filmski trak, še vedno v črno-beli tehniki, nekateri filmi pa so doživeli tudi barvno upodobitev na 35-mm filmski trak.

⁸ Šoštanjski filmski večeri (Studio Mozaik, Šoštanj, *bilteni predvajanih filmov na Šoštanjskih filmskih večerih*, Šoštanj 2011–2020).

Prva znana snemalca Velenja sta bila Metod in Milka Badjura, samostojna filmarja iz Ljubljane. V njuni realizaciji sta nastala lepa dokumentarna filma *Življenje velenjskega rudarja* (1955),⁹ in *Mesto nad lignitom* (1958). Kasneje je veliko snemal filmar Jože Pogačnik.

Leta 1966 je Vojko Duletič posnel daljši igrani film *Tovariši*, v katerem igrajo fantje z rudarske šole, le malo za tem, leta 1963, pa je nastal propagandni film *Weekend v Velenju*, ki že kaže doseženi standard življenja v Velenju in njegovo turistično ponudbo (*seznam filmov o Šoštanju, Velenju in okolici je na koncu članka*). Leta 1964 je bil po scenariju Primoža Kozaka posnet črno-beli celovečerni film Francija Križaja z naslovom *Zarota*, v katerem med drugimi igrajo Štefka Drolčeva, Lojze Rozman in Duša Počkajeva. Zunanji prizori so posnети v Velenju pred kulturnim domom in na Titovem trgu.

V obdobju sedemdesetih in osemdesetih let je vsake toliko časa nastal film o dosežkih razvoja mesta, posebej ob večjih dogodkih in obletnicah osvoboditve. Snemali so se dokumentarni prispevki za nastajajočo ljubljansko televizijo (RTV Ljubljana). Njen dolgoletni filmski dopisnik s 16-mm kamero je bil Božo Vračko, profesor slovenščine na rudarski šoli, mnogo kasneje, že v času zatona filma, pa Milan Marič.

Filmsko dopisništvo je potekalo tako, da so s televizije v Ljubljani telefonsko sporočili, kateri dogodek naj dopisnik obdeli, in mu zanj namenili en kolut 16-mm filmskega traku, ki ga je hranil doma; to je za 3 minute posnetka. Ko je film posnel, ga je predal šoferju avtobusa, ki je takrat peljal v Ljubljano. Tam so ga prevzeli televizijci, odnesli v laboratorij na razvijanje, in če je bil dogodek pomemben in dobro posnet, ga je nekaj sekund prikazal televizijski dnevnik. Za posebej pomembne dogodke pa je televizija poslala svoje snemalce.

Leta 1963 je Velenje obiskal predsednik vrhovnega sovjeta Sovjetske zveze Nikita Hruščov v spremstvu predse-

⁹ Filmski arhiv TGO – Tovarne gospodinjske opreme Gorenje Velenje (ni obdelan).

dnika Jugoslavije Josipa Broza Tita. Spomladi leta 1969, ob praznovanju obletnice OF, pa je prišel v Velenje predsednik Jugoslavije maršal Josip Broz – Tito sam s svojim spremstvom. Oba dogodka so kamere obilno zabeležile, prav tako tudi ljubiteljski snemalci, med njimi Janez Pelko, ki je snemal dogajanje na Titovem trgu z balkona nebotičnika.

V tem času se je hitro razvijal tudi rudnik, zato je nastalo kar nekaj dokumentarnih filmov o njegovih dosežkih in novih tehnologijah odkopavanja premoga. Snemali so tako domači kot tuji snemalci, predvsem snemalci tujih izdelovalcev rudarskih strojev, ki jih je rudnik kupil za svojo proizvodnjo. Firme so snemale, kako se stroji obnesejo v naših jamskih razmerah, posneli pa so tudi Velenje in okolico. Pri tem so sodelovali inženirji Avgust Terglav, Milenko Pipuš, Marjan Moškon, Ivan Pečovnik in drugi, kot strokovni sodelavci pri filmu.

Za potrebe rudnika je nastalo nekaj propagandnih filmov o prodaji premoga s sloganom »za soncem greje najceneje velenjski lignit« leta 1970 (*obsežen filmski arhiv Premogovnika Velenje, prej Rudnika lignita Velenje je obdelan, vendar zasluži posebno obravnavo in v tem besedilu ni prostora zanjo*).¹⁰

Nastali so filmi o izgradnji novih blokov Termoelektrarne Šoštanj, pa o izgradnji izvažalnega vpadnika v Pesju, leta 1971/72 in seveda dokumentarni filmi o razvoju Gorenja ter veliko propagandnih in reklamnih filmov o izdelkih Gorenja. Ob vsakoletnem hišnem sejmu Gorenja v velenjski Rdeči dvorani je bil posnet daljši dokumentarni film o Gorenjevih novostih. Te filme so v glavnem snemali Miro Kermelj, Marjan Benedek in Marko Berlan. Film TGO Gorenje žal še niso sistematično obdelani.

V letih 1970–1980 je o Velenju nastalo več dokumentarnih filmov raznih snemalcev iz jugoslovanskih filmskih hiš. Razvoj Velenja, ki je bil nadvse pomemben za jugoslo-

¹⁰ Salobir, *Arhiv filmov Rudnika lignita Velenje*.

vanske razmere, prikazujejo filmi *Mesto na dlaneh*, *Srečno, mladi rudar!*, *Naš novi naslov – Titovo Velenje* in drugi, v katerih je zajet gospodarski in družbeni razvoj takratne velenjske občine. Prikazane so različne dejavnosti in predstavljeni vsi pomembnejši gospodarski obrati v Velenju in Šoštanju.

Ljubiteljski snemalci

Po letu 1969 je ljubiteljska filmska tehnika zelo napredovala. Takrat je prišel v prodajo novi ameriški Kodakov fenomenalni barvni kasetni Super 8-mm film, ki je precej pocenil in poenostavil snemanje in razvijanje filmov ter jih napravil dostopne praktično vsakomur. Ta film, tipa Kodachrome 25 in 40, je ostal v prodaji kar petintrideset let po leg nemške Agfe in italijanske Ferrannie, pa tudi japonskega Fujija. Na te filmske trakove smo snemali praktično vsi filmski ljubitelji, in ker nismo bili profesionalci, so nam rekli kar »kinoamaterji.« Marsikdo je sicer še snemal na staro 2 x 8-mm kamero s črno-belimi in barvnimi filmi, vendar je bilo problematično njihovo vlaganje v kamero, razvijanje, rezanje in tudi sličica je bila za 25 % manjša od filma Super-8. To je pomenilo slabšo ostrino in kvaliteto projekcije. Super-8 film pa je že dosegal standarde za majhne šolske dvorane in domače dnevne sobe. Večina dotedanjih fotografov je vzela v roke nove filmske kamere.

Šoštanjčan Franjo Mašek je vestno beležil dogodke iz Šoštanja in iz potapljaljočega se Družmirja, pa tudi razvoj rudnika. Njegovi dokumentarni filmi, ki so dobro narejeni in zvočno opremljeni – tudi s tekstom in napisi, so nepozaben in dragocen spomin na nekdanji Šoštanj, tragično izginotje vasi Družmirje, gasilsko društvo Družmirje, nastajajoča jezera, razstrelitev šoštanjske cerkve, nastanek Gaberk kot nadomestnega naselja Družmirčanov in ugasnitev prve velenjske in slovenske termoelektrarne, ki jo je nadomestila večja šoštanjska. Maškove filme bi bilo treba še obdelati in popisati ter tematsko razvrstiti, kar verjetno čaka kakšnega mlajšega filmskega zgodovinarja.

V teh letih je posnel več filmov takratni ravnatelj osnovne šole Mihe Pintarja - Toleda Emil Hartner, ki je (po svojem pričevanju) snemal predvsem filme o velenjskih in podružničnih šolah, Šaleško dolino in okolico. Film je v arhivu Muzeja Velenje in še ni bil pregledan, digitaliziran ter sistematiziran. Emil Hartner je bil tudi tvorec prve šolske televizije v velenjski občini, ki je delovala v okviru njegove šole.

Podobne ali iste dogodke so snemali tako profesionalci kot ljubitelji: Herman Kladnik, Božo Vračko, Miro Kermelj, Janko Vovk, Janez Pelko, Tone Kovačič, Milan Štumberger in drugi, da ne omenjamo mnogih ljubiteljev, ki so snemali samo družinske dogodke, a le malokateri je obrnil kamero po mestu ali zabeležil pomembnejši dogodek. V glavnem so posneti rojstni dnevi, poroke in dopusti ob morju.

Dogajanje na rudniku sta v letih 1973–1978 spremljala ljubiteljska snemalca Vinko Preložnik in Ciril Kemperle, kasneje pa Milan Marič, ki je dosledno spremljal ugrezanje površine, širjenje jezer in izginjanje različnih objektov, kot so stara restavracija Jezero, minigolf, provizoriji in podobno.

Kino klub Gorenje

Širjenje filmske kulture ter dostopnost kamer in filmov je leta 1971 sprožilo ustanovitev društva Kino kluba Gorenje, ki ga je na pobudo Mira Kermelja, Marjana Benedeka in Staneta Hafnerja ustanovila mladinska sekcija Tovarne gospodinjske opreme (TGO) Gorenje. Takrat je deset ustanovnih članov začelo organizirano ljubiteljsko filmsko ustvarjati, k čemur so hitro pritegnili nove člane. Skoraj vsak, ki je imel kamero, se je včlanil, kdor pa je ni imel, si jo je lahko izposodil. In že jeseni 1971 so svoje filme prikazali na prvem klubskem festivalu. Nekateri ljubitelji, ki so aktivno snemali že prej, pa so svoje samostojno delo nadaljevali in se nikoli niso včlanili v Kino klub.

Poleg snemanja ljubiteljskih filmov je bila glavna dejavnost kluba ravno vzgoja mladih za filmsko kulturo. Iz Kinoteke 16, ki je delovala v Zagrebu, smo si izposojali ce-

*Festival
amaterskega
filma v nekdanji
velenjski knjižnici,
1977. Na sliki
Boris Salobir;
Stane Hafner,
Marjetka
Eberlinc.
(Foto: Hinko
Jerčič)*

lovečerne filme in serije risanih filmov, o katerih smo po projekciji na dolgo in poglobljeno razpravljali, iskali narativno plat filma, scenaristične in režiserske rešitve, kvaliteto filmske fotografije. Nastala je prava mala filmska akademija, ki jo je s svojim širokim znanjem vodil Miro Kermelj. Rezultat tega pouka so bili vse boljši ljubiteljski filmi, vse več domačih in mednarodnih nagrad, zaradi česar je bil Kino klub Gorenje kar trikrat razglašen za najboljši kino klub v Sloveniji. Filmii so bili vseh zvrsti, še posebej zahtevni so bili igrani filmi. Teh se je največkrat lotil Tomo Čonkaš, ki je poleg Milana Mariča do danes ostal zvest kameri. Naziv mojster amaterskega filma, ki ga je podeljevala Foto kino zveza Jugoslavije (Foto-kino savez Jugoslavije, Beograd), smo pridobili trije člani kluba – Miro Kermelj, Milan Marič in Boris Salobir.

*Snemanje s
16-mm filmsko
kamero. Na
sliki Slavko Gros.
(Foto: Boris
Salobir; 1980)*

Nekateri člani so se intenzivno ukvarjali z dokumentarnim filmom in posneli veliko lokalnih dogodkov. Za Šoštanj sta snemala Dušan Krajnc in Srečko Plankelj, Polzelo Blaž Jelen, Velenje pa Vito Koprivec, Milan Marič, Andrej Obu, kasneje pa Tomo Čonkaš. Poseben projekt je bil vsakoletni pohod Po poteh XIV. divizije, ki sta ga v snežnih razmerah v različnih letih zabeležila tako Miro Kermelj kot Tomo Čonkaš z Marijanom Močivnikom.

Izkaznica Kino kluba Gorenje Velenje, 1977

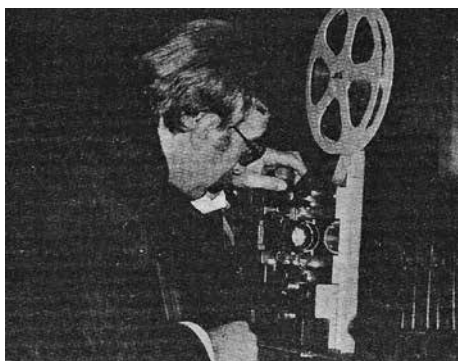
Risani in animirani film

Likovnik in oblikovalec Stane Hafner je okrog sebe zbral mlade ustvarjalce, ki so se lotili animiranega in risanega filma in ustvarili kar 22 izjemno dobrih animiranih filmov. Verjetno je bila to redka, če ne edina neuradna »šola risanega filma« v Sloveniji. Ustvarjalci Stane Hafner, Miro Kermelj, Marijan Močivnik, Boris Salobir, Zvone Grebenšek, Marcel Medved in Dušan Zupančič so ustvarili večino od dvaindvajsetih risanih filmov. Pretvoriti ogromno število risbic v filmsko zgodbo je bilo trdo in naporno delo. Delo je bilo tako risarsko kot tehnično precej zahtevno, na pol poti pa tudi nihče ni omagal. Vsi filmi so bili solidno dokončani. Nekaj ustvarjalcev se je samo enkrat preizkusilo pri animiranem filmu. Prednost risanega filma je bila v tem, da ga je bilo možno ustvarjati doma na posebej izdelani snemalni mizi in pod reflektorji. Ker pa so bili kratki, tudi filmski trak ni bil pomemben strošek.

Sekcija 16

Kino klub je poleg ljubiteljskega dela premogel tudi Sekcijo 16, v kateri so posamezni starejši člani polprofesionalno snemali izključno na 16-mm filmski trak. Ta trak, torej širine 16 mm, je veljal za vmesnega med ljubiteljskim 8-mm in profesionalnim 35-mm in ga je uporabljala predvsem televizija. Zaradi kvalitetne slike je bil dober tudi za šolske, tehniške in druge dokumentarne filme. Filme so razvijali izključno na ljubljanski televiziji ali v Jadran filmu Zagreb, kjer so lahko izdelali tudi več kopij. S 16-mm filmom so se ukvarjali Miro Kermelj, Marjan Benedek, Marko Berlan, redni dopisnik televizije v tem času pa je bil prof. Božo Vračko.

Nastalo je veliko 16-mm filmov za potrebe rudnika, občine, drugih podjetij in dokumentarnih filmov. Prvi tak film je nastal leta 1971, in sicer dokumentarni posnetek izgradnje rudarskega nadkopa v Pesju z naslovom Izvozni nadkop Pesje (1971). Znan je dokumentarni posnetek balkanskega kroša (*Balkanski kros*, avtor Miro Kermelj), ki je leta 1974 potekal v Velenju z naslovom Balkanski kros. Nastali so še filmi *Srečno, mladi rudar* (1978) in več filmov o Velenju in velenjskem gospodarstvu.

Miro Kermelj za 16-mm projektorjem. (Foto: Hinko Jerčič, 1977)

Filmski krožki

V letih 1977–1986 so skoraj na vseh velenjskih in šoštanjskih osnovnih šolah potekali filmski krožki, ki smo

jih vodili člani kluba. Na vsaki šoli je eden od članov kluba prevzel mentorstvo. Tako je bil za šolo Mihe Pintarja Toleda zadolžen Vito Koprivec, šolo Bratov Mravljakov (danes Gorica) Boris Salobir, Šolo Gustava Šiliha Miro Kermelj, šoštanjsko šolo Bibe Rōcka Srečko Plankelj, Karla Destovnika Kajuha pa Dušan Krajnc. Nastalo je kar precej mladinskih, šolskih in otroških filmov. Delo v filmskih krožkih je bilo usmerjeno bolj v spoznavanje filmske tehnike in ne toliko v samo filmsko kulturo. Na šoštanjskih filmskih večerih je bilo v preteklih sedmih letih prikazanih kar nekaj teh filmov ali njihovih izsekov.

*Filmski krožek
– delo s filmsko
kamero, mentor
Zvone Grebenšek,
1977, na sliki
desno.
(Foto arhiv Kino
kluba Gorenje)*

V času finančnih težav nekdanje države, okrog leta 1980, ni bilo mogoče dobiti barvnih filmov, zato smo snemali na črno-beli ORWO – vzhodnonemški filmski trak, ki smo ga pošiljali na razvijanje v Beograd. Paket s takimi filmi smo

poslali tudi iz šoštanjske šole Bibe Röcka. Nazaj so prišli razviti filmi na naslov *Osnovna škola Boba Rocka, Šoštanj*. Čisto alanfordovsko (kdor pozna ta strip). Kaj so si le mislili v Beogradu, da dajemo šolam imena po stripovskih junakih? Tega pač niso vedeli, da je bil Biba Röck šoštanjski revolucionar.

Mala filmska akademija

V sklopu Kino kluba Gorenje je delovala tako imenovana »mala filmska akademija«. Vsak četrtek je bila v klubskih prostorih projekcija 16-mm filma, ki smo si ga namenško izposodili iz Kinoteke 16 v Zagrebu. Zbralo se nas je pet do deset mladih filmarjev. Mentor, večinoma Miro Kermelj, je v uvodu predstavil film in režiserja, nato pa smo film pogledali. Veljalo je pravilo, da med filmom ne komentiramo, ne jemo in ne pijemo. Po končani projekciji je bilo par minut tišine, nato pa se je razvnela diskusija o ideji filma, scenariju, dramaturgiji, predvsem pa o fotografiji, kameri in montaži. Debata je včasih potekala pozno v noč in zgodilo se je tudi, da smo si film pogledali še enkrat. Pogovor o filmu je večinoma vodil Miro Kermelj, predvsem z režiserskega in dramaturškega pristopa. Dopolnjeval ga je Stane Hafner z izostrenim pogledom za fotografijo v filmu in kamero, pa tudi Andrej Obu, ki se je osredinil predvsem na montažo filma kot enega najbolj pomembnih elementov filma. Mlajši pa smo sodelovali s svojimi mnenji in idejami – iskanji v vstop filmske umetnosti. Ti filmski večeri so dali ogromno znanja in še več samozavesti.

Spisek v nadaljevanju predstavlja nekatere 16-mm filme, ki smo jih predvajali na četrtkovih filmskih večerih Kino kluba Gorenje.¹¹

¹¹ Spisek nekaterih 16-mm filmov, predvajanih na četrtkovih filmskih večerih Kino kluba Gorenje.

Ogled filma v prostorih Kino kluba Gorenje ali »mala filmska akademija,« leta 1987. Na sliki z leve so Borut Korun, Zdenko Zakošek, Stane Hafner, Srečko Rošar, Boris Salobir, Miro Kermelj in zadaj pri projektorju Andrej Obu. Foto: Hinko Jerčič.

1. TKO TO TAMO PEVA, jugoslovanska komedija, barvni
2. TKO PEVA, ZLO NE MISLI, hrvaška komedija, barvni
3. MARATONCI TRČE POČASNI KRUG, srbska komedija, barvni
4. NE ČAKAJ NA MAJ, slovenski, črno-beli
5. BALKAN EKSPRES, jugoslovanski, vojni, tragikomedija, barvni
6. PROGRAM RISANIH FILMOVA, ameriške risanke, barvni
7. CHIZUM, KRALJ RANČERJEV vestern, barvni
8. LOV NA ZELENİ DIAMANT, ameriški akcijski, barvni
9. PETER KOT ASTRONAVT, risanka
10. SEKS IN SAMOSTOJNO DEKLE, ameriška komedija, barvni
11. IMPERIJ VRAČA UDAREC, ameriški fantastični film, barvni

12. DESET BOŽJIH ZAPOVEDI, ameriški zgodovinski spektakel
13. NEKATERI SO ZA VROČE, ameriška komedija, barvni
14. CONAN, II. DEL, ameriški avanturistični film, barvni
15. VIVA ZAPATA, mehiški vojni vestern, črno-beli
16. OB 3¹⁰ ZA YUMO, vestern, črno-beli
17. ČASTNIK IN GENTLEMAN, ameriška drama, barvni
18. VLAK ZA KRALJEVO, jugoslovanski vojni, barvni
19. OKUPACIJA V 26 SLIKAH, jugoslovanski vojni, barvni
20. BITKA NA NERETVI, jug. vojni, barvni
21. NOČ GENERALOV, ang. vojni, barvni

Program je bil vsebinsko precej pester, seveda vezan na ponudbo Kinoteke 16 iz Zagreba.

Kino 16

Kino 16 je nastal leta 1986 kot pospeševalec alternativne filmske kulture, kot so filmi Želimirja Žilnika, Lotharja Lamberta in drugih avtorjev. Ni povezan s Sekcijo 16, ki je delovala v Kino klubu Gorenje. Pobudnik tega projekta je bil Vane Gošnik s sodelavci Silvom Grmovškom in drugimi. Kino 16 za prikazovanje filmov ni imel ustrezne tehnike, zato so sodelovali s Kino klubom Gorenje.

Po zapisu Silva Grmovška, ki je bil med pobudniki Kina 16 »je bila dejavnost Kina 16 v prvi vrsti prikazovanje angažiranih in družbenokritičnih filmov, velikokrat z obiski in pogovori z režiserji. Pripravljali smo cikle angažiranih in tudi politično neprimernih avtorjev, kot so bil Dušan Makiavejev, Želimir Žilnik ipd. Gostili smo tudi tuje avtorje iz t. i. neodvisne filmske produkcije. Žilnik je bil tudi naš dvodnevni gost skupaj s svojimi filmi, ki so bili v bunkerju. Organizirali smo njegovo vseslovensko turnejo in ga, po njegovih besedah, s tem, ko smo ga skupaj z njegovimi filmi potegnili iz bunkerja in predstavili javnosti, "obudili od mrtvih." Programsko smo sodelovali z ljubljanskim Škucom in Cankarjevim domom. Poleg aktualnega smo imeli tudi kinotečni program.«

»Zanimivo pa je, kako se poti Kino kluba Gorenje in Kina 16 v resnici niso križale, mislim vsebinsko. Čeprav smo počeli podobne stvari, se nismo povezovali,« zapisuje Silvo Grmovšek, ki je pri Kinu 16 delal predvsem vsebinske in organizacijske priprave avtorskih in tematskih filmskih ciklusov, pisal programske zgibanke ipd.

Članska izkaznica avtorja v Kinu 16, Velenje 1987.

Večina filmskih predstav je potekala v tedanji kadalnici doma kulture v Velenju, pa tudi na Velenjskem gradu. Za te potrebe je Vane Gošnik v kadalnici kulturnega doma izdelal posebno filmsko kabino, da se kinoprojektorja ni slišalo v dvorano. Drugo sezono so za vrtenje filmov pripravili staro tiskarno v kleti kulturnega doma, ki so jo imenovali Stiskarna. Vsi filmi so bili na 16-mm filmskem traku. Večino filmov sem vrtel sam, nekaj kolegi iz kluba, mnoge pa tudi »štulek,« možakar, ki se je vedno štulil zraven, ime pa sem pozabil. Predstave so bile ob sobotah in množično obiskane, seveda brezplačne, obiskovalci pa so bili v glavnem študenti.

Projekcija 16-mm filmov v kadalnici doma kulture. Na sliki Milan Marič in Marjan Benedek. (Foto: Boris Salobir, 1987)

Po predstavah je obvezno stekla poglobljena razprava o gledanem filmu v Delavskem klubu. Stregla sta Vera in Viktor, zrak je bil poln cigaretnega dima in vonja po pivu. Včasih je večer popestril posebnost Egi s kakšnim teatralnim predavanjem.

Filmske predstave po krajevnih skupnostih

V letih 1980–1984 je Kino klub Gorenje priredil veliko filmskih predstav po krajevnih skupnostih. Predvajali smo filme na 16-mm traku, izposojene iz Kinoteke 16 v Zagrebu. Filmi so bili v glavnem uspešnice, kopirane na ozki (16-mm) trak, s srbohrvaškimi podnapisi, predstave pa so potekale v gasilskih domovih in domovih krajanov, pa tudi v župniščih. Predvsem poleti pa so bile za večje praznike na sporedu risanke za otroke, ob krščanskih praznikih pa filmi z nabožno vsebino. Filme smo predvajali v Gaberkah, Šentilju, Škalah, v Paki, na Konovem in še kje.

Dvorane niso bile opremljene s filmsko tehniko, zato je morala ekipa vzeti s seboj vse potrebno za predvajanje filma – kar pomeni težak kinoprojektor, ozvočenje, previjalnik, stojalo, platno, podaljšek in nekaj varovalk, »faznprifer« in seveda rezervne žarnice ter garnituro za lepljenje filma. In seveda film na dveh velikih kolutih. Filmski projektor je bil večinoma *Iskra KO-7* za 16-mm filmski trak, odlična naprava slovenske proizvodnje, težka kot svinec, ki pa deluje še danes. Ta projektor nam je podaril Kino Velenje. Zmogel je celo predvajanje široke – cinemaskopske slike s posebno predlečo, ki je imela razmerje med višino in širino 1:2,5.

Na mrzel jesenski dan je bila ena takih predstav v Gaberkah v starem gasilskem domu. Do Šoštanja smo vso opremo peljali z avtobusom, v Gaberke pa nesli peš. Vojsko mladih in zagnanih filmarjev je vodil mentor Vito Koprivec, ki je v dokaz, da je služil vojsko, ves čas nesel najtežji del opreme – kinoprojektor. Vrteli smo srbski film *Ko to tamo peva* Slobodana Šijana. S tem filmom smo priredili kar 56 kinopredstav, in ker sem večinoma pri skoraj vseh predstavah kinoprojektor upravljal sam, še danes poznam vse scene na

pamet in seveda vse dialoge. Po dveh predstavah za krajane Gaberk, zadnja se je končala okoli desete ure zvečer, se ni našel junak z avtom, ki bi ekipo in opremo odpeljal nazaj v Velenje.

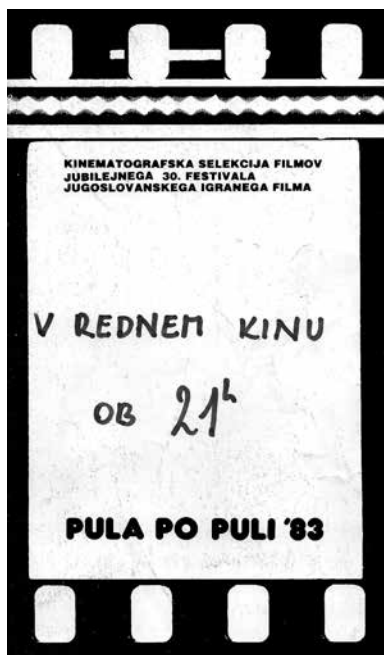
Tako smo pešačili tudi nazaj v Šoštanj – naša četica koraka! Zvečer je peljal vlak v Velenje, nato pa še peš od železniške postaje do kulturnega doma v Velenju, kjer je imel sedež Kino klub Gorenje, da smo spravili aparature. Kasneje, ko smo malenkost odrasli in opravili vozniške izpite ter staknili kakšen star avto, je vse to delo opravil en sam filmski operater.

Teden domačega filma in Pula po Puli

V letih od 1975 do 1985 je v Celju vsako leto potekal *Teden domačega filma*, na katerem je bila predstavljena slovenska filmska produkcija. V okviru te prireditve smo so-

delovali tudi ljubitelji s svojimi filmi. Del filmov pa se je vrtel v velenjskih kino dvoranh. Za ljubitelje filma je bil to čas, ki smo ga čakali vse leto.

Največji filmski festival nekdane Jugoslavije je potekal v stari rimski areni – amfiteatru v Pulju (Puli). Vsako leto se je odvrtelo kakšnih petindvajset novih domačih filmov. Najboljše smo dobili tudi

Plakat za filmske predstave filmov Pule po Puli, 1983

v Velenje, kjer je bil organiziran ogled teh filmov v okviru prireditve *Pula po Puli*. Ogledi filmov so potekali ves teden in bili tudi množično obiskani. Originale pa si je vsako leto v Puli ogledal član kluba Marjan Benedek, ki je bil tam na dopustu. Tako smo približno vedeli, kateri film si bo vredno ogledati.

Filmska kultura

Razen male filmske akademije v okviru Kino kluba Gorenje in diskusij po predvajanih filmih Kina 16 skoraj ni mogoče govoriti o kakšni vodeni filmski kulturi v Velenju. Že res, da smo v Velenju videli vse filme, ki so v svetu kaj veljali, kaj več pa od tega tudi ni bilo. Kino je bil bolj za zabavo, veliko Kung-fu filmov in vesternov in seveda partizanski filmi. Dobrih filmov je bilo bolj malo. Nekaj se jih je vrtelo kot filmsko gledališče v veliki dvorani doma kulture, a so bile predstave slabo obiskane. Bili so posebni dnevi za kinotečne filme, večinoma ob četrtkih zvečer, ki pa jih niso vrteli, če ni bilo vsaj deset gledalcev. Ko je bil na sporedu star ruski film Oklepnica Potemkin, nas je karte kupilo samo pet. Ker sem želel film na vsak način videti, sem sam kupil še pet kart, da je bilo zadovoljeno minimumu desetih prodanih vstopnic. Potem so film zavrteli v ruščini, s srbskimi podnapisi v cirilici. Sogledalcem sem glasno prevajal podnapise, ker znam brati cirilico.

*Vabilo na večer
domačega filma.
(Foto: Hinko
Jerčič, 1973)*

S srednješolskim programom družboslovne usmeritve je bil uveden predmet umetnostna vzgoja. Del učne snovi je obsegala filmska kultura. Nekaj tega znanja so bili deležni velenjski gimnazijci. Profesorji drugih smeri niso bili kos temu izzivu, zato sem bil kot poznavalec filma povabljen k sodelovanju pri pouku in leta 1983 učil filmsko vzgojo na velenjski gimnaziji.

Filmi v samskem domu

Vegradov samski dom je bil največji v Velenju. Upravnik me je naprosil, da bi za delavce ob sobotnih večerih priredili ogled filmskih predstav. Spored je bil prirejen delavcem iz drugih jugoslovanskih republik. Filme smo vrteli na 16-mm projektor v veliki dvorani samskega doma. Obisk je bil dober, gledalci zadovoljni, jaz kot operater in organizator pa tudi, saj sem kot študent nekaj zaslužil. Na enem redkih zapisov, ki je ostal iz tistega časa, je spisek filmov in število gledalcev.¹²

SANSKI DOM - FILMI	
1. 12. 82 - ZERENI DO NOGA ZAHOD - namizi, celica, 80	
2. 12. 82 - GO TO ZERO DEVI - namizi, celica, 80	
3. 12. 82 - ALI NE VEŠ VEC - namizi, celica, 80	
4. 12. 82 - CIRKUS - Charlie Chaplin, namizi, celica, 80	
5. 12. 82 - ...	
6. 12. 82 - ...	
7. 12. 82 - ...	
8. 12. 82 - ...	
9. 12. 82 - ...	
10. 12. 82 - ...	
11. 12. 82 - ...	
12. 12. 82 - ...	
13. 12. 82 - ...	
14. 12. 82 - ...	
15. 12. 82 - ...	

Spisek filmov, predvajanih v samskem domu v letih 1982 in 1983.

Zadnje filme na 16-mm traku smo vrteli le še v okviru posameznih prireditev – ob rudarskih obletnicah, obletnicah mesta Velenje in na Šoštanjskih filmskih večerih (film *Mrtva vas*, Borisa Salobirja na 6. Šoštanjskih filmskih večerih leta 2018, v originalu).

¹² Salobir, B.; Rokovnik, 1983, osebni arhiv.

Paka film

Paka film, kot naslednik Kino kluba Gorenje, je bil celih dvajset let, od leta 1972 do nastanka velenjske televizije leta 1991, edini zapisovalec dogodkov na filmski trak v Šaleški dolini. V tem času je nastalo preko 250 dokumentiranih in v javnosti prikazanih filmskih zapisov. Koliko kilometrov posnetega filma pa je še v zasebnih arhivih članov – snemalcev in tudi drugih, ki so imeli kamere, vendar niso bili vključeni v kino klub, ni znano. Vsekakor zelo veliko.

O Kino klubu Gorenje, kasnejšem Paka filmu, bo več govora v monografiji, ki se pripravlja za petdeseto obletnico kluba leta 2022, zadnji zbornik v pisni obliki pa je izšel leta 1996 ob klubski petindvajsetletnici.¹³ Ob trideseti obletnici

leta 2001 je namesto zbornika izšla videokaseta s kopijami najboljših filmov.

*Znak PAKA FILMA
Velenje*

Video tehnika

Po letu 1985 je snemanje na filmski trak zamrlo. Filmi se niso več dobili, starih niso razvijali (zadnji star barvni film sem posnel leta 2008, in sicer četvorko maturantov na Titovem trgu, zadnji črno-beli film pa sem posnel in razvil še leta 2010). Tedaj je že prevladala video tehnika. Prvi video snemalni komplet Panasonic je kupil Kino 16. Kamera je bila na barvno elektronko, kaseta pa v videorekorderju, povezanem s kamero. Za napajanje kamere je moral imeti snemalec pas, na katerem so bili obešeni akumulatorji, videorekorder pa preko

¹³ Salobir, B.; Paka film – KINO VIDEO KLUB VELENJE, 25 LET.

rame. V tistem času se je bila vojna sistemov: video 2000, VHS, Beta, S-VHS, Video 8, kasneje Mini DV in podobno. Prevladala sta Sistema VHS za domačo uporabo in Beta za televizijsko.

Posnetih je bilo precej dokumentarnih filmov, vendar malo celotnih del. Nekaj takšnih smo v okviru Paka filma posneli za potrebe rudnika in občine, in sicer *Naviga*, *Rudnik lignita Velenje* (1993), *TRC Jezero*, *Premog je luč* in druge tehniške filme. Samo *Premog je luč*, 53-minutni dokumentarni filmski zapis o zgodovini, razvoju in delu Rudnika lignita Velenje, je bil razmnožen uradno na 1400 video kasetah. Koliko je bilo še piratskih kopij, žal ne vemo. Izjemen odziv. V kopirnici Video-Art v Ljubljani, ki je film razmnoževala, smo izvedeli, da se slovenski celovečerni filmi kopirajo v največ 300 kopijah.

Ljubiteljski filmi velenjskih amaterjev so bili prikazani na kar štirinajstih festivalih, petnajsti pa se bo verjetno zgodil to jesen (2021).

Velenjska televizija

Velenjska televizija je nastajala spontano. Celo v Šoštanju in drugih krajih so vznikale majhne lokalne televizije. Občina Velenje je začutila, da bo treba ta medij vzpostaviti profesionalno, zato je izdala razpis, na katerega sta se prijavila dva kandidata – tedanja poskusna televizija v lasti Rajka Djordjevića in Kulturno društvo Paka film. Seveda Paka film ni imel možnosti izpeljati tako zahtevnega projekta, zato je Rajko Djordjević dobil možnost, da ga izpelje, saj je že imel studio, ustrezno znanje o pristojnosti medijev in začetne kadre, kar mu je odlično uspelo. Nastala je dobro gledana velenjska televizija, velenjska VTV.

S pričetkom delovanja velenjske televizije ali VTV je prenehala potreba po ljubiteljskem dokumentiranju dogodkov na filmski trak, pa tudi ta je počasi izginjal iz uporabe. Nastopila je doba videa, kasneje digitalne tehnike, velikih televizorjev, odlične TV-slike in perfektnega zvoka. Ljubiteljski film vsega tega ni zmožgal, bil je okoren, drag in ni imel

možnosti hitre obdelave posnetkov, kopiranja, razmnoževanja in še kaj, kar je prinesel video.

Digitalizacija filmov

Stari filmi se kvarijo, izgubljajo barvo in ostrino, ne samo ljubiteljski, tudi profesionalni. Nekateri so po mnogih letih celo neprepoznavni, emulzija in nosilna folija razpadata in filmi postajajo neuporabni. Zato jih je treba čimprej presneti na novejša medije. Za presnemavanje je potrebna digitalizacijska naprava. Tako delo je dolgotrajno, večinoma se film kar desetkrat dlje digitalizira, kot je njegova projekcijska dolžina. Sledi obdelava z računalnikom, popravljanje ali dodajanje zvoka in drugi posegi. S tem postopkom filme ohranimo, obnovimo in pripravimo za gledanje na sedanjih projekcijskih napravah in modernih televizorjih. Slovenski filmski arhiv že nekaj časa digitalizira domače filmsko gradivo, vsaj za 20.000 ur gledanja ga je. Ljubitelji pa to počnemo sami na bolj skromnih aparaturah. Obširneje sem o tem pisal za Šoštanjske filmske večere (glej članek *Shranjevanje in digitaliziranje filmov*). Kar nekaj filmov smo že iztrgali propadu, veliko pa jih še čaka.

Zadnji ljubiteljski film v Velenju sem verjetno posnel leta 2008, in sicer četvorko maturantov na Titovem trgu. Barvnih filmov nihče več ne razvija, čeprav jih še nekaj hranim v hladilniku. Morda pa bom do konca porabil nekatere črno-bele, ki jih še lahko razvijem sam. O tem postopku je bil posnet dokumentarni film *Zakaj so izumili video* (Boris Salobir, 1998).

Zaključek

Filmska kultura v Velenju je bila pestra in bogata. Dogajalo se je marsikaj. Snemalci so prihajali v Velenje, ljubitelji smo razvijali amaterski film in filmsko umetnost bližali otrokom v šolah, prebivalcem krajevnih skupnosti in delavcem v samskih domovih. Nastalo je veliko profesionalnih, namenskih in ljubiteljskih filmov.

Splošen svetovni trend razvoja televizijske slike, videa in digitalne tehnike je prinesel izjemen upad gledanja filmov v kinodvoranah, v katerih filmov na filmskem traku skorajda niso več predvajali. Šele v zadnjih letih se nadaljuje širjenje filma in filmske kulture v kinodvoranah, vendar v perfektni digitalni projekcijski tehniki in s kolicami na sedežih (in pod njimi) in bistveno manj perfektnimi gledalci. Obiskovalci tudi niso več urejeni, vse večkrat so celo nekulturni. Včasih smo šli v kino urejeni, s kravato, danes pa ... Mladina med predstavo več gleda na mobilni telefon kot na platno. Film na filmskem traku je torej dokončno izginil s platen.

S tem se tudi konča naša zgodba o filmu in filmski kulturi v Šaleški dolini. Šolarje še vodimo na ogled filmskih predstav, ki pa so bolj za zabavo in s kulturo ter umetnostjo nimajo nič skupnega. Vrtimo jim neumne filme, ameriške »blesarije,« ki kažejo, kako mladi ne živijo,

Vse več je snemalcev, ki redno beležijo dogodke. Danes kvaliteta slike ni več težava, bolj je problem motiv in ideja. Redki tudi film zaključijo in ga obdelajo tako, da je primeren za gledanje, nekateri pa so pravi mojstri svojega dela. To se kaže tudi med mnogimi mladimi avtorji v Šaleški dolini (Župevc, Vrčkovnik ...), ki snemajo zavirljive dokumentarce in angažirane žanrske filme. Nadaljuje se virtualna interaktivna filmska sedanost kot del globalne komunikacije, z drugačnimi pristopi in učinki, o njej in njenih avtorjih pa bo govora kdaj drugič.

Nekaj novejših kino vstopnic.

Spisek filmov o Velenju

Spiskov o filmih, posnetih v Velenju, o Velenju, o velenjskih tovarnah, premogovniku, termoelektrarni in okolici je več. Podajam najpomembnejše, ki so bili snemani in obdelani na filmskem traku:¹⁴

PREGLED FILMOV POSNETIH V ŠALEŠKI DOLINI (ljubiteljski filmi niso vključeni in so prikazani posebej)						
	NASLOV FILMA	KRATKA VSEBINA	AVTORJI	DOLŽINA (minut, m)	TEHNIKA IN ZVOK	LETO IZDELAVE
1	ŠOŠTANJ, 1. 6. 1947	Mesto Šoštanj, trg, meščani, graščina	Janez Korenčan	7 min.	N-8 črno-beli nemi	1947
2	ŽIVLJENJE VELENJSKIH RUDARJEV	Življenje velenjskih rudarjev, izgradnja rudnika, stanovanj, prikaz staro in novo ...	TRIGLAV FILM LJUBLJANA Metod Badjura	15 min, 410 m.	35-mm, črno-beli, zvočni – igrano doku. (slovenski tekst)	1955
3	MESTO NA LIGNITU	Dokumentarni film o razvoju Velenja, rudnika in okolice			16-mm, črno beli, zvočni	1958
4	WEEKEND V VELENJU					1963
5	TOVARIŠI	Igrani film o fantih iz rudarske šole	Vojko Duletić			1963
6	RUŠENJE CERKVE V ŠOŠTANJU (ni naslova)	Posnetki miniranja in rušenja šoštanske cerkve	KINO KLUB GORENJE VELENJE, prof. Vračko.	3 min, 30 m.	16-mm, črno beli, nemi	1969

¹⁴ Salobir, *Spisek filmov o Velenju – pregled filmov, posnetih v Šaleški dolini, osebni zapis*, Velenje 2020.

7	BRIDGESTONE CONVEYOR BELT	Postavitev traku med rudnikom in Teš-em, malo jame, nekaj posnetkov centra Velenja, tržnica izgradnja TEŠ 4	za Bridgestone, Anglija	7 min, 77 m.		1972
8	HEMSCHIEDT HA-auf Velenje —REK Velenje (kopija)	Uvajanje hidravličnega podporja Hemscheidt v RLV. Zelo lepi klasični odkopi, veržno vodilo	Posneto za firmo Hemscheidt, sodeloval inž. Moškon	3 min, 30 m.	16-mm, barvni, nemi	1973
9	UVAJANJE HIDRAVLICNEGA PODPORJA ALPINE	Uvajanje hidravličnega podporja Alpine v RLV. Film je barvni negativ original + ton pista brez slike, (2 zvitka v škattli).	Posneto za firmo Salzgitter, prof. Božo Vračko, Alojz Kikec, inž. Moškon	20 min, 216 m.	16-mm, barvni negativ + tonska pista posebej.	1974
10	BALKANSKI KROS 1974	Prikaz balkanskega krosa okrog velenjskih jezer leta 1974	Miro Kermelj, Kino klub Velenje, sekcija 16	14 min	16-mm, glasbena oprema	1974
11	SALZGITTER — REK + ALPINE	Uvajanje hidravličnega podporja Salzgitter v RLV. Zelo lepi klasični odkopi, velenjska odkopna metoda. + hidravlično podporje Alpine	Posneto za firmo Salzgitter, prof. Božo Vračko, Alojz Kikec, inž. Moškon	20 min, 216 m.	Salzgitter 16-mm, črno-rdeče- beli, zvočni (samo glasba brez komentarja), Alpine barvni	1975
12	KLASIKA + DOWTY, k.-47 RLV — (ni naslova)	Drugi poskus obratovanja klasike + Dowty podporja na k.-47 na RLV Velenje	Posneto za RLV prof. Božo Vračko	12,5 min, 125 m.	16-mm, črno-beli, nemi	1977

13	SREČNO, MLADI RUDAR	Prihod mladih rudarjev v Velenje na šolanje, prikaz njihovega šolanja, Velenja, trgovin, ustanov, skoka čez kožo.	KINO KLUB GORENJE VELENJE, Miro Kermelj	32 min, 333 m.	16-mm, barvni, zvočni, igrano- dokum.	1978
14	MESTO NA DLANEH (VELENJE) – 1. del	Izgradnja Velenja, ulice, tovarne, stanje, mimohodi ...	VIBA FILM LJUBLJANA	20 min, 550 m.	16-mm, barvni, zvočni, dokument. (slovenski tekst)	1978
15	MESTO NA DLANEH (VELENJE) – 2. del	Izgradnja Velenja, ulice, tovarne, stanje, mimohodi ...	VIBA FILM LJUBLJANA	20 min, 550 m.	16-mm, barvni, zvočni dokument. (slovenski tekst)	1978
16	NESREČA V RUDNIKU	Prikaz nastanka požara in ukrepanja reševalne ekipe na velenjskem rudniku ter analiza vaje.	KINO KLUB GORENJE VELENJE, Miro Kermelj	30 min, 330 m.	16-mm, barvni, zvočni, igrano- dokum.	1980
17	NA VELENJSKEM GRADU (ni naslova)	Posnetki gradu, preizkušanje kamere.	KINO KLUB GORENJE VELENJE	3 min, 30 m.	16-mm, barvni, nemi.	1980
18	NAŠ NOVI NASLOV TITOVO VELENJE	Film ob preimenovanju Velenja v Titovo Velenje, stanje, ulice, ljudje, življenje, tovarne, Tito v Velenju.	Snemano za Izvršni svet Občine Velenje, Ljubljana	25 min, 125 m.	16-mm, barvni, zvočni, dokument. (slovenski tekst)	1982
19	GORENJE – V SODELOVANJU USPEŠNEJŠI	Hišni sejem Gorenja s prikazom mesta, glavnih Gorenjevih proizvodov v Rdeči dvorani.	KINO KLUB GORENJE VELENJE	15 min, 165 m.	16-mm, barvni zvočni, (slov. tekst)	1983

20	REKLAMNI SPOTI GORENJA ZA TV 4X (ni naslova)	Štirje spoti o pralnih strojih, TV in drugih napravah Gorenja, generacija Zdravo-rjavo + Marjan Benedek demonstrira uporabo WC-ja!	KINO KLUB GORENJE VELENJE, Miro Kermelj	3 min, 30 m.	16-mm, barvni, nemi	1984
21	SHP-ESO- SAMOHODNO HIDRAVLIČNO PODPORJE ESO	Izdelava samohodnega hidravličnega podporja ESO v ESu v Velenju in njegova uporaba v velenjskem premogovniku	KINO KLUB GORENJE VELENJE	13,5 min, 155 m.	16-mm, barvni zvočni, (srh. tekst)	1986
22	MRTVA VAS	Prikaz potaplajočih se ostankov vasi Družmirje	Boris Salobir, Kino klub Gorenje	8 min.	16-mm z zvokom	1986
23	SHP-ESO- REMBAS	Izdelava samohodnega hidravličnega podporja ESO v ESu v Velenju in njegova uporaba v premogovniku Rembas	KINO KLUB GORENJE VELENJE	20 min, 230 m.	16 mm, barvni zvočni, (srh. tekst)	1986
24	ESO-REK NOV NAČIN ODPEPELJEVANJA ZA ČISTO OKOLJE	Prikaz čistilne naprave v Teš-u in filtrov za čiščenje pepela iz vode in odlaganje za čisto okolje	UNIKAL STUDIO LJUBLJANA	10 min, 110 m.	16-mm, barvni zvočni, (srh. tekst)	1987
25	ESO – JAMSKA SEDEŽNICA	Izdelava jamske sedežnice v tovarni ESO v Velenju in njena uporaba v premogovniku Velenje	KINO KLUB GORENJE VELENJE	8 min, 90 m.	16-mm, barvni zvočni, (slov. tekst)	1987

V pregled so vključeni filmi, ki so izdelani kot celota. Posamezni filmski inserti, TV novice in krajši prispevki niso vključeni. Filme hrani, pregledal in izdelal spisek: Boris Salobir, avgust 2020.

Obsežen arhiv filmov o Rudniku lignita Velenje je prikazan na spisku spodaj:¹⁵

1. MESTO NAD LIGNITOM, čb, nemi, 10 minut, 16-mm, Badjura, 1958;
2. REMOTELY OPERATED LONGWALL FACES, čb, nemi, 16-mm, 3 × 10 min., 1963;
3. IZVOZNI NADKOP PESJE, čb. nemi, 20 min., 16-mm, Kermelj – Vračko, 1971/72;
4. RUŠENJE ŠOŠTANJSKE CERKVE, čb. nemi, 4 min., 16-mm, Vračko, 1972;
5. ZADNJI DIM IZ VELENJSKE ELEKTRARNE, barvni, znak, 10 min., super 8, Molek 1972;
6. TV REKLAME RLV, 3 verzije, čb., nemi, 3 × 1 min., 16-mm RTV, 1975;
7. UTRIP DELA JAMSKIH REŠEVALCEV, barvni, nemi, 20 min, super 8, Kemperle–Preložnik, 1977;
8. DRUŽMIRJE – 70 LET gasilstva, barvni, zvočni, 18 min., super 8, Maček, 1979;
9. DRUŽMIRJE – VAS; barvni zvočni, 18 min., super 8, Maček, 1979;
10. JAMSKA SEDEŽNICA, barvni zvočni, 9 min., 16-mm, UMIKAL STUDIO Ljubljana, 1985;
11. RESAVSKO–MORAVSKI UGLJENI BAZEN, barvni, zvok, 18 min., 16-mm, Karmeli. 1986;
12. PODPORJE HEMSCHEIDT 3200 KM barvni, nemi, super 8, M. Marič – Hernscheidt kopija. 1986;
13. DRUŽMIRJE – MRTVA VAS, barvni, nemi, 7 min., 16-mm, B. Salobir, 1986;
14. RINIJSKI EKOLOŠKI POHOD, čb. nemi, 15 min., normal 8, B. Salobir, 1988;
15. NOV SISTEM ODPEPELJEVANJA, barvni, zvočni, 13 min., 16-mm, RTV Ljubljana, 1986;

¹⁵ Salobir, *Arhiv filmov Rudnika lignita Velenje*.

16. SODOBNA IZGRADNJA JAMSKIH PROG S PANELI, barvni, zvočni, 23 min., VHS, Marič–Traven, 1988;
17. IZGRADNJA JAMSKIH PROG Z BRIZGANIM BETONOM, barvni, zvočni, 23 min., VHS, Marič–Temen 1989;
18. TESTIRANJE PSIHOFIZIČNIH LASTNOSTI JAMSKIH REŠEVALCEV, barvni, zvočni, 23 min., VHS, Marič, 1989;
19. RAKULTIVACIJA JAMSKIH UGREZNIN, barvni, zvočni, 13 min., VHS, Marič, 1990;
20. RUDNIK LIGNITA VELENJE, barvni, zvočni, 13 min., u-matic-RTV, Šopar, 1990;
21. RUDNIK LIGNITA VELENJE, barvni, močni, 17 min., VHS, Marič–Čonkaš–Salobir., 1993;
22. VELENJE COALMINE, barvni, zvočni, 17 min., VHS, Marič–Čonkaš–Salobir, 1993;
23. SREČANJE JAMSKIH REŠEVALCEV SLOVENIJE IN HRVAŠKE, barvni, zvočni, 40 min., VHS, Salobir–Marič–Čonkaš, 1993;
24. PREMOG JE LUČ, barvni, zvočni, 55 min., S-VHS, Salobir–Marič–Čonkaš–Slapnik, 1994;
25. TURISTIČNO REKREACIJSKI CENTER JEZERO – NAVIGA 95.96. VELENJE, barvni, zvočni, 14 min., S-VHS, Salobir, 1994;
26. IZGRADNJA RLV, 13 min., 35-mm, čb. zvočni, Badjura M., M. Triglav film Ljubljana, 1955. (v arhivu razglasne RLV sta dve pregledni kopiji filma, ena je odlična, druga je slabša, obe uporabni, velika koluta, osebe: Holešek, Žgank ...);
27. MULTIVIZIJA – PREDSTAVITEV RLV, AV STUDIO Velenje. DIA – VHS 1993 (videoposnetek multivizacijske dia projekcije, barvni, zvočni);
28. ZAPOLNJEVANJE Z INJEKCIJSKIMI PASTAMI ZA ODKOPOM, tehnični film, rež. Boris Salobir, snem. Al. Marič, 13 min. PAKA FILM, Velenje, S-VHS, 1995 (film

- ima tudi angleško verzijo HARDENING AND BACK-FILLING WITH THE INJECTION PASTE, prikazuje vtiškanje pepelne mase za odkop, osebe: Oprešnik, Širca ...);
29. NESREČA V RUDNIKU, dok-igr. film, barvni, zvočni, 16-mm, 32 minut RTV Ljubljana, 1984 (prikazuje celotno vajo jamskih reševalcev na igrano-dokumentarni način, simulacijo gašenja ognja v jami in vodenje vaje, osebe: Diacci, Terglav, Aljaž, Čuljak, Meh J. Hribar ...);
 30. POSNETKI UGREZNIN IN DRUGI DOGODKI, N-8, S-8 mm, 15 min, barvni, nemi snemal ing. Vinko Preložnik, cca. 1978 (film je nezmontiran, prikazuje tudi stanovska srečanja rud. inženirjev ob rojstvu otrok itd., osebe: Preložnik, Čuljak, Hribar, Moškon ...);
 31. XX. SREČANJE JAMSKIH REŠEVALCEV SLOVENIJE IN HRVAŠKE, barvni, zvočni, video, rež B. Salobir, snem. M. Marič, 13 min., PAKA. FILM, Velenje, S-VHS 1995 (srečanje reševalcev na 20. jubilejni vaji v Velenju, 10. sept. 1995. Osebe: Žerđin, Medved, Kolenc, Hudej, Vozel, Dervarič, inšpektorji in gostje.);
 32. TIRNIČNI TRANSPORT NA RLV, VHS, 15 min., 1995 (Povzetek prejšnjih filmov);
 33. FIESA 1995-96, M. Marič, S-VHS, 10 min., B. Salobir, 1995;
 34. NAVIGA 95, VHS, 17 min., B. Salobir-Marič, 1995;
 35. MONT BLANC 95, H. Avberšek, B. Salobir, VHS-C, 25 min., 1995;
 36. ŠTUDIJ GEOTEHNOLOGIJE IN RUDARSTVA, VHS, 17 min, B. Salobir, 1996;
 37. NAVIGA 96, M. Marič, beta, 18 min., 1996;
 38. PIN - LIKOVNIKI, M. Marič, S-VHS, 30 min., 1996;
 39. ŠTIRJE PESNIKI NA KOSU LIGNITA, M. Marič, B. Salobir, S-VHS, 25 min., 1996;
 40. PRIREDITEV OB 120-LETNICI PREMGOVNIKA VELENJE, M. Marič, S-VHS, 17 min., 1996;

41. ODPRTJE DIREKCIJE ZA RUDNA BOGASTVA, M. Marič, B. Salobir, S-VHS, 15 min. 1996;
42. UGREZNINE – DRUŽMIRJE GABERKE, nedeljska reportaža SLO 1, D. Lah, 45 min., beta VHS 1996.

V Filmskem arhivu Slovenije (FAS), Ljubljana, hranijo o naših krajih naslednje dokumentarne filme:

X	NASLOV FILMA	Arhivska številka
1	Ekološko informacijski sistem termoelektrarne Šoštanj	3329
2	Srečno, mladi rudarji!	2819
3	Termoelektrarna Šoštanj aditivno odžvepljevanje dimnih plinov	2813
4	Titovo Velenje praznuje	2561
5	Utrditev stropa v rudnikih	3267
6	Naše elektrarne	2797
7	Od rude do urana	2747
8	Velenje sreča v dlaneh	3195
9	Velenje za Kozjansko - Šola solidarnosti v Zibiki	2952

Ljubiteljski snemalci Kino kluba Gorenje pa so ustvarili naslednje filme o Velenju in okolici:¹⁶

št.	NASLOV FILMA	Avtor	Zvrst	Format	Hitrost sl./sek.	Dolžina min.	Ton	Leto 19XX	Fest.
1.	MESTO NAD LIGNITOM	neznan	arh.	16 čb	24	10	/	58	/
2.	VELENJE	Zorko Kotnik	čl.	S	18	15	mp	73	II
3.	VODIČ PO MUZEJU	?	arh.	S	24	25	mp	73	/

¹⁶ Vir avtorja članka Borisa Salobirja, lastno gradivo in zapiski.

4.	BALKANSKI KROS	Kermelj, Golob, Kotnik	čl.	16col	24	15	mp	74	III
5.	JUNIJSKA ZGODBA	Andrej Obu	ml.	S	18	11	mp	75	III
6.	PUST IN PEPELNICA V VELENJU	Vito Koprivec	čl.	S	18	10	mp	74	III
7.	SINI MOI, MOJI FANTJE ZLATI	Dušan Krajnc	ml.	S.	18	7	mp	77	IIII
8.	EVROPA PLEŠE	Cveto Sušec	ml.	S	18	7	mp	78	V
9.	KONOVO HITI V NOVE ZARJE	Sveto Sušec	ml.	S	18	11	mp	78	V
10.	HALA TI	Miro Kermelj	čl.	S	24	12	mp	80	VII
11.	STOJE NA HOLMU HIŠE TRI	Boris Salobir	ml.	S	18	3	mp	80	VII
12.	VELENJSKE BODICE	Več avtorjev	ml.	S	18	15	/	77	/
13.	SKRIVNOST TEME	Stane Počivalnik	čl.	S	18	10	mp	73	II
14.	ONEMELE PRIČE	Marko Lampe	ml.	S	24	3	mp	80	VII
15.	TOMBOLA	Blaž Jelen	čl.	S	18	7	mp	80	VII
16.	MAJSKA PESEM	Blaž Jelen	čl.	S	18	5	mp	80	VII
17.	PO LEGENDARNIH POTEH	Tomo Čonkaš, Marijan Močivnik	ml.	S	24	16	mp	80	VII
18.	NEKOČ JE BILO	Milan Marič	čl.	S	24	13	mp	81	VIII
19.	HO – RUK	Boris Salobir	ml.	S	18	12	mp	78	VIII
20.	PLASTIKA	Milan Marič	čl.	S	24	15	mp	82	/
21.	SREČNO RUDARJI	Milan Marič	čl.	S	24	13	mp	83	IX
22.	GASILSKI DOM	Blaž Jelen	čl.	S	18	25	mp	82	IX

23.	HUDA LUKNJA	Srečko Rošar	čl.	S	24	13	mp	83	IX
24.	VSI ZA	Cveto Sušec	čl.	S	18	15	mp	82	VII
25.	PLASTIKA	Milan Marič	čl.	S8	24	6	mp	83	/
26.	OKTOBER, MESEC POŽARNE VARNOSTI	Milan Marič	čl.	S8	24	20	mp	83	X
27.	VEČ PREMOGA, VEČ ENERGIJE	Milan Marič	čl.	S8	24	15	mp	83	X
28.	S KAMERO PO VELENJU	Milan Marič	čl.	VHS		11		91	/
29.	CIVILNA ZAŠČITA V KS	Milan Marič, Tomo Čonkaš	čl.	VHS		11		91	/
30.	PIKIN DAN	Milan Marič, Tomo Čonkaš	čl.	VHS		30		91	/
31.	100 LET VLAKA	Boris Salobir	čl.	S8	18	6	kes	91	/

Knjižnica Velenje zbira in v manjši meri tudi digitalizira šaleško filmsko produkcijo, filme pa uvršča v svojo domoznansko digitalno zbirko. Doslej so bili ti filmi dostopni obiskovalcem knjižnice na lokalnem računalniku, kmalu pa bodo tudi na spletu. Seveda tisti filmi, ki bodo dobili soglasje avtorjev.

Sicer pa je cilj Knjižnice Velenje zbrati vse filme, ki so nastali v Šaleški dolini ali pa so delo šaleških avtorjev, zbirko urediti in poskrbeti za njeno javno dostopnost.

Pojdite v kino!

Srce nemir je razdejal.

Veter nôči kite je razplel,
vranji kodri silijo v oči,
veter v ranah ust je zaskel,
te krvi več ruta ne taji.

Izpostavljeno srce.

Andreja Ažber

Andreja Ažber je diplomirala iz zgodovine in sociologije kulture na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Zaposlena je kot bibliotekarka na domoznanskem oddelku Knjižnice Velenje.

**ILEGALNI PONATIS
PREPOVEDANE PESNIŠKE
ZBIRKE FRANČETA
BALANTIČA V ŠALEŠKI
DOLINI**

Prispevek sledi legalnim in ilegalnim različicam dolgo prepovedane pesniške zbirke vrhunskega slovenskega lirika Franceta Balantiča, prikazuje Balantičevo tragično življenjsko in pesniško usodo ter osvetljuje ideološke okoliščine prepovedovanja in maličenja njegovega liričnega pesniškega izraza. Prepovedan ni bil le kot domobranska žrtev, temveč tudi kot pesniški zgled mlade generacije lirično izpovednih pesnikov, ki so odklanjali režimu všečno kramparsko poezijo. Senca Balantičeve anateme je padla tudi na mlado povojno generacijo šaleških intimističnih pesnikov, zaradi ilegalnega ponatisa Balantičeve prepovedane pesniške zbirke pa so v osemdesetih letih prejšnjega stoletja konkretno represijo občutili tudi mladi šaleški literati.

Nesojena izdaja pesniške zbirke *Muževna (sem) steblika Franceta Balantiča*¹

Zbirka *Muževna sem steblika* v izvirni Balantičevi zasnovi ni nikoli izšla. Pesnik je tipkopolis svojega izbora štiriindvajsetih pesmi in pesnitve Sin februarja 1942 izročil dr. Tinetu Debeljaku, uredniku časnika Slovenec in literarne revije Dom in svet. Debeljak sicer ni imel posebnih pripomb, mentorsko je ‚popravlil‘ nekaj pesmi, mdr. ga je zmotila beseda sem v naslovu. Avtor jo je na njegov namig takoj prečrtal in nato tipkopolis izročil urednikom katoliške založbe Jugoslovanska knjigarna. Zbirko so sprejeli in pesniku izplačali skromen honorar, nato pa se je zapletlo. Tipkopolisni izvod je še posebej dragocen, ker se v njem lahko razberejo zaznamki in namigi recenzentov. Najspornejše so bile erotične, po svoji pomenski strukturi že skoraj avantgardne pesmi;² zaradi

¹ Vrhunski slovenski lirik France Balantič, ps. France Zoranov (29. 11. 1921, Kamnik – 24. 11. 1943, Grahovo) se je rodil v proletarski družini, otroštvo je preživel v predmestju podeželskega Kamnika. Zaradi ostrine nemških okupacijskih sil se je kot dijak zadnjega letnika umaknil v Ljubljano, kjer se je jeseni 1941 po uspešno končani Državni gimnaziji vpisal na slavistiko ljubljanske univerze. Pridružil se je narodno zavednim študentom slavističnega seminarja in se kot krščanski socialist vključil v OF. Zaradi odporniške dejavnosti OF in VOS so italijanske okupacijske oblasti izvedle množične racije študentov in mladih intelektualcev ter jih odpeljale v bližnja koncentracijska taborišča. Balantič je bil interniran v Gonars, od tam pa se je ves slaboten in duševno razrvan vrnil novembra 1942. Naslednje mesece je preživel v hudi stiski eksistencialne in ustvarjalne brezizhodnosti, nato pa se je na veliko presenečenje kolegov slavističnega seminarja pridružil svojemu najboljšemu prijatelju Francetu Kremžarju kot vaški stražar v Grahovem ob Cerkniškem jezeru. Po ustanovitvi Slovenskega domobranstva konec septembra 1943 je najprej služil na bloku blizu Rudnika in se v začetku novembra s Kremžarjem vrnil v Grahovo, kjer je med partizanskim uničenjem domobranske postojanke v ognjenih zubljih dočakal smrt, ki jo je preroško naznanjal v svojih pesmih. (France Balantič, Zbrano delo, Ljubljana, Založba ZRC, 2013).

² Slovenski literarni kritik Taras Kermauner je Balantiča označil za nenavadno modernega pesnika, ker se je sredi razrednega boja in vojne vihere ves zakopal v problem telesnosti. Hkrati je pronicljivo osvetlil paradoks, da je pesnik, ki ga vsi razglašajo za krščanskega, napisal eno najbolj čutno ▶

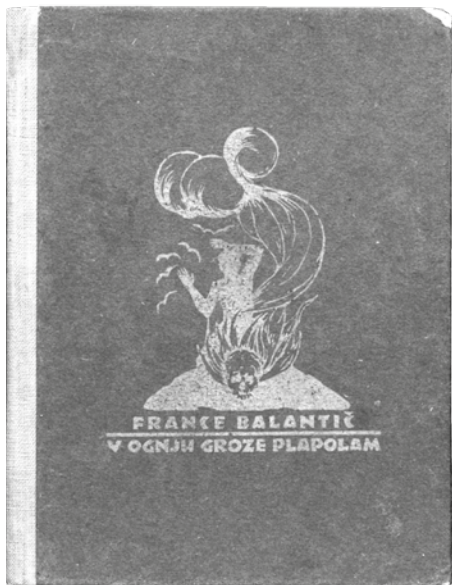
svoje neposrednosti pa bi bile najbrž prehud zalogaj tudi za liberalno usmerjene kritike, saj so bile unikum v dotedanji slovenski literaturi. Recenzenti so se sklicevali tudi na grožnjo italijanske cenzure zaradi pesnitve Sin. Zelene luči za tisk ni prižgal niti dorečeni kompromis, ko se je Balantič odrekel svoji senzualni liriki in bi namesto treh najboljših pesmi v zbirko uvrstil Venec. Prevladali so Debeljakovi zadržki, češ da je treba z izidom prvenca počakati in vanj uvrstiti pesnikove nove, zrelejše pesmi.

*Balantičev
portret,
podpis*

neposrednih slovenskih pesmi. (Taras Kermauner, *Izbor slovenskih pesmi zadnjih 30 let pa nekaj o njih in času: Zublji nad prepadom*. Mladina, 1971, 16–17. V: France Pibernik, *France Balantič, Litera*, Ljubljana, 2012)

Razočarani France Balantič izida svoje pesniške zbirke ni dočakal, prva knjiga njegovih pesmi je namreč izšla šele poldrugo leto po njegovi tragični smrti maja 1944.³

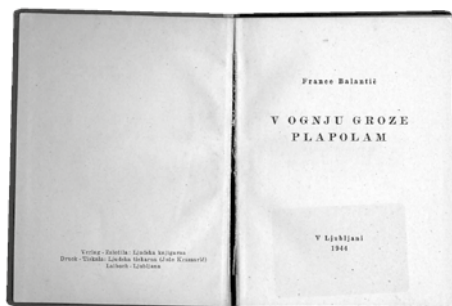

*Ovoj pesniške
zbirke v Ognju
groze plapolam,
izvirna izdaja
1944*

Urednik Tine Debeljak se je zelo zavzel za popularizacijo njegovega ustvarjalnega opusa, zbral vso dostopno pesniško gradivo in ga s komentarji natisnil v zbirki z naslovom *V ognju groze plapolam*. Tudi tokrat si je dovolil številne posege v avtorjeva pesniška besedila. V uvodni besedi je svoje prejšnje zadržke o Balantičevi nedozorelosti zamenjal s slavospevom o pesnikovi izjemnosti in veličini, hkrati pa je v svojih številnih časopisnih člankih pesnika ideološko označil

³ Knjiga je izšla v skromni obliki na majhnem formatu in slabem papirju. Izid je spremljala močna promocija v dnevnem časopisju. Balantičevi prijatelji so 9. junija 1944 pripravili spominski večer umrlemu pesniku v čast; v ljubljanski Drami so njegove pesmi brali najboljši dramski igralci. Slovesne predstavitve Balantičeve poezije so bile mdr. tudi na Vrhniki in v Gorici. (France Balantič, *Zbrano delo*, Založba ZRC, Ljubljana, 2013, str. 211).

kot eno najdragocenejših domobranskih žrtev. Kritiki so se odzvali z očitkom, češ da je moral pesnik potrditi svojo poezijo s smrtjo. Leta 1944 je izšla tudi bibliofilska izdaja Venec z ilustracijami Balantičevega prijatelja Marijana Tršarja.

*Naslovna stran
pesniške zbirke
v Ognju groze
plapolam, 1944*

Po vojni se je na Balantiča v domovini zgrnila senca anatem, zamejstvo in zdomstvo slovenske politične emigracije pa ga je razglasilo za svojega pesnika. Založba Slovenske kulturne akcije v Argentini je leta 1956 ponatisnila ljubljansko izdajo pesmi *V ognju groze plapolam* z drugačnim, preprostim naslovom *France Balantič*. Nekaj izvodov je prišlo preko tržaške in goriške slovenske knjigarne tudi v domovino in spodbudilo delovanje Balantičevih občudovalcev v slovenskem literarnem podzemlju.

Leta 1966 je predsedstvo IS SRS pod vodstvom Staneta Kavčiča končno izdalo dovoljenje za natis pesniške zbirke. Mitja Mejak je pripravil izbor Balantičevih pesmi s strokovno pošteno študijo, v kateri je želel introvertiranemu metafizičnemu poetu pravično odmeriti tisti prostor v slovenski književnosti, ki mu po ustvarjanju pripada. Tik pred izidom pa je prišlo do nenadne politične spremembe, ki je prinesla vnovično ideološko zaostritev. Po razrešitvi liberalno usmerjenega Staneta Kavčiča je nova politična garnitura Staneta Dolanca in Franceta Popita ukazala zaporo celotne izdaje Balantičeve pesniške zbirke. Vsi izvodi so romali nazaj v skladišče Tiskarne Jože Moškrič, od tam pa v mlin papirnice Vevče. Študijske knjižnice so morale vrniti obvezne izvide, vodstvo DZS pa se je v zadregi domislilo prozorne pretve-

ze: knjižnicam so sporočili, da morajo izvode vrniti zaradi hude napake. Celotna zbirka je bila uničena. Leta 1967 se je Mohorjeva družba v Celovcu na zaporo ljubljanske izdaje odzvala z natisom miniaturne, tj. poenostavljene Debeljako-ve argentinske izdaje, za katero je pesmi izbral in spremno besedo napisal B. R. (dr. Branko Rozman). Oblika miniaturne je bila njegova preudarna izbira, saj je želel zagotoviti čim varnejši prenos prepovedanih Balantičevih pesmi skozi močno zastraženo in strogo nadzorovano državno mejo. Natis je potekal ilegalno, da ne bi prišlo do udbovske intervencije, miniaturno pa so Slovenci množično kupovali in jo iz Avstrije skrivaj prenašali v domovino. Državna založba je Mejakov izbor Balantičevih pesmi iz leta 1966 z naslovom *Muževna steblika* ponatisnila šele leta 1984, natanko štirideset let po izidu zbirke *V ognju groze plapolam*, leta 1991 pa je izšla še kritična izdaja *Zbranih pesmi*. Literarna zgodovina je zamolčanega pesnika končno uvrstila med klasike slovenske lirike. 16. maja 2015 je po pesniku poimenovana Knjižnica Francesca Balantiča Kamnik.

Balantič kot simbol prepovedane in zamolčane literature v povojnem literarnem podzemlju

Številni slovenski književniki, ki so med vojno kršili zapovedani kulturni molk Osvobodilne fronte, so bili uvrščeni na črno listo in niso mogli tiskati svojih del. Ministrstvo za prosveto je 27. julija 1945 izdalo poseben seznam avtorjev, katerih dela so bila izločena iz javnosti in se o njih ni smelo pisati. Težave so imeli tudi tisti avtorji, ki sicer niso bili na seznamu, a vsebina njihovih del ni ustrezala idejni usmeritvi novega režima, denimo Ivan Pregelj in Alojz Gradnik. V prvem povojnem desetletju so številni mladi slovenski pesniki sledili usmeritvi angažirane poezije udarniških delovnih akcij in vesplošne obnove, poimenovane kramparska poezija. Za intimni svet liričnega subjekta osebne izpovedne poezije ni bilo razumevanja, kar je še posebej bridko izkusila Ada Škerl. Kritiki so namreč leta 1949 njeno izvrstno pesniško zbirko *Senca v srcu*

*France
Balantič*

odklonili z argumentom, češ da je za tisti čas neprimerna. France Balantič je bil kot domobranska žrtev uvrščen na seznam prepovedanih avtorjev, navzlic temu pa je njegova poezija v povojnem literarnem svetu pritegnila veliko zanimanje. Noben drug slovenski avtor namreč ni bil deležen tolikšne pozornosti in različnih obravnav, njegovo liriko so iskali in prebirali vsi nadobudni literati.

Njegov največji poznavalec, literarni kritik France Pi-bernik, je kot bruc na slavistiki leta 1949 še posebej očitno opazil, da so za prepovedanim pesnikom stikali tudi njegovi kolegi partijci. Nekateri mladi partizanski pesniki, Ivan Minatti, France Kosmač, Peter Levec in Vida Brest, so se dobivali v kavarni Nebotičnik in debatirali o njem, več manjših oporečniških literarnih skupin pa si je zelo prizadevalo, da Balantičeva poezija ne bi utonila v pozabo. Skupina mladih intelektualcev je izdala šapirografirano revijo *Osamela*

kočija, prispevek o Balantiču pa je napisala Ada Škerl. Medtem ko so celo partizanski literati, med njimi Matej Bor, priznavali vrhunsko umetniško kakovost Balantičevih pesmi, pa so partijski ideologi že tedaj načrtali strogo ločnico, ki je Balantiča dejansko izključevala iz literarno kritične obravnave. Uradna literarna kritika je namreč z redkimi omembami Balantiča, in to vedno v zvezi s Karlom Destovnikom - Kajuhom, vnela kar nekaj polemik, v katerih se je strokovno vrednotenje poezije pomešalo z vrednotenjem pesnikov na osnovi ideoloških predznakov. Leta 1959 so se polemike zaostrele, mrtvi pesnik pa se je znašel pod najmočnejšim žarometom Službe državne varnosti (v nadaljevanju SDV). Posredni sprožilec za aktivacijo SDV je bil izid antologije *Gesichte der slowenischen Literatur* (1958) v Berlinu; redni profesor za slovensko književnost na ljubljanski univerzi Anton Slodnjak je namreč mednarodni javnosti predstavil tragično zgodbo pesnika Balantiča in ga primerjal s Kajuhom. Slovenska politika se je ostro odzvala in profesorja odstranila z univerze. Prvo dostopno poročilo SDV (1959) je izpostavilo, da so nekateri kulturni delavci vse od osvoboditve obsedeni s problematiko domobranskega pesnika Franceta Balantiča; njegov kult da gojijo mladi likovniki iz kroga Marijana Tršarja, umetnostni zgodovinarji, slušatelji komparativistike in mladi pesniki v »Klubu mladih literatov« (Ada Škerl, Ivan Minatti, Jaka Kralj, Janez Menart, Ciril Zlobec) ..., vsi ti ljudje smatrajo, da je Balantič za Prešernom naš največji poet. SDV je v naslednjih letih sistematično zbirala podatke o predvojnem in medvojnem življenju pesnika Balantiča, preverjala podatke o njegovem študiju slavistike, obdobju internacije v taborišču Gonars, hkrati pa zbirala gradivo, ki je nastajalo v pogovorih s pesnikovimi prijatelji, sošolci in študijskimi kolegi.

Šaleški pesniki v senci Balantičeve anateme

Poezija Franceta Balantiča je izrazito vplivala na intimizem generacije mladih povojnih pesnikov. Šoštanjčan Ka-

rel Klančnik⁴ je leta 1952/53 pripravil prvi povojni pesniški almanah štirih avtorjev *Drobna poljana*; skupaj z bratom Jožetom Klančnikom, Albinom Šivicem in Janezom Ovsčem je poskušal programsko nakazati odmik od realistične poetike.

Karel Klančnik

Subvencija je bila že odobrena, Edvard Kocbek je izrazil svoje pozitivno mnenje, a almanah zaradi zaostrenih razmer ob izbruhu afere po izidu Kocbekove novelistične zbirke *Strah in pogum* ni izšel.

⁴ Karel Klančnik – Jernej Roj, (ps. Tudi Karlo Levin), pesnik, prevajalec in publicist (13. 10. 1928, Šoštanj – 16. 8. 1988, Podkraj). Markantna pesniška osebnost med takratno mlado generacijo, ki je obudila intimizem in v slovenski liriki še ohranjala metaforične romantizme. Sonetizem osamljenega nasprotnika družbeno zavzetega pesništva ni sledil usmeritvi kramparske poezije. Almanah ni bil objavljen, z literarno vzpostavitevjo intimizma pa so nekako nadomestno izšle *Pesmi štirih* (Kovič, Zlobec, Menart, Pavček), kar je Klančnik doživljal kot travmatičen neuspeh svoje poezije. (Ivo Stropnik, *Izbrane slovstvene biografije*. Zbornik 1994/1995, Velenje, Pozoj, 1994, str. 46-47).

Profesor slovenščine na Rudarskem šolskem centru Velenje Andrej Rozman se je s prepovedano Balantičevo poezijo srečal že kot gimnazijec, in to po zaslugi dr. Franca Sušnika, takratnega ravnatelja gimnazije Ravne na Koroškem. Črno miniaturno knjižico pesmi, argentinsko izdajo

*Srednješolec Ivo
Stropnik Spiritus*

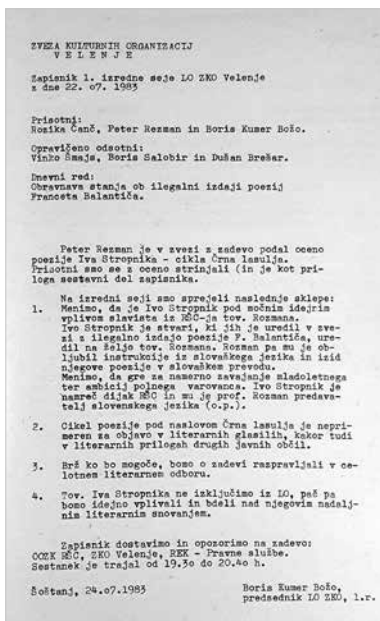
zbirke *V ognju groze plapolam*, je kupil v Avstriji. Rozman je miniaturko posodil svojemu dijaku, sedemnajstletnemu nadobudnemu pesniku Ivu Stropniku.

Prebiranje Balantiča, za katerega je leta 1983 prvič slišal, je Stropnika povsem prevzelo: »Ker se je ravno bližal 27. april, sva bila z Rozmanom zadolžena za kulturni program na osrednji občinski proslavi. Bil sem takoj za to, da v kulturni program vključiva tudi nekaj Balantičevih pesmi. Poleg Kajuhovih in Balantičevih pesmi sva uvrstila v recital

še nekaj pesmi Edvarda Kocbeka, ki je umrl dobro leto in pol pred tem (Rozmanove ure slovenščine so nas seznani-le tudi z njim). Medtem ko je proslava z neobičajnim kulturnim programom, ki je vključeval vse tri pesnike, zelo navdušila tako profesorje kot dijake, ki so povečini mislili, da poslušajo (samo) Kajuha, se je zapletlo s ciklostilno-fotokopirano ilegalno izdajo Balantičeve zbirke *V ognju groze plapolam*.« Stropnik je ravno takrat pričakoval tudi izid svojega pesniškega prvenca – dijaške pesmarice *Zlati metulji*, ki mu jo je Rozman pomagal urejati: »Ej, to so bili zame svetli in vse predolgi dnevi, ure, minute pričakovanja, ko bom držal v rokah svojo prvo knjigo pesmi! Ki pa je ob zaključku tistega šolskega leta ni bilo, ciklostilne izdaje Balantičevih pesmi pa tudi ne ... Prišla sta moški v modrem in moški v civilu in v tovarniški tiskarni – fotokopirnici zasegla vse fotokopije ... Pri sedemnajstih sem imel

zaradi tega policijsko preiskavo šolske torbe, doma pa rahlo preiskavo sobe, od koder je moški v civilu odnesel skupaj s fotokopijami Balantičevih pesmi tudi sveženj mojih mladostnih pesmi in jih nikoli vrnil ... Natis Zlatih metuljev je bil v tiskarni zaustavljen, ker je od nekod prišlo opozorilo, češ da je uvodni cikel pesmi (*Črna lasulja*) neprimeren za objavo.«

O zadevi se je sestal literarni odbor pri takratni velenjski Zvezi kulturnih organizacij in obravnaval »sta-

Zapisnik Literarnega odbora ZKO

nje ob ilegalni izdaji poezije Franceta Balantiča. Sprejel je sklepe, »da je *Stropnik* pod močnim idejnim vplivom slavista tov. Rozmana; da je cikel poezije z naslovom *Črna lasulja* neprimeren za objavo v literarnih glasilih; da ga ne izključijo iz literarnega odbora, ampak bodo idejno vplivali in bdeli nad njegovim literarnim snovanjem.«

Sedemnajstletni Ivo Stropnik – Spiritus se je takrat prestrašeno in otopelo čutil, kako je sploh mogoče, da okrog enih ljubezenskih in enih dijaških pesmi zganjajo tak halo ... in prvič dozorel v spoznanje, da poezija očitno ni nedolžno početje. S tem pa njegovih težav še zdaleč ni bilo konec; *Zlati metulji* so sicer izšli s polletnim zamikom, a so imeli grenak priokus. Senca Balantičeve anateme je mlademu poetu sledila tudi na služenje vojaškega roka v Beograd, kjer si je po mučnem večdnevem zasliševanju o prepovedanem pesniku prislužil dva meseca vojaškega pripora, odvzeli so mu značko primerne vojak in z njo pripadajoči dopust.⁵

Šaleški ilegalni ponatis zbirke *V ognju groze* plapolam

Literat Dušan Brešar se je v velenjsko kulturniško sceno vključil po prihodu s služenja vojaškega roka leta 1982, s profesorjem Andrejem Rozmanom pa se je spoznal leta 1883, v času afere Balantič. Takrat je namreč organiziral razmnoževanje za zbirko *V ognju groze plapolam*.

V TEŠ je prinesel pretipkane pesmi, ki jih je prejel od Iva Stropnika: »Z *Ivom* nisva imela v mislih ničesar protidržavnega, ko sva izdala fotokopirano verzijo Balantičeve pesniške zbirke *V ognju groze plapolam*. Ivo je pretipkal in oblikoval vseh 90 strani, jaz pa sem organiziral razmnoževanje. Tokrat je bilo naše prijateljstvo načeto prvič in zadnjič, saj so se nekateri šaleški literati ogradili od te izdaje, ki se je vključevala v splošni slovenski trend rehabilitacije Franceta

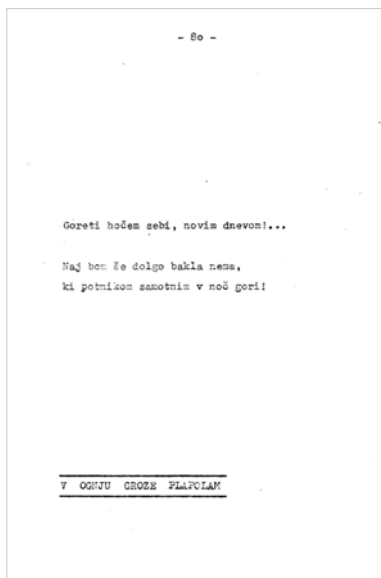
⁵ Pogovor z *Ivom Stropnikom*, (Iz Hiše Poezije, Poetikon, 2. letnik, september–december 2006, str. 314–315).

Stran št. 20 iz šaleškega ilegalnega ponatisa zbirke *V ognju groze* plapolam

Balantiča. Tako kot vedno smo bili tudi tokrat v toku dogajanj na slovenski literarni sceni. Ne vem, kje je končalo trideset izvodov. Vem samo za tri. Eden je še pri meni, drugega sem dal Dragici Breskvar, ki je delala na ZKO (Zveza kulturnih organizacij) Slovenije. Tretjega pa mi je zaplenila policija in veleumni gospod Leskovšek, ki sem ga tri dni vodil za nos in se delal nevednega, ko sva ob vrčkih piva kramljala na vili Široko in ob Velenjskem jezeru. Dokler mi niso zagrozili s pretepanjem.

V fotokopirnici sem vprašal, ali bi mi naredili kopije pesniške zbirke mojega prijatelja Franceta Balantiča. Napravili so 30 ali 50 kopij, izvod še zmeraj hranim, le naslovnica se je nekje izgubila. Takratni fotokopirci so bili počasni in redki, proces je trajal ves mesec, delavci so fotokopirali vmes med svojim rednim delom. Fotokopiranje je bilo drago, zato sem vprašal očeta, ali bi mi pomagal z naročilnico. Oče je takrat delal na Rudniku (RLV), ki je bil skupaj z elektrarno združen v REK (Rudarski elektroenergetski kombinat), vendar naročilnice nisem potreboval. Vodja fotokopirnice je rekel, da to naredijo zame brezplačno, ker podpirajo mojo dejavnost; v dvanajstih letih, ki sem jih preživel v TEŠ, sem bil namreč eden glavnih organizatorjev mladinskega in kulturnega življenja. Vsak dan sem hodil gledat, kako se je kup na polici večal pred našimi očmi. Ko so napravili predvideno količino,

Stran 80 iz šaleškega ilegalnega
ponatisa zbirke v
Ognju groze plapolam

sem zbirko dostavil Ivu Stropniku. Nekega dne pa me je med zagonom bloka 5 poklical vratar; naj pridem k vratarnici, ker me nekdo išče. Tam me je čakal neznani moški, se mi predstavil, pokazal izkaznico in vprašal, ali lahko grem z njim, da se malo pogovoriva. Preden sva se odpeljala, je k stoenki pristopil vratar in mi prišepnil, da pozna ta avto in da je včasih pripadal Službi državne varnosti. Voznik je obmolknil, odpeljala sva se na Velenjsko jezero na pivo in sedla na rob terase, da bi imela mir.

To sva počela dva dneva, konkretna vprašanja pa je začel postavljati šele tretji dan, čeprav mi je bilo že od samega začetka jasno, kam »Leskovšek taco moli«. Kolikor se spomnim, nisem povedal ničesar takega, kar ni že vedel. Midva sva samo klepetala! Očitno je pri meni samo preverjal dejstva. Seveda se je v kolektivu kmalu razvedelo o teh srečanjih, a težav nisem imel. Imel pa jih je vodja fotokopirnice; njegov nadrejeni, ki je skrbel za varnost v TEŠU, je vpil nanj in mu grozil, da ga bo ustrelil. Bivši partizan in politično zelo vplivna oseba v Šaleški dolini. Od takrat naprej je vse gradivo za fotokopiranje šlo na vpogled in odobritev, afera v TEŠ pa je počasi utonila v pozabo.«⁶

Svojevrstna »afera Balantič« je torej v Šaleški dolini

⁶ Pričevanje Dušana Brešarja

vzplamtela šele sedemnajst let po uničenju izdaje Mejakovega izbora Balantičeve zbirke *Muževna steblika* (1966) in le leto pred njenim ponatisom (1984), paradokсно prav v obdobju vse glasnejšega nasprotovanja prepovedi Balantičevega pesniškega opusa. Ilegalni ponatis argentinske kopije ljubljanske zbirke *V ognju groze plapolam* je prišel v roke šaleških literatov, in to po zaslugi dr. Andreja Rozmana, ki je želel razširiti njihova obzorja. Nekdo iz proforskega kolektiva je ovadil priljubljenega profesorja, SDV pa seveda ni izgubljala časa.

Ko sem si leta 1984 kupila zbirko *Muževna steblika*, nikakor nisem mogla doumeti, zakaj so bile izpovedne globine Balantičeve poezije tako dolgo izrinjene v molk in mrak. Pesnik je bil kot vojak domobranske formacije predmet različnih ideoloških manipulacij; trda partijska linija ga je prepovedovala, pa čeprav obsežna poizvedovanja SDV niso dokazala njegove vpletenosti v domobransko nasilje nad civilnim prebivalstvom. Prav tako v svoji poeziji ni nikjer oznanjeval klerikalne ali domobranske ideologije. Na drugi strani pa je katoliško usmerjeni urednik Tine Debeljak s številnimi posegi maličil Balantičevo izrazno podobo, nato zavlačeval z izidom njegove pesniške zbirke in pesnika po tragični smrti ideološko povezoval z domobranstvom.

V obdobju povojnega zapovedanega kolektivizma v izgradnji novega sveta je bil nadvse sporen tudi povojni intimizem mladih pesnikov, ker je izpostavljajl notranji svet posameznika. V senci Balantičeve anateme so se znašli vsi tisti pesniki, ki so prepoznali vrhunskost njegove lirike.

Viri:

- Dušan Brešar – pričevanje, 8. 6. 2021
- Dr. Andrej Rozman – pričevanje, 6. 7. 2021
- Ivo Stropnik – pričevanje, 26. 5. 2021

Literatura:

- Balantič, France, *Zbrane pesmi*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1991.
- Balantič, France, *Zbrano delo*, Založba ZRC, Ljubljana, 2013.
- Pibernik, France, *Temni zaliv Franceta Balantiča*, Cankarjeva založba, 1987.
- Pibernik, France, *France Balantič*, Litera, Maribor, 2008.
- *Pogovor z Ivom Stropnikom* v: Iz Hiše Poezije, Poetikon, 2. letnik, september–december 2006
- Ivo Stropnik, *Izbrane slovstvene biografije* v: Zbornik 1994/1995, Velenje, Pozoj, 1994, str. 46–47).

Maja Pan

Maja Pan se je rodila leta 1974 v Mariboru, narodnostno mešanemu paru učiteljice in prometnega tehnika. Do sprejema v vrtec je obiskovala zasebno varstvo ob Sončnem parku, na katero jo vežejo topli spomini na Malenškove. Na Osnovni šoli Antona Aškerc se je med številnimi interesnimi dejavnostmi pod mentorstvom učiteljice Jožice Gubenšek začela ukvarjati z lutkarstvom, ki jo je spremljalo do konca gimnazije, ko so s sošolkami in prijatelji ustvarili lutkovno predstavo Mavrična kača. Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je diplomirala in doktorirala iz filozofije, magistrirala iz Ženskih študij in feministične teorije. V študijskih letih je navezala veliko kulturnih in aktivističnih stikov v nekdanji skupni državi, kasneje tudi v Budimpešti, kjer je več let živela in spoznala tudi svojo soprotnico. Objavlja znanstvene, strokovne in poljudne članke s področja feminizma, kritičnih študijev kulture, sodeluje na mednarodnih konferencah in v mednarodnih ter regijskih kvirovsko-feminističnih in animalističnih kolektivih.

KAABA V VELENJU

*Izpod mavrice
zrastejo ozka vrata
davne skrivalke.
Raz trebuh njen kot luna
velik ščit odet – pade.*

(Nedatirano, 16. st., neznana pesnica vojščakinja, šogunat Tokugawa, Japonska)

To je bolj zgodba o naključjih kakor usodnosti, o mladi literarni ustvarjalki, ki je svojo prvo in edino zbirko pesmi izdala v Velenju, in o njeni mladi bralki iz Velenja. Prav tako je to tudi štirideset let stara zgodba o zanesenih mladih soustvarjalcih, urednikih iz literarne skupnosti revije Hotenje. To ni le neka osebna pripoved o življenjskem spoznanju, ki ga prinaša poezija; v razmisleku se bom dotaknila tudi prostora, v katerem je delo nastajalo, in ga poskušala sopostaviti v neki svojski čas ter njegovo kulturno okolje, v katerem boste morda tudi bralke in bralci ponovno odkrili ali se spomnili kakšne pomembne dragocenosti.

Bi se strinjali s tem, da se v drugih prepoznavamo? Ali bi to držalo tudi za knjige? Mar ne drži za knjige morda še bolj kot za ljudi, saj so v knjigah človekove besede jasnejše; podane so v belem okvirju, ne zmotijo nas razni drugi pojavi, prisotnost drugega telesa, oči, tisto *ne povedano*, tisto odgovorjeno, tu je še neponovljivost določenih gibov in tako dalje. Čeprav je res, da bi natanko to lahko zagotovo zatrdili tudi ob kakšni knjigi, ki nas je posebej močno zbegala ali navdušila, nas »naredila«. Pa vendar, kaj si misliti o tem, kar v drugem (torej tudi o knjigi) prepoznamo, a se tega, da smo nekaj pomembnega prepoznali, ne zavedamo, pač pa prej kot ne le slutimo, v polnosti pa se tega spoznanja zavemo šele kasneje?

Meni se je to zgodilo tako, a na precej poseben način s knjižico pesmi *kaaba sanjalka*, ki jo je leta 1985 kot drugo avtorsko izdajo literarnega glasila Hotenja pri odboru za literaturo Zveze kulturnih organizacij (ZKO) Velenje izdala Zdenka Gajser iz Maribora. Kaaba, sveti kamen muslimanov, je v obliki te knjižice vrsto let bil – in je še – tudi moj sveti kamen, o katerem prvič po več kot tridesetih letih, odkar vem zanj, pišem zdaj, tukaj.

Imam visoko drevo/ tam v bežanju/ z drevesnim lubjem/ pesem na večer spočenjam

Ko je ta, po videzu res drobna knjižica, prispela na omaro družinskega stanovanja na tedanji Celjski cesti v

Velenju, je nisem takoj zgrabila. Bila mi je sicer zanimiva že na prvi pogled, a tudi druge knjige, ki jih je mama prinašala domov, so v tistem času vabile s polic. Resda morda z manj skrivnostnimi naslovi, recimo tedaj aktualno Torkarjevo *Umiranje na obroke*, ali pa se spomnite tistega nadvse popularnega romana *Pesem ptic trnovk*. A *kaabe* skoraj nisem odprla – bila sem še osnovnošolka, kot bi jo opazujoč čakala, da me bo sama nagovorila, ko bo čas. Tisti, ki imamo strast do knjig, vemo, da so knjige, ki ti včasih s police dobesedno padejo na glavo ali pa (manj dramatično) vsaj v naročje ravno v času, ko nam najbolj razumljivo spregovorijo. V spominu imam, da je to drobno črno knjižico s črno-belo fotografijo na sredi sredi osemdesetih od nekod prinesla mama in da je tako dolgo stala na omari v dnevni sobi, da je do tedaj, ko sem si jo vzela v sobo in jo skrila, že pozabila, kje jo je dobila. Zakaj sem jo hotela skriti, nisem vedela; ko sem jo vendarle odprla, sem v nekem hipu v njej zagledala nekaj besed, ob katerih sem začutila, da nekaj skrivajo, a tisto tam skrito je bilo zame povsem nedoumljivo. V svojo sobo sem si jo odnesla, da bi jo imela samo zase, da je ne bi nikomur več pokazala ter da bi jo lahko spoznavala na samem, večkrat. Skozi goščavo nerazumljivega, ki me je neustavljivo pritegnilo, sem vztrajala in se vanjo vračala vse dotlej, dokler nisem iz prvih nekaj verzov doživela nedoumljivo lepoto.

V srednješolskih letih so se mi navsezadnje ena za drugo podobo počasi začele odstirati podobe naprej, in tam nekje pri sedemnajstih mi je bilo jasno vsaj to, da jo je ženska napisala o drugi ženski ter da česa močnejšega do tedaj še nikoli in nikjer nisem prebrala. Ko je prišlo do tega, da jo je mama vendarle pogrešila iz omare, sem ji mirno rekla, da ne vem, kje je. Postala je moj prvi skriti zaklad. Še posebej intenzivno sem jo doživljala sočasno s svojo prvo zaljubljenostjo v dekle iz sosesčine in v družbi *kaabe* je tudi moja prva lezbična ljubezen dobivala obrise hrepenenja, samotnosti in nadčasnosti. Zaradi *kaabe* sem se zaljubila v ljubezen samo.

Mislila sem, da sem sama, da sem edina na svetu s tako čudovitim in nesrečnim, sladkim trpljenjem, in če ne že

na svetu, pa prav gotovo v Velenju. To čutenje me je očaralo, pa tudi navdajalo z obupom in grozo, zato o njegovem pomenu nisem rada razmišljala. Raje sem se predala hotenju, ga sprejela kot tako, ostalo pa sem odrivala od sebe. Nisem se bala hoditi po cesti z roko v roki s svojo ljubo, nisem videla nikakršnih pogledov ali slišala zmerljivk, ljubezen je ožarila čisto svoj svet, v katerem nič zunaj njega ni bilo pomembno in nič svetnega tega dragocenega sveta ni smelo osenčiti. Če ga je, sva se le še bolj zbližali. Nisva se skrivali, kar nekaj prijateljic in prijateljev je vedelo za naju, a del kakšne večje družbe deklet in fantov, v katerih sem se še nedolgo nazaj rada družila in v katerih je vsak vedel, kdo je v koga ter kdo je s kom »že«, nisva bili, pa tega tudi nisva pogrešali. Zadnji letnik sem se v klopi usedla sama, ker se mi je zdelo, da sem postala drugačna od drugih.

Sicer sem brala tudi kakšne druge, za najstnike morda ne povsem primerne, a toliko zanimivejše knjige, recimo poezija Svetlane Makarovič me je prav tako obdržala povsem v svojem svetu, veliko sem poslušala tudi njene šansone, Pengova, pa Janis Joplin in Doorse, zanimalo me je okultno, a ničesar nisem hranila tako povsem zase, kot sem kaabo. Med tistimi pesmimi je bilo nekaj strašansko pomembnega, nepopisno lepega, bolečega, privlačnega, in samoumevno mi je bilo, da sem kljub fotografiji na hrbtu imela avtorico za nekoga iz drugega sveta, skratka, tako staro, da je pri meni obveljala za mrtvo. Tako je bilo vse dotlej, dokler nisem po eni od lutkovnih vaj naše gimnazijske skupine, ki smo jih imeli v zgornjih nadstropjih kulturnega doma, na poti proti izhodu naletela na napis na vratih – Hotenja. Z likovnico, bodočo slikarko Anjo Jerčič, sva se posmejali ena drugi, češ, hotenja. Ko sva ostali sami, sem jo vprašala, če ve, kaj je za temi vrati. Rekla je, da je to literarna revija ali nekaj takega. Ko sem ji povedala, katero knjižico Hotenj imam doma, je rekla, da ve zanjo, da jo bere. S tem je bil pakt med nama sklenjen. Čeprav sva se komaj poznali, sva postali zaupni. Čez nekaj časa mi je Anja povedala, da njen oče pozna avtorico te knjige. To me je povsem presenetilo. Rekla sem, da mora

biti zelo stara, če je sploh še živa, pa je zatrdila, da je sicer nekoliko starejša od nas, vendar živa in da je iz Maribora.

Še preden sem se več let po tem pogovoru z Zdeno osebno spoznala, mi je postalo jasno tudi, kaj je srž nedoumljive skrivnosti, s katero me je poleg lepote njena poezija začarala. Bilo je na dlani, pa vendar skrito: pesmi so bile nedvoumno lezbične. Manjkal je še drugi del foucaultovske enačbe, ta, v katerem je bila ta neskritost nevidna, to je v meni sami.

Fotografija naslovnice pesniške zbirke Zdenke Gajser, kaaba sanjalka, ki jo je izdalo literarno glasilo Hotenja, uredila pa Dušan Brešar in Peter Rezman pri odboru za literaturo Zveze kulturnih organizacij (ZKO) Velenje leta 1985.

Sem gor prideva ponoči/ da ti povem

V času študija filozofije v Ljubljani sem v Narodni in univerzitetni knjižnici odkrila, da je »mrtva pesnica« objavila še več zapisov, tudi proznih. Z njenim izrazom sem si postala tako domača, da bi jo prepoznala v dveh besedah neznanega človeka na cesti, če bi bile »gajserjevske«.

O slogovnih in motivnih značilnostih pesmi bom nekaj več napisala v nadaljevanju, kajti pomuditi se moram pri tem, da je sledenju kaabine poetike sledilo tisto neizbežno odkritje, ki je tam že od nekdaj bilo: išoč lezbične izraze sem našla dragocen, zdelo se mi je da zelo star Lezbozine, zine, ki so

ga ob koncu osemdesetih izdale lezbične Lilitke, tedaj prva tovrstna skupina v Ljubljani. Kakšnih deset let po tistem, ko je bil izdan, sem ga s pretvezo, da ga grem kopirat, odnesla iz knjižnice, da bi si ga v miru, z nebrzdano radovednostjo ogledala doma, v miru in na samem. Na devetindvajseti strani me je doletel celostranski grozd poezije, ob katerem sem po prvem bežnem pogledu prepoznala obredje: *Od tvoje krvi/ sem umrla/ S travo so me/ majhni dečki posejali/ Oči mi pokopali tja/ od koder hodiš/ Božali me/ božali/ ker več/ ne morem spati/ So mi rekli/ da te prinesejo/ da te položijo/ k meni/ Da me v nekem jutru/ med strupenimi zelmi/ s teboj poljubijo/ Od okušanja tvoje krvi/ bi mogla biti bog/ Ta splet ljudsko-mističnega, erotičnega, hrepenenjskega in smrtnega bi povsod prepoznala! Zavrtelo me je kot na vrtiljaku, tla so se mi spodmaknila, kajti podpisana je bila Zdena. V lezbičnem fanzinu. Hlastno in pretreseno sem preletela še ostale pesmi. Odložila sem jih, v hipu se mi je odvrtel ves kratki film dotedanjega življenja, bliskovito se je pokazala priljubljena vzgojiteljica v vrtcu, pa še neka druga učiteljica iz ene, pa iz druge šole, na en mah se je razkrilo to, kar je bilo neprestano tam: ženske ljubim. *Čarodejna je tvoja moč/ Na sulici starega lovca/ nosiš krvavo srce/ nevzklitega zrna/ Korenine katerega vetra/ katerega kraljestva čudežev/ so ga v moje veke/ zate odložile/ Kako davno je noč/ z očmi v srebrni opravi/ Vroča hoja/ pavjega mladička/ pod oknom/ Pozibavanje senc/ Čarodejna je tvoja moč/ Še na desni strani lovišč/ mi je spočela srce/*. To je Zdenina poezija, sem vzklikala prijatelju, ki je sedel z menoj. To je lezbična poezija. Tudi ti si lezbijka, zato ti je tako blizu, zato te tako obseda, sem si mislila. Ta prelepa, izjemna bol, ki si jo vzljubila kot ljubezen samo, je lezbištvo. Spoznanje me je povsem vzradostilo in pretreslo, nemogoči spoj védenja, ki je našlo svojo očaranost s spoznanjem samega sebe v besedi, v obsojenosti, v sámosti, padlosti, zavrženosti, prekletosti, sramu. Kot bi bila prvič povezana z zvezdami in potopljena v podzemlje naenkrat. S prijateljem Aleksandrom s filozofije, tudi Velenjčanom, sva nazdravila resnici; čeprav, je rekel, sem jaz vedel, da si lezbijka. Zakaj mi pa nisi povedal, sem mu rekla očitajoče. Mislim sem, da več ...*

Kako bi vedela? Kako bi le lahko hotela vedeti kaj tako strašljivega. Kako sploh kdo ve, da nosi nekaj, kar je zmerljivka, tudi ime najvznemirljivejše, najsvetejše ljubezni? Ljubezni, ki nas pravzaprav odvede ven iz sebe, da bi nas učlovečila? Bolje je ljubiti brez imena za to ljubezen, sem rekla Oscarju Wildu. Če poistovetim ljubezen s sramoto, nočem. Če poistovetim sebe s sramoto, da obvarujem, kar mi je sveto, nočem, a moram. Od tod izhaja ponos. Ko kdo pljune na tvojo ljubezen, se upreš, ker premoreš ponos na svojo ljubezen, na človeka, ki ga ljubiš in ker je tebi ta ljubezen najlepša. Ne vem, kako bi premogla dovolj poguma, če v tem dvoboju med svojo mlado lezbično ljubeznijo in homofobnim svetom ne bi odkrila, da sem v sebi postavila svoje svetišče, kamor sem se lahko vsakič zatekla pred po-besnelim svetom. Ta hram sem nevede začela postavljati že dolgo, preden sem vedela, čemu, in prav tako dolgo, preden sem izvedela, kaj pomeni dostojanstvo. Ko se je v mojem svetišču na stene izpisala poetika kaabe, so se v njem krhko dostojanstvo, lezbištvo in lepota neločljivo združili. Postala sem vojščakinja.

KAABI

Kadar zadiši Amber
in je nebo iz lokvanjev
sliši kako se peni vino
med dojnimi sonci
Tam nekje
med njenimi slegni
se nočaj sušijo semena
V svojem srcu porija otroka
Ne ve za nikogar
Njena kaabasza sonca
niso več kamni
Srce v spomenikih ne bje
Tišine v kristalih
izgane dajave
koje za otroštvom
za kamni popoželjala
Oken ne bodo odprli
nobene črne rože
v sajasle lase pripeli
Nobenih biserov nobenih
v raztrgane oči nasuli
Njena kaabasza sonca
ne bodo več kamni
Ona ne ve za nikogar

Avtorčin rokopis pesmi KAABI.

Krog vidnosti in skritosti se je sklenil. Enačba se je izšla kot v zaključni pesmi zbirke KAABI, v kateri je majhen črn kamen, ki je priletel iz vesolja, postal sredica svete čaščene skrivnosti. Vendar pa, kadar zažari v človeku, ta kamen človeka samoodtují drugim ljudem. Protislovno, odtuji ga v tem, kar je v nas najbolj intimno, in prav v tem, v čemer smo najranljivejši in najbolj odprti drugemu. Tako razumem stih: /Ona ne ve za nikogar/.

Zbirka *kaaba sanjalka* je izšla na pragu vse močnejšega političnega prebujanja žensk, ekološkega ozavedanja, spolnega osvobajanja v slovenski družbi, ko je AIDS dodatno tabuiziral homoseksualnost, »spolne manjšine« pa so se na vetru študentskega alternativnega in pankovskega gibanja sedemdesetih vse bolj artikulirano zavzemale za svojo vidnost, pravičnejše mesto v družbi in odpravo stigmatizacije. Vendar je *kaaba sanjalka* intimistično delo, ki vsebinsko prej odraža mitični kot kakšen konkreten zgodovinski čas. Poleg tega zbirka ni bila predstavljena kot lezbična niti je nihče ni kot tako imenoval. Lezbištvo je ostalo spregledano in tudi snovalka sama se ni trudila, da ne bi bilo. Intimnost, ljubezen in erotika med ženskami so bile tam sicer neskrite, same sebi umevne, a neimenovane. Če bi jo imenovala, bi svojo poezijo s tem ne le zapečatila, temveč tudi neizogibno politizirala, česar pa, kot kaže, ni hotela oziroma je dala prednost temu, da pesmim pusti, da govorijo po svoje in zase. Svoboda umetniškega izraza nemara pomeni tudi, da imenovanja očitnega ne stori, da se na nobeni grmadi ne zlaže, kot je zvestobo svoji umetnosti pel Tomaž Pengov. Da torej kot umetnica ohranja zvestobo zgolj lirski resnici svojega osebnega izraza in lastnega čutenja, ki skozi časovje vse od neandertalk v Potočki zijalki ali pa Sapfo, Ade Škerl ali Gordane Kunaver in številnih brezimnih upovedovalk neredko nemo izpoveduje tisto isto – osamljeno, brezimno ljubezen.

*Zdena in Cvetka
na Velenjskem
gradu. Hrani
Dušan Brešar
Mlakar; zasebni
arhiv.*

Ženske, ki ljubimo brez imena, brez zgodovine in brez prihodnosti, ustvarjamo svoj osebni svet, lastno mitologijo,

ki nam pomaga naše ljubezni ohraniti svete, neomadeževane, samo »naše« ter stran od negostoljubnega sveta. To ne pomeni skritih kod, s katerimi bi se prepoznavale in sporazumevale, pač pa potrebo po pripoznanju in spoštovanju tako nas samih kot te ljubezni. Neredko so zato ti izrazi hermetični, težko dojemljivi, neredko so bolj slutnja, in le poredkoma se kakšna takšna lirika povzpne v višave občega ali narodnega, v katerem je pripoznana kot univerzalna. Včasih se zgodi, da »za nazaj«, recimo preko zasebnih pisem in posrednih namigov, odkrivamo zasebnost neke avtorice in poskušamo v njenih delih odkriti sledi lezbične ljubezni, ki tam ni manifestna. Čeprav je Zdenka Gajser 19. marca 1988 nastopila v Škucu na lezbičnem literarnem večeru, pa zbirka *kaaba sanjalka* ni v desetletjih po svojem nastanku in objavi postala del nobene bibliografije ali antologije lezbičnih del. S pričujočim zapisom poskušam zato zapolniti tudi to vrzel.

*Naš čas
(17. 4. 1981,
letnik 17,
številka 15).*

Logotip srečanja v Gradišču v Slovenskih goricah.

**»Ne pišem, da bi bila pesnica.
Pišem, ker je to moj svet, svet,
ki ga živim v vsakem dnevu,
jutru in večeru.«**

Kako in zakaj je mlada pesnica iz Maribora svojo prvo zbirko pesmi

dobila prav v Titovem Velenju? Kakšen je bil svet, v katerem je postala javna?

V Velenju je leta 1981 začela izhajati revija, ki jo je financirala občina in je naletela na spodbuden odziv, pri svojem delu pa so snovalci imeli proste roke. V tistem času je sicer obstajalo kar nekaj revij, v katerih so mlade pesnice in pesniki lahko objavili svoje pesmi, denimo Mentor, Dialogi, Katedra in še druge, tudi pesniških oziroma multimedijskih skupin je bilo nekaj; v Mariboru so to bili Čevlji, prav tako pa so bila občasno organizirana srečanja za mlade ustvarjalke in ustvarjalce. Na enem takih so se leta 1979 v Gradišču v Slovenskih goricah¹ pod vodstvom Petra Božiča spoznali tedaj komaj polnoletna Zdenka Gajser, le malo starejši Dušan Brešar in najstarejši med njimi, Boris Kumer Božo, ki so vsi pesnikovali.² Začeli so se družiti, predvsem na račun Brešarjevega gostoljubja, ki je Zdeni na široko odprl vrata v velenjske rudarske hrame, tako da so tedanji Delavski klub in ostale gostilne, tudi diskoteka Super Li, postali njihova redna srečališča. *»Najprej je šlo za poezijo, ki nas je zbliževala, ampak kmalu je to preraslo v prijateljstvo. Moj oče in stari oče sta bila oba rudarja v majhnem haloškem rudniku Šega. Ded je imel celo podstrežje čuda rudarskih oprav, svetilk. S tem sem zrastle, a Velenje je bilo vendar bolj »pravo« rudarsko. Tedaj tega niti nisem zavestno povezala. Ko sem hodila v Velenje,*

¹ Ta srečanja so organizacijsko, strokovno in materialno omogočili: Kulturnoprosvetno društvo Ernestek Golob – Peter iz Gradišča, skupaj z družbenopolitičnimi organizacijami in skupnostmi Gradišča in občine Lenart, revija Antena, revija M, Republiška konferenca ZSMS, Kulturna skupnost Slovenije, Združenje gledaliških skupin, Zveza kulturnih organizacij Slovenije. Poleg delavk in delavcev najrazličnejših poklicev so bili na ta srečanja izbrani tudi dijakinje in dijaki literarni začetniki. Leta 1979 se je poleg omenjenih na srečanje uvrstila tudi pesnica Lidija Gačnik. Gradišče se danes imenuje Sv. Trojica.

² Zdenka Gajser, rojena leta 1962, živi v Mariboru, po izobrazbi je slavistka; v Mariborski knjižnici dela kot knjižničarka in pravljničarka. Dušan Brešar Mlakar, rojen leta 1959, živi v Ljubljani, po izobrazbi je kemik in socialni delavec, dela kot bibliotekar na Zvezi slepih in slabovidnih Slovenije in kot kulturni organizator. Boris Kumer Božo se je rodil leta 1950, delal je kot vrtnar, rudar in kmetovalec. Vsi trije so bili med prvimi Hotenjevc.

mi je bilo, kot bi svojega ljubega dedka srečevala med ljudmi, v gostilni, kamor me je kot otroka ponj pošiljala babica. Dušan niti vedel ni, da mi je omogočil stik z nečim tako domačim. Kako te nagovori nekaj, kar poznaš!« Mi je v pogovoru razlagala Zdena. »Velenjsko obdobje mi je strašansko veliko dalo, saj sem postala del te kulture. Bilo je kot vzporedno življenje, le Dušan je bil na obeh ravneh, ustvarjalni in tej tipično velenjski, rudarski. Tudi ko sem morala premisliti, kaj naj s svojim življenjem, sem se eno poletje zatekla v vrtnarijo, ki jo je imel Boris Kumer pod vilo Široko v Šoštanju. V tistem stolpu sem med rožicami, okrog katerih sem mu pomagala, razmislila, sledil je vpis na fakulteto, na slovenistiko. Sicer sem mislila, da bi kar tam ostala.«

Zdena in Dušan na poti
na Velenjski grad, Titovo
Velenje, 12. 2. 1984.
Fotografijo hrani Dušan
Brešar Mlakar.

zdeni!

nocoj bi želel se ga napiti
vem , da okus depresije
stem ne bom odplaknil
vem , da ne bom jo
spravil ven , ko
šel bom scat
pa vendar
nikar
mi
ga
ne branite piti ,
ker nocoj mi vino paše

Od nekdaj so se pesniki
medsebojno navdihova-
li ... Dušanova pesem
Zdeni!

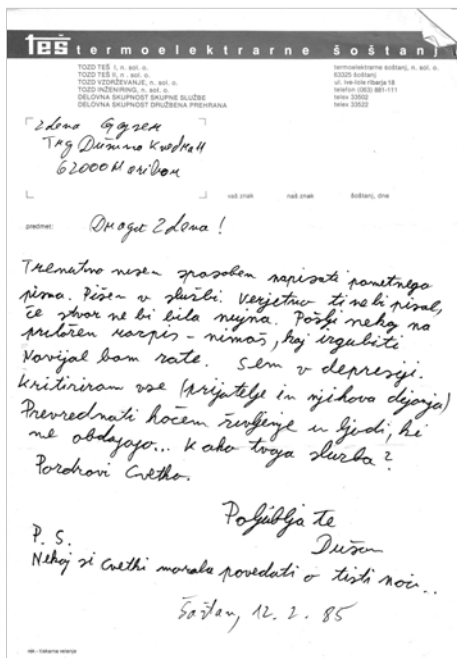
Pivnica Rudarski hram. (Avtor fotografije: Lojze Ojsteršek. Gradivo hrani muzej Velenje.)

Kljub revijam so povečini ostajala vrata založb za mlade pesnike in predvsem pesnice vendarle bolj ali manj zaprta, niso imeli pravega zanimanja za izdajo še neuveljavljenih glasov, tudi le malo urednikov je bilo zavestno odprtih za delo z mladimi in je cenilo njihovo delo. Denimo že omenjeni Božič in Marjan Pungartnik v Mariboru sta bila svetli izjemi, ki sta mlade vabila in nagovarjala k delu. Zaradi tega so bila velenjska Hotenja toliko pomembnejša, saj so bili tam enaki med enakimi, lahko so se izdatno medsebojno podpirali in spodbujali, tudi zoper občutno dejstvo provincialne odri-njenosti. Po občasnih objavah v revijah je Dušan³ nagovoril Zdenko k pripravi zbirke, saj je imela kar nekaj zvezkov, po-večini srednješolske, pa tudi malce pozneje napisane poezije.

Na možno izdajo se je temeljito pripravila; iz pisma lahko razberemo, da je imela ob siceršnjih dvomih, omaho-vanju in negotovosti glede celotne podobe svoje zbirke pov-sem jasno izdelano sliko. Ravno tako, kot je dodelala pesmi same, je dodelala tudi njihovo skupno podobo.

³ Vso njuno korespondenco v letih med 1981 do 1987 in ostalo arhivsko gradivo (fotografije, gledališki list 'Mama, si videla mrtvega psa v travi?', nekatere časopisne izrezke itd.) mi je prijazno posredoval Dušan Brešar Mlakar, ki le-to skrbno hrani, predvsem v luči tega, da mu je prijateljevanje z Zdeno osebno veliko pomenilo. Za njegovo pomoč in prijateljsko sodelovanje se mu zahvaljujem. Za prav takšno pomoč in sodelovanje se zahvaljujem tudi Zali Hriberšek.

Nenazadnje se zahvaljujem knjižničarki Neli Jergović z Enote za izposajo in posredovanje dokumentov Univerzitetne knjižnice Maribor, za ažurnost, visoko strokovnost in predanost svojemu delu.

*Faksimile poziva
na literarni razpis
in Dušanova
notica Zdeni
12. februarja leta
1985. Zasebni
arhiv Dušana
Brešarja
Mlakarja.*

Iz Zdeninega pisma Dušanu, 26. februar 1985:

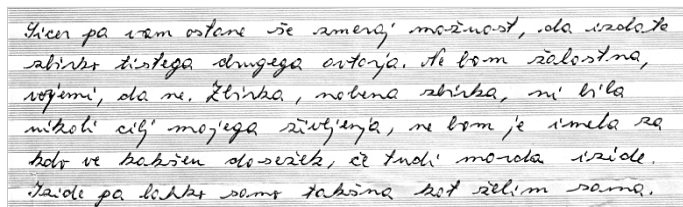
*Utrujena sem kot egipčanski suženj po dvajsetih letih
prenašanja kamnov.*

*V enem tednu sem naredila to, kar drugi naredijo v
več mesecih. Pripravila in uredila sem gradivo za morebitno
književno delo. Nosi naslov KAABA SANJALKA. Za uvodno
in končno pesem sem zgradila dva velika stebra vonjev, ki so
se prelivali skozi mene – KAABA in KAABI. »Zbirka« ima
tri dele, ki so sestavljeni iz približno petdesetih pesmi. Če bi
bilo to preobsežno, bi zelo želela, če se izvzame eden izmed
celotnih delov in ne le tu in tam kakšna pesem. Saj razumeš.*

*Seveda si nikakor ne domišljam, da bodo izbrane prav
moje pesmi. Veliko vas je na tistem koncu, ki ste mnogo bolj
zaslužni za to čast kakor jaz, ki sem večna počepovalka sama
v sebi.*

Iz pisem se nam kaže zanimiv in pomenljiv trenutek v mišljenju mlade ustvarjalke tik po tem, ko je umetnino dokončala, in naslednjim, ko jo bo dobil v urejanje še nekdo drug, ki pa je prijatelj, neizkušen, in kot se je sam kritično opredelil, premalo podkovan v literarni teoriji. V naslednjih besedah je razvidno poleg popolnoma samostojnega stališča avtorice (ne pozabimo, da je večino pesmi napisala pri šestnajstih, sedemnajstih, urejala pa jih le nekaj let starejša) tudi tisto, kar ni običajno v sicer hierarhičnem institucionalnem odnosu med ustvarjalci in uredniki, to je, da govorita drug z drugim kot enakovredna. Zato mu tudi odkrito pove, kako si zamišlja njuno, na prvi pogled nevsakdanje sodelovanje. Tako Rezman kor Brešar sta se kot urednika njenega dela lotila s spoštovanjem do teh trdnih stališč. Navsezadnje je treba urednikoma priznati to, da sta znala presoditi, kdaj z uredniškega vidika ni potrebno vpletanje; to je tedaj, ko je delo tako koherentno napeto kot struna in je najpomembnejša uredniška odločitev ta, da ne poskuša nečesa spreminjati na silo.

Nadalje je opazna tista avtopoetična poteza, sicer značilna za liriko, iz katere vidimo, da se pesnica identificira s pesmimi, pa ne zgolj pričakovano z njihovo vsebino, temveč s tem, da je sama sebi pesem, torej z njihovim materialnim obstojem in vrednostjo, ki ju je potrebno osvoboditi. Zato se zgoščenost in dovršenost pesmi, ki so ji jo priznali tudi kasnejši kritiki, zrcali v natančnem in jasnem dojemanju tudi glede tega, kako jih je pripeljala do končne oblike.

Ker pa sam ostane še zmeraj močnejši, da izlode
 abstraktnost drugega avtorja. Ne bom žalostna,
 nečim, da ne. Zbirka, nobena zbirka, ni bila
 nikoli cilj mojega ravnanja, ne bom je imela za
 bolj ali manj dober, če tudi morala izide.
 Zato pa lahko sem takina kot zelim sama.

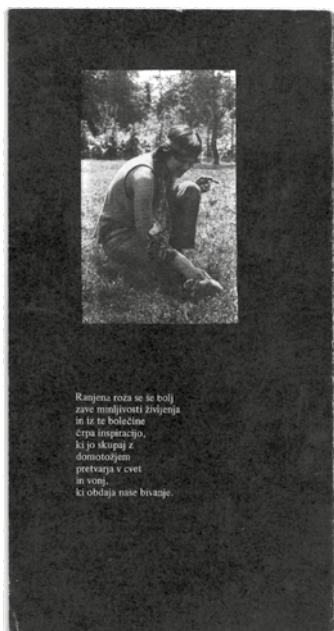
Rokopis pisma Zdenke Gajser Dušanu Brešarju, 15. maj 1985.
 Hrani Dušan Brešar Mlakar, zasebni arhiv.

Iz Zdeninega pisma Dušanu 15. maja 1985:

Mislim, da bi ti morala reči nekaj v zvezi z zbirko. Če naj bi že kdaj izšla kdajkoli in kjerkoli, bo to zbirka, ki jo bom v celoti uredila sama. To pa sem, mislim, že storila. Ni več kaj delati. Upam, da se strinjaš z menoj, da dokler človek živi, sam najbolje ve – kako in kaj in zakaj. Ne dovolim, da kdorkoli karkoli jemlje, dodaja ali svojevoljno spreminja. Sicer pesmi ne bi želela izdati. Tudi oprema bo povsem taka, kot jo želim sama. Platnice bodo popolnoma črne in nekje v sredini bo fotografija Čarodejke s sončnicami. Z olivno zelenimi črkami pa naj bo zapisan priimek, ime in naslov zbirke. Če bo tako kot pri Borisu, potem bo na notranji strani tista moja fotografija, ki sem ti jo poslala pred časom, in pod njo tekst, za katerega te pooblašчам. Vendar pazi: naj ne bo patetičen in prenapet kakor v Zori in prosim te, ne uporablaj besede – pesnica, ker pesnica nisem. Moja pesem je živa, svojo pesem čutim, ljubim in umiram. Jaz sama sem sebi najmočnejša, najbolj krhka pesem. Upoštevaj, prosim, to, če že pride do zbirke.

Sicer pa mislim, da bi bilo bolje, ko bi tiskali zbirko tistega, za katerega se je navduševal Peter. Zelo verjetno bi se izognili neštetim težavam, ki nastajajo v zvezi z menoj.

Urednika sta se previdno lotila svojega dela, in kot se zdi iz naslednjega pisma, je bila navsezadnje z njunimi minimalnimi uredniškimi posegi zadovoljna tudi avtorica. Zbirko je želela takšno, kot si jo je zamislila, sicer je bila pripravljena od nje odstopiti. Pokaže se, kako ni pomembna le Zdenina vera v svojo stvaritev, temveč tudi Dušanova in Petrova vera vanjo. V tovrstnih trenutkih sta nagovorjenost in povabljenost najbolj dobrodošla in pomembna podpora za neizkušenega, neutrjenega mladega človeka, še posebej in toliko bolj pri ustvarjalnosti. Zato Zdena sama prizna, da do dandanes zbirke ne bi nikoli izdala, če je ne bi takrat, ko jo je, z Dušanovo vero in svobodo pri odločanju, kar pa se nikjer drugje ni uresničilo.

Dušan Brešar je za hrbet zbirke prispeval svojo pesem o pesnici, ki je tako sicer ni smel imenovati, in pesmih, ki jih je tudi sam doživljal zelo globoko.

Iz Zdeninega pisma
Dušanu 4. februarja 1985:

Res ni bilo veliko dela. Nekaj sem popravila, dodala na 1., 2., 8. strani. Dvakrat sem tudi razmejila pesmi, ki so bile mišljene kot ena sama. Moram reči, da sem zadovoljna. In čeprav veš, kako skopa znam biti s pohvalami, moram tudi reči, da je to, kar vidim pred seboj, zelo dobro. Ni dobro samo zaradi mo-

jih pesmi – te namreč so, kakršne pač so, meni najbolj znane; dobro je predvsem zaradi tvojega velikega truda. Upam, da se bova na podoben način srečala kmalu tudi ob tvoji poeziji. Rada bi ti kako povrnila tvoja prizadevanja zame. Morda se kdaj pokaže možnost. Sploh mislim, povsem resno, da bi morala biti avtorska Hotenja 3 – tvoja ...

Poleg že povedanega o pomenu medsebojne podpore in modre presoje, pri katerih ob določenem ustvarjalnem delu izraziti uredniški posegi niso potrebni, nam v slednjem pismu izstopi precej nevsakdanja poteza, to je, da se je avtorica povsem zavedala, kaj je ustvarila: nekaj enkratnega, izrednega, to je umetnino. S tem se potrjuje njena močna vizija o *kaabi*, ki jo je imela, skupaj z njo pa svoboda, da jo je uresničila. V trenutkih največje zbranosti in odkritosti se je od priprave svoje zbirke ozrla še kritično k Hotenjem kot reviji. Vidimo lahko, kako se eno delo oplaja z drugim, kako sodelovanje kreše zamisli in plodovito izmenjavo idej (iz pisma Zdene

Rokopis
Zdenkinega
pisma Dušanu,
datum neznan;
hrani Dušan
Brešar Mlakar;
zasebni arhiv.

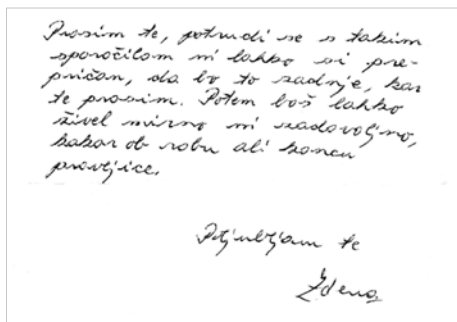
Gajser Dušanu Brešarju, 26. februar 1985). Očitno je, da so vsi sodelavci delovali svoje glavo, samostojno in da so drug drugega pri tem iskreno podpirali:

Razmišljala sem tudi o Hotenjih. Nekaj manjka pri vsej stvari. Moram reči, da je bila prva številka daleč nad povprečjem ostalih štirih. Ne vem, kako ti misliš, vendar zdi se, da v tako širino ni dobro iti. V zadnji številki je precej tekstov, ki ne ustrezajo niti merilom literature niti merilom estetike ali sploh kakšnim drugim, razen morda, da je pisanje pri Slovencih »nacionalni šport« in toliko ljudi smuča, kot jih piše. Neka merila bo potrebno uporabljati. Sploh pa pridobiti kakšnega dobrega slavista za lektorja. Po slovniški liniji so namreč Hotenja porazna. Ne gre za to, da bi lektor spremenjal pomene, temveč kratko in malo nadel nekemu besedilu njegovo zunanjo kulturo. Pa morda bi se veljalo odločiti za kakšno obliko kritične misli ob objavljeni poeziji in prozi. Mislim, da bi se našli ljudje, ki bi hoteli nekoliko porazmi-

šljati ob objavljenih delih – o času, težavah, odtujevanjih itd. Jaz sama bi bila kdaj pripravljena – kdaj prebrati nastalo in zapisati nekaj porojenih misli, mislim, da bi to tudi ti in še marsikdo iz vašega konca.

Toliko o tem.

Po prvi zbirki avtorskih Hotenj, to je bila pesniška zbirka Boža Kumra Zora, je prišla na vrsto *kaaba sanjalka*. A ni šlo brez zapletov; avtorica je bila zaradi izdaje na trnih, kar se slikovito odraža v tedaj že večletni redni pisemski korespondenci med njo in Dušanom. V pogovoru sem izvedela, da je večkrat nad vsem že obupala, pa jo je Dušan zmeraj uspel prijateljsko pomiriti in odvrniti od predaje. Preizkušenj za ustvarjalna prijateljstva pa ni bilo konec niti po uspešni prijavi niti po izdaji. Knjižico, ki jo je dodobra uredila že avtorica sama, sta podpisala kot urednika Brešar in Rezman, oblikoval pa jo je Hotenjevec Boris Salobir.

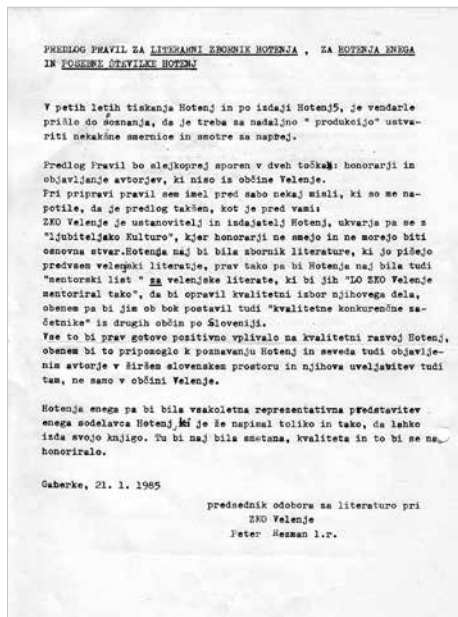
Rokopis Zdenkinega pisma Dušanu: Prosim, potrudi se s takim sporočilom in lahko si prepričan, da bo to zadnje, kar te prosim. Potem boš lahko živel mirno in zadovoljno kakor ob robu ali koncu pravljice.

Iz Zdeninega pisma Dušanu (4. februar 1986):

Rada bi te prosila – pošlji mi nemudoma pet izvodov, če je to v tvoji moči. Potrebujem jih zavoljo predstavitve, ki bo tukaj, v Mariboru – v amfiteatru Pedagoške fakultete v začetku marca. Skoraj vse je že dogovorjeno. Literarni večer ob spremljavi štirih močnih in najbolj svobodnih mariborskih glasbenikov.

Sporoči mi tudi, ali načrtujete pri vas kakšno predstavitev v živo, da se pripravim in pripeljem s seboj vsaj dva

svoja glasbenika. Ali pa bo vaša lokalna predstavitev bolj uradnega značaja.

Predlog pravil za literarni zbornik Hotenja, avtor Peter Rezman. Izvirnik zasebno hrani Dušan Brešar Mlakar.

»Takšnega mrtvila, kot je bilo do osemdesetih, tod ne bo nikoli več«

Izdaji je 14. marca 1986 sledil literarni večer v knjižnici Kulturnega centra Ivana Napotnika, na predstavitvi pesniške zbirke, na kateri je Zdenkine pesmi brala Šoštanjčanka Tajda Lekše, pa je sodelovala tudi pianistka.

O tej prireditvi nimamo ohranjenega nobenega gradiva, razen kritične osti, uperjene zoper ustanovo, ki je bolj reklamirala in promovirala razstavo starih razglednic kot pesniški večer. V rubriki Dvignjeni zastor (3) je z naslovom *Slika starega mesta* izšel polemičen zapis, podpisan s KINO 16, ki jo duhovito zaokroži uporaba Kmečlovega navedka (posnetek iz časopisa).

DVIGNJENI ZASTOR (3)

Stara slika mladega mesta

Prehajamo v postindustrijsko družbo informatike... mi še ne, na zahodu pa že. Mi jih samo poučujemo v stvarih, ki se znanja podoba razviliti. To bomo delali tako dolgo, dokler se, ne bomo znali organizirati tako, da se bo ta podoba pokazala sama od sebe.

Agresivna predstavitev lastne produkcije ali uspešna reklama je prav gotovo najraznolikostnejši simbol »vplivnega kapitalizma«, ta pa je uspešno prodrla k nam.

Dvigujemo zastor, da bi razgalili kulturno-umetniške prijetnosti okoli nas, zato postavimo ob strani industrijsko reklamo, ki nas tolče iz vseh mogočih in nemogočih medijev. Oziramo se rajši po Kulturnem centru Ivan Napotnik, ki zelo dobro obvlada reklamo kulturno-umetniških dogodkov, saj redno obvešča slovensko arenjo o svojem početju. V obvladovanju razglasnih postaj, kot sta Radio Ljubljana z Valom 202 na čelu in Glasopisje Delo, je omenjena organizacija gotovo ena najuspešnejših na slovenskem.

Ekipi, ki dela v Centru uspeva, da skoraj ne mine dan, ko se v »Ivanu Napotniku« ne bi kaj zgodilo. Zadnja zanimivost je prav gotovo dogodek, ki se imenuje »Velenje na starih podobah«. Tega projekta so se lotili z vmezo in razglednostjo, kot mi velava pomen. Reklama je delala brezkritično. Radio nas je ob vseh »spic« miniral obvešča o nadevih, v okviru katere je največ pozornosti vzbudilo srečanje zbirateljev razglednic. Žal se sestavljalci tega zapisa srečanja nismo udeležili, saj zbirateljske strasti je ne dosegajo naše intimitet o tistinskih srečanjih torej zavržati že nimamo besede.

Toliko bolj se je vedilo razpisati o razstavi sami, a se zdi, da so vse besede odveč; slike so si ogledali skoraj vsi velenjčani ter si o njih ustvarili lastno mnenje. Organizatorji so bili tudi ogledi za učence različnih šk, št. del. Sam Kulturni center se je potrudil in razglednice povečal na format 80 x 50 in de tedni formatu komu je ni zadostila, je bila vsaka povečava opremljena s podrobnim opisom, pod katerim je bil veselo podpisane sedanjosti lastnik razglednice. Prav gotovo je

precej pozornosti vzbudila podoba, na kateri se je dal tepo oddati rokoma pogači laumika, začne pa se takole: »Sedim tukaj, za mizo,« prijatelji in pijem pivo...

Seveda so to zelo, zelo stare slike in od njih ni moč pričakovati velike umetniško-uporabne vrednosti. Vidimo velenjski grad, precej, drugič, tretjič, v vseh položajih in od vseh strani... podobne imajo svoje zgodovinsko vrednost.

In še kako! Pogledimo in ozirimo se okoli sebe! Zlezimo na prvi hrib in poslikajmo si Saleško dolino, ki iz dna v dan spreminja svojo podobo. Ohranimo jo vsaj na slikah, zakaj zna se nam sedeti v prah in pepel našega napredka, kakor se je tudi mogočna škalska cerkev: ta se le vedno bohota, a zgolj na starih fotografijah.

Zato je zbiranje in ohranjanje in razstavljanje takih podob le kako pomembno kulturno početje za NAS zgodovinski spomin. Za potrditev, da nismo samo danes, ampak le od večerja in tudi za jutri, le posebej v naši dolini, ki se nam soli pred očmi in upreže pod nogami, toda.

V načinu postavitve te razstave je spet razčelila vsa puhlost in postavljalci »oficijelne« kulture, saj je v dnevi, ko se je odvijala, Kulturni center Ivan Napotnik gostil tudi »nametarsko« penico in njen knjižni prevenc, ki se je na sveto zaljubljal v tej dolini! Za »Ivanu Napotnika« pa to ni bilo drugače, kot zapoštevati Petkovskega kulturnega večera. Organizatorji se kljub obvladovanju vseh mogočih reklamnih trikov ni zdelo vredno, da bi ljudje vsaj z eno besedico ali vrstico obveštili o predstavitvi drobne knjižnice poezije, ki se je vrtila dan pred famoznim srečanjem razglednicarjev.

Tako malo truda je treba, da zadovoljimo ustvarjalne potencialne, ki se kopičijo v dolini, saj sami dihajo in izžarevajo moč... »

In tuor pravi Matjaž Kmetič: »Od nas samih je odvisno, kako bomo dihali, s polnimi pljuči ali s kurjimi prsmi.

KINO 16

Petkov kulturni večer

Štirje nastopajoči za deset poslušalcev

Kulturni center Ivan Velenje je leta uspešno organiziral petkovske kulturne večere v prostori knjižnice in galerijskega kotlička.

Prad leti je bilo nekaj takih kulturnih večerov tudi v Sostanju. Izvajalci teh večerov so najprej nastopili v Sostanju, zvečer pa se v Velenju. Zakaj so te kulturne večere po prevzemu doma kulture od prvotnega društva Svoboda Sostanj uklinili mi ni znano, ker tega nihče ni

posajnil. Skoda pa je vendarle, saj smo se na te večere, pa čeprav so bili že ob 17 ali 18 uri, navadili. Toda, kar je enkrat ukinjeno, se le s težavo popravi. Toliko za uvodne misli.

Na petkov kulturni večer, ki ga je 16. januarja ob 19 uri pripravili literarni odbor pri zvezi kulturnih organizacij občine Velenje, so sabili plakati in obvestila v tedniku Naš čas. Pa vendar se je kljub temu na literarnem večeru zbralo le 10 poslušalcev, prvotnem mlajših prijateljev nastopajočih. Predstavili so se: Boris Kumer, vrtnar iz Sostanja, Josan Bršlak, kemik iz Velenja, Ivan Solta, kovski mojster v pokloju iz Sostanja in kot gostja Zdenka, Gajner, študentka iz Maribora. Vsi štirje so nastopili s svojimi pesmi, mojster Solta pa je svoje pesmi tudi zapel ob spremljavi kitare in orgle. Ni mog nimen pisati o poeziji nastopajočih, moram pa poudariti, da so vsi trije mladi svoje pesmi že imeli objavljene v različnih republiških in pokrajinskih revijah in časopisih. Ivana Solta pa smo slišali celo na radiu Velenje, člani klubskega Gorenje iz Velenja pa so ga poslušali na film, ki so ga že dvakrat javno predvajali s simboličnim naslovom Iskra pod pepelom. Torej ni moč pisati o neznanjih avtorjih, ki morda še ne zaslužijo pozornosti velenjskih poslušalcev. Raje se vprašam, čemu tak odnos do domačih avtorjev, čeprav vemo, da je ob nastopanju tujih izvajalcev knjižnica vedno polna. Ali v Velenju, ki šteje okrog 20.000 prebivalcev, ni vseeno 10 ljudi vrnit za to zvezi kulture? Zakaj ni bilo kulturnikov iz zveze kulturnih organizacij in istih, ki se ukvarjajo z literaturo ter kulturnega centra razen tovaršja Zavolovska, Zule in Smajsi; in je nastopajočje tudi poudarili in predstavili.

Vse skupaj pa je zagrenjena še močna situacija, ko je eden poslušalcev šla konec prvalni gospa, kako se počuti ob tako majhni udeležbi na literarnem večeru. Rec, le kako se je počutila in kaj bo o tem kulturnem večeru lahko povedala v Mariboru? V. K.

Vir: Naš čas, 27. marec 1986.

Štirje nastopajoči za deset poslušalcev, avtor V. K.,
Naš čas, 23. januarja 1981.

Tudi sicer je bilo delovanje tedanjih sodelavcev Hotenj kar pestrò. Glede na strasti, ki sem jih omenjala in jih odražajo tudi osebne korespondence med sodelavci, je bilo jasno, da je pesništvo zanje resna stvar, za katero zahtevajo od svojega okolja spoštovanje. Ne pravim, da je v teh rečeh nekaj posebej šaleškega, ta poteza je precej splošnejša, se mi jo pa zdi pomembno poudariti kot smerokaz številnim mladim, ki dandanes ustvarjajo in jih pestijo natanko takšne zadeve.

Iz članka Viktorja Kojca (predvidevam po inicialkah) je videti, da je bilo med njimi že pred avtorskimi izdajami večletno druženje, prijateljevanje in sodelovanje na pesniškem področju, čeprav vsaj na začetku delovanja ne zmeraj najbolj odmevno, kot vidimo tudi iz naslednje notice:

Dom kulture Titovo Velenje

„Mama si videla mrtvega psa?“

Mama, si videla mrtvega psa v travi? Vprašanje s ceste? Ne, to je vodilna misel gledališkega recitala z igranim plesom. Skupina mladih velenjskih kulturnikov je posvetila na področje, ki se ga smiselno le delno dotikajo in ki se ga v javnem življenju izogibamo. Predstavo si bomo lahko ogledali v soboto, 19. marca 1983, ob 19.30 v Domu kulture.

Vlado Repnik, ki pripravlja to delo kot senzorij, dramaturg in režiser, je vsebino v kratkem predstavil: »To je drama o nemaradih družini, ki pa jih je

danes pravzaprav veliko. Med seboj se vsi poznajo: mati, oče in sin. Vendar v izredno napetem življenju živijo v obupnem, vsak zase, vsak do v svoji kletki... So konj oče, mati zreliš let z mladostniškim ideali, mrtve oče kot brezalkohola, sin delikvent kot posledica razmer, ki hodi po drugo mesto drugod. Žvego skupaj v samem pa tuji. Priznava se le črta oče, to je vpliv lastnega jaza, v bistvu umrli.«

Recital so prispevali mladi literati, ki odpravljajo svoje pesni v režiji Hotenja (Borisa Čanč, Franco Francič, Zdena Čaperi, Hanka Jurič, Ana Joli, Boris Kuter, Bodo, Niko Pavlič, Nada Planinšek, Peter Rezman, Boris

Sušter, Ivo Šušter, Maja Svoboda, Maja Vidmar). Nalogo koreografije je prevzela Sonja Lohy, Jana Tappin in Alena Kotar. Bosta vsebino podprli s stranim plesom. Za ton in luč bosta skrbela Dušan Brešar in Duška Vidmar. Sepetalka bo Alojzija Mihalinec. Igrali in recitali bodo Irena Krivec, Miran Miklavc, Janja Štela, Helena Tihel.

Via, ki se boste odločili za sobotni ogled predstave v Domu kulture, lahko kupijo vstupnice že v prodajni prosti uri pred predstavo.

Biserka Povše

Da pa ni šlo le za ustajene oblike predstavljanja svojih stvaritev, kaže gledališki recital iz marca leta 1983 v režiji Vlada Repnika, ki so ga prispevali številne sodelavke

in sodelavci Hotenj. (Vir: Biserka Povše, Naš čas).

Recital »Mama, si videla mrtvega psa v travi?«, gradivo hrani Dušan Brešar Mlakar.

Poleg tega so v devetdesetih začele izhajati tudi antologijske izdaje z naslovom Šaleški ibidem I in II. Leta 1989 je Peter Rezman v članku tematiziral literarni preboj in domet večdesetletnega dela. Predvsem zanimiva se mi zdi refleksija na »rahle očitke Petra Božiča, da se preveč posvečamo tiskanju »svojih« knjig kot pa literarnemu gibanju nasploh«. Strinjam se z njegovo utemeljitvijo, ki bi jo mogli prenesti tudi v današnji čas, ko je možnost elektronskega objavljjanja bržkone ovira tako pri ustvarjanju mladih kot pri sistematičnem mentorskem oziroma pedagoškem delu v umetnosti: »Vendar nam danes ne sme biti žal niti za en potiskan list, čeprav si marsikatera stvaritev ne bi zaslužila javne predstavitve. Seveda se potem takoj za tem postavi vprašanje, kdo – razen nas v dolini – ve za to pisanje? Toda to ni pravo vprašanje.« Kar se tiče gibanja, me prepriča predvsem njegov argument o obogatitvi prebivalcev z živo besedo, z detabuizacijo pesništva in nasploh približevanja vedenju in hotenjem običajnih ljudi. Obenem lahko iz Rezmanovega dopisa Predlog pravil za literarni zbornik Hotenja iz leta 1986 vidimo, da se niso želeli omejiti samo na izdajanje lokalnih avtoric in avtorjev, temveč da so videli pomen tudi v regijskem dosegu, ki bi prvim omogočal plodno primerjavo in umestitev, s čimer bi prav tako pripomogli k širšemu slovenskemu literarnemu gibanju ravno s poudarkom na literatih, ki se praviloma ne prebijejo v državni kanon.

Srečno dejstvo je, če se v določenem okolju najde javni denar tako za tiskanje izdelkov nižjega umetniškega dosega, saj le tako lahko računamo, da bo sčasoma izraslo tudi nekaj višjih poganjkov, raje kakor pa le en sam, izrazit, izjemen, ki bo postal nadčasna last vseh. To pa bi bil verjetno tudi smoter gibanja, bodisi če je ali če ni obstajalo.

Hotenja trajajo zdaj že štirideset let. Po Brešarjevih besedah je uspel prenos na naslednjo generacijo, kar je, kot vemo iz številnih primerov (tudi neliterarnih), v marsikateri dejavnosti zavidljiv uspeh. Kako pomembni so literarni zborniki, ki objavljajo dela neuveljavljenih snovalcev in snovalk

povečini kot pasivni spremljevalci. Takšna okolja so bodisi festivali, srečanja ali pa revije. V času, ki ga je aforistično jedrnato opisala lezbično-feministična aktivistka Teja Oblak: »V nasprotju z religijo sta pri nas od države ločeni znanost in kultura.«,⁵ so prav samonikle oblike kulturnega delovanja, ki so povsem prepuščene javnemu financiranju, še posebej ogrožene in zapostavljene, a zato toliko pomembnejše – kot skupnosti zase in za širšo družbeno skupnost.

Po mojem mnenju in poznavanju *kaaba sanjalka* pomeni izjemen, dovršen pesniški dosežek, ne le v svojem zgodovinskem pomenu kot ženska in lezbična lirika, pač pa v splošnejšem, umetniškem, za katero so bili prav Hotenja in konkretni sodelavci v njih ključni dejavnik za njeno izdajo.

»Jaz sama sem sebi najmočnejša, najbolj krhka pesem.«

Prehajam v zadnji del tega eseja, v katerem se bom ozrla na kritiške zapise, predvsem te, ki so bili objavljeni, to je Vlada Žabota,⁶ Toneta Peršaka⁷ in Janeza Švajncerja,⁸ in podala še nekatere svoje filozofske poglede nanjo.

Pot k sebi, ki jo začrtujeta »*dva velika stebra vonjev, ki so se prelivali skozi mene*«, prva in zadnja pesem KAABA in KAABI, orisuje tako pot vase kot tudi pot iz sebe; pot povnanjenja v smislu iskanja ljubezenskega stika, kakor tudi pot osvoboditve pesmi. Njena osnovna metafora črnega meteorita, kosa, ki je po neznanskem naključju udaril na planet Zemljo ter postal religiozna svetinja, je usoda pesničine črne glave, ki svojo notranjost doživlja kot obupno izmešče-no, priletelo na trd, nedomač, od svoje galaksije pravzaprav neskončno oddaljen planet. »*Občutek tujosti in ogroženosti*

⁵ Teja Oblak, Preblisti. V: Dnevnik,, 17. avgust 2021.

⁶ Vlado Žabot, V zaslanjani življenjski radosti in meditativnem razmišljanju. Delo, 4. 12. 1986, stran 6.

⁷ Tone Peršak, Zdena Gajser: Kaaba sanjalka. V: Mentor, 1987, št. 5, str. 71.

⁸ Janez Švajncer, Mitologija in sodobnost. V: Delo, 13. 3. 1986, str. 8.

*Izrez iz
dokumentarnega
posnetka
literarnega dogodka,
na katerem Zdenka
Gajser vodi pogovor
z Dušanom
Brešarjem, čigar pe-
sniško zbirko »Slišim
smeh lesnih črvov«
je uredila. Posnetek
hrani Dušan Brešar
Mlakar.*

od sveta«, kot je resnost pesniškega stališča Zdenke Gajser opredelil Tone Peršak, ali pa »čustvovanjem je motto samota, točneje osamljenost dekleta v tem razvejenem svetu«, kakor jo je v svoji občutljivi kritiki presodil Janez Švajncer, je seveda obenem inverzna metafora za lezbištvo, ki ga v tistem času, kot sem že poudarila, ni nihče tematiziral, se po njem nihče ni vprašal, zakaj pa je dekle osamljeno. Po spominih govorjeno naj bi se čutnosti njene poezije v smislu čutnosti med ženskami dotaknil Josip Bačič Savski, čigar zapuščina pa mi ni dosegljiva.

Lastna ljubezen je slehernemu enako sveta in intimna, kot je tudi njihovo/naše bivanjsko dostojanstvo, to je dostojanstvo, ki izhaja iz tega, da smo. Potemnitev tega sonca vodi v kataklizmo in posledično čaščenje odmaknjenosti. Če to prenesemo na seksualnost, ki je sama po sebi človeku dovolj nevarna, v precejšnji meri neobvladljiva, saj se črpa iz nezavednega, je v metafori kaabe vsebovano tudi obsojanje zatiranja tega človekovega temeljnega izraza, njegove grozljive domačnosti. Črn meteorit ni le tujek, to tuje na Zemlji (tako ona sama kot njeno lezbištvo) je tudi možen vir smotra, konkretno preobrata v poznanem življenju. S tem ko trešči, meteorit ali neko neznano telo, recimo mu »lezbično telo« ali pa »lezbična želja«, nenadejano lahko povzroči razdejanje, s čimer postavi obstoj življenja v povsem kontingentno točko tako njegovega začetka kot konca. Prav takšna zemeljska kataklizmična polarnost veje iz družbenega ravnanja ob

(predvsem) ženski spolnosti v celotnem dvajsetem stoletju, korenini pa še v kasnejših časih.

Ta pesniška zbirka je res izjemno zgoščena, hermetična; po vsem povedanem lahko sklepamo, da so ranjeni glasovi velikokrat že »narejeni« tako, da se jih ne sliši, ne razume, so razumljeni kot »barbarski«, imamo ob njih hermenevitične tegobe. Nič za to, vsega nam ni potrebno zmeraj razumeti; povedati želim, da mi je bilo že kot srednješolki jasno, da je poezija Svetlane Makarovič v primerjavi s poezijo Zdenke Gajser večja, se žarči v obče, da sta sicer lahko obe enako črni in ljudski ali pa mitični, pa bo ena vendarle nagovorila širše, bo imela širši, celo (med)narodni domet. Je s tem kaj narobe? Prav nič; je bila pa zato *kaaba* toliko bolj moja. In verjamem, da je to tudi občutje peščice ljudi, ki so tako kot jaz »verniki« kaabe, morda nas je deset, dvajset, vsekakor majhen kult.

V tej luči je razumljiva tudi izdatna raba neologizmov, ki so bodisi »popolnoma izmišljeni« in jim ne moremo poiskati korena ali pa le-ta nima nikakršne zveze s sobesedilom, kot v svojem diplomskem delu o liriki Zdenke Gajser piše Zala Hriberšek (1993, str. 40–41), bodisi imajo koren znan, vendar sta njihova oblika in raba oddaljeni od korena. Za primer avtorica podaja »*lučica kresi nestalno polzenje*« ali pa »*sem nema zahajanka*« in »*ki ne vrejo v bežanico*«, ki so tvorjene z izpeljavo iz besed »kres-«, »zahajati« in »beg-; bežati«. Drugi tip neologizmov je tvorjen iz znanih besed in izpeljank: *žaloime*, *žalonemost*, *nočnožarje*, *večernjanka*, *časnice*, *trobentača* itd., ki učinkovito ustvarijo svojo pomen-skost, ki prej ni obstajala. Obenem nove besede pesnico »sajnalko« iz umetniške uporabnice spreminjajo v tvorko besed, v stvariteljico staro-nove stvarnosti.

Čarobnost, mitičnost (tudi že pravljíčnost) in mističnost, prav gotovo elegičnost občutij, ki upodabljaajo osnovni motivni pesniški (v to vključujem tudi prozni) svet Zdenke Gajser, je stalnica njenega ne le mladostnega, temveč tudi kasnejšega pisanja, ki to univerzalno lépo in boleče, predvsem skozi erotiko in smrt, izražajo tako skrajno osebno kot

tudi nadosebno, nadčasovno. Kakor je izpostavil že Janez Švajncer, se je Zdenka Gajser precej naslonila na grški mitični svet, rekla bi, da predvsem na rimskega pesnika Ovidija. Predvsem njegove Metamorfoze so ji odprle možnost izraza skozi odmaknjen, dinamičen svet aktantov, junakov, ki jih v njihovi tipskosti, nadosebnosti prepleta s svojo izrazito prvoosebno utelešenostjo, s čimer dosega tragiško in elegično mitološko cikličnost, ki pa je osnovna strukturna značilnost *kaabe sanjalke*. Ta cikličnost se vsebinsko odraža s samomitologizacijo, ki je, kot sem omenila, tudi gesta samoobvarovanja, samopovzdigovanja lezbične ljubezni.

*Zdenka Gajser
v Velenju: pri
vrtnariji pod vilo
Široko v Šoštanju
v osemdesetih.*

»Bom barva za zmeraj«

V zaključku naj se povrnem na izhodiščni motiv besed, ki nas nagovorijo, kot je mene pesništvo Zdenke Gajser, pa se nemudoma znajdemo v sredici današnjih naravnost neverjetnih natezanj o tem, da mladi ne bi smeli imeti dostopa do predstavitev, ki normalizirajo kvirovstvo, homoseksualnost, tudi biseksualnost in transseksualnost, nenazadnje tudi feminizem. Še več, zdi se, da obstaja prepričanje, kako lahko otroka ali mladega človeka neka knjiga s svojim zgledom »naredi« za homo- ali kako drugače seksualno/-ega. Ta neumnost v sebi simptomatično skriva dejstvo ideološke norma-

tivizacije vseh naših spolov in seksualnosti, ki se je resnično ne moremo iznebiti, lahko pa jo v veliki meri ozavestimo, denimo glede tega, kaj nas je naredilo za heteroseksualne in kako. Če nekateri konservativci menijo, da so jih v heteroseksualnost socializirali, naj nas ostale pustijo pri miru, če jih motimo, da smo se taisti socializaciji uspeli »izogniti« ali pa da smo zašli. Če pa so mnenja, da je njihova narava takšna, da zahteva razdelitev človeškega sveta na nosilni moški in komplementarni ženski spol, potem jih nič kulturnega pri tem ne bi smelo iztiriti. Ker se tega, kot kaže, nekateri (povsem implicitno) zavedajo, živijo v veliki bojazni, da bodo po istem, a napačnem nareku nekateri drugi ljudje zablodili ter postali homoseksualni – morda ob gledanju slikanice, knjige, gledališke predstave ali filma ali le informaciji o tem, da je homoseksualnost možna oblika človekove seksualnosti. A naj nadaljujem brez cinizma. Vsekakor so prav te podobe in informacije nekaj, kar je pomembno za otroka ali mladega človeka, ni pa za spoznanje o lastni seksualnosti in spolu bistveno. Konkretno, jaz prav gotovo nisem postala lezbijka, kaj šele feministka, ker sem brala Zdenino poezijo, pač pa sem spoznala in sprejela to svojo lezbiško danost kot tako iz prepoznavanja v naboju pesmi kot (med drugimi lastnostmi) tudi lezbičnih, in še pomembneje: kot silno lepih. Prav gotovo bi prav tako postajala in »postala« lezbijka tudi brez naključja, da je bila ta zbirka izdana prav v Velenju in da sem ta meteorit našla sredi dneвне sobe družinskega stanovanja, vendar bi se verjetno dlje časa počutila še bolj vesoljno osamljeno in nemočno, da bi se sama (o) sebi izrazila in se doživela. V tem pogledu velja tudi razumeti smisel spodbude mladim za ustvarjanje, odpiranje možnosti za čim bolj svobodno možnost udejstvovanja, povezovanja, saj je to ne le nujno pomembno, temveč bistveno, da (p)ostanejo svobodni in izjemni. Obenem pa tudi kot spodbudo mladim za upor in boj za skupno in za svobodo!⁹

⁹ Slednje pišem tudi z mislijo na nedavno izšel izbor leposlovnih del mladih avtoric in avtorjev LGBTQ+, Srca v igri, ki ga je uredil Tom Veber, izdal pa MKC Maribor leta 2021.

Bržkone se pri prepovedi knjig in ostalih vsebin za mlade, ki smo jim priča od Rusije, Madžarske, Poljske,¹⁰ skriva poskus dejavnega onemogočanja »videti se«, prepoznati se v podobah drugega, pa naj bo to le informacija, da ostajajo takšni in takšni spolni stiki, ljubezni, spoli itd. Marsikateri otrok že precej zgodaj v svojem otroštvu ve o sebi kaj, česar ne more ne razumeti ne povedati, kar globoko o sebi ve in sprejema kot danost, ne more pa tega povezati z ničim zunaj sebe. Če je interes nekaterih odraslih, da pri otroku to učlovečevanje skozi upodobitev preprečijo, pa čeprav za ceno neavtentičnega in odtujenega življenja, ali pa le-to zamaknejo na poznejše življenjsko obdobje, je to prav gotovo povsem nasproten cilj, ki ga je imela in ga še zmeraj imajo poezija, širše umetnost ter filozofija, to je: da skozi osvobajanje pesmi, podobe, ideje, osvobajamo in spoznavamo sebe.

¹⁰ O tem sem pisala v Mladini, 17. februar 2021, str. 50-51, v razmišljanju Ker pravljичni svet ni za vse.

Peter Rezman

V prvi polovici osemdesetih letih prejšnjega stoletja je sprva objavljajal poezijo in eksperimentalno kratko prozo. Zbirki Pesmi iz premoga in Kronologija neuspeha ali Kiril Lajš ni lastnik krčme Peter Rezman sta izšli leta 1985.

Po desetletju umetniške ustvarjalne neaktivnosti se po letu 1996 začne vračati na polje literature in ta »come-back« zaznamuje s pesniško zbirko Družmirje (1998). V naslednjih dveh desetletjih je izdal dve knjigi dramskih besedil, dve slikanici, tri knjige kratkih zgodb, pet romanov, zabeležil celo vrsto revijalnih objav, tudi vrsto prevodnih v več kot petnajst jezikov in knjigo kratke proze v makedonskem prevodu.

SKOK IZ KNAPOVSKE PROZE

refleksije avtorja

Zgodba z naslovom *Osemsto šestnajst* je bila leta 2005 v tradicionalnem pomladnem razpisu revije Sodobnost in Društva slovenskih pisateljev izbrana za objavo. Gre za pripoved o upokojenem rudarju, ki se ne more sprijazniti s statusom upokojenca. Nominacija in objava v Sodobnosti sta me spodbudili, da sem vzel to zgodbo za izhodiščni format in po njej napisal še šest »knapovskih« zgodb. Zgodbe *Govor*, *Osemsto šestnajst*, *Vade retro* (*Slikar*), *Beli oblaček*, *Avgust*, *petnajsti*, *Skok čez kožo* in *Ribe pod hruško* je z naslovom *Skok iz kože* leta 2008 izdala založbi Litera Maribor. Zbirka je bila nagrajena z nagrado *Dnevnikova fabula*. V žiriji za izbor nagrade leta 2009 so bili predsednica dr. Alojzija Zupan Sosič, Gregor Butala,

dr. Ignacija Fridl Jarc, Tina Kozin in dr. Marko Stabej. V obrazložitvi nagrade so zapisali: »Zbirka sedmih novel *Skok iz kože* avtorja Petra Rezmana pripoveduje o življenju v rudarskem mestu skozi usode brezimnih junakov, vpetih v predvidljivi, enolični okvir knapovskega sveta. Rudnik ni samo tematsko središče Rezmanovih zgodb, ampak tudi njihova posebna perspektiva ter simbol za svetle in temne sile v nas. Natančna, z mojstrskimi detajli izdelana maketa različnih likov in dogodkov prerašča v celostno podobo bivanja, ki se spretno izmakne ravni zgolj etnografskega zapisa. Rezmanova pisava pogumno nadaljuje žlahtno tradicijo slovenskega realističnega pripovedništva in obenem z vsebinsko in stilno večplastnostjo ter z odpiranjem eksistencialnih družbenih vprašanj presega uveljavljene mimetične obrazce. Čeprav avtor zareže globoko v občutljive teme, pri tem ni patetičen in sentimental, saj se vedno prefinjeno izmakne pastem moraliziranja. Knjiga *Skok iz kože* je nekaj posebnega v sodobni slovenski prozi; Peter Rezman uspešno kombinira žargon s poetičnimi figurami in ironijo s posebno razdaljo do pripovedovalca, ko literarno oživlja skoraj izginjajoče družbene svetove.«

Urednik Robert Titan Felix mi je kmalu po nagradi ponudil priložnost, da bi pod njegovo uredniško skrbjo napisal svoj prvi roman. Ponudbo sem precej lahkomi selno nemudoma pograbil. Lahkomiselno zato, ker se do takrat še nisem niti poskušal s to najžlahtnejšo literarno formo. Vseeno mi je uspelo oddati rokopis v dogovorjenem roku in po prvem uredniškem branju in predlagani popravi je roman *Pristanek na kukavičje jajce* izšel dve leti po izidu zbirke kratkih zgodb *Skok iz kože*. Po desetletju sem pri isti založbi podpisal svoj peti roman (dva od teh sem izdal pri novomeški založbi Goga). Ker je to sklepni roman na knapovsko tematsko »podlago« in v romanesknem okolju, zgrajenem na posebnostih Velenjske kotline, ponujam v branje refleksijo po vseh teh petih romanih.

Urejanje rokopisa prvega romana in poseg Roberta Titana Felixa sta bistveno vplivala na literarno realističnost okvirja vseh petih. On je tako pomagal postaviti enak literarni okvir, kot ga imajo zgodbe iz zbirke *Skok iz kože*. Struktura prvega rokopisa romana *Pristanek na kukavičje jajce* je bila veliko bolj kompleksna kot kasneje izdani roman. Novo prozno delo sem stilsko in tudi po strukturi zasnoval v navezi s »proznim prvencem« *Kronologija neuspeha ali Kiril Lajš ni lastnik krčme* Peter Rezman iz leta 1985. Zato sem nosilno, realistično zgodbo prekinjal z refleksijami pisca, ki je s tem postal opazen »stranski lik« rokopisa in je bil zapleten v odnos s *Kirilom Lajšem*. Takšna struktura se mi je zdela nadvse imenitna, uredniku pa ne, in takrat sem bolj kot svojemu občutku za literarno zaupal uredniškemu znanju Titana in njegovemu poznavanju bralk in bralcev, ki jim je delo v prvi vrsti namenjeno. Med popravljanjem rokopisa sem, ne da bi se tega takrat zavedal, določil temeljni format in tudi lastnosti glavnih likov vseh naslednjih romanov. Omenil bi le to, da sem vsaj enemu od likov v vseh romanih »oddal« nekatere osebne izkušnje in doživetja, kar sem sicer uspešno preizkusil že v knjigi *Skok iz kože* (še najbolj v zgodbi *Vade retro (Slikar)*). Pri tem nikakor ni šlo niti za poizkus avtobiografskega pisanja, ampak izrecno za utrjevanje realistične verodostojnosti dogajanj v romanih, saj mi kot avtorju s tem ni bilo treba preverjati, ali se je kakšna stvar res dogodila tako, kot sem jo zapisal, ker je v mnogih primerih šlo za pisateljsko podoživljanje spominov in vseh mogočih čustvenih stanj. Na ta način sem romanesknim osebam podaril del svojih spominov. V prvem *Kodru* so to spomini na vaško kulturniško udejstvovanje v osemdesetih letih, v *Zahodu jame* je ključavničar *Ivan Črepinšek* izpovedal moje spomine na službo elektrikarja v velenjskem premogovniku, v *Barbari in Krištofu* se *Jaz, fotograf* sicer še najbolj približa avtobiografski pripovedi s kar nekaj trpkih in globoko vtisnjenih spominov, ki jih imam na leta odraščanja v hišniški družini vaškega gasilskega doma. V romanih *Tekoči trak* in *Mesto na vodi* oseb s tako izrazitimi avtorskimi spomini ni, je pa vse-

eno nekaj dogodkov iz življenja vtkanih v fiktivne dogodke. V *Tekočem traku* zgolj posredno, najbolj izrazit tak primer pa je opis umiranja *Irene* v romanu *Mesto na vodi*. V navedenih primerih sem z metodo »prevajanja« izkušenj v gradivo romanov težil k večji prepričljivosti pisanja, ki se mi je zdela ena najpomembnejših sestavin pri vseh petih romanih. To je narekovala literarna realističnost podajanja vseh petih pripovedi. Poleg kar se da natančnega opisa predmetnosti sem imel tako verodostojnosti lastne izkušnje za temeljni element *realističnosti* vseh petih romanov, čeprav ji pri snovanju prvega romana nisem bil naklonjen. Od *Zahoda jame* naprej pa je bila realističnost po zgledu *Skoka iz kože* skrbno načrtovana že v pripravi gradiva.

Pristanek na kukavičje jajce (Litera Maribor, 2010)

Zasnovana temeljna zgodbo romana se mi je, neizkušnemu, sama zdela preskromna. V primerjavi s povprečno zgodbo iz *Skoka iz kože* je bilo treba v romanu »zapolniti« približno petkrat večji obseg. Zato sem o poteku pisanja romana načrtoval tridelno strukturo in vmes še avtorske »samorefleksije«. Po popravkih na koncu, ki so bili narejeni pod (koristnim) vplivom urednika Titana, sem z olajšanjem spoznal, da je bil strah v zvezi s temeljno zgodbo nepotreben. Med pisanjem se mi je namreč razkrilo, da sta izbrano okolje romana in čas dogajanja tako pomembna za sam roman kot temeljna zgodba, če ne še bolj, a to se mi je razkrilo šele v procesu nastajanja romana in sem temu kasneje pri vseh drugih štirih romanih posvetil največ pozornosti.

Kronološko je roman podaljšek zbirke *Skok iz kože*, saj zgodbe zbirke črpajo gradivo iz istega okolja, le da v desetletju pred tem. Za »okolje« temeljne zgodbe, ki jo poganja *Koder*, sem v *Pristanku na kukavičje jajce* določil zgodovinsko realno dobo in dogajanje, ki sodi v kontekst *tranzicije Rudnika lignita Velenje v Premogovnik Velenje*. Bistvo te ni bilo zgolj preimenovanje »firme« (ki tudi ni brez soli in vsebino

katerega lahko dojamemo iz tozadevnih zapisov glavnega rudniškega kronista, inženirja Antona Seherja). Bistvo, ki sem ga hotel osvetliti v romanu, je razpad organizacijske strukture rudnika (RLV) po spremembi državne ureditve bivše SFRJ v sedanjo Republiko Slovenijo. Premogovnik Velenje (PV) namreč ni enaka strukturna tvorba, kot je bil RLV. PV je manjši, pretežno premogarski (rudniški) del RLV. Mnogi drugi obrati so se »olastninili« v procesu določanja lastništva in lastnikov nekdanje »družbene lastnine«.

Pri grajenju tega dela romana sem se poleg svojih opazanj, védenja in spominov zanašal predvsem na uradno zabeležene postopke in dokumente. Mnogi od teh so mi prišli v roke kot delegatu družbenopolitičnega zbora Skupščine Občine Velenje v obdobju 1991–1995. Primera dveh takih tipičnih sprememb lastništva, na katera sem se pri pisanju opiral kot na model za te procese, sta bila lastninjenje in sprememba statusa (medijskega) podjetja *Naš čas* Velenje (1991/92) in kupo-prodajna pogodba za odkup trgovinskih lokalov v centru Velenja (*Velma*, *Standard*, *Zlatica*, *Zibika*, *Sodobna oprema*, *Vis – a – vis*, »stara« *Nama*), ki sta jo sklenila leta 1989 *RLV* in *Era* Velenje.

V romaneskno vsebino je vgrajen še en princip, ki sem ga ponovil v nekaterih naslednjih štirih romanih. Del vsebine se opira na drugo literarno delo, ki gre v kontekst romana samega. Ker je v romanu opisan čas tranzicije iz enega v drugi politični sistem, se mi je zdelo pomenljivo opozoriti na sproščanje literarnih del, ki so bila v času SFRJ sprva prepovedana, kasneje pa vsaj nezaželena. Tak manj znani primer so dramski teksti Stanka Majcna (1888–1970), ki pa je literarno ustvarjal le do začetka 2. svetovne vojne. Za časa socializma ni ustvarjal več dram, saj ga zaradi ideoloških razlogov sploh niso igrali. Njegova drama *Prekop*, ki opisuje gradnjo Gruberjevega prekopa v Ljubljani, je bila prvič izdana l. 1935, v knjižni zbirki Kondor pa je bila še z dvema drugima dramama ponatisnjena ob stoletnici njegovega rojstva. Ta dramski tekst dejansko še ni bil nikoli uprizorjen, zato se mi je zdelo imenitno, da je lik *Koder* v romanu *Pristanek na kukavičje*

jajce – kot antipod materialni »svobodi« tržnega kapitalizma, ki je nastopila po razpadu SFRJ – izbral za znak ideološke sprostitve in svobode novega časa pač dramo, ki je bila v obdobju socializma nezaželena.

Roman je izšel dve leti po izidu zgodb *Skok iz kože*, isto leto pa sta izšli še naslednja zbirka kratkih zgodb *Nujni deleži ozimnice* pri založbi Goga iz Novega mesta in pri Literi Maribor knjiga dramskih besedil z naslovom *Beseda te gleda*. Aprila 2011 je Matej Bogataj v reviji *Sodobnost* objavil kritiko romana in v njej opozoril na vse zgornje zadrege in sploh na njegovo okornost.

Rezmanova pripoved je žanrsko namešana – Tudi zato, ker je pripovedovalec drseč, v nekem medprostoru, med avktorialnostjo, vsevednostjo in imanenco.

Kritiko je zaključil z naslednjo popotnico kot slutnjo bodičih del:

Rezman, kolikor ga poznamo – in v zadnjem času smo priče pravemu izbruhu njegovega pisanja –, je najbrž najboljši takrat, kadar popisuje knapovski vsakdan, že v prebojnem Skoku iz kože je knapovska problematika obdelana zanimivo in kritično, angažirano, gre za mešanico etnologije in realizma, in tudi Pristanek je zanimiv prerez dogajanja v mestecu, nad (pod) katerim dominirajo rudnik in njegovi kadri, kjer med obojim, rudnikom in mestom, skoraj ni razlik. Če pri tem spominja na prozo izpred kar nekaj let, toliko slabše za dejstva. Bi pa temu romanu koristilo, da bi se malo žanrsko poenotil in nekatere sicer čisto zanimive starožitne in etnološke teme vkomponiral v svoje kritično mesovje. Rezmanu se vidi, da mu zapletov ne zmanjkuje, miškulanc enih in istih kerlcev, sprege energetike, premogovništva, investicij zlepa ne bo konec, to je očitno naslednja mafija, ki bo morala – zaradi higiene – pasti, zdaj, ko je gradbena. Vsem se bomo še TEŠili in postavili nekaj hidroelektrarn, ekoprozi žal še ne bo zmanjkalo gradiva.

Pa srečno!

Zahod jame Goga Novo mesto, 2012

Približno isti čas, ko sem se z založbo Litera pogodil za pisanje prvega romana, sem spoznal Barico Smole, urednico pri novomeški založbi Goga. Povabila me je k pripravi še ene zbirke kratkih zgodb in iz tega je izšla knjiga *Nujni deleži ozimnice*. Po tej izkušnji sem od drugega urednika pri isti založbi, Damijana Šinigoja, dobil ponudbo za izdajo novega romana. Splet okoliščin je potem vključil še tretjo urednico iste založbe in *Zahod jame* je izšel dve leti po prvem romanu. Uredniško ga je podpisala Jelka Ciglencečki.

Tudi v drugem romanu sem se precej navezoval na zgodbo *Skok iz kože*, seveda z dodano svežo izkušnjo, knjigo *Pristanek na kukavičje jajce*. Strukturo drugega romana sem zastavil tako, da je dogajalni čas protagonista Črepinška obenem čas pisanja romana, s tem da Ivan s spominom posega v dogodke iz mojega spomina, in sicer iz obdobja 1975–1982, ko sem delal kot električar v »velenjski jami.«

Na realnost oprto okolje romana, ki odraža kolikor je le mogoče verodostojno stanje, je čas *prehoda na popolnoma mehanizirano pridobivanje lignita* v RLV. Za mejnik so na RLV sami postavili leto 1986. To je čas, ki sovпада z ukinitvijo delovanja t. i. »novega jaška Preloge« in premikom vseh dejavnosti na »NOP« (nove Preloge) v letih 1985–1990. Okolje romana, to je čas postopnega prehajanja od »klasike« na »mehanizacijo«, sem v prvi vrsti gradil na osebnih spominih, ki pa sem jih ves čas preverjal z obema knjigama *Zgodovina Premogovnika Velenje* izpod peresa glavnega rudniškega kronista Antona Seherja. Pravzaprav sem v *Zahod jame* temeljno zgodbo romana in njegovo okolje preko spominov lika Črepinška uspel združiti v eno, saj sem z romanom realiziral tudi izpoved oziroma odnos do dveh hudih rudarskih nesreč v sredini sedemdesetih let prejšnjega stoletja, to je »vdor plina na »številki 109« in »vdor jalovine na KTU«. Obe nesreči sta se zgodili nekje na začetku mojega dela v rudniku.

Roman je bil lepo sprejet in je bil uvrščen med pet finalistov za nagrado kresnik časopisa Delo. Literarni kritik

Matej Bogataj je o romanu v Literaturi za julij in avgust 2013 zapisal tudi tole:

Ker se Rezman na pasti eksploatacije zemeljske drobovine spozna z obeh strani kot nekdanji rudar in kot kasnejši ekolog, je njegovo pisanje vedno podprto z argumenti in tehnološkimi podrobnostmi, pri čemer dosega prav muzejske razsežnosti; to so poimenovanja v klenem knapovskem žargonu, to so popisi rovov in skoraj fascinacija nad močjo strojev, ki trgajo in strgajo in krušijo podzemne žile premoaga. Nasploh ima Rezman do jame, do šahta, do rudnika enak odnos, kot ga opazimo sicer pri odnosu do svetega; fascinacija in strahospoštovanje, občudovanje strojev in transportnih linij, križišč in prezračevalnih jaškov, vse ga navdušuje, hkrati pa se zaveda, da je brkljanje po globinah nekaj skoraj prepovedanega, da današnja sekularizirana, raz-očarana eksploatacija nujno vodi k nesmiselnim žrtvam (drugačnim od prejšnjih, ki so bile nekako posvečene, skladne s cehovskim in poklicnim tveganjem.)

Bogataju ni ušla spominska razsežnost zgodbe, kakor tudi ne bežna primerjava s prvim romanom, saj kritiko zaključí takole:

Vendar se zdi, da napeta zgodba niti ni Rezmanov namen; bolj mu gre za muzejsko razsežnost, za spomin jame, kar je edina resnica polpreteklega rudarjenja, tako kot recimo v gledališki obrekovalnici do zadnjega spominjevalca živi ustno izročilo o nekdanjih gledaliških prvakih, njih duhovitosti in spretnosti. Pri tem je Rezman natančen in v tehničnih podrobnostih že kar suhoparen, čela, profili, materiali, drobilci in hidravlične cevi, ki sikajo sem ter tja, muzejsko in etnološko, vendar pa tudi zapisano v avtentičnem jeziku, ki se mu moramo kar malo privaditi, sintaksa in melodija pa nam ob repetitivnih specializiranih izrazih ostaneta dolgo v ušesu. Rezman postavlja šahtu spomenik, kot ga je recimo zreli in angažirani realizem postavil nekdanjim poklicem; tudi sicer je Rezmanova pisava tradicionalna, je pa tokrat žanrsko precej bolj uravnotežena, kakor je bila v Pristanku na kukavičje jajce, ostrejši je v kritiki poseganja in posedovanja,

gospostva z zemeljskimi bogastvi, tudi bolj radikalen v zapisu govora, ki pravzaprav ob nedvomni estetski razsežnosti poskrbi tudi za prepričljivost govorcev in njihovo zasajenost v konkretna čas in prostor – slednji se preoblikuje, in zapis, tudi literarni, je tisto, kar ga ohranja v spominu, je pričevanje o nečem, kar je bilo in čemur je lahko izmišljiva oziroma literatura samo vzporedni trakt, nekakšen prezračevalni in morda tudi reševalni rov.

Barbara in Krištof, Goga Novo mesto, 2016

Takoj po uspehu *Zahoda jame* v vsakoletni »dirki« slovenskih romanov za nagrado kresnik sem se z založbo Goga dogovoril, da jim bom v roku dveh let oddal rokopis za naslednji »knapovski« roman. V raziskovanju gradiva za *Zahod jame* sem namreč izluščil še vsaj tri teme, ki so me tako vznemirjale, da sem jih želel obdelati kot »okolje« takrat sicer še nedoločnim »temeljnim zgodbam« naslednjih »knapovskih« romanov. Te teme so bile:

- odnos rudnika do ljudi, ki jih je ta zaradi odkopavanja premoga pregnal z njihovimi rojstnimi hišami vred (»sistem rudarskih škod« RLV),
- legendarni knapovski štrajk v Velenju leta 1973,
- leta 1965 nasedla investicija RLV v *Energo kemijski kombinat* (EKK).

Isto leto sem na razpisu pridobil pravico do mesec dni trajajoče pisateljske rezidence v Splitu (julij 2013), kjer sem potem res zasnoval like za roman *Barbara in Krištof* in odnose med njimi. Jeseni istega leta pa mi je kot nalašč prišla pod roko zanimiva fotoreportaža prijatelja Aleksandra Grudnika. Šlo je za foto-dokumentiran obisk mariborskega škofa v moji rojstni vasi. Še več. Dogodek se je odvil dobesedno ob moji (porušeni) rojstni »hiši« (ki je bila v bistvu nekdanji gasilski dom v Gaberkah). Šlo je za praznovanje in veselico po ponovnem škofovskem blagoslovu prenovljene gabrške cerkve. Posebnost te cerkve pa je, da stoji tik ob meji na notranji strani območja pridobivanja premoga in je bila tako lahko

izvedena gradbena sanacija cerkve v investicijskem bremenu t. i. »rudarskih škod«. Že med gledanjem fotografij se mi je »zgodila« struktura romana in temeljna zgodba, v katero sem zgolj še »vstavil« že pripravljene izmišljene like roman *Barbara in Krištof* s temo »rudarskih škod«.

Natančnost opisa predmetnosti v tem romanu je tako temeljila na fotoreportaži, zapisu pa sem verodostojnost osebne izkušnje vdihnil tako, da sem protagonistu »jaz, fotograf« podaril nekaj travmatičnih spominov na svoja najstniška leta. Najbrž bi lahko temu, od vseh petih romanov, pripisal še največ »avtobiografskosti« in najbrž zato do tega dela nisem uspel vzpostaviti toliko distance kot do prejšnjega *Zahod jame*. Zato najbrž nisem (in še danes ne) razumem čisto dobro, v čem bi bila tista šibka plast romana, ki očitno ni najbolj prepričala urednico pri založbi Goga, da se je izid romana zavlekel za toliko časa, da je izšel celo kasneje kot naslednji napisani roman *Tekoči trak*.

Kakor koli že, roman je slednjič le izšel v Novem mestu in bil sem zelo vesel, da sem k opremi romana lahko pritegnil še dva znanca umetnika iz svojega okolja. Tako je naslovno fotografijo za roman prispeval rudar, fotograf Aleksander Kavčnik, med tem ko je ilustracije veznih listov za pomoč bralcem pri razumevanju geografskih sprememb Velenjske kotline v pol stoletja in vinjete v romanu izrisal arhitekt Rok Poles.

Že omenjena bližina (da ne rečem navezanost na spomine) v tem romanu je bila najbrž razlog, da sem bil kar precej razočaran zaradi (po mojem mnenju) precej grobe kritike romana, ki jo je v ludliteratura.si objavila pisateljska kolegica Ana Schnabl. Bistveno bolj objektivna se mi je zato zdela kritiška ocena Mateja Bogataja, objavljena v Delu 13. junija 2017.

Rezman je (skoraj) pisec ene zgodbe, ki jo izpisuje od prebojnega Skoka iz kože in jo ob poklicni usmeritvi prepoznavamo in je na več ravneh regionalno zasidrana. Vse ostalo so variante vrzeli med zapovedanim in dejanskim, toliko

raje izpisano špranjo, kadar po njej kopljejo tisti z močjo in denarji. Pri Rezmanu so v ospredju vedno tisti, ki niso zraven, ampak ob strani.

In zaključil:

To je hibridni roman, samooznačen kot dokumentaristični, in v tem segmentu se literarno poigrava z ozadji finančnih špekulacij. Loti se tudi splošno zamolčanih dogodkov med vojno in po njej, ki jih hočejo vsi pomesti pod preprogo in so samo najbolj senilnim in zato najbolj daljnega spominjajočim se še ostali v spominu in jih seveda izustijo na najbolj neprimernem mestu. Najbolj v ospredju je umiranje vasi in neke mentalitete, ki jo nadomešča kičenje in plastik fantastik, druga zgodba je še bolj osebna in se ukvarja z erotično iniciacijo. Vendar ta nametanost tem, pa karnevalskost veselice in njena plakatna najava in več planov romanu niso v korist, saj ga drobijo, tokrat gre bolj za variacijo na temo in ne za nov obrat vijaka v Rezmanovem pisanju.

Tekoči trak Litera Maribor, 2015

Kmalu po koncu pisanja *Barbara in Krištof* sem v sodelovanju z mariborsko Litero in z izdatno finančno injekcijo Mestne občine Velenje izdal slikanico *Žvalinjak*. V enem od priložnostnih pogovorov z Orlandom Uršičem sem mu predstavil idejo o zgodbi, v kateri bi literarno povezal takratno burno stavkovno dogajanje na Premogovniku Velenje z znamenito *stavko na Rudniku lignita Velenje leta 1973*. Uršič, takrat tudi že urednik pri Literi, mi je v začetku jeseni ponudil izid romana. Sprejel sem izziv in pripravil načrt za roman *Tekoči trak*, ki sem ga končal konec poletja 2015. Roman je bil predstavljen že na knjižnem sejmu isto leto. Kot zanimivost naj zapišem, da je za pisanje po naključju izvedel Marko Kumer Murč in mi predlagal, da bi nastajanje romana vključil v snemanje dokumentarnega filma *Mesto svetlobe*, na kar sem seveda z veseljem pristal.

Temeljna zgodba protagonista, ki sem mu dal vzdevek *En*, je postavljena v okolja, v katerih gre za izrazito izkorišča-

nje najnižjih slojev delavcev, tako v rudniku kot v tovarnah in gradbeni dejavnosti. V kontekst sem uspel vnesti stavko rudarjev iz leta 1973, nikakor pa nisem zmozel vplesti takrat aktualnega stavkovnega vala na Premogovniku Velenje. Sem pa zato uspel povezati v roman dvojje drugih aktualnih dogajanj, in sicer spontani upor delavk v tovarni gospodinj-ske opreme Gorenju in agonijo gradbenih delavcev Vegrada. Oba dogodka sta izčrpno dokumentirana s posnetki na internetnem kanalu *youtube* in sem se jih med pisanjem izdatno posluževal.

Glede knapovskega štrajka 1973 sem iskal stik s pričo, z Belim, domnevnim voditeljem štrajka, a mi je prej prišla v roke originalna analiza »ustavitve dela«, ki jo je domnevno pripravila Uprave javne varnosti z obravnavo razširjenega aktiva ZK občine in rudnika. Zato je zanimivo, da je sočasno z romanom *Tekoči trak* Knjižnica Velenje izdala knjigo »spominov«, ki jo je napisal Fadil Krupić - Beli z naslovom *Štrajk v rdečem rudniku '73*, a ta vsaj meni ni razkrila nobenih novih dejstev, saj je bila pretežno povzetek analize, ki sem jo sam uporabljal pri pisanju tega dela romana.

Posebej zahteven problem pisanja mi je predstavljala smrt protagonista *Ena* zaradi logičnega dejstva, da se pri takem (realističnem) zapisu ni mogoče opirati na lastno izkušnjo ... Zato sem se pri tem detajlu v celoti naslonil na meni sicer zelo ljubi roman Venedikta Jerofejeva *Moskva – Petuški*. Založba je za jezikovni pregled romana angažirala »domačinko« prof. Alenke Šalej, ki so ji zato blizu jezikovne nianse mojega pisanja. Sodelovanje se mi je zdelo tako plodovito, da sem založbi predlagal Alenko tudi za pregled naslednjega romana *Mesto na vodi*.

Tekoči trak je od vseh petih romanov še najmanj »knapovski«, meni tudi najljubši v celem nizu, morda zato, ker je tudi najmanj »avtobiografski« in tako »najbolj« literaren od vseh. Dober odziv bralk in bralcev me ni presenetil, prav tako ne kritike, kot tudi nominacija za nagrado kresnik. Bil sem pa presenečen, da se po *Zahodu jame* med finalisti kresnika ni znašel tudi *Tekoči trak*, še posebej po uvrstitvi med

pet najboljših knjig po mnenju Društva slovenskih literarnih kritikov, med katerimi je *Tekoči trak* pristal kot edini roman tisto leto.

Tudi Matej Bogataj mu je v svoji redni in ugledni rubriki v Mladini namenil štiri pluse in zapisal tudi:

Kot je v spremni besedi zapisala Tina Kozin, Rezmanovo pisanje deluje angažirano, čeprav se njegov pripovedovalec drži nevtralne lege in je predvsem opazovalec, kronist. K takšnemu realističnemu pristopu seveda spadajo tudi podrobni popisi. Ne le eksterierjev ali urbanistične ureditve doline, pisatelj zazna tudi premike v gospodarskem segmentu. Brezposelni fantje raje gojijo travo po okoliških pobočjih in jo prodajajo, nekdanje gospodarske dejavnosti so zamrle in vse počasi prekriva pepel iz bližnjega dimnika elektrarne, s katerim zasipavajo nekdanja plodna polja, ki so zaradi poseganja rudniških jaškov medtem postala jezera, ta pa so zalila cele vasi. Vse se spreminja v prah, vse se vrača v prežgano in jalovo snov.

Rezman tudi tokrat svojo pripovedno preverljivost stopnjuje v jeziku in žmohtno knapovsko govorico, kakršno je uporabil pri replikah v Zahodu jame, še nadgrajuje. Predvsem z mešanico bosanščine in starožitne knapovske govorice, ki nosi spomin na poimenovanja iz nekih drugih časov in izvor nekaterih besed težko lociramo, tako geografsko kot časovno. Svoje junake tudi jezikovno definira in označuje, in to ponekod precej radikalno, vendar je to samo še en prispevek k prepričljivosti in avtentičnosti. Brezperspektiven konec pa dokazuje, da pisatelj noče delovati tolažniško, bolj kot za uteho mu gre za prikaz realnega stanja. Sivo, brezbarvno in zasvinjano okolje je močna prispodoba in se zažre in zaleze tudi v notranjost prebivalcev industrijskega bazena, nad katerim je nekdanj kraljeval rudnik s svojim podzemljem. Rudnik, katerega zaprtja niso nadomestili z ničimer, niti se v tej smeri nihče ne trudi, če ne gre naravnost v njegov žep.

Mesto na vodi Litera Maribor, 2019

Že prej omenjena kritika romana *Barbara in Krištof* z naslovom *Ponovitev, ne poglobitev*, ki jo je napisala Ana Schnabl, je prispevala k temeljitemu razmisleku o napisanih romanih, in čeprav se v temelju z njo ne strinjam, dokončno sprožila misel o zaključku (mojega) »knapovskega« opusa v prozno realistični literarni maniri. Zgolj uspešnost romana *Tekoči trak*, ki sem ga dejansko napisal kasneje kot grajani roman *Barbara in Krištof*, mi je dala slutiti, da kritiki (predvsem mlajše generacije) ne gledajo zgolj na vsebino del, ki jih analizirajo, ampak ima velik vpliv nanje tudi aktualnost (ljubljskih) vsebin, da ne rečem modnost in pop-trendi. Zaznaval sem, da se je stroka (pogojno rečeno) tudi naveličala (»knapovskega«) pisanja, a zdi se, da ne toliko *podobnih tematik* kot vedno *istega okolja* romanov, v katero sem vedno znova »polagal« temeljne pripovedi vsakega od njih (zapisano je seveda izrecno subjektivno zaznavanje, lahko da krivično do stroke, a nimam namena iskati argumentov za potrditev te teze, ker se mi niti ne zdi pomembna za moja naslednja pisanja).

Subjektivnost gornje misli potrjuje še ena pobuda Orlanda Uršiča, ki je poznal tudi idejo o »potopitvi Velenja«, kot se je nekdaj v resnici potopila vas Družmirje. Vabilo je obtežil z osnutkom avtorske pogodbe in tako sem se lotil pisanja še zadnjega »knapovskega« romana *Mesto na vodi*. V pripravi nanj sem z veseljem ugotavljal, da bi jih na podoben način lahko napisal še vsaj deset. Bazen idej je v Velenjski kotlini praktično neizčrpen, a hkrati še z večjim veseljem ugotovil tudi, da sem z *Mestom na vodi* v resnici izčrpal svoje pisateljske motive, ki sem jih v teh romanih obdelal in zarobil v prozno »zbirko«. Zdi sem mi, da sem z vtakanostjo dejstev o **EKK (Energo kemični kombinat Velenje)** iz šestdesetih let dvajsetega stoletja na pravi način izluščil bistvo okolja, iz katerega sem črpal snov za pisanje. Pomembno se mi tudi zdi, da se pri tej temi nisem zanašal ne na zapise iz zgodovinskih knjig Antona Seherja, še manj zapise lokalnega časopisja v tistem času, ampak sem poiskal originalne vire, ki so hranjeni v Zgodovinskem arhivu Celje.

Temeljna zgodba je v bistvu zelo preprosta »saga« dveh izmišljenih družin – štirje rodovi, ujeti v različno časovno dinamiko, bistvo pa postavljeno v nekaj zadnjih dni pred »potopom« in po njem, ko protagonist *Jurij Videtić* izvršuje zadnjo željo umrle matere. Temu sem dodal nianso vrednosti, ki se mi zdijo pomembne, in to je pravzaprav edino sporočilo v vseh petih romanih, ki sem ga zavestno »izrekel« v sklepnem delu romana *Mesto na vodi*.

Med pisanjem predzadnjega – Tekoči trak, in zadnjega *Mesto na vodi* pa sem svojo pisateljsko ustvarjalnost že usmeril drugam. Rezultat tega je moč najti v knjigi, ki je izšla pri Beletrini v soavtorstvu z Jernejo Ferlež. Zato se mi je v sklepnem delu *Mesta na vodi* zdelo nujno najti prostor za enega važnejših citatov iz zgodb *Maribor paralaksa*. Okvir za pomembno epizodo v romanu predstavlja tudi Cankarjeva črtica *Mimogrede*.

Po redkih in odklonilnih kritikah *Barbare in Krištofa* sem bil zelo skeptičen, kako bo *Mesto na vodi* sprejela literarna stroka. Za bralstvo, vsaj v Velenjski kotlini, me ni skrbelo in res je knjiga v kratkem času doživela veliko pozitivnih odzivov v »domačem« okolju. Prav tako sem bil prijetno presenečen, da *Mesto na vodi* samo po sebi zanika prej zapisano tezo o naveličanosti kritike z branjem (mojih) »knapovskih« del, saj je roman dočakal prijazno kritično oceno v obeh pomembnih literarnih revijah, kakor tudi kritiko Mateja Bogataja v Mladini, kjer je med drugim zapisal:

Rezman piše, kot da smo leta 2060, ta splav pa se potopi ravno v času, ko gre vnuk dveh vodilnih knapovskih familij skrivaj pokopat mater in pri tem prvič spozna življenje zunaj umetnega otoka, življenje tistih brez signala, neomreženih. Futurologije pisatelj ne izrabi za popise fantastičnih mest prihodnosti, glede tega je plavajoča replika mesta skoraj na hitro zbita kulisa, bolj ga zanima, kam in kako daleč lahko še gre devastacija okolja, potem ko so vse zakisali in se je nekdanje življenje, se reče vasi, potopilo v črni premogovniški mulj. Premogovniško zgodbo konča podzemno sežiganje oziroma uplinjanje lignita, čeprav se trudijo z uranom iz odloženega pepela in s sežigom odpadkov.

In še:

Mesto na vodi je spisano dovolj poznavalsko, da deluje kot opozorilo in zgodovinsko podprto odkriva opazovalcu morda neznane podrobnosti, recimo delovanje zelenih, ki jih je trda knapovska linija preglasila; njim je šlo za službe in nadaljevanje tradicije, ne za okolje. Rezman dovolj spretno preskakuje med časi, obdela kakšno stoletje, malo je didaktičen pri portretiranju, če je že poučevanje o zgodovini rudnika po svoje tudi spodbuda za pisanje in celo njegov osrednji namen.

*

Tik pred koncem lahko ugotovim, da se je načrt za »celoto« (iz petih romanov) izoblikoval med pisanjem prvih dveh. Zaradi velike pozornosti, ki je bil deležen *Zahod jame*, se je odprla možnost za njihovo realizacijo. Nesporno vsi izhajajo tudi iz zbirke *Skok iz kože* in nagrade zanjo. Iz obrazložitve zanjo pa se mi je vedno znova kot vodilna misel prikazoval del zapisa, da *rudnik ni samo tematsko središče Rezmanovih zgodb, ampak tudi njihova posebna perspektiva ter simbol za svetle in temne sile v nas*.

Za vsebine romanov bi jo lahko parafraziral, da *Velenjska kotlina ni samo tematsko središče romanov, ampak tudi njihova posebna perspektiva, prispodoba medsebojnih povezav in odnosov, v katerih živimo*. Zato bom zaključil s polemično refleksijo na povsem identični retorični vprašanji, ki sta zapisani v obeh kritikah romana *Mesto na vodi* tako v reviji *Sodobnost* (... *in kaj se je v kriznem obdobju dogajalo s preostalo Slovenijo* ...) kot v reviji *Literatura* (... *Kaj se je zgodilo s preostalo Slovenijo?*). Rad bi namreč poudaril, da gre kljub realnosti vendarle za njeno literarnost, literarizacijo. Fikcijo, ki ponuja vpogled v resnico. Zato je dovolj, da je v petih knapovskih romanih ves (literarni) svet samo tisti, ki ga najdemo v vsakem od teh romanov. To je *ves svet*, zgoščen v romaneskne metafore, in v njih ni in ne more biti »preostalega dela Slovenije«, ker v njih realno ni »tega dela Slovenije« (to je Velenjske kotline ali celo Šaleške doline). To niso

romani – ne o *Velenju*, kot ga poznamo, ne o *Velenjski kotlini*, ne o »preostali Sloveniji ...«, niti niso nikoli imeli takšne ambicije. To je (samo) pisateljski (v)pogled v življenje, kot ga živimo *zdaj*, ko prehajamo z bolj ali manj ohranjenim spominom na svojo *preteklost* v neposredno *prihodnost*.

Velenje

Lado Planko

Obiskoval je OŠ Mihe Pintarja Toleda, maturiral na gimnaziji v Celju in študiral angleščino in francoščino na FF UL. Med letoma 1979 in 1985 je ob delu študiral kitaro na Visoki šoli za glasbo v Gradcu. Kitaro je poučeval v letih 1976–1987 na glasbeni šoli Frana Koruna Koželjskega Velenje, 1986–1995 v Judenburgu in 1988–1995 v Knittelfeldu (Avstrija). Od 1995 do upokojitve 2013 je bil zaposlen kot vodja knjižnice Kulturnega centra Ivan Napotnik in organizator knjižničnih prireditev, po osamosvojitvi knjižnice kot pomočnik direktorja za program.

Je avtor vrste izvirnih člankov v časopisih, zbornikih in monografijah. V študentskih letih je bil sodelavec Radia Študent, med 1969 in 1972 udeleženec študentskega gibanja, nekaj ima objav v Tribuni in Problemih. Prevaja iz angleščine, francoščine, nemščine in hrvaščine.

Med letoma 1996 in 2001 je kot vodja knjižnice vodil digitalizacijo knjižničnega poslovanja, pripravil programske zasnove novih knjižnic v Šoštanju (1997 in 2000), Velenju (2002 in 2005) in Šmartnem ob Paki (2009). Kot urednik in avtor je leta 2009 pripravil zbornik ob 75-letnici velenjske knjižnice Knjižnice na Šaleškem, leta 2012 pa po več kot desetletnem premoru obudil zbornik Šaleški razgledi.

O NASTANKU IMENA VELENJE

O naseljenosti Šaleške doline na prehodu iz starega v srednji vek, tj. v stoletjih pred prihodom Slovencev in po njem ni prav veliko materialnih

dokazov, to pa ne pomeni, da o tistem času ne vemo ničesar. Načeloma in vnaprej ni mogoče izključiti nobene od razlag nastanka imena Velenje (na kratko jih povzemamo v nadaljevanju), verjetnejša pa se nam zdi razlaga, ki temelji na kontinuiteti poimenovanja, katere pogoj je seveda kontinuiteta poselitve: ko v času prihoda naši predniki na širšem območju Velenja ne bi naleteli na nikogar od staroselcev, bi jim obstoječa ledinska imena ostala neznana, zato bi »izumili« nova, drugačna. Tako pa so jih prevzeli, jih prilagodili svojemu jeziku in uporabljali naprej. Iz današnjih imen je s pomočjo zgodovinskih dejstev in jezikovnih mehanizmov mogoče sklepati na izvor teh imen in rekonstruirati njihov nastanek.

Za izhodišče bomo vzeli Peutingerjevo tabulo, <https://tabula-peutingeriana.de/index.html>, zemljevid, nastal 1265 kot kopija starejšega zemljevida rimskih cest, ki kaže večji del Evrope v 4. ali na začetku 5. stoletja¹. Na njem je približno na pol poti med Celeio (Celjem) in Colationo (Starim trgom pri Slovenj Gradcu) vrisana poštna postaja **Upellis**; o tem, od kod ime **Upellae**, pozneje. Ležala je 13 rimskih milj (1 r.m. = 1479 m) ali 19,227 km od Celeie oz. 16 rimskih milj (23,664 km) od Colatione.

*Izrez iz
V. segmenta
Peutingerjeve
tabule*

¹ <http://www.tabula-peutingeriana.de>, pregl. 16.9.2011

Če si pogledamo objavljene zapise na to temo, gre najprej spomniti na članek arheologa Jaroslava Šašla »Upellae – Vitanje?«², ki je v nasprotju z do tedaj prevladujočim mnenjem postavil hipotezo, da je postaja Upellae stala nekje na območju današnjega Velenja, ne pa na območju Vitanja, ter na članka Jožeta Hudalesa »Velenje v rimskih časih . . .« in »Kakšno je bilo Velenje v rimskih časih«.^{3,4} Tudi podpisani sem v Šaleških razgledih 14 že pisal o tej temi; pričujoči članek je razširjeno poglavje o jezikovnem dogajanju, ki je privedlo do današnjih imen.⁵

Jaro Šašel z omenjenim člankom temeljito spremeni percepcijo rimskega dogajanja na tem koncu Štajerske oz. Slovenije in pripravi osnovo za nadaljnje osvetljevanje tega časa in prostora, iz katere črpamo še danes. Svoje videnje ceste med Celeio in Colatiom kot delom povezave med Celeio in Virunom (Gospo Sveto) temelji najprej na geografsko-topografskih značilnostih in na primerjavi obeh oz. vseh variant, saj vitanjska in velenjska nista edini. Širše območje, kjer bi lahko stala poštna postaja Upellae, zameji s Hudinjo na vzhodu in Savinjo na zahodu. Prav tako tematizira gospodarsko ozadje posameznih lokacij skupaj z njihovo rastjo v upravná središča ter smotrnost cestnih povezav med njimi, kar pogojuje funkcionalnost obeh momentov. To ga privede do verjetne trase Celje-Babno-Medlog-Pernovo-Šentjanž-Stara vas-Škale-Plešivec-Metulov vrh/Graška gora-Sv. Lená-Šmiklavž-Stari trg.

² Šašel, Jaro. »Upellae - Vitanje?«. *Zgodovinski časopis*, 1954/1-4, str. 125-130

³ Hudales, Jože. »Velenje v rimskih časih -...«. *Naš čas*, 1., 8. in 15.2.1980 <https://dlib.si/results/?euapi=1&query=%27keywords%3dna%C5%A1+%C4%8Das%2c+01.02.1980%2c%27&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25> from <http://www.dlib.si>, pregl. 1.10.2021

⁴ Hudales, Jože. »Kakšno je bilo Velenje v rimskih časih«. *Šaleški razgledi 2 - Prispevki k zgodovini Šaleške doline*. KC IN Velenje, Titovo Velenje, 1989, str. 9-17

⁵ Planko, Lado. »Upellae«. *Šaleški razgledi 14*. Knjižnica Velenje, Velenje, 2017, str. 175 ff.

V zvezi z variantami imena pojasnjuje obliko *Upellis* (6. sklon – ablativ množine, ki mdr. odgovarja na vprašanje, od kod); ta je enaka v latinski a-sklanjatvi in o-sklanjatvi, kar bi dopuščalo v imenovalniku množine tako *Upellae* (ž.) kot *Upelli* (m.) oz. *Upella* (sr.), in priznava, da je morala (cit.) »predrimska oznaka naselja (...) latinsko uho spominjati na plurale tantum«⁶, ne tematizira pa, kot tudi nihče pred njim, odločitve ravno za žensko obliko imena. Dalje ugotavlja, da se ime pojavlja samo tu in v nobenem drugem dokumentu, potem ko ga A. Holder⁷ brez posebnega dokazovanja prišteva h keltski jezikovni skupini. Prav tako ne bi smeli pustiti ob strani možnosti, da gre za poimenovanje po rodu ali stanovsko ime, vendar odločitev o tem prelaga na bodoče jezikovne in arheološke raziskave. Cesto samo datira že v čas Klavdija (10 pr.n.št.–54 n.št.), predvsem denarne najdbe pa pričajo o tem, da so jo uporabljali še v 5. stoletju.

Iz bogatih opomb k članku je razvidno, da so se zgodovino pisci pred njim večinoma nagibali k vitanjski varianti, vendar brez prepričljivih utemeljitev, celo brez vsakega dokaza. Izjemi sta – tudi brez utemeljitve – Reichard⁸, ki je postajo domneval na razvalini Gorica (= na Eckensteinu?) pri Velenju, in Friedrich Pichler⁹, ki je Velenje dopuščal kot eno od možnih lokacij. Postajo so domnevali še na drugih lokacijah, npr. nad Šempetrom v Savinjski dolini ali celo v Norei, t.j. južno od prelaza Neumarkter Sattel, ki vodi s Koroške v zgornjo dolino Mure.¹⁰ Cesto so podobno locirali na

⁶ Če sodim po lastnem primeru, se naša ušesa ne razlikujejo prav dosti od latinskih. Op. L.P.

⁷ A. Holder. *Alteltischer Sprachschatz*, Leipzig: Teubner, 1896–1913. Cit. po Šašel, op.cit., str. 128

⁸ Reichard. *Thesaurus Topographicus*. Norimb., 1824. Cit. po Šašel, Jaro, op.cit., str. 127

⁹ F. Pichler. *Austria Romana*. Leipzig, 1902-1904, str. 201. Cit. po Šašel, Jaro, op.cit., str. 128

¹⁰ B. Fr. Graesse. *Orbis Latinus*. Berlin 1902, str. 315, cit. po Šašel, Jaro, op.cit., str. 128, in preverjeno na <https://archive.org/details/orbislatinuslexi0000gras/page/356/mode/1up?q=Upellae>.

več vzporednih trasah, npr. Celje-Lemberg-Dobrna-*Upellae* (a ne v Vitanju!)-Stari trg ali Škofja vas-Dobrna-Šentvid nad Valdekom (tudi ne skoz Vitanje!)-Stari trg. Hkrati Šašel opozori na majavost vitanjske hipoteze zgolj zaradi kolportirane oddaljenosti od Celeie (13 milj) in Colatia (16 milj) in na to, da na širšem območju Vitanja ni arheoloških najdb, ki so sicer ob rimskih cestah običajne. Na str. 125-126 pravi dobesedno: »Zato so se raziskovalci pretežno brez dokazovanja odločali za naselje Vitanje, ki leži v sporočeni razdalji tako od Celja // kot od Starega trga in doslej še nima pojasnjene etimologije imena«.

V nasprotju z Vitanjem je bilo na območju Stare vasi¹¹ najdenih več rimskih artefaktov, poleg nagrobnika (ki je danes v velenjskem muzeju, op. L.P.) še en kamen, ki naj bi ga baron Komorzinsky (lastnik gradu Turn pred 2. svetovno vojno, op. L.P.) oddal v Joanneum v Gradcu, pa tudi nekaj težje določljivih materialnih ostalin. Človeške ostanke zunaj pokopališč so ljudje pripisovali samomorilcem in Judom, vendar bi lahko bili tudi ostanki grobov iz starejših obdobj, npr. iz rimskega časa. Ime Stara vas po sebi asociira na starejšo naselbino, podobno kot Stari trg.

Šašel sicer omenja poskus Ignaca Orožna,¹² da bi s pomočjo Davorina Trstenjaka pojasnil izvor imena Vitanje, a ga razlaga, sodeč po pristavku, da [Vitanje] »še nima pojasnjene etimologije imena«, ne zadovolji. Orožen načne vprašanje z imenoslovno zanimivega izhodišča, ki ga pa potem zavrže.

V ilustracijo Orožnova dikcija v izvirniku:

Der Name Weitenstein, in den ältesten Urkunden genannt Wittenstein, wurde den hiesigen Felsenschlössern, dann aber auch der darunter liegenden Ortschaft beigelegt

¹¹ Govor je o terasi pod cerkvijo sv. Martina, kjer je danes naselje Šmartno s Tavčarjevo in delom Kajuhove ceste. Op. L.P.

¹² Orožen, Ignac. *Das Bisthum und die Diözese Lavant. VIII Teil. Das Dekanat Neukirchen*. Im Selbstverlage des Verfassers, 1893, str. 375 ff.

und wird derselbe ohne Zweifel aus dem hiesigen slovenischen Ortsnamen Vitanja gebildet worden sein. Da ich in der alten Pfarrmatrik diesen Ortsnamen auch V'tanje geschrieben fand, meinte ich, dieser Ort heiße eigentlich, wie so viele Gegenden in der slovenischen Steiermark Tanja oder v Tanji (in der Tanja). Auch die Bedeutung des Wortes Tanja oder Tajna, d.i. Mysterium, Geheimniß, aber auch locus abditus, absconditus, ein verborgener, versteckter Ort, schien meine Deutung zu rechtfertigen.

V prevodu:

Ime Weitenstein, v zelo starih dokumentih imenovano Wittenstein, se je navezovalo na tukajšnje skalne gradove, potem pa tudi na pod njimi ležečo naselbino in se je brez dvoma izoblikovalo iz tukajšnjega slovenskega krajevnega imena Vitanja. Ker sem v stari župnijski matični knjigi našel zapisano tudi ime V'tanje, sem bil mnenja, da se kraj pravzaprav imenuje kot toliko krajev v slovenski Štajerski Tanja ali v Tanji. Zdelo se je, da tudi pomen besede Tanja ali Tajna, t.j. misterij, skrivnost, pa tudi locus abditus, absconditus, zakrit, skrit kraj, potrjuje ['opravičuje'] mojo razlago.

V naslednjem odstavku pa Orožen demantira svojo pravkaršnjo razlago in s spremembo optike – »Jedenfalls richtiger als diese Deutung«, *Vsekakor bolj pravilna kot ta razlaga* – uvede razlago Davorina Trstenjaka, po kateri naj bi bila pravilna oblika imena *Vitanja*, genitiv *Vitanje*, ime ženskega spola. Občasno rabo oblike *Vitajna*, tož. *Vitajno*, pripisuje premetu *nj* v *jn*. V dokaz navaja več primerov iz slovanskih jezikov s korenem *vit*, tako staroslovanski *vit*, *vitati* za habitare, *vitalnica* za habitaculum, malorusko (=ukrajinsko) *vitnaty* za zadrževati se, rusko *vitat* za stanovati, potemtakem *Vitanja* za habitaculum, mansio, gostišče. Nemški vitezi naj bi temu slovanskemu/slovenskemu korenu potem dodali končnico *-stein* (dobesedno: kamen), ki je pogost primer pri nemških imenih gradov.

Trstenjakov postopek ne more skriti duha časa, v katerem je nastal, t.j. poudarjenega iskanja slovenskih/slovanskih

korenin in povezav. Šašel pa se, kot izrecno pove na začetku članka, ne želi spuščati v jezikovne debate; na tem mestu se zadovolji z ugotovitvijo, da tudi Orožnovo pisanje ne locira rimske poštna postaje Upellae v Vitanje.

Jože Hudales se v članku v Našem času posveti Šašlovemu članku in tam predstavljena dejstva ponovno priključijo v zavest ter dodatno osvetli. Spomni na velenjskega rojaka Milana Ževarta, ki je v žal neohranjeni nalogi že l. 1949 omenjal možnost, da so Upellae stale nekje na območju Velenja. Ževart je kot domačin razpolagal z več podatki s terena: s tem, da je bil kamen, ki ga je Komorzinsky predal Joanneumu, najden več sto metrov zahodno od mesta najdbe nagrobnika, do opisov najdenih opek in keramike na terasi v Šmartnem okrog Ograjenškove hiše ter oznake »Gaugerc« za to lokacijo, za čimer bi se lahko skrivalo mesto, kjer so obešali.

Največ prostora Hudales posveti iskanju jezikovnih sorodnosti, iz katerih bi bil mogoče slediti nastajanju imena Velenje. Nit ga vodi od slovenskih oz. slovanskih do nemških besednih sorodstev, pa celo do latinskega »Upilio« za pastirja, od pastirja po Lapajnetu¹³ (»Beseda izhaja morebiti od 'veles' – pastir«), Bezlajeve »velne« (krčevine), »velenjaka« (pašnika, ki so ga pastirji prihranili najzgodnejšemu od njih ob binkošti), preko srh. »velenice« (pastirskega oblačila) do nemških korenov »wolle-n« (hoteti, a tudi volna), »wellen« (valovi) in »wallen« (kipeti). V spregi omenjenih izrazov s češ. »vlna« in poljsko »welno« sklepa na ovčarstvo kot na gospodarski temelj naselbine. V oči mu pade morfološko-fonološka sorodnost imen Upellae in Lubela, pa tudi možnost sekundarne lokacije v hribovju na severnem robu.

Teme se Hudales loti še enkrat – devet let pozneje v Šaleških razgledih št. 2 (prim. op. 4). Opozori na takrat razširjeno, v monografiji »Velenje« kolportirano, vendar zmotno mnenje, da na tem koncu rimsko obdobje ni zapustilo

¹³ Ivan Lapajne. *Zgodovina štajerskih Slovencev*. Ljubljana 1884, str. 307

globljih sledov. Pod »tem koncem« razume – glede na takratni obseg občine Velenje – tudi najdbe štirih rimskih kamnov v Šmartnem ob Paki in opek v Gorenju, pa obstoj vicinalnih cest med Velenjem in Šoštanjem ter na Basališču.

Marko Snoj¹⁴ piše v članku *Slovenska zemljepisna imena v luči etimologije* o nastanku krajevnih imen pred naselitvijo Slovanov takole: *”Substratna imena so nastala v enem od jezikov ljudstev, ki so pred Slovani naseljevala vzhodne Alpe in ozemlje ob Muri. Ob prihodu Slovanov na področje današnje Slovenije in zamejstva so tu prebivali romansko govoreči prebivalci, ki so nasledili Kelte, na zahodu tudi Venete, Karne in še kako drugo ljudstvo, ti pa neko še starejše indoevropsko ljudstvo, ki so jih včasih enačili z Iliri, danes pa jim bolj neopredeljeno in bolj previdno pravimo paleoevropski substrat. V času naselitve Slovanov so bili na ozemlju današnje Slovenije verjetno še ostanki zahodnogermanskih Langobardov, ki so se leta 568 pod vodstvom kralja Alboina iz naših krajev preselili v Italijo.”*

Paola Korošec¹⁵ pravi, da se je »večina prebivalstva umaknila v težje dostopne kraje in si zgradila pribežališča (Ajdovski Gradec pri Vranju, Ajdna, Hrušica, Rifnik itd.) z obrambnimi in stanovanjskimi objekti ter cerkvami“. Za staroselce je postal umik v nedostopnejše kraje življenjska nuja: naši predniki do njih niso bili nič manj neprijazni kot pred njimi Langobardi, Goti, Huni, Kvadi ... Tako so v hudih požarih zgorela utrjena mesta Poetovio in Virunum (pred 570), pa Celeia in Emona (pred 587).

¹⁴ Snoj, Marko. *Slovenska zemljepisna imena v luči etimologije*. <https://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/10/Snoj.pdf>, pregl. 10.6.2021

¹⁵ Korošec, Paola. *Alpski Slovani/Alpenslaven*. ZI FF, Ljubljana, 1990, str. 11-15

Snoj¹⁶ povzema domnevo o nastanku imena Velenje po Ottu Kronsteinerju¹⁷, ki ga vidi v osebнем imenu priče (Uuelenô), kar bi dokumentirani začetek zgodbe postavilo v 9. stoletje; Kronsteiner »Uuelenô« izvaja iz glagola »veleti«, tj. ukaz/ov/ati, hoteti. Velenje naj bi prvotno pomenilo »Velenje selo«, torej naselbino nekega Velena. Etimološki slovar slovenskega jezika ugotavlja »manj jasen« izvor imena Velenje in navaja tri različice zapisa v 13. stoletju – Weln, Welan in Belan – in prav toliko možnih razlag (str. 296). Pred tem so nastale domneve, da gre pri slovenskem imenu za navezavo na ime boga Velna. France Bezljaj¹⁸ je skušal njegov izvir poiskati v slovenskih/slovanskih korenih – šlo naj bi za "sledove neke alpsko-slovenske toponimične baze, ki se nam je ohranila v apelativu "velna" (krčevina, "posekana hosta za požar") – to možnost bi na pomenski ravni podpirala ledinska imena v neposredni sosesčini: Laze ("požar, večkrat obsejan"), Trebuše, v katerih se skriva koren "trebiti", in zdaj potopljene Preloge ("neobdelana njiva"). V podporo domnevi o slovanskem izvoru navaja še krajevno ime Velenje pri Kraljevu v Srbiji in poljsko Wielenie, omenjeno 1508. Snój pa se (str. 450-451) distancira od možnosti, da tiči v osnovi imena Velenje »velna« v pomenu krčevina z obrazložitvijo, da za trditev ni neposrednih dokazov, pa tudi nastanek imena iz »velenjaka« v smislu pašnika se mu zdi manj verjeten.

Upellae

Pozornemu opazovalcu pade v oči dejstvo, da obstaja v Šaleški dolini več imen, ki kažejo očitno sorodnost. Jedro sorodnosti je zlog /el/, ki ga uvaja soglasnik /p/ (pel), pozneje pa /b/ (bel) oz. /v/ (vel). Tej skupini črk sledita samoglasnik in/ali soglasnik /n/. Praktično nemogoče je, da bi do takšne

¹⁶ Snój, Marko. *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Modrijan – Založba ZRC, Ljubljana, 2009, str. 450-451

¹⁷ Kronsteiner, Otto. *Die Alpenlawischen Personennamen*. Wien, 1981, str. 79

¹⁸ Bezljaj, France et al. *Etimološki slovar slovenskega jezika IV*. ZRC SAZU, Ljubljana, 2005, str. 296, 450 in 451

sorodnosti prišlo po naključju: dosti bolj verjeten je njihov skupen izvor, ki ga domnevamo v imenu **Upellae**. Na območju Vitanja, kjer so to poštno postajo pretežno domnevali starejši zgodovinopisci, takega toponima ni, kot tudi ni rimskih najdb. Še na prvi pogled morda nepomemben detajl: na zemljevidu se cesta odcepi proti Colatiu *pred* Celeio, tj. *zahodno* od nje, kar traso proti severovzhodno ležečemu Vitanju pravzaprav izključuje.

Omenjena sorodnost se pojavlja v treh toponimih: imeni **Velenje** in **Lubela** označujeta naselje in gorski hrbet na severnem oz. severovzhodnem robu doline, ime **Velunja** pa vodotok pod zahodnim delom severnega roba. Velenje leži najnižje, na prvi in drugi rečni terasi, Velunjski graben sega od dna doline na drugo teraso in čeznjo, Lubela pa predstavlja del samega severnega roba doline. Ime potoka **Velunja** je za pričujoči namen manj zanimivo: če mu še v srednjem veku pravijo »Bellen« (1336) ali »Wellen« (1381), je moral samoglasnik /u/ v današnji obliki imena nastati pozneje z diferencialno funkcijo, t.j. zato, da so lahko razlikovali potok od naselbine.

Razprostranjenost teh imen navaja na sklep, da se je prvotno ime uporabljalo za poimenovanje pretežnega dela severnega oz. severovzhodnega dela doline. Še več, verjetno je, da je ob osnovni lokaciji v dolini obstajala tudi višje ležeča, »rezervna« lokacija, ki so jo staroselci imenovali z istim imenom in je nastala kot zavetišče, kamor so se umikali. Za to domnevo govori več dejstev:

- najprej tistih nekaj rimskih najdb (keramika v Škalah, pa rimski nagrobnik in opeke pod šmarško cerkvijo, v trenutku najdbe katastrsko v Stari vasi),
- Jaroslava Šašla videnje trase rimske ceste, ki da je vodila skozi Plešivec in mimo Metulovega vrha proti Šmiklavžu, predstavljene v članku »Upellae – Vitanje?«, ter
- mesto odkritja ostankov starokrščanske bazilike in mitrejskega svetišča na Graški gori, ki jih Peter Petru

omenja v knjigi *Zgodovina Slovencev*; ostaline so po njegovi nenadni smrti ostale neraziskane do danes.¹⁹

Lubela

Domneve, da obstaja povezava/kontinuiteta med imenom **Upellae** in **Lubela** oz. **Upellae** in **Velenje**, se lotimo najprej z nekaj osnovnimi podatki o jezikovnem dogajanju v času prvega zapisa, tj. v izvirnem jeziku zapisa – latinščini. Rimljani so obstoječa krajevna imena, kadar so seveda do njih prišla, prevzeli brez sprememb ali le malo spremenjena. Ime Upellae ni opisne oz. povedne narave kot imena, ki so jih sveže nastalim krajem podeljevali Rimljani sami: Ad Pirum/Summas Alpes – Hrušica/Vrh Alp, Ad Fluvium Frigidum – Pri mrzli reki, tj. pri Vipavi oz. Hublju ipd. Za zdaj prevladuje domneva, da gre v primeru Upellae za sicer latinizirano, a starejše ime bodisi keltskega, bodisi še starejšega, ilirskega oz. protoevropskega izvora.

Latinščina ni poznala stalnega poudarka, ampak je bil ta premičen oz. na predzadnjem (tretjem) zlogu besede, n.pr. Romanus, Romanorum, izg. /ro'ma:nus/, /roma'no:rum/ (poševnice označujejo zapis izgovora, opuščaju znotraj besede sledi poudarjeni zlog, dvopičje pomeni dolg samoglasnik). **Upellae** so potemtakem izgovarjali, kot se je pisalo, /u'pe:lae/ (neskrbni približek /upelaj/ oz. /u'pelaj/), to je s poudarkom na zlogu /pel/. Dvoglasnik /ae/ je, kot rečeno, obrazilo za imenovalnik množine ženskega spola, torej so bile Upellae - podobno kot Jesenice ali Trbovlje - množinski samostalnik.

Do Cicerona (106 pr.n.št.– 43 pr.n.št.) so se dvoglasniki izgovarjali tako, kot so se pisali, v našem primeru torej zaporedno povezano /a/ in /e/.²⁰ Od Cicerona dalje se je izgo-

¹⁹ Petru, Peter. »Arheološka obdobja«. *Zgodovina Slovencev*. CZ, Ljubljana, 1979, str. 86

²⁰ <http://www.cnrtl.fr/etymologie/le>, pregl. 14.11.2011

vor začel – postopoma in v geografskem oziru neenakomerno - spreminjati, tako da so kasneje skupino /**ae**/ izgovarjali kot /**æ**/ oz. kot širok /**ɛ**/. Ime **Upellae** bi se takrat lahko izgovarjalo /**u**'**pe:le**/ z možnostjo redukcije zadnjega samoglasnika v polglasni /**ə**/ zaradi nepoudarjenosti, čeprav je treba računati tudi z možnostjo, da se je ohranil izvirni /**ae**/ ali /**a**/.

Odprt ostaja še začetni /**L**/, ki ga domnevni izvirnik ni vseboval. Latinščina sicer ni poznala določnih členov, v vulgarni latinščini se pa od Plauta (254–184 pr.n.št.) dalje raba kazalnih zaimkov, med njimi kazalnega zaimka "ille", približuje rabi oz. funkciji, ki so jo dobili določni členi v poznejših romanskih jezikih - v francoščini edninska "le", "la", v italijanščini "il", "la" itd.

Tako je iz

ille Upella-e (/ile upela-e/)

mogoče izpeljati – v oklepajih so domnevno opuščeni glasovi/znaki –

/(**il**)(**e**) **upel(l)a-e**/, torej /**lupela(-e)**/ (ob strani puščam možnost „volčje planine“); od tod je do /**lubela**/ samo še ne prav dolg korak, ki iz nezvenečega /**p**/ naredi zveneči /**b**/.

Omenim naj še, da se je »ille« razen v anaforični situaciji (ponavljanje začetnih besed v vrsticah) uporabljal tudi s konotacijo oddaljenosti, torej v smislu »tisti«, »oni«. V našem primeru bi to impliciralo delitev območja Upellae na »**te** (bližnje, tukajšnje, spodnje) **Upellae**« na prvi rečni terasi (Stara vas, ki je do šestdesetih let 20. stoletja po katastru segala vse do Šaleka) in na »**tiste** (oddaljene, zgornje) **Upellae**« (»**Lupellae**«), ki so ležale na planinskem severnem robu doline, tj. na območju, kjer je Petru našel ostanke svetišča in ki leži v neposredni sosesčini Lubele.

Velenje

Pri poskusu rekonstrukcije nastanka imena Velenje se podobno kot pri imenu Lubela najprej opremo na koren

besede z značilnim zlogom /eI/, ki ga uvajajo /p/, pozneje /b/ ali /v/, sledita pa mu samoglasnik in/ali soglasnik /n/. Pri tem pade v oči nedoločenoost, bolje: polivalenca samoglasnika, ki sledi skupini /eI/ – pojavlja se enkrat kot /e/, drugič kot /a/, tretjič kot /ei/ oz. (v izg.) /aj/, četrtič iz zapisa (zaradi nepoudarjenosti?) izgine itd. Morda je ravno ta »nedorečenost«, »neurejenost« znak za njegovo posebno, domnevno dvoglasniško naravo. Za to bi govoril obstoj več simptomatičnih razlik:

- najprej razlika med nemškimi oblikami **Wöllan, Wöllänä, Welein** itd., kjer sta samoglasnika različna; za razliko od nemškega načina zapisa se v slovenski varianti pišeta oba samoglasnika kot /e/, kar to razliko prikrije, potem
- razlika med nemškimi oblikami in slovensko obliko **Velenje** in navsezadnje
- še danes različen izgovor slovenske oblike: velenjski /ve'le:nje/ z ozkim /e/ in »ljublanski« /ve'lē:nje oz. ve'le:nje/ s širokim, kvazi dvoglasniškim /ɛ/.

Očitno oba jezika čutita določeno posebnost, drugačnost samoglasnika v drugem zlogu, le da jo artikulirata vsak po svoje.

Možno je, da so na predslovanski/predgermanski toponim vplivali (pra)germanski jezikovni mehanizmi. Pragermanska faza v razvoju nemškega jezika traja nekako do leta 750 n.št., realno zgodovinsko ozadje našega primera pa bi bilo obdobje gotskega kraljestva (488-536 n.št.), podaljšano za čas Langobardov, ki so mu sledili in ki se konča z letom 568 n.št., ko so se odpravili v Padsko nižino; selili so se postopoma, tako da se obdobje stikov podaljša do konca stoletja, ponekod celo v obdobje po nastopu Karla Velikega leta 768. Več kot sto let skupnega življenja pa že predstavlja interval, v katerem je lahko prišlo do medsebojnih kulturnih, jezikovnih itd. vplivov med deloma romaniziranimi staroselci (njih sledi so se ohranile v imenih, kot so Vlah, Lah, Laško

itd.) in Germani, tako tudi do »germanskih primesi, ki jih je prinesel vpliv delavnic za potrebe vojakov rimskega limesa v 4. in 5. stoletju«. ²¹ Od morebitnih zgodnejših, a kratkotrajnejših stikov (npr. z občasno stacioniranimi vojaškimi posadkami, med vojnimi pohodi ipd.) tega ni pričakovati.

Med drugo nemško oz. germansko premeno (zweite Lautverschiebung, na prehodu iz pragermanščine v Althochdeutsch) ²² iz glasov /p/, /t/, /k/ nastanejo /f/, /s/ oz. /ç/, /x/. Če zdaj izvirnik

/u'pe:lɛ/

izpostavimo temu jezikovnemu mehanizmu, dobimo iz /u'pe:lɛ/

/u'fe:lɛ/,

ki ga od /u've:lɛ/ ločuje samo zvonečnost zadevnega soglasnika.

Premena ploziva /p/ v frikativ /f/ ali /v/ obstruentски značaj uvodnega soglasnika sicer ublaži, vendar ga tudi ohranja. Ker se /v/ kot začetna črka pojavlja tudi v slovenski verziji imena, smo morali ime prevzeti po že izvedeni premeni, kar pomeni, da je do slednje prišlo najkasneje v drugi polovici šestega stoletja, ko so naši predniki prispeli na območje današnje Slovenije. Hkrati se spremeni mesto poudarka: v nastajajoči nemščini je poudarek praviloma na prvem zlogu oz. na korenu besede. Nemška verzija imena – Wöllan – se za razliko od slovenskega Velenja še danes naglaša na prvem zlogu, t.j. pred /l/. Ker je – bil – v tem primeru /u/ nepoudarjen, bi bil zato hipotetično izgubljen/opuščen - in do rudimentarne oblike /ve:le/, /ve:len/ spet le korak, ki vodi od nezvonečnega /f/ do zvonečnega /v/. Slovenska verzija v nasprotju z nemško ohranja poudarek na drugem, predzadnjem zlogu, kar bi govorilo za to, da je v njej še živ spomin na

²¹ Paola Korošec, op.cit., str. 15

²² http://www.freidok.uni-freiburg.de/volltexte/2075/pdf/Erlaeuterungen_zur_mhd_Grammatik.pdf pregl. 14.10.2011

predgermansko obliko imena – kljub temu, da se je ime več sto let zapisovalo samo v nemščini.

Vpliv slovenščine na razvoj imena vidim razen tega predvsem v dodajanju značilnega sufiksa */-je/*; ne gre tudi izključiti možnosti, da je to povzročilo selitev poudarka na predzadnji zlog. V slovenščini je končni */-je/* precej pogost; njegova funkcija je nadgrajevanje izhodiščnega pojma v zbirnik z večjo, a nedoločeno količino istopomenskih pojmov (vodovje, vejevje, goščavje), lahko pa označuje tudi širše geografsko območje, npr. nižavje (za razliko od enostavnejše „nižave“), višavje ipd. Prav tako so pogosti toponimi s končnico */-je/*. Pojavljajo se v dveh velikostnih redih: kot imena krajev – ob Velenju še npr. Zagorje (v nem. Sagor, tj. brez */-je/*), Brezje, Kozje, Prevorje ..., ki pogosto implicirajo izvor (»za goro«, »brezovo naselje« itd.), in kot imena širših geografskih območij s skupnim imenovalcem, praviloma vodotokom (Podravje, Prekmurje, Zasavje ...). Oblikovanje slovenske verzije krajevnega imena, ki ga danes poznamo kot **Velenje**, se je sklenilo ravno z dodajanjem obrazila */-je/* starejšemu besednemu korenu.

Na koncu lahko samo ponovim: upajmo, da bo kdaj kje kaj izkopanega, kar bo potrdilo hipoteze, grajene na zgodovinskih dejstvih in na jezikovnih mehanizmi. Najbližja naslednja priložnost: gradnja avtoceste proti Slovenj Gradcu, ki bo vodila ravno čez Graško goro. Svojim prednikom smo dolžni vsaj predhodno snemanje trase s sodobnimi radarskimi oz. laserskimi tehnikami.

Na zahtevo avtorja članek ni lektoriran (op. ur.).

Vlado Vrbič

ESTRELJENE SANJE

10 11 12

...tali,
...savnati
...moji fantje slati
...amula mol!

te slati,
vihu dati
to vrad,

LITERA

Andreja Ažber
David Vidmar Čeru

O NEKATERIH KNJIGAH, KI SO IZŠLE V ZADNJIH LETIH NA ŠALEŠKEM

Knjižnica Velenje že leta polni časopisni prostor velenjskega tednika *Naš čas* z informacijami o knjižnih novostih. Na zadnjih straneh tega časopisa je med TV programi in osmrtnicami rubrika s prozaičnim naslovom *Knjižni kotiček*. Po svojem izboru in okusu knjižničarji v njej predstavljamo knjige, ki so nam blizu. Prostora je toliko, da so vsaki knjigi odmerjene skromne vrstice s splošnimi informacijami in vtisi o posamezni knjigi, kar pa je premalo za resnejšo oceno. V predzadnji številki tega zbornika smo prvič predstavili knjige lokalne produkcije in knjige o lokalnem okolju ter jih z obsežnejšimi opisi in kritiko predstavili tako, kot si zaslužijo. A zadnja leta nikakor niso čas kulturnega spanca in ponovno so nastale številne knjige in publikacije, ki, ko so zbrane na enem mestu, razodevajo bogato knjižno kulturo v Šaleški dolini. Na tem mestu nikakor ne moremo objaviti vsega gradiva, izdanega v Šaleški dolini, objavljamo pa zato izbor publikacij, ki po mnenju uredništva zaradi njihove domoznanske, estetske ali pa strokovne drže predstavljajo pomembne mejnike v razvoju knjižne in literarne bere na Šaleškem.

Pina Špegel, *Spominska obeležja NOB v občini Šoštanj*, 2021

Spominska obeležja so eden najpomembnejših gradnikov vsesplošne ljudske zgodovinske zavesti. So gradnik ne le našega razumevanja preteklosti, temveč služijo tudi kot temeljni pripomoček za izgradnjo mitologije, na osnovi katere ustvarjamo našo samopodobo in obenem legitimiramo svoje oblastvo. Trenutno predstavljajo miti narodnoosvobodilnega

boja skupaj z miti o vojni za samostojno Slovenijo 1991 najpomembnejše gradnike v slovenski narodni identiteti. So elementi, ki omogočajo našo samoidentifikacijo, in elementi, ki usmerjajo naše delovanje znotraj skupnosti. Občina Šoštanj je, kakor mnoga druga območja Slovenije, izkusila tegobe 2. svetovne vojne, in spomin na to dobo je pomagal sooblikovati zdajšnjo šoštanjsko »lokalidentiteto«. Po vojni so nastala številna obe-

ležja narodnoosvobodilnemu boju, saj je bila Šaleška dolina eden pomembnejših krajev, kjer so se odigrali na trenutke za celotno državo ključni vojni dogodki. V Šoštanju je že oktobra 1941 prišlo do upora proti okupatorju, maja 1945 pa je bila v taisti občini celo podpisana kapitulacija nemških sil za jugovzhodno Evropo. V knjigi sledi uvodni študiji o najpomembnejših vojnih dogodkih, ki so se pripetili v Šoštanju in Šaleški dolini, še opis vseh spominskih obeležij, ki so bila postavljena po vojni. Z bogatim izborom literature, številnimi viri in slikovnim gradivom je knjiga *Spominska obeležja NOB v občini Šoštanj* delo, ki ga predlagamo vsakemu, ki ga zanima

obdobje 2. svetovne vojne na Šaleškem, obenem pa odličen pripomoček za nadaljnje raziskovanje.

DVČ

Aco Ferenc, *Beg z Lastovkami*, 2021

Beg z lastovkami je brutalno iskren roman o odrasčanju, stremljenjih in pobalinskih podvigih družčine prijateljev na pragu sedemdesetih let prejšnjega stoletja v Šaleški dolini. Dogajalni prostor sta mesti Štanj, Trenje in naselje Hapane, dinamiko dogajanja pa nato pospešita še potep glavnega protagonista Žaca in njegove družčine na morje ter kratek pobeg Žaca in Mirča pred roko pravice v Francijo. Vrnitev v Štanj, kjer se juha seveda ne poje tako vroča, kot so jima jo zakuhali drugi, začrta konec romana in tudi obdobje odrasčanja glavnih protagonistov. Roman pretanjeno razkriva šaleške značilnosti »zeitgeista« uporniške kontrakulture, ki jo je prav v tistem obdobju sijajno prikazal kultni Hopperjev film *Goli v sedlu* (*Easy rider*) in je vsekakor ne gre zreducirati zgolj na miroljubno hipijevstvo. Nekoč Titovi cicibani z ruticami so zdaj uporniki z razlogom, kajti svoj dom s strogimi in čustveno

hladnimi starši doživljajo kot življenje v kasarni. Upirajo se avtoritetam nasploh in prepuščeni samim sebi razbijajo monotonijo socialističnega vsakdana. Živijo samo za danes, za jutri jim ni mar, prav tako tudi ne za komunistično partijo, samoupravljanje in zmagovite bitke partizanov. Pravico do dolgih las in minikril razumejo kot temeljno pravico do samoizražanja. V svobodni ljubezni si krojijo svoja pravila in se bolj ali manj držijo etičnega ko-

dekse, ki velja med prijatelji. Svoj vsakdan si popestrijo tudi z malimi krajami – še posebej imenitne so kraje tranzistorjev znamk Grundig in Blaupunkt, ki so bili sicer dražji od koles, za uresničevanje svojih ciljev in želja pa se znajo izkazati tudi pri težkem fizičnem delu. Dinamika pripovedi je izdatno začinjena tudi s pretepi; štiri klope iz Trenja (med njimi tudi gimnazijci), Štanja in Hapan so komaj čakale na priložnost, da si dajo duška. Docela iskreno je prikazan tudi zapleten odnos družčine do priseljencev, ki ni temeljil na nacionalizmu, temveč na nejevolji, ker so imeli kratkolasi Bosanci prednost pri zaposlovanju. Glavni protagonist Žac politike ne mara in ji ne verjame, kljub temu pa paradokсно izrazi svoje stališče v ganljivo naivni idealizaciji zahodnih držav »gnilega kapitalizma«.

Knjižni prvenec *Beg z lastovkami* Aca Ferencna ni le sočen zapis neke mladosti, temveč je nadvse dragoceno pričevanje markantnega šaleškega pripadnika generacije upornikov z razlogom.

AA

Miran Aplinc, *110 let mesta Šoštanj, 2021*

V letu 2021 praznuje Šoštanj 110. obletnico pridobitve mestnih pravic in v sklopu praznovanj in proslav je med dru-

gim prišlo pod pokroviteljstvom Občine Šoštanj tudi za izdajo knjige *110 let mesta Šoštanj*, ki kronološko, s kratkimi gesli in bogatim izborom slikovnega gradiva orisuje bogato zgodovino Šoštanja vse od prvih omemb vitezov Šoštanjskih v oddaljenem 12. stoletju in do ustanovitve druge Šoštanjske občine ter do današnjega dne. Knjiga

obsega 791, kronološko si sledečih gesel in tako predstavlja pravo zakladnico podatkov, ki bodo marsikomu olajšale razumevanje zgodovine Šoštanja in Šaleškega okoliša. Kratka,

a natančna in skrbno oblikovana gesla dajejo oris vseh najpomembnejših dogodkov in sprememb, ki so se pripetile v Šoštanju v tem dolgem zgodovinskem loku. Je tudi odličen pripomoček tako za resne raziskovalce zgodovinopisja in domoznanstva, ki jim bo kronološko ogrodje olajšalo raziskovanje, kot tudi za ostale bralce, ki jih čaka ob pestrem slikovnem izboru prava poslastica.

DVČ

Miran Aplinc, *Letalstvo v Šaleški dolini po drugi svetovni vojni in 50 let delovanja Šaleškega aerokluba*, 2021

Leta 2016 je izpod peresa Mirana Aplinca izšla knjiga *Letalstvo v Šaleški dolini do konca druge svetovne vojne*, v letošnjem letu (2021) pa smo pričakali še naslednji del te literarne sage, ki opisuje razvoj letalstva na tem ob-

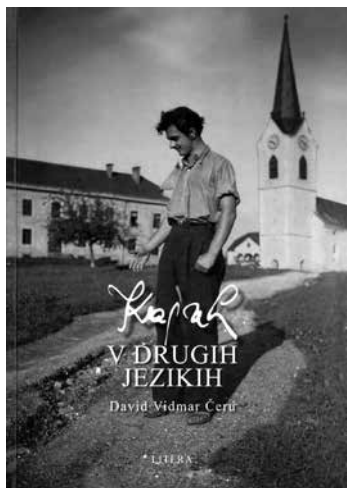
močju po 2. svetovni vojni in vse do danes. Medtem ko so bili zgodnji začetki letalstva v zlatih 20. letih drobtinčarski in brez večjih in daljnosežnih uspehov, pa je obdobje po osvoboditvi prineslo velike spremembe. Zgodnja po-vojna leta so bila še čas ob-nove in zategnjenih pasov, sredi 50. let pa se je pričel obširnejši razvoj, začeni s ustanovitvijo aerokluba v Lajšah pri Šoštanju. Temu je sledila več desetletij tra-jajoča rast, v sklopu katere

se je letališka dejavnost v Šaleški dolini razvila v eno najbolj-ših in najobsežnejših na Slovenskem. Obsežna monografija ponuja bralcu mnogo zanimivih podatkov, pester izbor sli-kovnega gradiva pa naredi branje še nazornejše.

DVČ

David Vidmar Čeru, *Kajuh v drugih jezikih*, 2021

Avtor v obsežni monografiji *Kajuh v drugih jezikih* najprej z zgodovinsko natančnostjo predstavi zeitgeist življenjske in ustvarjalne poti pesnika Karla Destovnika - Kajuha. V nadaljevanju pretanjeno izriše idejne in literarne tokove, ki so vplivali na Kajuhov umetniški izraz, in osvetli

psihološki aspekt njegove lirike. Kratkemu opisu publicistične zgodovine Kajuhovih zbirk sledi podroben pregled prevajanja Kajuhovega opusa, ki se je pričelo že v prvih letih po koncu 2. svetovne vojne, posamična Kajuhova dela pa so se prevajala že prej. Kajuh je bil preveden v triindvajset jezikov. Knjiga je zbirka posamičnih prevodov z navedbo prevajalca, pesmi pa si sledijo po kronološkem vrst-

nem redu nastanka in so razdeljene na pred- in medvojne. Posamični prevodi sledijo slovenskemu originalu. Monografija je dragocena tudi zaradi fotografij osmih naslovnih prevodov Kajuhovih del v tujih jezikih in fotografij rokopisov ter štirinajstih fotografij eminentnih prevajalcev s kratko predstavitvijo.

AA

Franč Križnar, *Kajuh v glasbi*, 2021

Karel Destovnik - Kajuh je dandanes poznan kot eden najpomembnejših slovenskih pesnikov, a le redki so, ki poznajo obsežen opus njegovih uglasbenih pesmi. V sklopu projekta obeležitve 100. obletnice Kajuhovega rojstva je bila leta 2021 kot prva od sedmih knjig izdana monografija *Kajuh v glasbi* avtorja Franca Križnarja. Obsežni uvodni študiji

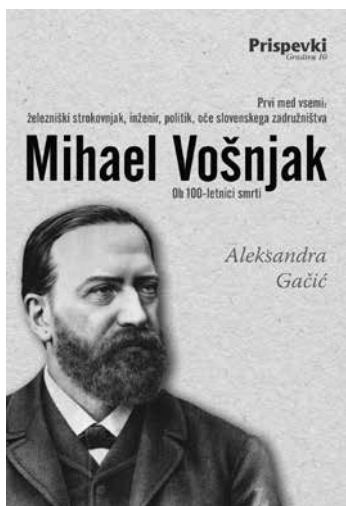

o vlogi glasbe v Sloveniji v času prve Jugoslavije, medvojnega obdobja in glasbene ustvarjalnosti v NOB sledi seznam vseh Kajuhovih uglasbenih pesmi za otroške, ženske, moške in mešane pevske zборе, opremljen z notnimi zapisi.

DVČ

Aleksandra Gačič, *Prvi med vsemi: železniški strokovnjak, inženir, politik, oče slovenskega združništva Mihael Vošnjak*, 2021

V času praznovanja 110. obletnice pridobitve mestnih pravic Šoštanja ter ob 100. obletnici Vošnjakove smrti je izšla

druga biografska monografija avtorice Aleksandre Gačič, tokrat na temo Mihaela Vošnjaka, osebnosti, ki je s svojim delovanjem omogočila prehod Šaleške doline iz dokaj zapostavljene in s svetom nepovezane doline v industrijsko usmerjeno dolino nove dobe »moderne.« V monografiji je predstavljena Mihaelova življenjska pot, njegova kariera in uspehi, povezani z razvojem železniške in združniške

mreže na Šaleškem in obširnejšem Slovenskem, ter njegova poslednja leta v Gorici in Švici. Še posebej so izpostavljene njegove družinske vezi, zdravstvene težave, vez z rodno Šaleško dolino, življenje v Celju in njegov vpliv na delovanje sina Bogumila Vošnjaka.

DVČ

Vlado Vrbič, *Prestreljene sanje*, 2020

Roman *Prestreljene sanje* avtorja Vlada Vrbiča je eden najvidnejših zgodovinsko-biografskih romanov, postavljenih

v okoliš Šaleške doline. Je pripoved o življenju Karla Destovnika - Kajuha, vse od najzgodnejšega otroštva do njegovega vstopa v okrutni svet, ki ga je na vsak način želel izboljšati. Roman prepleta natančno raziskano zgodovinsko dogajanje na Slovenskem med 2. svetovno vojno z biografskimi podatki iz pesnikovega življenja. Z močnim nanašanjem na dejstva, pisma, pesmi, zgodovinsko gradivo, ohranjeno zapuščino in spoznanja prejšnjih generacij preučevalcev Kajuha je bila ustvarjena prelepa zgodba o smrti in življenju, bojznih in upanju, o porazu in zmagi.

DVČ

Miran Aplinc, »Morda bodo prišli še tako časi, ko boste morali jesti tak kruh, kjer bodo špice ven gledale«, 2019

Ko je govora o vojni, ljudje večinoma pomislijo na konjeniške galope, infanterijske juriše, na topove in granate,

tanke in letala. A vojna ni samo bojevanje na fronti, pomeni tudi mobilizacijo celotnega prebivalstva. Ko so usodni streli Sarajeva 1914. leta pahnili Evropo v do tedaj največjo med

vojnami, je prebivalstvo v zaledju izkusilo pomanjkanje, stanje vojnega gospodarstva in državne preskrbe. Šoštanj nikakor ni bil izjema in v štirih letih vojne in prevratne dobe, ki je sledila razpadu cesarstva, se je v tem mestu spodnje Štajerske razvila obširnejša mreža preskrbe civilnega prebivalstva. Miran Aplinc v tej monografiji orisuje, kako se je to pripetilo, kako so se spremenile cene in dostopnost živil, kako je bilo z delovno silo,

s črnoborznistvom, varčevanjem, cenami, obrtjo in industrijo v časih vojne ljudske mobilizacije. Odlična študija razodeva nove podatke na mnogokrat spregledan aspekt na 1. svetovno vojno in njenega vpliva na vsakdan civilnega prebivalstva.

DVČ

Miran Lukaček, *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*, 2019

Šaleška dolina je v 19. stoletju doživela preporod svoje identitete, ko so ruralno usmeritev zamenjale nove, pretežno gospodarske in rudokopne panoge. Do preloma v 20. stoletje je rudniška dejavnost postala ena najpomembnejših gospodarskih panog v dolini in vse do današnjega dne usmerja nadaljnji gospodarski razvoj, njen vpliv pa se kaže tudi v kulturi, prosveti in celo arhitekturi. Mnogim je razvoj rudarstva v Šaleški dolini poznana zgodba, saj so kot zaposleni v rudokopni industriji sami izkusili to delo. Toda veliko

ljudem je nepoznana obširnejša, zgodovinska plat premogovništva na Šaleškem. V svoji knjigi Lukaček predstavlja razvoj premogovništva na Šaleškem in obenem prikazuje, kako je ta dejavnost vplivala na podobo same doline. Knjiga, opremljena s številnimi slikami, kartografskim gradivom, ilustracijami in shemami postopnega spreminjanja površinskega območja Šaleške doline, je čtivo, ki bo privabila tako

resne raziskovalce gospodarske zgodovine, geologije, a obenem zaradi lahkotnega sloga pisanja navdušila mnoge ljubiteljske bralce.

DVČ

Bojan Glavač, *Velenjske zgodbe 2*, 2019

Izpod peresa prvega ravnatelja gimnazije, čarodeja, gobarja ... Bojana Glavača je tri leta po izidu prve zbirke krajših proznih besedil izšla še druga knjiga serije o velenjskem vsakdanu. Kakor že v prejšnji številki so tudi *Velenjske zgodbe 2* polne duhovitih anekdotičnih spominov na polpreteklo dobo in avtorjevo otroštvo. *Velenjske zgodbe 2* popeljejo bralca skozi idilično odraščanje v Velenju in so prelep pri-

kaz odraščanja v Šaleški dolini v sredini prejšnjega stoletja; v času, ko so se prepletali elementi brezskrbnosti skorajda idiličnega otroštva in bridkosti medvojnih ter ideološko obremenjenih let. Knjiga je ogledalo, ki odseva potek življenja Velenjčana v najpristnejši obliki – ne v obliki natančno presejanega biografskega sestavka, marveč kot surovi spomini, neobteženi s potrebo po historični natančnosti in brezosebni analitičnosti. Zaradi pristnih izlivov občutenja tolikšnih pomembnih dogodkov lokalne zgodovine so *Velenjske zgodbe* 2 tako priročno kot tudi pomembno domoznansko besedilo.

DVČ

**Miran Ahtik, Aleksander Cvar, Jože Melanšek,
Vinko Mihelak, Niko Purnat in Anton Šeliga,
*Šaleška in Zgornja Savinjska dolina v procesih
osamosvajanja Slovenije*, 2018**

V zadnjih letih je nastalo veliko publikacij, povezanih s polpreteklo zgodovino, na proces razpadanja Jugoslavije in osamosvajanja Slovenije. Velikokrat se orisujejo veliki, vsedržavni dogodki, vezani na proces ustalitve nove države. A potrebno je orisati še eno plat te zgodbe, in sicer to, naveza-

no na lokalni okoliš. Odločilni dogodki osamosvajanja Slovenije so bili v veliki meri odvisni od lokalnih razmer in zmožnosti posamičnih občin, statističnih in upravnih enot ter posamičnih regij,

ki so z organizacijo Teritorialne obrambe, splošno mobilizacijo ljudskih množic in s pripravo na oborožen spopad omogočile, da se je preprečil spopad z veliko žrtvami. Šaleška in Savinjska dolina pri tem nikakor nista izjemi; tudi tukaj so nastajala tajna skladišča orožja, tudi tukaj je prišlo do mobilizacije, priprave civilne obrambe, blokad in manjših mane-

vrov. V tej 2018. leta izdani knjigi je slednje odlično orisano, bogat izbor slikovnega in kartografskega gradiva pa bralca popelje v burno dogajanje rojevanja naše države v 90. letih.

DVČ

Risto Stojanovič, *Maj 1945: vojaški dogodki, ki so zaznamovali Šaleško dolino*, 2018

O 2. svetovni vojni na Slovenskem je bilo zapisanega že mnogo, prav tako je bilo že veliko zapisanega o dogodkih, ki so se zvrstili v Šaleški dolini. A Stojanovičeva knjiga *Maj 1945: vojaški dogodki, ki so zaznamovali Šaleško dolino* razodeva obilico novih podatkov, ki bolje prikazujejo zaključne

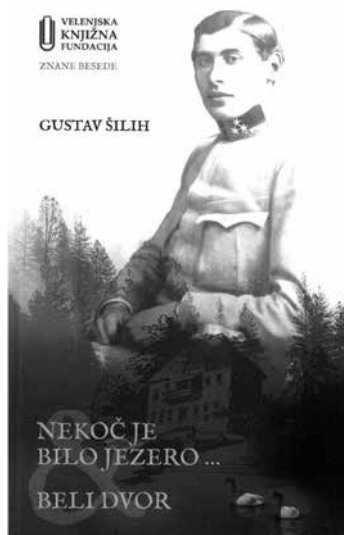
faze tega konflikta na Slovenskem, obrazložijo, kakšno vlogo je pri tem odigravala Šaleška dolina, in opisujejo, kako so to odločilno fazo nemškega umika občutili prebivalci Šaleške doline, člani partizanskega vojsstva in nemških oboroženih sil. Z bogatim seznamom virov in literature, številnimi slikami, posamičnimi zemljevidi in raznimi dokumenti je Stojanovičevo delo knjiga, ki odpira nova spoznanja

in nova vprašanja, ki bodo pripomogla k boljšemu razumevanju dogodkov pred več kot osemdesetimi leti in ki so še dandanes pomemben del tako lokalne kot državne mitologije.

DVČ

Gustav Šilih, *Nekoč je bilo jezero ... (dolinska bajka) [in] Beli dvor (mladinski roman)*, 2018

Ob praznovanju 125. obletnice rojstva slovenskega pedagoga, mladinskega pisatelja in Majstrovega borca Gustava Šiliha je izšla pod pokroviteljstvom knjižnice Velenje jezikovno posodobljena izdaja njegovih zbranih proznih del. Kot eden najvidnejših šaleških prozaistov je Gustav Šilih v

svojih mladostnih letih spisal dva romana, *Nekoč je bilo jezero ...*, 1921. leta izdani zgodovinski roman, in 1938. leta delo *Beli dvor*, slovenski mladinski roman. Že v času izida sta bila romana priznana med tedanjim literarno-kritičnim občestvom tako zaradi izjemnega obsega kot tudi stilističnim prvin in same narativne ambicioznosti. Še posebej drugi roman je v politično naelektrenih letih po natisu dosegel presenetljiv uspeh v slovenskem narodnem, liberalnem in tudi katoliškem taboru.

Obe deli sta sedaj zbrani v skupni publikaciji, v drugem jezikovno posodobljenem ponatisu.

DVČ

Milojka Bačovnik Komprej, *Prelistani obrazi* (serija štirih zvezkov), 2017

V letih 1997–2015 so se v šoštanjskem *Listu* pojavili številni intervjuji z osebami, delujočimi v Občini Šoštanj, ki so v neki meri vplivali na kulturno udejstvovanje, politiko in upravo skupnosti, odigrali pomembno vlogo v športnih

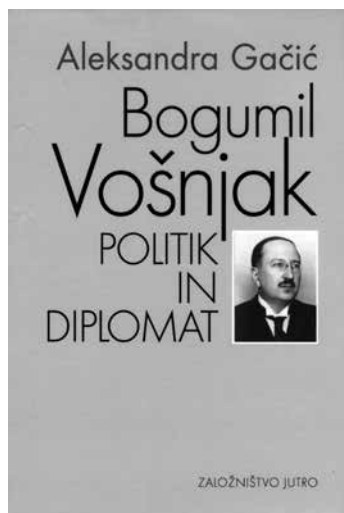

dejavnostih in tekmovanjih, usmerjali gospodarski razvoj občine ali pa kakorkoli drugače pripomogli k razvoju skupnosti. Leta 2017 je bilo zbranih in prvič izdanih v serijski publikaciji preko sto intervjujev, priročna izdaja pa lahko predstavlja pomemben delež za domoznansko raziskovanje Šaleške doline in njenih ljudi.

DVČ

Aleksandra Gačić, *Bogumil Vošnjak: Politik in diplomat, 2017*

Monografija zgodovinarke Aleksandre Gačić je eden prodornejših biografskih sestavkov o osebnosti, povezani s

Šaleško dolino, zato služi kot odličen primer za nadaljnja biografska raziskovanja. V knjigi je avtorica predstavila življenje in delo Bogumila Vošnjaka, enega pomembnejših slovenskih diplomatov v prvi polovici dvajsetega stoletja, ki je z neizmernimi napor prelevil Slovence iz naroda, ki je bil v očeh sveta le podaljšek Avstrijcev, v mednarodno prisoten narod z dovoljšno močjo, da je krožil ne le svojo

usodo, temveč tudi (so)usmerjal obširnejšo politiko celotne prve jugoslovanske države.

DVČ

Rok Poles, *Stopetkrat o Šoštanju v enem odstavku*, 2015

Ob 20. obletnici ustanovitve nove Občine Šoštanj,

105. obletnici pridobitvi mestnih pravic in 660. obletnici prve omembe trga Šoštanj je izpod peresa Roka Polesa izšla prav posebna knjiga, ki skupaj z lepimi ilustracijami in kratkimi opisi orisuje najpomembnejše zgodovinske dogodke, osebnosti, arhitekturne objekte, društva in vse drobnarije, ki dajejo Šoštanju svojo posebnost in prepoznavnost. Prva izdaja knjige vsebuje 105 gesel, v letu 2020 pa je ob pričakovani 110. obletnici

pridobitve mestnih pravic izšla še razširjena izdaja *Stodesetkrat* o Šoštanju v enem odstavku, prevedena tudi v angleški jezik.

DVČ

Tone Ravnikar, Lado Planko in Boris Golec, *Šaleški gradovi viteza Gadolle*, 2015

Mnogokrat se zazdi, da je raziskovanje najoddaljenejših epoh naše preteklosti drobnjakarska zadeva, ob kateri smo srečni, če zasledimo posamične drobce, ki razodevajo nove malenkosti, iz katerih se lahko sčasoma ustvari obširnejša zgodba. Le redkokdaj pa se zgodi, da se naleti na vir, ki v

večjem obsegu prinaša nove podatke in razširi naše védenje. A knjiga Šaleški gradovi viteza *Gadolle* zagotovo sodi v to kategorijo. Delo, opremljeno z odličnimi uvodnimi študijami in natančnimi prevodi Gadollovega teksta iz zgodnjenovoveške nemščine, razodeva ključne podatke o mnogoterih stavbah na Šaleškem, ki so krojile usodo doline in usmerjale njen nadaljnji razvoj. Za

raziskovanje srednjeveške zgodovine Šaleške doline je knjiga zagotovo eden najpomembnejših pripomočkov.

DVČ

Povzetki

Bojan Pavšek

VELIKA DOLINA ZA MALE LJUDI

“Velika dolina za male ljudi” se na esejističen način loteva reindustrializacije Šaleške doline, ki že nestrpno čaka za prvim vogalom. Avtor se za oblikovanje prispevka poslužuje njemu poznane lokalne preteklosti, ki jo prepleta z doživljanjem burne sedanjosti in na mestih začini z idealističnim razmišljanjem o svetli prihodnosti. Za oporo v navidezno slepih ulicah mu priskočijo na pomoč tudi dognanja, zbrana v različnih strokovnih, dokumentarnih, tudi populističnih prispevkih. Ne glede na to, da je priprava in izvedba tako obsežnega projekta, kot je “Prestrukturiranje regije SAŠA skladno s politiko pravičnega prehoda iz premogovništva” izjemno kompleksna, ima po avtorjevem mnenju srčika principa skrajno preprosto strukturo. Razdeljena je na štiri elementarna stanja, pri katerih je najpomembnejše, da se ne ustvarjajo v ihti, se izpeljejo do konca in si brez preskakovanj sledijo po naslednjem vrstnem redu: začutimo, razvijajmo, oblikujmo, navdihujmo. Vsako elementarno stanje je obravnavano v zaključenem poglavju, pri čemer avtorjevo konstruktivno razmišljanje ves čas ohranja ravnotežje med pesimizmom in optimizmom. Trenutek, ko bo lokalno okolje ponotranjilo zastavljene poteze preobrazbe, bo jasno nakazal, ali smo štartali v prihodnost pri zeleni ali rdeči luči. Smo morda pri tem preostro zavijali ali celo ubirali napačne bližnjice? Pospesek na štartu se skriva v zaznavanju bistva, neodvisnega od razumskega razčlenjevanja. Dolina ima velike možnosti, da postane navdih. Da ji bomo naredili učinkovito, privlačno in zaupanja vredno podobo, mora uresničevanje strategije vključevati uravnoteženo delovanje ključnih gradnikov, ki bodo skrbeli, da se bo še naprej vrtela z isto hitrostjo kot svet okoli nje.

Aleš Ojsteršek

PLANET V OBDOBJE PO PREMOGU ALI KAKO (SE) REŠITI ZAGAT(N)E ŠALEŠKE DOLINE

Članek obravnava procese, ki naj bi Sloveniji zagotovili izstop iz premogovništva oziroma preobrazili Šaleško dolino za čas po zaprtju premogovnika po načelih pravičnega prehoda. Pravični prehod bi pomenil minimalen vpliv na zaposlene in skupnosti v najbolj prizadetih regijah, zagotoviti bi moral široko opredeljeno socialno varnost ter prizadevanja usmeriti tudi v zagotovitev zdravega življenjskega okolja. Pri tem se avtor ozre na globalno raven in v čas sprejemanja *Pariškega sporazuma*, nadalje na cilj podnebne nevtralnosti EU, ki ga leta 2019 potrdi Evropski svet, in v *Evropski zeleni dogovor* kot prvo politično prioriteto Evropske komisije. Ker povišanja podnebnih in energetskih ciljev ne bo mogoče doseči brez pospešenega opuščanja enega glavnih virov emisij toplogrednih plinov – premoga, je EK sprejela več ukrepov spodbujanja procesa v državah članicah, med katerimi je ustanovitev *Sklada za pravičen prehod*. Ta za Savinjsko-šaleško in Zasavsko regijo predvideva neposredno finančno oporo v skupni višini 235 mio evrov.

Nastajanje načrta v Sloveniji steče s pripravo različnih analiz in strategij, v članku pa avtor ponudi vpogled vanj. Osvetli obravnavo zapiranja premogovnika v Zasavski regiji, v kateri se je pristop izkazal za zelo slab, izrazito enodimenzionalen – usmerjen zgolj na okoljska vprašanja, in osvetli ključna področja javnih obravnav, kot so leto opustitve pridobivanja premoga v Šaleški dolini, in njihovo kakovost: ali so v razpravah pravično zastopani vsi vidiki, ne samo okoljski. V članku so navedena stališča lokalnih skupnosti, sindikatov, civilne družbe, razprave strokovnjakov in tujih dobrih praks in posebej mladih, ter predstavnikov države v teh procesih. Avtor z prikazanimi razpravami sklene z ugotovitvijo, da primer priprave *Nacionalne strategije za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z*

načeli pravičnega prehoda očitno kaže na veliko število vrzeli, od pomanjkanja socialnega dialoga do neupoštevanja načela pristojnosti. Oboje je za prihodnost Šaleške doline in njenih prebivalcev zaskrbljujoče in zelo slaba popotnica.

Rok Poles

**O DEŽNIKASTEM OBOKU, BOBNU VERIGE
ZA DVIŽNI MOST IN IZMIŠLJENIH
ANTIČNIH NAPISNIH TABLAH**

**PRISPEVEK K POZNAVANJU STAVBNE
ZGODOVINE VELENJSKEGA GRADU**

Terensko-kabinetni pregled Velenjskega gradu je pokazal: klet ron dele ima obok z osrednjim stebrom, zahodni trakt ima v vrhnjem nadstropju štiri gotska okna, ostanki mehanizma za dviganje mostu v grajsko jedro naj bi bili vidni še leta 1910, grad je bil 1754 fiktivno upodobljen v Mollovi zbirki ...

Mateja Medved, Janja Jedlovčnik

**PRVA SVETOVNA VOJNA SKOZI OČI
AVSTRO-OGRSKEGA VOJAKA
ŠOŠTANJČANA HENRIKA MRAVLJAKA**

Pričujoči članek je dopolnjeno in razširjeno besedilo, nastalo ob pripravi razstave, ki sta jo ob 100. obletnici začetka 1. svetovne vojne pripravila zgodovinarja Janja Jedlovčnik in Damijan Kljajič. Razstava z naslovom »*Nestrpno in hrepenenče čakam, da prihitim k Tebi, draga mi ženska.*« *O razglednicah Henrika Mravljaka* je bila oktobra 2014 postavljena na ogled v prostorih Muzeja Velenje.

Članek – tako kot razstava – temelji na ohranjenih razglednicah, ki jih je v 1. svetovni vojni, v letih 1915–1918, Šoštanjčan Henrik Mravljak z bojnega polja in njegovega ožjega zaledja pošiljal svoji ženi Ivanki domov v Šoštanj. V Mravljakovem pisanju sledimo njegovi vojaški zgodbi ter dogodkom na vzhodni in balkanski fronti, kamor ga je neprostovoljno vodila pot.

Pričujoči članek je poskus rekonstrukcije vojaške poti Henrika Mravljaka in njegovih doživljanj 1. svetovne vojne na osnovi ohranjenih razglednic, ki poleg svoje vsebine tudi motivno same zase pripovedujejo o dogodkih v 1. svetovni vojni ter o ljudeh in krajih, ki so se znašli v vojni vihri.

David Vidmar Čeru

**EUGENIE SCHWARZWALD IN ŠALEŠKA
DOLINA: ŽIVLJENJE AVSTRO-OGRSKE
FILANTROPINJE IN PREVOD ČRTICE O
ŠALEŠKI DOLINI**

V poslednjem letu vélike vojne je bila v Topolšici pri Šoštanju pod pokroviteljstvom dunajske pedagoginje in filantropinje Eugenie Schwarzwald organizirana otroška kolonija za okoli dvesto petdeset dunajskih otrok. Dandanes skorajda popolnoma pozabljen dogodek je ohranjen le v kratki črtici, ki jo je organizatorica tabora napisala okoli desetletje po razpadu Avstro-Ogrske. Sestavek predstavlja življenje in delo Eugenie Schwarzwald in njene poskuse reforme avstro-ogrskega šolstva ter daje kratek oris poteka poletne otroške kolonije v Topolšici poleti leta 1918. Temu zgodovinopisnemu delu sledi še prevod črtice Eugenie Schwarzwald v slovenščini (*Voli iz Topolšice: Zgodbica iz stare Avstrije*), podan pa je tudi originalni tekst v nemškem jeziku (*Die Ochsen von Topolschitz: Eine Geschichte aus Alt-Österreich*).

Aleksandra Gačič

**NEMŠKEGA DUHA NI TAKO PREPROSTO
IZBRISATI – SLOVENSKO-NEMŠKO
RAZMERJE V ŠALEŠKI DOLINI V LUČI
NOVE DRŽAVE**

Pričujoči članek osvetli dogodke na predvečer Koroškega plebiscita in usodo slovenskih Primorcev. V uvodu so pojasnjena dejstva o zgodovinskem ozadju koroškega in primorskega vprašanja, nato razprava poseže na domače ozemlje – v Šaleško dolino, ki je bila z usodo rojakov seznanjena. Na osnovi lokalnih časopisov, Nove dobe in Domovine, so predstavljeni dogodki, ki so se v dolini zvrstili v podporo Korošcem in Primorcem.

Mateja Kumer

**ALFRED KELLER – PRIDIH SODOBNOSTI
DVORCA GUTENBÜCHEL**

V raziskovalnem prispevku se ob arhitekturnih delih Alfreda Kellerja podamo na pot v Indijo, usmerimo pogled v prečudoviti Kvarner, se ustavimo v Avstriji, morda še v Španiji, vsekakor tudi v Ljubljani in drugod po Evropi. Za bralce Šaleških razgledov pa je zagotovo najpomembnejši postanek na dvorcu Gutenbergel v Ravnah pri Šoštanju, kjer je načrtoval prenovo dvorca, ki jo lahko občudujemo še danes.

Pot in delo cenjenega dunajskega arhitekta nam pokažeta njegov odnos do narave, kulture in prostora, v katerem je deloval. Njegova največja vrednota je zagotovo spoštovanje do že obstoječih identitet v prostoru, ki jih je s svojim delom le še bolj poudarjal in jim privzdigoval njihove ambientalne podobe. Tak pristop si je zamislil tudi v Šoštanju na dvorcu Gutenbergel, ko je bil na vrhuncu svojega ustvarjanja.

Franc Križnar

**UGLASBENA POEZIJA KARLA DESTOVNIKA
KAJUHA (1922–1944)**

Poezija enega od prvakov slovenske postmoderne literature, pesnika Karla Destovnika Kajuha (Šoštanj, 19. 12. 1922 – Šentvid pri Zavodnjah, 22. 2. 1944), je našla tudi zaradi poetičnosti (metrika in ritmika) nemalo odsevvov v glasbi številnih slovenskih avtorjev in skladateljev ter celo nekaj med tujimi. Kajuhove raznovrstne, še največ pa v socialni realizem zazrte vsebine so našle povsem profesionalne skladateljske refleksije. S svojimi vsebinami in oblikami pa je pesnik še najbolj zazrt v borbo in upor, saj je bil neposredni in aktivni udeleženeec NOB. Če med skladatelji, ki so največkrat komponirali svoja dela (*samospevi* in *zbori*), navedemo vsaj Bojana Adamiča, Matijo Bravničarja, Radovana Gobca, Marjana Kozino, Janeza Kuharja, Sveta Marolta Špika, Karla Pahorja, Rada Simonitija idr., zagotovo še nismo zajeli vseh. Omenjene uglasbitve slovenskih avtorjev na Kajuhovo poezijo pa se niso ustavile zgolj pri *samospevih* in *zborih*, ampak segajo vse do najsodobnejše, moderne glasbe in njenih novodobnih žanrov: šansoni, pop, rock, mešana glasba – partizanski rock idr. Med njimi je zagotovo najbolj popularna *Himna=Pesem XIV. divizije (Zaplovi pesem borb in zmage)*, ki jo je prvi uglasbil na Kajuhovo poezijo S. Marolt Špik.

Silvo Grmovšek

KIPAR CIRIL CESAR IN NJEGOVA PRAVICA

Izginotje kipa Talec avtorja Cirila Cesarja, za kar je poskrbelo Društvo slovenskih likovnih umetnikov, ko je kip leta 1954 skrivoma umaknilo s skupinske razstave v Jakopičevem paviljonu, in konflikt, ki je iz tega nastal, je – gledano s časovne distance skoraj sedemdeset let – zgolj anekdota v biografiji tega mozirsko-velenjskega kiparja in pionirja industrijskega oblikovanja. V prispevku bomo poskušali odgovoriti na vprašanje, če je ta dogodek več kot opomba pod črto in kaj nam pove o samem kiparju ter tedanjem času v sredini petdesetih let prejšnjega stoletja.

Boris Salobir

FILM IN FILMSKA KULTURA V ŠALEŠKI DOLINI

Filmska dejavnost v Šaleški dolini je bila v preteklem stoletju, od leta 1920 do leta 2020, precej pestra. Razvoj je potekal počasi, je pa zato po letu 1958, ko je nastalo novo Velenje, stekel z bliskovito naglico. Kako je film prihajal v dolino, kdo so bili snemalci, kino v Šoštanju in Velenju, nastanek Kino kluba Gorenje, Paka filma, Kina 16 in drugih filmskih dejavnosti ter zanimivosti na tem področju, so v prispevku prvičkrat zbrano predstavljene teme. Ne gre za znanstveni oris dogajanja, temveč za osnovni informativni pregled, ki bo morda kdaj doživel poglobljeno obdelavo.

Andreja Ažber

**ILEGALNI PONATIS PREPOVEDANE
PESNIŠKE ZBIRKE FRANCETA BALANTIČA
V ŠALEŠKI DOLINI**

Prispevek sledi legalnim in ilegalnim različicam dolgo prepovedane pesniške zbirke vrhunskega slovenskega lirika Franceta Balantiča, oriše Balantičevo tragično življenjsko in pesniško usodo ter osvetljuje ideološke okoliščine prepovedovanja in maličenja njegovega liričnega pesniškega izraza. Prepovedan ni bil le kot domobranska žrtev, temveč tudi kot pesniški zgled mlade generacije lirično izpovednih pesnikov, ki so odklanjali režimu všečno kramparsko poezijo. Senca Balantičeve anateme je padla tudi na mlado povojno generacijo šaleških intimističnih pesnikov, zaradi ilegalnega ponatisa Balantičeve prepovedane pesniške zbirke pa so v osemdesetih letih prejšnjega stoletja konkretno represijo občutili tudi mladi šaleški literati.

Maja Pan

KAABA V VELENJU

Pričujoči prispevek je malce nevsakdanji, izrazito osebni zapis o slabše poznani knjižici pesmi avtorice Zdenke Gajser iz Maribora z naslovom *kaaba sanjalka*, ki je leta 1985 izšla pri šaleški literarni reviji *Hotenja*. S pomočjo naslovne metafore, to je meteoritskega svetega kamna muslimanov, se prvenstveno dotika daljnega, prečutega in spregledanega lezbiškega naboja pesmi, njihovega pomena v tedanjem in sedanjem času. Spoznanja zaokroža z razmisleki o vlogi ter pomenu lokalnih, samoniklih kultur, ki so že tedaj bile potisnjene na družbeno obrobje, pri čemer poudarja širši okvir šaleškega literarnega okolja osemdesetih, predvsem Hotenj. Razmišljanja se navezujejo na vprašanje, zakaj je lezbični umetniški izraz, če je že viden, le redko univerzalen, kako to, da je tako rekoč fantomski. Kaj ima to opraviti s »homopropagando«, tj. kvarnim novačenjem mladih skozi umetnost, filozofijo in javno kulturo.

Peter Rezman

SKOK IZ KNAPOVSKE PROZE

Zgodba z naslovom *816* je bila leta 2005 izbrana kot ena od petih za objavo v razpisu DSP. Zgodba pripoveduje o upokojenem rudarju, ki s težavo sprejme oziroma sploh ne sprejema statusa upokojenca, ko se izteče njegova delovna doba. Objava v *Sodobnosti* je avtorja spodbudila, da je po izhodiščnem formatu napisal še šest »knapovskih« *zgodb in vse (Govor, Osemsto šestnajst, Vade retro (Slikar), Beli oblaček, Avgust, petnajsti, Skok čet kožo, Ribe pod hruško) so pri Založbi Litera l. 2008 izšle v knjigi Skok iz kože. Zbirka je bila nagrajena in po njej je v naslednjem desetletju izšlo pet knapovskih romanov. Pristanek na kukavičje jajce (Litera Maribor, 2010), Zahod jame (Goga Novo mesto, 2012), Tekoči trak (Litera Maribor, 2015), Barbara in Krištof (Goga Novo mesto, 2016) in Mesto na vodi (Litera Maribor, 2019).*

Načrt celotnega opusa se je izoblikoval med pisanjem prvih dveh romanov in zaradi velike pozornosti in nominacije romana *Zahod jame* za nagrado kresnik se je dejansko odprla možnost za objavo naslednjih treh, ki so vsak zase in vsi trije skupaj zajeli vse sklope, ki so motivirali avtorja za literarno upodobitev. V prvem romanu gre za oris tranzicije socialističnega ustroja RLV v kapitalistično preoblikovanje v PV s podrejenimi družbami in privatizacijo družbene lastnine v zasebno oz. državno last. V drugem je obdelana tranzicija ročnega rudarskega dela v mehanizirano »turbo« *odkopavanje premoga in posledice. Tretji roman pokaže na širino preobrazbe Šaleške doline v industrijsko krajino kot eno od posledic premogovništva in v tem kontekstu izkoriščanje najnižjih slojev delavcev tako v rudniku kot zunanjih tovarnah in dejavnostih. Nato je upodobljeno ropanje prvobitne krajine skozi t. i. sistem »rudarskih škod« *in slednjič: uvajanje kapitalističnega modela v Šaleški dolini že, ko je bila ta še globoko v socialistični družbeni ureditvi.**

V avtorski refleksiji se izrazi tudi aktiven odnos okolja do celotnega opusa, ki izhaja iz opisanih vsebinskih sklopov.

Lado Planko

O NASTANKU IMENA VELENJE

Članek se posveča vprašanju lokacije rimske poštne postaje Upellae, ki jo je starejše zgodovinopisje domnevalo v okolici Vitanja, novejše – od 1954 dalje – pa na območju Velenja. Metodologija raziskave je preverjanje jezikovnih mehanizmov, po katerih bi se ime Upellae lahko razvilo v današnje toponime Velenje, Lubela in Velunja. Za osvetlitev vpetosti v čas in prostor se sklicuje na vzporedne etimološke razlage ter na najnujnejša zgodovinska dejstva s konca starega in zgodnjega srednjega veka.

*Doslej
izšlo*

Šaleški razgledi 1 (1988)

ZBORNİK MUZEJA VELENJE

Zbornik dokumentov, člankov in razprav
ob 30-letnici Muzeja KC Ivana Napotnika Velenje.
Uredil Jože Hudales. 175 str.

Šaleški razgledi 2 (1989)

PRISPEVKI K ZGODOVINI ŠALEŠKE DOLINE

Zbornik razprav. Več avtorjev.
Uredil Tone Ravnikar. 308 str.

Šaleški razgledi 2 (1989), separadni odtis.

Ivo Stopar: VELENJSKI GRAD,
Uredil Tone Ravnikar. 308 str.

Šaleški razgledi 3 (1989)

ŠKALE. Zbornik. Več avtorjev.
Uredil Tone Ravnikar. 124 str.

Šaleški razgledi 4 (1989)

Vane Gošnik, Peter Rezman: DVIGNJEN ZASTOR.
Zbornik člankov.
Uredil Vane Gošnik. 243 str.

Šaleški razgledi 5 (1990)

Ivo Stropnik (ur.): ŠALEŠKI IBIDEM I.
Antologija pesnjenja na Šaleškem. 426 str.

Šaleški razgledi 6 (1990)

HOTENJA 10. Literarni almanah.
Več avtorjev.
Uredil Ivo Stropnik. 178 str.

Šaleški razgledi 7 (1991)

Jože Hudales, Ivo Stropnik:
MLINŠKOVO BERILO. Izbrani etnološki in slovstveni zapisi. Uredila avtorja. 345 str.

Šaleški razgledi 8 (1992)

ŠALEŠKI ZBORNİK. Več avtorjev.
Uredil Tone Ravnikar. 176 str.

Šaleški razgledi 9 (1992)

HOTENJA 11 Literarni almanah.
Več avtorjev.
Uredila Marjan Kukovec in Matjaž Šalej. 138 str.

Šaleški razgledi 10 (1993)

Ivo Stropnik: SKRIVALNICA V OČESU

(Asimilacija Grka). Pesniška zbirka.

Spremno besedo napisal Tadej Čater. 120 str.

Šaleški razgledi 11 (1994)

ZBORNIK 1994–1995.

Ob 140-letnici organiziranega knjižničarstva na Šaleškem.

Več avtorjev. Uredil Ivo Stropnik. 271 str.

Šaleški razgledi 12 (1996)

RAZPRAVE, PRESOJE, AKCENTI. Zbornik 1995–1996.

Ob 20-letnici KC Ivana Napotnika Velenje.

Uredil Ivo Stropnik. 551 str.

Šaleški razgledi 13 (1912)

PERSPEKTIVA SOVE, Šaleški študentski klub včeraj, danes, jutri.

Zbrala in uredila Ana Kladnik in Aleš Črnič. 311 str.

Šaleški razgledi 14 (2012) digitalna oblika

ZBORNIK 2011–2012.

Več avtorjev.

Uredil Lado Planko.

Šaleški razgledi 14 (2017)

ZBORNIK 2011–2012.

Več avtorjev.

Uredil Lado Planko. 280 str.

Šaleški razgledi 15 (2017)

ZBORNIK 2016–2017.

Več avtorjev.

Uredili Silvo Grmovšek, Jože Hudales, Tone Ravnikar. 432 str.

Šaleški razgledi 16 (2018–2019)

ZBORNIK 2018–2019.

Več avtorjev.

Uredili Silvo Grmovšek, Jože Hudales, Tone Ravnikar. 416 str.

Šaleški razgledi 17 (2020)

ZBORNIK 2020.

Več avtorjev.

Uredil Silvo Grmovšek. 452 str.

Šaleški razgledi 18 (2021)

ZBORNIK 2021.

Več avtorjev.

Uredil Silvo Grmovšek. 468 str.

ZBIRKA ŠALEŠKI RAZGLEDI

Osemnajsti zvezek

ZBORNİK 2021

© Knjižnica Velenje

IZDAJATELJ

Knjižnica Velenje

Zanjo: **Drago Martinšek**

UREDNIK ZBIRKE

Silvo Grmovšek

UREDNIK OSEMNAJSTEGA ZVEZKA

Silvo Grmovšek

RECENZIJE

Jože Hudales, Tone Ravnikar

FOTOGRAFIJA NA NASLOVNI STRANI

Ksenija Mikor

LEKTURA

Alenka Šalej

OBLIKOVANJE

Peter Stanislav Hafner

TISK

SIJ ZIP Center, d. o. o.

Ravne na Koroškem

NAKLADA

300 izvodov

CENA

15 evrov

Velenje 2021